

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I

FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 5

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 25 dekabr 2024 –cü il tarixli (protokol № 05) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2024 № 5

MÜNDƏRİCAT**KİMYA ELMLƏRİ**

Ибадова С.Я., Мусаев М.З. *Анализ и методы очистки сточных вод в химической и нефтехимической промышленности: удаление тяжелых металлов и щелочных компонентов*

DOI:1030546/gdu.2024.5.7

Ибадова С. Я., Асадов Ш.И. *Исследование влияния модификационных процессов на каталитические свойства цеолитов на примере клиноптилолита*

DOI:1030546/gdu.2024.5.16

Ибадова С.Я., Насибова Р.М. *Разработка технологии получения хитозана из панцирьсодержащего сырья*

DOI:1030546/gdu.2024.5.23

Ибадова С.Я., Ибрагимова Х.О. *Очистка фенол содержащих сточных вод модифицированными адсорбционными материалами на основе отходов сельскохозяйственного и коврового производства*

DOI:1030546/gdu.2024.5.28

İQTİSAD ELMLƏRİ

Bağirova A.M., Şirinova S.F. *Biznes fəaliyyətinin dayanqlı inkişafında innovasiyaların rolu*

DOI:1030546/gdu.2024.5.33

Cəfərov E.S., Hüseynova U.R., Mehdiyev X.M. *Biznesin iqtisadi mahiyyəti və sistemi*

DOI:1030546/gdu.2024.5.37

Səfərova S.Q. *Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat strategiyası- milli prioritetlər*

DOI:1030546/gdu.2024.5.40

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Bəxtiyarlı H. *Müasir mərhələdə ABŞ beynəlxalq münasibətlər sistemində*

DOI:1030546/gdu.2024.5.44

Rəsulova Z.İ. *Şəkinin memarlıq siması - Dadanovların mülkü*

DOI:1030546/gdu.2024.5.50

Səmədov Y.A., Quliyev Ə. F. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin*

“Azərbaycan cümhuriyyəti” əsərinin Azərbaycan tarixində yeri

DOI:1030546/gdu.2024.5.57

Məmmədova S.İ. *Ali məktəb kitabxanalarında mobil texnologiyaların tətbiqi xüsusiyyətləri və üstünlükləri: dünya təcrübəsi.*

DOI:1030546/gdu.2024.5.62

Usenov F.E., Süleymanova E.Ş. *Rus ordusunun İrəvan xanlığı ərazisinə hərbi təcavüzü*

DOI:1030546/gdu.2024.5.68

Əsgərova X.İ. *Yelizavetpol, Kirovabad, Gəncə- əzəli və tarixi adın bərpası uğrunda mücadilə*

DOI:1030546/gdu.2024.5.80

Aslanov E.M., Quliyeva G.Q., Salmanova S.N. *Heydər Əliyev multikulturalizmin*

siyasi banisidir

DOI:1030546/gdu.2024.5.87

Ələsgərov B.İ. *Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşması*

DOI:1030546/gdu.2024.5.92

Hümbətov E.N. *Rusiya çarlığı və Gürcüstan arasında 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk sazişinin Cənubi Qafqaza siyasi təsiri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.99

PEDAQOGİKA

Биннатова Ш. В. *Возможности применения VR – технологий на уроках математики начальной школе*

DOI:1030546/gdu.2024.5.104

Həmidova G.A. *Ailə tərbiyəsi və məktəb*

DOI:1030546/gdu.2024.5.111

Hashimova R.A., Namazova G.T. *The benefits of using chatgpt in teaching and learning english*

DOI:1030546/gdu.2024.5.115

Nəsibova S.N. *İbtidai siniflərdə ekoloji təhsilin tətbiqi modelinin pedaqoji şərtləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.120

Rəhimova Q.M. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyatı bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işin prinsipləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.125

Гадиров Б.Г., Гадирова Г.Ф. *Интерактивное обучение: новые требования и современные технологии при изучении русского языка студентами-азербайджанцами*

DOI:1030546/gdu.2024.5.130

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Adıgözəlova N.N. *Dilçilikdə “Reali” dil hadisəsinin elmi-nəzəri tədqiqi məsələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.137

Babayeva A.T. *Xarici dilin tədrisində innovativ aspektlər, müasir metodoloji konsepsiyalar*

DOI:1030546/gdu.2024.5.145

Qurban zadə F.N. *Qeyri-səlis məntiqi anlamağın şərtləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.150

Həsənova A.A. *Ədəbi dil norması və funksional üslublar*

DOI:1030546/gdu.2024.5.154

Hüseynova Ş.Ə., Həsənova S.İ. *İngilis və Azərbaycan dillərində neologizmlər*

DOI:1030546/gdu.2024.5.157

Musayeva A.T. *Azərbaycan dilində modal sözlərin funksional xüsusiyyətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.161.

Maharramova S.İ., Rustamova I.S. *Grammatical complexity: phrasal and clausal features in the context of l2 writing*

DOI:1030546/gdu.2024.5.166

Pashshanova U.N. Аллахвердиева А.Б. *Geschichte der entwicklung der deutschen sprache*

DOI:1030546/gdu.2024.5.170

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Məhərrəmov S.B. *Səid Rüstəmovun uşaq mahnılarından məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin imkan və yolları*

DOI:1030546/gdu.2024.5.175

Məmmədova F.F. *Bəstəkar Rəhilə Həsənovanın əsərlərində üslub xüsusiyyətləri* DOI:1030546/gdu.2024.5.180

Məmmədova R.H. *Azərbaycan fortepiano məktəbinin formalaşmasında G.G. Şaroyevə M.R.Rennerin rolu*

DOI:1030546/gdu.2024.5.183

Nəbiyeva L.M. *“Dirijorluq” fənninin tədrisində xor əsərləri üzərində işin metodikası* DOI:1030546/gdu.2024.5.187

Quliyeva Ü.E. *Etüd janrının səciyyəvi cəhətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.190

Rüstəmov S.İ. *Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərinin tədrisi məsələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.194

Şabanova S.A. *Ümumtəhsil məktəblərində sinifdən xaric musiqi işlərinə verilən müasir tələblər*

DOI:1030546/gdu.2024.5.198

Seyfullayeva N. *Musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin tədrisi məsələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.201

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Bayramova Z.V., Məmmədov N.A. *Müasir dünyada eko-idmanın aktuallığı*

DOI:1030546/gdu.2024.5.205

Əsgərova Ə.N. *Bu günümüzdə Azərbaycan ailəsi*

DOI:1030546/gdu.2024.5.210

Ağayev İ.M., Əlizadə S. *Müxtəlif yaşlı güləşçilərin bioloji və psixoloji xüsusiyyətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.214

Ağayeva E.C., İbrahimova İ.A. *Uşaq infeksiyon xəstəlikləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.218

İbrahimova V.İ., Bəşirova A.H., Krimli A.T. *Traditional and interactive teaching methods in Azerbaijan's higher education institution: challenges and opportunities*

DOI:1030546/gdu.2024.5.224

Zalova M.D. *Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan üsul və vasitələrə elmi yanaşma*

DOI:1030546/gdu.2024.5.232

Nəbiyev N.H., Əlizadə Ş.Ş. *Müasir mühərribənin ideoloji hazırlığının aparılması qanunauyğunluqları*

DOI:1030546/gdu.2024.5.239

Şeyxzamanlı A.B., Bayramzadə L.M. *İnteraktiv dərslərin mərhələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.5.243

DOI:10.30546/gdu.5.2024

Hüseynov F.B., Ələkbərova Z.B. *Müasir dövrdə insanlarIn mühafizə olunma üsulları*

DOI:1030546/gdu.2024.5.248

Məmmədova C.M., Hüseynova Ş.N., Mustfayeva P.M. *Ümumiləşmiş qayıtma və simmetrik tənliklərin həll üsulları*

DOI:1030546/gdu.2024.5.252

Aslanov E.M., Quliyeva G.Q. *Mühazirə prosesində fəal təlim üsullarından istifadənin əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.5.255

KİMYA ELMLƏRİ

УДК 665.66.502

АНАЛИЗ И МЕТОДЫ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД В ХИМИЧЕСКОЙ И НЕФТЕХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ: УДАЛЕНИЕ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ И ЩЕЛОЧНЫХ КОМПОНЕНТОВ

*доц., к. х. н. Ибадова Севиндж Ядулла кызы
Мусаев Махаррам Зираддин кызы
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

nasibovaroksana23@gmail.ru

Аннотация: Химическая и нефтехимическая промышленности являются важными секторами, играющими значительную роль в развитии современной экономики. Стоки, образующиеся в процессе их деятельности, особенно ионы тяжелых металлов и щелочные воды, представляют собой серьезную угрозу для окружающей среды. Правильная обработка ионов тяжелых металлов и щелочных сточных вод имеет огромное значение для поддержания экологического баланса и обеспечения здоровья человека. В данной статье будут рассмотрены методы очистки сточных вод и применяемые технологии в химической и нефтехимической промышленности.

Ключевые слова: Химическая и нефтехимическая промышленности, стоки, ионы тяжелых металлов, щелочные воды.

Açar sözlər: Kimya və neft-kimya sənayesi, çirkab suları, ağır metal ionları, qələvi sular.

Key words: The chemical and petrochemical industries, wastewater, heavy metal ions, alkaline waters.

ВВЕДЕНИЕ

Тяжелый металл определяется как элемент с удельным весом более 5.0 и атомной массой от 63.5 до 200.6 г/моль. Термин «тяжелый металл» обозначает элемент с высокой плотностью, который даже в малых количествах может быть опасен. Металлы тяжёлые в сточных водах стали серьёзной экологической проблемой в последнее время, нанося серьёзный ущерб экосистемам и здоровью человека, даже при очень низких концентрациях. Загрязнение тяжёлыми металлами представляет собой значительную нагрузку на окружающую среду из-за их способности к биологическому разложению, накоплению, адаптации и устойчивости.

Щелочные сточные воды – это воды с рН значением 9 или выше. В химической и нефтехимической промышленности высокая щелочность возникает в результате различных химических процессов. Щелочные сточные воды нарушают рН баланс воды в окружающей среде, наносят вред растительной и животной жизни и могут нарушать баланс водных экосистем. Кроме того, сочетание щелочных вод с другими загрязняющими веществами усложняет очистку сточных вод [1].

Химическое Осаждение (Флотация): Химическое осаждение – один из самых распространённых методов для удаления ионов тяжёлых металлов из воды. В этом

методе ионы металлов, присутствующие в воде, осаждаются в неподвижной форме путём добавления химических осадителей. Например, могут использоваться такие вещества, как гидроксид кальция ($\text{Ca}(\text{OH})_2$) или хлорид железа (III) (FeCl_3). Осажденные ионы металлов затем удаляются через фильтрацию.

Адсорбция: Адсорбция – это процесс накопления загрязняющих веществ на стабильной поверхности. Адсорбенты, такие как активированный уголь, цеолиты или синтетические полимеры, эффективно поглощают ионы тяжёлых металлов из воды. Этот метод особенно эффективен при очистке воды с низкими концентрациями ионов металлов.

Мембранные Технологии: Мембранные фильтрации, нанофильтрация или обратный осмос позволяют очищать сточные воды на молекулярном уровне. Эти технологии обладают высокой эффективностью при разделении как ионов тяжёлых металлов, так и щелочных сточных вод. Хотя очистка и замена мембран увеличивает эксплуатационные затраты, они обеспечивают высококачественную чистую воду [2].

Биологическая Очистка: Биологические методы используют способность микроорганизмов разлагать или поглощать загрязняющие вещества. Специфические бактерии или грибы могут очищать ионы тяжёлых металлов путём биоремедиации в биореакторах. Этот метод экологически чист, но эффективность и скорость процесса могут быть ниже по сравнению с другими методами.

Электролиз и Коагуляция: Процесс электролиза обеспечивает отделение ионов металлов от воды путём применения электрического тока. Коагуляция – это химический процесс, при котором загрязняющие вещества соединяются и образуют крупные осадочные частицы. Эти методы используются для эффективного удаления ионов тяжёлых металлов.

Для оценки эффективности и производительности методов очистки сточных вод используются различные аналитические методы. Следующая таблица сравнивает эффективность методов, используемых для очистки ионов тяжёлых металлов [1].

Таблица 1.

Сравнение эффективности методов очистки сточных вод от ионов тяжёлых металлов

Метод очистки	Разнообразие	Воздействие	Расходы	Эффективность
Химическое осадение	Объем (большой)	Осаждение ионов в неподвижной форме	Средние расходы	Высокая
Адсорбция	Объем (средний)	Поглощение токсичных металлов	Высокие расходы	Высокая (при низких концентрациях)
Мембранные технологии	Объем (малый)	Очистка на молекулярном уровне	Высокие расходы	Очень высокая
Биологическая очистка	Объем (средний)	Разложение загрязняющих веществ микроорганизмами	Низкие расходы	Средняя (медленная)

Электролиз	Объем (средний)	Отделение ионов металлов электрическим током	Высокие расходы	Высокая
Коагуляция	Объем (средний)	Соединение загрязняющих веществ	Средние расходы	Высокая

Анализируемые данные, представленные в таблице, демонстрируют эффективность различных методов очистки. Степень снижения концентрации ионов тяжёлых металлов варьируется в зависимости от условий рН и температуры для каждого метода. Результаты исследования помогают определить наиболее подходящие методы для удаления ионов тяжёлых металлов. Это также может способствовать оптимизации процессов очистки сточных вод на соответствующих промышленных предприятиях.

Материалы и методы

Пробы сточных вод были отобраны на химических и нефтехимических предприятиях. После анализа этих проб в лаборатории они подвергались процессу очистки различными методами (адсорбция, химическое осаждение, мембранные технологии и др.). Эксперименты проводились при различных значениях рН (3, 5, 7, 9) и температурных условиях (25°C, 35°C, 45°C) [4].

Обработка сточных вод адсорбентами при различных значениях рН, температуре и времени контакта.

Измерение концентрации ионов тяжёлых металлов до и после адсорбции.

Водные пробы были собраны в точках сброса отходов нефтехимического завода (из выходных труб и резервуаров для хранения). Каждая проба хранилась в стерильных контейнерах и была доставлена в лабораторию для анализа. Температура воды и значение рН измерялись на месте во время отбора проб [5].

Измерение рН:

Методика измерения рН: Измерение рН воды проводилось с использованием рН-метра, что является стандартной практикой для получения точных значений кислотности или щелочности водных образцов. Важно, чтобы рН-метр был откалиброван перед началом измерений для обеспечения точности данных. рН воды измерялся с помощью рН-метра. Значения рН проб, взятых из различных точек, были следующими Таблица 2:

Таблица 2. Значения рН воды

Проба	рН
1	5.8
2	6.2
3	7.1
4	8.4

Обработка данных: Проведенный анализ значений рН воды из различных точек сброса отходов можно использовать для определения уровня кислотности или щелочности воды в этих точках. Значения рН в таблице 1 варьируются от 5.8 до 8.4, что

указывает на наличие разнообразных условий в разных точках сброса [6].

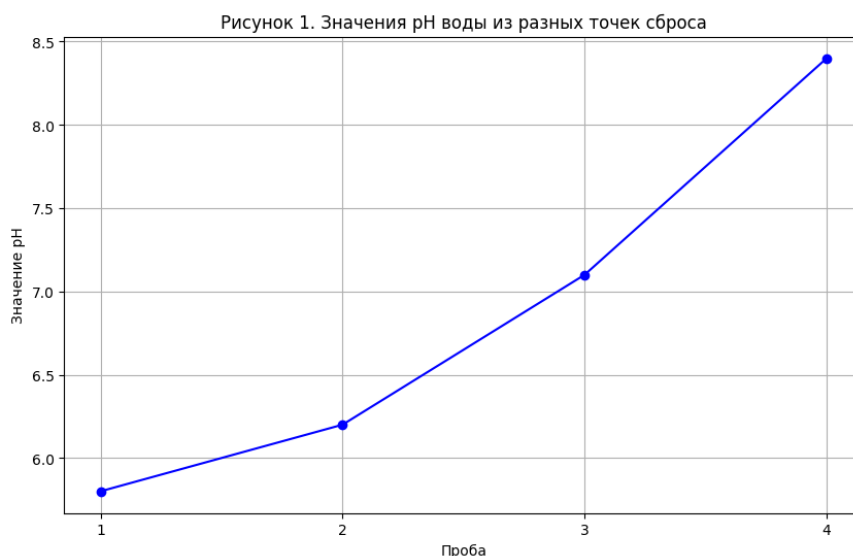
Значение рН в точке 1 составляет 5.8, что указывает на кислую среду, потенциально способствующую коррозии и другим негативным экологическим последствиям. Значение рН в точке 2 составляет 6.2, что также указывает на кислую среду, но с меньшей кислотностью по сравнению с точкой 1. Это может свидетельствовать о частичном нейтрализующем эффекте в этой зоне, возможно, из-за влияния других факторов, таких как смешивание с менее кислой водой.

Значение рН в точке 3 составляет 7.1, что близко к нейтральному уровню, что может свидетельствовать о более сбалансированных условиях в этой точке. Это также может указывать на более эффективные процессы очистки сточных вод в данной области.

Таким образом, проведенные измерения рН показывают важные данные о химическом состоянии воды и могут служить основой для дальнейших экологических оценок и улучшения процессов очистки сточных вод.

Значение рН в точке 4 составляет 8.4, что указывает на щелочную среду (рис. 1).

Различия в значениях рН могут указывать на влияние различных процессов и веществ, присутствующих в отходах. Более низкие значения рН могут свидетельствовать о наличии кислотных компонентов, в то время как более высокие значения могут указывать на присутствие щелочей.

Атомно-абсорбционная спектроскопия (ААС) — это широко используемый метод для точного определения ионов тяжелых металлов в водных пробах. Основные этапы и процесс анализа для определения ионов Pb^{2+} (свинца), Cd^{2+} (кадмия) и Zn^{2+} (цинка) включают следующие шаги [7]:

Подготовка проб

○ Фильтрация воды: Образец воды пропускают через фильтр для удаления твердых частиц. Это необходимо, чтобы избежать повреждения оборудования и обеспечить точность анализа.

○ Подкисление воды: Для стабилизации образца используется кислота (например, HNO_3), что помогает сохранить ионы металлов в растворенном состоянии и предотвращает их осаждение.

○Выборочная концентрация: Если концентрация ионов металлов слишком низка, часть воды испаряется или ионы концентрируются для увеличения концентрации [8].

Принцип метода ААС

○Распыление образца: Образец воды распыляется в пламени или графитовой печи, что позволяет ионам металлов распыляться в виде атомов.

○Поглощение света: Атомы поглощают свет определенной длины волны. Каждый металл имеет характерную длину волны поглощения (например, 283,3 нм для Pb^{2+} , 228,8 нм для Cd^{2+} , 213,9 нм для Zn^{2+}). Устройство ААС излучает свет заданной длины волны и измеряет степень его поглощения ионами металлов.

○Расчет концентрации: На основе измеренного поглощения света устройство рассчитывает концентрацию ионов металлов. Этот процесс основан на законе Бера-Ламберта, который устанавливает линейную зависимость между поглощением и концентрацией [9]:

$$A = \varepsilon \times c \times L$$

где:

- A: Поглощение,
- ε : Молярный коэффициент поглощения,
- c: Концентрация образца,
- L: Длина пути прохождения света через образец.

На основе измеренных значений поглощения для каждого иона металла рассчитываются концентрации, и результаты представляются в таблице. Этот метод обеспечивает точность и надежность результатов Таблица 3.

Таблица 3. Концентрация тяжёлых металлов (AAS)

Проба	Pb^{2+} (мг/л)	Cd^{2+} (мг/л)	Zn^{2+} (мг/л)
1	0.35	0.10	0.75
2	0.28	0.12	0.70
3	0.25	0.08	0.65
4	0.30	0.15	0.80

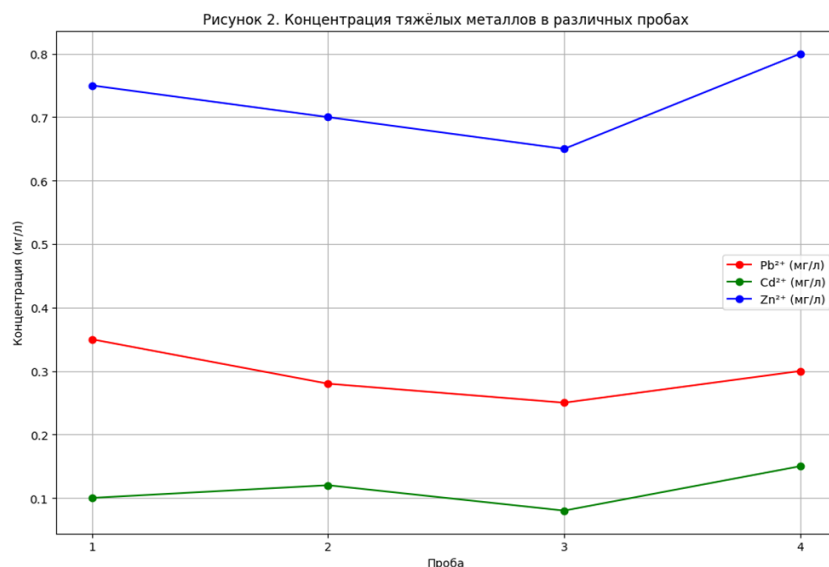
Pb^{2+} (свинец): Концентрация свинца варьируется от 0.25 до 0.35 мг/л в различных пробах. Свинец является токсичным металлом, и его присутствие в сточных водах должно быть строго контролируемым, чтобы предотвратить загрязнение окружающей среды и защитить здоровье человека. Высокие уровни свинца могут привести к серьёзным заболеваниям, включая нарушения нервной системы и токсичность для органов.

Cd^{2+} (кадмий): Концентрация кадмия колеблется от 0.08 до 0.15 мг/л. Кадмий также представляет собой опасный металл, который может накапливаться в организмах, вызывая различные заболевания, включая болезни почек и остеопороз. Его токсичность требует особого внимания, и необходимо разрабатывать меры по снижению его содержания в сточных водах.

Zn^{2+} (цинк): Концентрация цинка варьируется от 0.65 до 0.80 мг/л. Хотя цинк менее токсичен по сравнению с другими тяжёлыми металлами, его уровень в сточных водах также должен быть контролируемым. Избыточное содержание цинка может

негативно влиять на водные экосистемы, а также вызывать проблемы со здоровьем у людей при высоком уровне воздействия.

Таким образом, анализ концентраций тяжёлых металлов в сточных водах подчеркивает важность мониторинга и контроля этих загрязняющих веществ для защиты здоровья населения и охраны окружающей среды. Необходимость в эффективных методах очистки сточных вод становится особенно актуальной в контексте повышения требований к качеству водных ресурсов.

На графике показаны концентрации тяжёлых металлов (Pb²⁺, Cd²⁺ и Zn²⁺) в различных пробах, полученных из анализа. График содержит следующие данные:

- Pb²⁺ (свинец): Концентрация свинца в пробах варьируется от 0.25 до 0.35 мг/л. На графике отмечено, что наибольшая концентрация свинца была зафиксирована в пробе 1 (0.35 мг/л), а наименьшая в пробе 3 (0.25 мг/л).

- Cd²⁺ (кадмий): Концентрация кадмия колеблется от 0.08 до 0.15 мг/л. Максимальное содержание кадмия наблюдается в пробе 4 (0.15 мг/л), а минимальное – в пробе 3 (0.08 мг/л).

- Zn²⁺ (цинк): Концентрация цинка изменяется от 0.65 до 0.80 мг/л. Наибольшая концентрация цинка была зафиксирована в пробе 4 (0.80 мг/л), а наименьшая – в пробе 3 (0.65 мг/л) [11].

На графике видно, что концентрация каждого металла варьируется в зависимости от проб. Свинец и цинк имеют наибольшее содержание в пробе 1 и пробе 4 соответственно, в то время как кадмий демонстрирует наибольшие значения в пробе 4. Этот график помогает визуально сравнить концентрации различных тяжёлых металлов в пробах и определить, где наблюдаются наибольшие и наименьшие уровни загрязнения.

Значения концентрации для всех трёх металлов показывают некоторый разброс между различными пробами, что может быть связано с изменениями в источниках сточных вод, операционных процессах на заводе или разными временными интервалами сбора образцов. Полученные значения концентрации необходимо

сравнить с действующими стандартами и нормативами для сточных вод, чтобы определить, соответствуют ли они допустимым уровням. В случае превышения установленных норм требуется применение дополнительных методов очистки [12].

Расчёт эффективности адсорбции

1. Определение концентрации:

- До обработки: C_0 (начальная концентрация ионов металлов).
- После обработки: C_t (конечная концентрация ионов металлов).

2. Расчёт удаления ионов:

Процент удаления (%):

$$\text{Удаление (\%)} = \left(\frac{C_0 - C_t}{C_0} \right) \times 100$$

Количество адсорбированного вещества (q) (мг/г):

$$q = \left(\frac{C_0 - C_t}{m} \right) \times V$$

где:

- C_0 — начальная концентрация ионов металлов (мг/л),
- C_t — конечная концентрация ионов металлов (мг/л),
- V — объем сточных вод (л),
- m — масса адсорбента (г).

□ Концентрация ионов до и после адсорбции:

- Pb^{2+} : начальная концентрация 0.35 мг/л, конечная концентрация 0.15 мг/л.
- Cd^{2+} : начальная концентрация 0.10 мг/л, конечная концентрация 0.05 мг/л.
- Zn^{2+} : начальная концентрация 0.75 мг/л, конечная концентрация 0.35 мг/л.

□ Процент удаления ионов:

- Pb^{2+} : Удаление (%) = $((0,35 - 0,15)/0,35) \times 100 = 57,1$
- Cd^{2+} : Удаление (%) = $((0,10 - 0,05)/0,10) \times 100 = 50$
- Zn^{2+} : Удаление (%) = $((0,75 - 0,35)/0,75) \times 100 = 53,3$

Заключение

Результаты исследования показывают эффективность метода адсорбции для очистки воды от ионов тяжёлых металлов. Метод адсорбции продемонстрировал свою эффективность в удалении тяжёлых металлов из сточных вод. Процент удаления и концентрация ионов после обработки указывают на значительное снижение уровня загрязняющих веществ. Графический анализ позволяет более точно определить оптимальные условия для максимизации эффективности адсорбции. Выбор адсорбента и параметров процесса должен быть адаптирован к конкретным условиям сточных вод и требованиям к качеству очищенной воды. Эти результаты показывают, что метод адсорбции эффективно снижает концентрацию ионов тяжёлых металлов в воде. Процесс адсорбции продемонстрировал свою способность значительно уменьшать содержание тяжёлых металлов, что делает его применимым для экологически чистых технологий очистки воды.

Литература

1. Rao, P. M., & Maiti, S. (2021). Advances in Heavy Metal Removal from Wastewater Using Adsorbents: A Review. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(10), 12345-

12378.

2. Singh, R., & Gupta, N. (2020). Application of Adsorption Techniques for Heavy Metal Removal in Water Treatment. *Journal of Water Process Engineering*, 37, 101540.
3. Alvarez, M., & Gonzalez, A. (2019). Overview of Chemical Precipitation Methods for Heavy Metals Removal. *Journal of Hazardous Materials*, 371, 585-602.
4. Nikolov, S., & Dimitrov, D. (2018). The Role of pH in the Adsorption of Heavy Metals: A Case Study. *International Journal of Environmental Science and Technology*, 15(2), 549-560.
5. Lee, H., & Yang, J. (2022). Membrane Technologies for Heavy Metal Removal: A Comprehensive Review. *Desalination and Water Treatment*, 269, 90-112.
6. Feng, Y., & Wang, X. (2020). Application of Activated Carbon in the Removal of Heavy Metals from Wastewater: A Review. *Water Research*, 168, 115111.
7. Zhang, L., & Liu, Y. (2017). Adsorption Mechanisms of Heavy Metals onto Zeolites: An Overview. *Environmental Technology & Innovation*, 8, 121-136.
8. Kumar, P., & Sharma, V. (2021). Biological Methods for Heavy Metal Removal: Insights and Challenges. *Bioresour. Technol.*, 338, 125483.
9. Chen, C., & Wang, Z. (2019). Advances in the Use of Coagulation and Flocculation for Heavy Metal Removal from Wastewater. *Chemical Engineering Journal*, 356, 36-50.
10. Smith, B., & Patel, P. (2023). Electrochemical Treatment Techniques for Heavy Metal Contamination: A Review. *Electrochimica Acta*, 447, 141074.
11. Morrison, G., & Thompson, R. (2018). Study of Heavy Metal Removal Efficiency of Various Adsorbents. *Journal of Environmental Management*, 210, 217-226.
12. Zhao, Q., & Zhang, J. (2020). Heavy Metal Removal from Industrial Wastewater Using New Adsorbents. *Chemical Engineering Communications*, 207(4), 533-550.

ANALYSIS AND TREATMENT METHODS OF WASTEWATER IN THE CHEMICAL AND PETROCHEMICAL INDUSTRIES: REMOVAL OF HEAVY METALS AND ALKALINE COMPONENTS

Ibadova Sevinj Yadulla, Musaev Maharram Ziraddin

Summary

The chemical and petrochemical industries are important sectors that play a significant role in the development of the modern economy. Wastewater generated in the process of their activities, particularly heavy metal ions and alkaline waters, poses a serious threat to the environment. Proper treatment of heavy metal ions and alkaline wastewater is of great importance for maintaining ecological balance and ensuring human health. This article will review wastewater treatment methods and technologies applied in the chemical and petrochemical industries.

**KİMYA VƏ NEFT-KİMYA SƏNAYESİNDƏ ÇİRKAB SULARIN TƏHLİLİ VƏ
TƏMİZLƏNMƏ METODLARI: AĞIR METALLAR VƏ QƏLƏVİ
KOMPONENTLƏRİN TƏMİZLƏNMƏSİ**

*İbadova Sevinc Yadulla, Musayev Məhərrəm Zirəddin
Xülasə*

Kimya və neft-kimya sənayeləri müasir iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayan sektorlar hesab olunur. Bu sahələrin fəaliyyəti nəticəsində yaranan çirkab suları, xüsusən ağır metal ionları və qələvi sular ətraf mühit üçün ciddi təhdid təşkil edir. Ağır metal ionları və qələvi çirkab suların düzgün təmizlənməsi ekoloji balansın qorunması və insan sağlamlığının təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə kimya və neft-kimya sənayesində tətbiq olunan çirkab suların təmizlənmə metodları və texnologiyaları araşdırılacaq.

*Rəyçi: Məmmədova Rəna İsgəndər qızı
Neft Kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 04 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04
saylı protokolu
Daxil olma tarixi 06 dekabr 2024-cü il*

УДК 542.97.661

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ МОДИФИКАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА КАТАЛИТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЦЕОЛИТОВ НА ПРИМЕРЕ КЛИНОПТИЛОЛИТА*доц., к.х.н Ибадова Севиндж Ядулла кызы**Асадов Шамиль Идрис оглы**Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности**sevinc2206@mail.ru, shamil2020322@gmail.com*

Аннотация: *Основной целью исследования является повышение эффективности цеолитов в различных каталитических процессах в результате их модификации путем кислотной обработки и крекинга. Статья исследует влияние модификационных процессов на каталитические свойства цеолитов, на примере минерала клиноптилолита, а именно рассматриваются методы термического крекинга и кислотной обработки, их влияние на изменение структуры и пористости клиноптилолита, а также на его каталитическую активность в химических реакциях. Полученные результаты показали, что крекинг и кислотная обработка значительно улучшают каталитические свойства клиноптилолита, повышая его активность, селективность и устойчивость при высоких температурах.*

Ключевые слова: Цеолиты; модификация; каталитические свойства цеолитов; клиноптилолит; кислотная обработка; крекинг.

Açar sözlər: Seolitlər; modifikasiya; seolitlərin katalitik xüsusiyyətləri; klinoptilolit; turşu emal; krekinq.

Key words: Zeolites; modification; catalytic properties of zeolites; clinoptilolite; acid treatment; cracking.

Введение

Актуальность работы. Исследование каталитических свойств модифицированных цеолитов, включая клиноптилолит, имеет важное значение для развития современных технологий в химической и нефтехимической промышленности. Природные цеолиты, благодаря своей доступности, высокой термической стабильности и возможности модификации, являются перспективными материалами для использования в каталитических процессах. Однако природные формы цеолитов часто имеют ограниченные каталитические свойства из-за узкопористой структуры и недостаточной активности активных центров. Модификация цеолитов, направленная на улучшение их текстурных и химических характеристик, позволяет расширить их функциональность и повысить селективность в сложных реакциях, включая процессы с участием крупных молекул. Клиноптилолит, как один из наиболее доступных и широко распространенных природных цеолитов, представляет особый интерес благодаря возможности регулировать его свойства посредством кислотной активации и ионного обмена. В условиях растущего спроса на эффективные, устойчивые и экономически доступные катализаторы исследование влияния методов модификации на структуру и каталитические свойства клиноптилолита является актуальной задачей, способной

внести значительный вклад в оптимизацию промышленных процессов и разработку экологически безопасных технологий.

Цеолиты – это пористые алюмосиликаты с трехмерной кристаллической структурой, которая содержит каналы и полости, где могут удерживаться молекулы различных соединений. Благодаря этим свойствам, природные цеолиты широко применяются в очистке воды, промышленной адсорбции и катализе. Однако для повышения их эффективности и специфичности проводят модификацию цеолитов. Модифицированные цеолиты — это материалы, полученные путем изменения природных или синтетических цеолитов с целью улучшения их свойств для применения в различных областях, таких как катализ, очистка воды и газа, а также в нефтехимической и экологической промышленности. Основное преимущество цеолитов заключается в их пористой структуре, которая позволяет им эффективно адсорбировать молекулы определённых веществ, что делает их ценными для процесса очистки и фильтрации. Модификация цеолитов может включать химические, физические или термические методы, которые изменяют их химический состав, поровую структуру или поверхность. Например, добавление различных металлов или их оксидов может значительно улучшить каталитические свойства цеолитов, а изменение pH поверхности позволяет повысить их сорбционные характеристики для удаления загрязнителей, таких как органические соединения, металлы или даже нефтяные углеводороды.

Одним из популярных применений модифицированных цеолитов является очистка сточных вод от нефтепродуктов. Природные цеолиты часто имеют ограниченную эффективность в таких задачах из-за их специфической структуры, но после модификации, например, с помощью гидрофобных групп или ионного обмена, их способности к адсорбции углеводородов и других загрязнителей существенно увеличиваются. Модифицированные цеолиты могут также использоваться в качестве катализаторов в процессах переработки нефти, где их способность к выборочному адсорбированию определённых молекул способствует повышению эффективности таких процессов, как крекинг и десульфурация. В данной статье мы рассмотрим клиноптилолит.

Природный цеолит клиноптилолит (Na) представляет собой минерал, обладающий выдающимися физико-химическими свойствами, что привлекает огромное внимание научного сообщества. Он относится к группе цеолитов, который представляет собой природный алюмосиликат с уникальной пористой структурой, имеет кристаллическую решетку, состоящую из тетраэдров кремния и алюминия, которые соединены кислородными атомами. Эта структура создает каналы и поры, которые могут связывать молекулы воды и другие ионы. Это свойство делает клиноптилолит отличным адсорбентом-он может поглощать различные вещества, включая тяжелые металлы, аммонийные ионы, органические загрязнители и другие вредные компоненты. Из-за своей пористой структуры клиноптилолит обладает высокой удельной поверхностью и сорбционной способностью. Это означает, что он может эффективно удалять различные загрязнители из воды, воздуха или почвы.

Данный цеолит применяется в различных ионообменных, адсорбционных и хроматографических процессах. Это объясняется не только специфическими свойствами самого вещества, но и наличием крупных месторождений этого высококремнистого минерала. Одним из таких месторождений является Ай-Даг в

Азербайджане, в котором добывают Са-клиноптилолит. Это месторождение считается одним из самых перспективных и имеет важное промышленное значение в республиках Закавказья. Результаты дериватографических (ДТА), термогравиметрических (ДТГ) и рентгенографических исследований клиноптилолита (Na) и его модификаций с добавлением щелочных и щелочноземельных катионов показывают, что температура фазового перехода этого материала зависит от природы обменного катиона и наступает в температурном интервале от 753 до 993 К. Это можно наблюдать на дериватограммах, приведенных на рисунке 1, где на графике представлены данные о температурных изменениях для образцов клиноптилолита из Ай-Дагского месторождения.

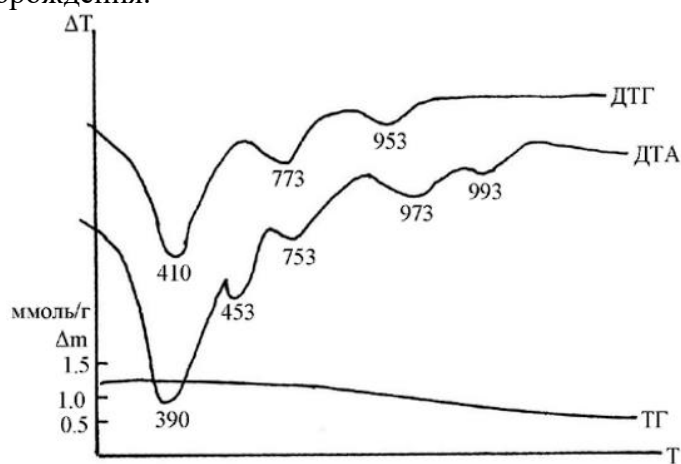

Рис.1. Дериватограмма начального клиноптилолита Na-форм Ай-Дага.

Кривая ДТА для начального клиноптилолита (Na) почти не отличается от его модифицированных форм, а слабосвязанная адсорбционная и капиллярно-конденсированная вода в образцах теряется при температуре 390, 453 и 478 К [3]. Согласно термогравиметрическому анализу, адсорбционная емкость ионнообменной формы клиноптилолита по воде (ммоль/г) определяется в зависимости от типа обменного катиона. Экспериментальные данные подтверждают, что исходный клиноптилолит из Ай-Дагского месторождения характеризуется высокой термостабильностью (выше 973 К).

Модификационный процесс природного клиноптилолита был тщательно изучен. Для обработки поверхности исходных цеолитов предложено использовать в качестве модификаторов тетраэтоксисилан (ТЭОС, $(C_2H_5O)_4Si$) и гексаметилдисилазан (ГМДС, $[(CH_3)_3Si]_2NH$). Условия модификации были выбраны таким образом, чтобы молекулы модификаторов прочно закрепились на поверхности цеолита, создавая материал с гидрофобными свойствами.

Оптимальные параметры модификации подбирались экспериментально, и было установлено, что обработка цеолита ТЭОС или ГМДС увеличивает его нефтеемкость в статических условиях в 1,2 раза по сравнению с природным материалом. Максимальная адсорбционная способность по отношению к нефтепродуктам наблюдается у цеолита, модифицированного ТЭОС, что делает его перспективным для применения в технологиях очистки сточных вод.

В динамических условиях были проведены испытания цеолита, модифицированного ТЭОС. Результаты показали, что нефтеемкость смеси цеолитовых частиц фракций 2 мм и 5 мм составляет 2,2 мг/г, что в 1,5 раза превышает аналогичный показатель для немодифицированного цеолита.

Были также изучены термодинамические закономерности модификационных процессов. Константа скорости сорбции K определялась на основе уравнения скорости реакции первого порядка, которое в дифференциальной форме имеет следующий вид:

$$\frac{dC}{dt} = KC$$

В интегральной форме оно принимает вид:

$$K = \frac{1,202 \cdot \lg \left(\frac{C_0}{C} \right)}{t},$$

где: C_0 — начальная концентрация нефтепродуктов в растворе, мг/л ($C_0=64$);
 C — равновесная концентрация нефтепродуктов в растворе, мг/л;

Уравнение также может быть представлено как:

$$\lg(C_0/C) = 0,323Kt; \lg C = \lg C_0 - 0,323Kt, \operatorname{tg} K \alpha = 0,323K$$

где α - угол наклона касательной к кинетической кривой относительно положительного направления оси абсцисс.

Таблица 1 содержит результаты расчета компонентов скорости реакции на основе приведенных уравнений.

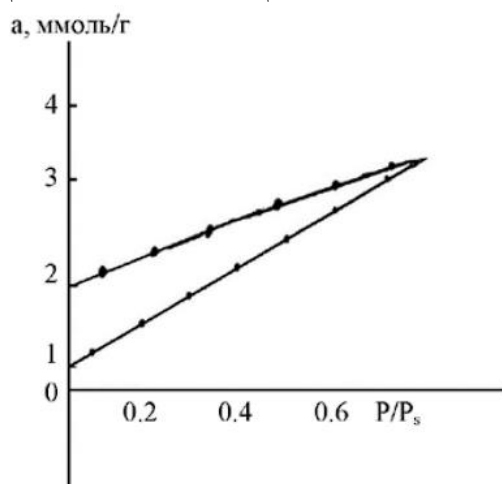
Таблица 1.

Температура T, K	$K, \text{сек}^{-1}$	
	цеолит Ай-дагского месторождения, модифицированный ГМДС	цеолит Ай-дагского месторождения, модифицированный ТЭОС
270	0,31	0,36
278	0,48	0,58
286	1,03	1,16
297	1,10	1,64
310	1,81	1,82

Табличные данные показывают, что с повышением температуры скорость адсорбции ККК возрастает. Это связано с усилением движения молекул, что ускоряет их взаимодействие с поверхностью адсорбента, другими словами усиливается внешняя диффузия.

Известно, что кислотная обработка может значительно изменить эти характеристики, приближая адсорбционные свойства природных цеолитов к их синтетическим аналогам. В данной работе предпринята попытка анализа изменений адсорбционной активности природных цеолитов, модифицированных в разной степени кислотной активацией, а также связи этих изменений с их составом и кристаллической структурой [3]. Для кислотной активации образцы обрабатывались соляной кислотой (0,1, 0,5, 1,0, 1,5 н) при температуре 374 К, при этом концентрация кислоты поддерживалась постоянной. Адсорбционная активность измерялась при температуре

284 К на вакуумных весах Мак-Бэна с предварительным нагревом цеолитов до 586 К и выдержкой перед записью изотерм. В качестве адсорбатов использовались водяной пар, бензол и диоксид азота. Содержание кристаллических фаз в образцах оценивали с помощью дифрактограмм, снятых на установке ДРОН-1,5, а ИК-спектры получали с использованием спектрометра UR-20. Среди изученных клиноптилолитов наибольшую практическую ценность показал клиноптилолит из месторождения Ай-Даг, характеризующийся статической активностью 8,5/100 г при $P/P_s = 0,1$. Результаты исследования помогают определить оптимальные условия активации в зависимости от природы адсорбата и типа адсорбентов. Кислотная активация заметно улучшает адсорбционные свойства цеолитов по отношению к парам бензола [3].

Рис.2. Изотермы адсорбции бензольных паров на природном клиноптилолите месторождения Ай-Даг при температуре 284 К.

Полученные результаты указывают на возможность использования клиноптилолита в различных модифицированных вариантах в роли активных и избирательно действующих катализаторов. Известно, что природные цеолиты, такие как фожазит, клиноптилолит и морденит, характеризуются высоким содержанием кремнезема. Однако крупные залежи фожазита встречаются редко, поэтому основные исследования каталитических свойств природных цеолитов сосредоточены на клиноптилолите и мордените, несмотря на их узкопористую структуру, которая затрудняет катализ с участием крупных молекул.

Изучены каталитические характеристики природных цеолитов в важных промышленных процессах, таких как крекинг [4]. Для исследований был взят тот же природный клиноптилолит из месторождения Ай-Даг, который подвергся декатионированию с помощью 1-н раствора соляной кислоты. Крекирующую активность образцов оценивали в процессе крекинга изопропилбензола, используя микрореактор высокого давления в режиме импульсной хроматографии. Объем слоя катализаторов составлял 0,10 см³, размер частиц — 0,35–0,6 мм. Крекинг проводили при температуре 746 К с водородом в качестве газа-носителя со скоростью потока 30 см³/мин; температура реакции — 586–792 К, давление — 20 кгс/см².

Скоростные константы крекинга изопропилбензола, приведенные в таблице, демонстрируют ситовой эффект по отношению к изопропилбензолу в большинстве образцов. Только обработанный кислотой клиноптилолит, видимо, обеспечивает

доступ субстрата к внутрикристаллическим активным центрам, что значительно повышает его крекирующую активность, превосходящую активность аморфного алюмосиликата.

Таблица 2.

Образец	Марка	Константы скорости крекинга изопропилбензола, моль/атм.г. сек	
Природный клиноптилолит	Na	K-1	0,078
Na клиноптилолит (1 н HCl)		K-2	2,46

Примечательно, что при крекинге каталитическая активность образцов изменяется. Это обусловлено тем, что клиноптилолит при повышенном давлении реакции переходит во внутридиффузионный режим [6]. Как показывают полученные данные (таблица 2), кислотная обработка способствует увеличению размеров вторичных пор образцов (средний радиус вторичных пор: K-1 — 20 Å, M-2 — 34 Å), что, устраняя диффузионные ограничения, значительно повышает крекирующую активность катализаторов на основе природных цеолитов. В результате, катализатор на основе природного клиноптилолита широко используется в промышленности для процессов гидроизомеризации и гидрокрекинга.

Вывод

Исследование каталитических свойств цеолитов на примере клиноптилолита показало, что модификация значительно улучшает его адсорбционные и каталитические характеристики. Установлено, что изменения структуры и текстурных параметров клиноптилолита после обработки способствуют повышению его активности и селективности в реакциях. Оптимальные условия модификации позволяют увеличить эффективность цеолита, делая его перспективным материалом для использования в химической промышленности. Эти результаты подчеркивают важность выбора подходящих методов обработки для повышения функциональных свойств природных цеолитов и их конкурентоспособности в технологических процессах. Полученные результаты подтверждают перспективность применения клиноптилолита, подвергнутого модификации, в качестве активного и экономически выгодного катализатора для промышленных процессов, требующих высокой термостойкости и устойчивости к различным химическим воздействиям.

Литература

1. Челинцев Н.Ф., Беренштейн Б.Г. Клиноптилолит. М.: Наука, 1976.
2. Природные цеолиты. Тбилиси. 1979. Section 10. Chemistry 84
3. Rustamova Jeyran Teymur. Study of phenol adsorption on natural and modified forms of by analsime./2nd International Scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches”. Stuttgart, Germany. 18–19th February 2013. Volume 1.
4. Farreia Daniel, Magalhacs Roberto, Taveira Pedro, Mendes Adelio. Effective adsorption equilibrium isotherms and breakthroughs of water vapor and carbon dioxide on different adsorbents.//Ind. and Eng. Chem. Res. 2011. V.50. No17.

5. Rustamova Jeyran T. Study of phenol adsorption on natural and modified forms of by analsima. Ph.D. 2nd International Scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches. 18–19th February 2013, v.1, Stuttgart, Germany.

6. Панченков Г.М., Лебедев В.П. Химическая кинетика и катализ.М.: Химия, 1985.

KLİNOPTİLOLİT NÜMUNƏSİNDƏ SEOLİTLƏRİN KATALİTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ MODİFİKASIYA PROSESLƏRİNİN TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

İbadova Sevinc Yadulla qızı, Əsədov Şamil İdris oğlu
Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi seolitlərin müxtəlif katalitik proseslərdə turşu müalicəsi və çatlama yolu ilə modifikasiyası nəticəsində effektivliyini artırmaqdır. Məqalədə klinoptilolit mineralının nümunəsindən istifadə edərək seolitlərin katalitik xüsusiyyətlərinə modifikasiya proseslərinin təsiri, yəni krekinq və turşu emalı üsulları, klinoptilolit quruluşunun və gözenekliliyinin dəyişməsinə təsiri, həmçinin kimyəvi reaksiyalarda katalitik aktivliyi araşdırılır. Nəticələr göstərdi ki, krekinq və turşu emalı klinoptilolit katalitik xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, yüksək temperaturda aktivliyini, seçiciliyini və müqavimətini artırır.

INVESTIGATION OF THE INFLUENCE OF MODIFICATION PROCESSES ON THE CATALYTIC PROPERTIES OF ZEOLITES ON THE EXAMPLE OF CLINOPTILOLITE

İbadova Sevinc Yadulla, Asadov Shamil Idris oglu
Summary

The main purpose of the study is to increase the efficiency of zeolites in various catalytic processes as a result of their modification by acid treatment and cracking. The article examines the influence of modification processes on the catalytic properties of zeolites, using the example of the mineral clinoptilolite, namely, the methods of thermal cracking and acid treatment, their effect on changes in the structure and porosity of clinoptilolite, as well as on its catalytic activity in chemical reactions. The results showed that cracking and acid treatment significantly improve the catalytic properties of clinoptilolite, increasing its activity, selectivity and stability at high temperatures.

Rəyçi: Məmmədova Rəna İsgəndər qızı
Neft Kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 04 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 dekabr 2024-cü il

УДК 665.547.567

**РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ХИТОЗАНА ИЗ
ПАНЦИРЬСОДЕРЖАЩЕГО СЫРЬЯ**

*доц., к.х.н Ибадова Севиндж Ядулла кызы, Насибова Раксана Махировна
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности
sevinc2206@mail.ru, nasibovaroksana23@gmail.com*

Аннотация: Цель данной работы заключается в получении хитозана из различных источников сырья: панцирей раков, панцирей креветок и целых рачков гаммаруса. Для достижения поставленной цели были запланированы задачи, включающие разработку щадящей технологии получения хитина из первичного сырья и его сушки, а также максимально полное деацетилирование хитина для получения хитозана и определение физико-химических свойств полученных образцов хитозана.

Ключевые слова: Биологически активные добавки; хитин; хитозан; инфракрасная спектрометрия; потенциметрическое титрование

Açar sözlər: Bioloji aktiv əlavələr; xitin; xitosan; infraqırmızı spektroskopiya; potensimetrik titulasıya

Key words: Biologically active supplements; chitin; chitosan; infrared spectroscopy; potentiometric titration

Введение

Актуальность работы. Одной из главной экологической проблемой на данный момент является очистка сточных вод. С экономической точки зрения для решения этой задачи целесообразно использовать хитозан. Хитин и хитозан — это смеси олигосахаридов с разной степенью полимеризации. Хитозан проявляет широкий спектр биологических свойств. В настоящее время его применяют в медицине для заживления ран, в косметологии, в пищевой промышленности, в сельском хозяйстве, а также в различных технических областях [1].

Хитозан можно применять для очистки сточных вод следующими способами:

1. Адсорбция загрязняющих веществ: Хитозан обладает высоким адсорбционным потенциалом, что позволяет ему эффективно связываться с тяжелыми металлами, органическими загрязнителями и другими токсичными веществами.

2. Флотация: Хитозан может использоваться в процессе флотации для удаления коллоидных частиц и взвешенных веществ, улучшая качество сточных вод.

3. Коагуляция и флокуляция: Добавление хитозана в сточные воды способствует образованию флокул, которые собирают мелкие частицы и помогают их осаждению.

4. Биоремедиация: Хитозан может служить матрицей для роста микроорганизмов, которые разлагают органические загрязнители, что способствует биологической очистке.

5. Поглощение питательных веществ: Хитозан может помочь удалить избыточные питательные вещества, такие как фосфаты и нитраты, что предотвращает эвтрофикацию водоемов.

Хитин в составе животных и растительных оболочек встречается в виде комплексов, а в не в чистом виде: в кутикуле насекомых-хитин-меланиновый, в

клеточной стенке грибов хитин-глюкановый комплекс, хитин-белковый-в панцире ракообразных.

Чтобы выделить хитин в чистом виде, требуется разрушить эти комплексы. Хитин-белковый комплекс панциря ракообразных считается наиболее доступным для гидролиза ракообразных. В Азербайджане этого сырья в избытке, поэтому панцири ракообразных, особенно креветок и крабов, являются наилучшим вариантом для получения хитина.

Получение хитозана из исходного хитина осуществляется в два этапа: 1. Выделение хитина из сырья;

2. Его деацетилирование;

Цель работы. Целью работы является получение хитозана. Работа подразделяет несколько этапов.

1.Получение сырьевых источников из хитина разнообразных

2.Получение хитозана, а также деацетилирование хитина

3.Верификация аутентичности полученного хитозана методом сравнения с эталоном

Экстракция хитина из различных источников (рачок гаммарус, панцирь креветки, панцирь рака) проводилась по единой методике, состоящей из этапов депротеинизации и деминерализации [2, 3]. Депротеинизация — это процесс извлечения белков из вещества или смеси и осуществляется с помощью раствора гидроксида натрия для удаления белков из панциря. Этот процесс проходит при температуре 70–90 °С и концентрации гидроксида натрия 0,5–1 М в течение 90–150 минут.

Начальное содержание белка варьируется от 25% до 50% в зависимости от типа сырья, а по завершении депротеинизации остаточное количество белка становится менее 1%. Если требуется более чистый хитин, процесс депротеинизации можно повторить несколько раз [4].

В ходе нашего исследования мы измельчали сырье до размеров частиц 3–5 мм (размер определяли по остатку на сите). Депротеинизация проводилась 1 М раствором гидроксида натрия с соотношением сырья и раствора NaOH 1:13. Процесс проходил при постоянном перемешивании и температуре 80±3 °С в течение 120 минут.

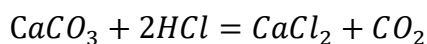
В процессе происходило незначительное вспенивание реакционной массы, вызванное поверхностно-активными свойствами белков, еще встречалось первичное обесцвечивание частиц панциря.

После депротеинизации частицы панциря креветок отпускали на сито и очищали водой, которая была подкислена соляной кислотой у которой $pH \approx 5$, далее дистиллированной водой до достижения нейтрального pH промывных вод.

На стадии деминерализации извлекаются соли кальция, карбонаты и фосфаты, придающие прочность покровам (например, панцирю краба). Деминерализация — это процесс извлечения минеральных солей и неорганических веществ из растворов или материалов. Основная цель деминерализации — удалить минеральные соли, такие как карбонат кальция, из депротеинизированного панциря. Деминерализацию осуществляют с использованием растворов соляной кислоты-концентрация которая 0,5–1,5 М при температуре не выше 40 °С, чтобы избежать гидролиза гликозидных связей хитина.

Нерастворимые в воде соединения кальция под воздействием соляной кислоты превращаются в растворимые, что позволяет их вместе удалить с фильтратом.

На основе химического уравнения процесс деминерализации выглядит следующим образом:

Начальное содержание минеральных веществ варьируется от 15% до 50% в зависимости от типа сырья. Остаточное количество минеральных веществ после завершения процесса деминерализации должно составлять от 3% до 0,2% [4].

В наших экспериментах мы проводили деминерализацию при температуре 22 ± 1 °C 1 М раствором соляной кислоты в течение 120 минут с постоянным перемешиванием. В ходе реакции выделялся углекислый газ, что вызывало вспенивание реакционной массы. Внесение небольшой по количеству н-бутанола помогало уменьшить сильное пенообразование.

Полученный после деминерализации хитин отсеивали на сито затем промывали водой, подщелоченной NaOH у которой $\text{pH} \approx 8$, а затем дистиллированной водой до достижения нейтрального pH промывных вод. Полученный хитин имел белый цвет и не требовал обесцвечивания.

Деацетилирование — это химический процесс, при котором ацетильная группа ($-\text{COCH}_3$) удаляется из молекулы. Перед деацетилированием полученный хитин следует высушить.

Мы изучали температурный режим сушки на примере хитина из панциря креветки. Высушивание проводили до достижения постоянной массы в вакуум-сушильном шкафу с температурой 30 ± 2 °C и 80 ± 2 °C.

Вывод. В первом случае были получены белые хлопья хитина в виде слоеного порошка, а 2-я партия, высушенная при более высокой температуре, имела коричневатую-желтый цвет. Опыт показал, что повышение температуры сушки приводит к частичному ороговению и разрушению хитина с образованием красящих продуктов. Такой хитин плохо ацетируется, а полученный из него хитозан обладает низкой растворимостью. Поэтому оптимальная температура для сушки хитина составляет 30 ± 2 °C. Проведенные исследования также позволили определить выход хитина из различных источников сырья. Результаты приведены в таблице 2.1.

Таблица 2.1

Процентный выход хитина из панцирьсодержащего сырья

Тип сырья	Выход от массы исходного сырья, %
Панцирь креветки	13,6

Получение хитозана. Хитозан — это наиболее распространенное производное хитина, которое получается в результате деацетилирования хитина.

Для проведения деацетилирования хитина сырье нагревали до температуры 120 ± 5 °C и обрабатывали 50%-ным раствором NaOH в течение 90 минут с постоянным перемешиванием. Реакционная смесь темнела из-за разложения остаточного белка в сильнощелочной среде.

Мы решили, что более длительное деацетилирование нецелесообразно, так как наибольшая активность процесса наблюдается в первые 90 минут. Дальнейшая щелочная обработка может привести к гидролизу и разрушению хитозана [2, 5].

Когда процесс деацетилирования завершен, жидкость фильтруют, а затем полученный хитозан промывают водой, подкисленной соляной кислотой до $\text{pH} \geq 5$, а затем промывают дистиллированной водой до нейтрального pH промытой воды. Сушку

проводили в вакуумном сушильном шкафу до достижения постоянной массы при $T=30^{\circ}\text{C}$ и 80°C .

На основании полученных данных можно рассчитать выход хитозана (таблица 2).

Таблица 2.2

Процентный выход хитозана из панцирьсодержащего сырья

Вид хитина	Выход хитозана по хитину, %	Выход хитозана по сырью, %
Из панциря креветки	78	10,7

Таблица 2.3

Физико-Химические показатели хитозана

Показатель	Значение показателя
Внешний вид	Крупка белого цвета
Молекулярная масса, а.е.м.	4×10^5
Степень деацелирования, %	85
Содержание протеинов и жиров, не более, %	0,01
Содержание основного вещества в абсолютно сухом образце, не менее, %	99,9
Зольность, не более, %	0,1
Влажность, не более, %	12
Гарантийный срок хранения, лет	3

При получении природного сорбента были использованы гидроксид натрия, соляная кислота, 25%-ный раствор глутарового альдегида и аминокислота. Для исследований применяли бромид калия, сульфаты меди и цинка, водный раствор аммиака, серную кислоту и гидроксид натрия. Реактивы соответствовали требованиям «ЧДА» и «ХЧ».

Литература

1. Zivanovic S., Shuang Chi, Draughon A. Antimicrobial activity of chitosan films enriched with essential oils \ Journal of food science. 2005. Vol. 70. № 5.
2. Комплексная технология хитина и хитозана из панциря ракообразных. М., 2006.
3. Хитин и хитозан. Получение, свойства и применение \ Под ред. К. Г. Скрыбина, Г. А. Вихоревой, В. П. Варламова. М., 2002
4. Безродных Е. А., Тихинов В. Е., Lopez Llorca L. V. Выделение хитина из отходов морепродуктов и получение из него хитозана \ Рыбпром. 2010. № 2.
5. Кучина Ю. А., Долгопятова Н. В., Новиков В. Ю. и др. Инструментальные методы определения степени деацелирования хитина \ Весин. МГТУ. 2012. Т. 15. № 1.

**TEKNOLOGİYANIN HAZIRLANMASI XİTOZANIN PANÇIRDA SAXLANILAN
XAM MATERIALLARDAN ƏLD EDİLMƏSİ**

İbadova Sevinc Yadulla qızı, Nəsimova Rəksanə Mahir qızı
Xülasə

Bu işin məqsədi müxtəlif xammal mənbələrindən, yəni xərçəng qapaqlarından, krevetka qapaqlarından və bütöv Gammarus xərçənglərindən xitozan əldə etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün xammaldan xitin çıxarılması və onun qurudulması üçün yumşaq texnologiyanın hazırlanması, habelə xitini maksimum dərəcədə deasetilasiya edərək xitozan istehsalı və əldə olunan xitozan nümunələrinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi kimi tapşırıqlar müəyyən olunmuşdur.

**DEVELOPMENT OF A TECHNOLOGY FOR THE PRODUCTION OF CHITOSAN
FROM SHELL-CONTAINING RAW MATERIALS**

Ibadova Sevinj Yadulla, Nasibova Raksana Makhirovna
Summary

The aim of this work is to obtain chitosan from various sources of raw materials: crayfish shells, shrimp shells, and whole Gammarus crustaceans. To achieve this goal, tasks were outlined, including the development of a gentle technology for extracting chitin from primary raw materials and its drying, as well as maximizing the deacetylation of chitin to produce chitosan and determining the physicochemical properties of the obtained chitosan samples.

Rəyçi: Məmmədova Rəna İsgəndər qızı
Neft Kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 04 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 dekabr 2024-cü il

УДК 547.66.502

**ОЧИСТКА ФЕНОЛ СОДЕРЖАЩИХ СТОЧНЫХ ВОД
МОДИФИЦИРОВАННЫМИ АДСОРБЦИОННЫМИ МАТЕРИАЛАМИ НА
ОСНОВЕ ОТХОДОВ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО И КОВРОВОГО
ПРОИЗВОДСТВА***Доц., к.х.н. Ибадова Севиндж Ядулла кызы**Диссертант Халиса Ибрагимова Орхановна**Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности**xalise.ibrahimova22@gmail.com ; sevinc2206@mail.ru*

Аннотация: Целью работы является исследование сорбционных свойств отходов коврового производства, таких как угар и кноп, в их адсорбционной и модифицированной формах, по отношению к фенолу, а также оценка эффективности их применения в качестве сорбентов при очистке сточных вод. Особое внимание уделяется химической модификации сорбционных материалов с использованием растворов серной кислоты для повышения их сорбционной способности, а также построению изотерм сорбции и математическому описанию процессов адсорбции с использованием различных моделей.

Ключевые слова: отходы переработки ковров, фенол, сорбция, изотермы сорбции, уравнения сорбции.

Açar sözlər: xalça emalı tullantıları, fenol, sorbsiya, sorbsiya izotermaları, sorbsiya tənlikləri.

Keywords: carpet production waste, phenol, sorption, sorption isotherms, sorption equations.

Введение

Нарастающие объемы промышленного производства приводят к образованию значительных количеств сточных вод, содержащих токсичные загрязнители, включая фенол. Фенол, будучи одним из массовых продуктов органического синтеза, широко используется в различных отраслях промышленности и служит полупродуктом для синтеза многих химических веществ. Глобальное производство фенола исчисляется миллионами тонн, однако его высокая токсичность является сдерживающим фактором для дальнейшего наращивания объемов производства. Попадание фенола в сточные воды оказывает разрушительное влияние на биологические процессы очистки, что приводит к отравлению и гибели микроорганизмов, участвующих в биологической очистке. В связи с этим особую актуальность приобретает разработка эффективных методов очистки фенол содержащих сточных вод, одним из которых является использование модифицированных адсорбентов на основе отходов сельскохозяйственного и коврового производства.

Одним из источников фенол содержащих сточных вод являются химические предприятия, в частности, производители фенолформальдегидных смол. При производстве одной тонны такой смолы образуется около 0,7 тонны «над смольной воды», содержащей от 1,5 до 12,4% фенола и от 0,33 до 4,3% формальдегида. Эти компоненты высоко токсичны и могут вызывать негативные экологические последствия при попадании в водные экосистемы.

В связи с выше изложенным, возникает необходимость локальной очистки сточных вод от фенола и его производных. Одним из наиболее эффективных методов для этого является сорбция, наряду с озонированием, химическим окислением и другими технологиями. Сорбционные методы получили широкое применение на промышленных предприятиях благодаря их высокой эффективности в водоочистке. Традиционно для этих целей используется активированный уголь, обладающий отличными адсорбционными свойствами, однако его высокая стоимость стимулирует поиск более доступных и эффективных альтернатив. В качестве таких альтернатив могут выступать сорбционные материалы на основе отходов промышленного и сельскохозяйственного производства, включая кератин содержащие отходы переработки шерсти. Ранее было показано, что данные материалы эффективно удаляют из водных сред ионы тяжелых металлов, нефть и её производные, а также красители. Использование отходов коврового и сельскохозяйственного производства в качестве сорбентов обладает рядом преимуществ, таких как низкая стоимость, доступность, высокая сорбционная способность и простота утилизации использованных материалов.

Одним из наиболее эффективных способов повышения сорбционных свойств материалов, в том числе на основе кератин содержащих отходов, является химическая модификация их поверхности с помощью реагентов. В рамках данного исследования были изучены сорбционные свойства отходов сельскохозяйственного и коврового производства, как в их нативной, так и в модифицированной формах, по отношению к фенолу. В качестве исследуемых материалов использовались отходы коврового производства, такие как «угар» и «кноп». Угар представляет собой отход, образующийся при очистке шерсти от растительных остатков, тогда как кноп – это отход, возникающий в процессе обработки ковровых изделий. Угар содержит более длинные шерстяные волокна, чем кноп, и состоит на 54 % из шерсти и на 46 % из растительных остатков.

На первом этапе исследования получены модифицированные кнопки и угар. Модификацию поверхности осуществляли 5 %-ным раствором серной кислоты при нормальных условиях. Кинетика сорбции фенола угаром и кнопом изучалась в режиме статической адсорбции на модельных системах – водных растворах фенола ($C_0 = 0 - 1000$ мг/дм³) при дозировки сорбционного материала 10 г/дм³. Методика проведения эксперимента, а также определения начальной и равновесной концентрации фенола представлены в работе.

Фенол и его производные являются одними из приоритетных загрязнителей из-за их высокой токсичности и способности накапливаться в окружающей среде. Эти вещества попадают в водные экосистемы через промышленные стоки, связанные с переработкой угля, производством бензина, пластмасс, эластомеров, дезинфицирующих средств, а также в процессе фармацевтического и сталелитейного производства. Очистка сточных вод от фенольных соединений может осуществляться различными методами: химическим окислением, электрохимическими процессами, сорбцией, биологической очисткой, экстракцией и другими способами.

Существует множество методов очистки сточных вод от фенола, однако на практике чаще всего используется адсорбционный метод с применением активированного угля. Этот метод считается наиболее эффективным и подходит для различных начальных концентраций загрязнителя. Тем не менее, его недостатками являются высокая стоимость регенерации угля и образование сажи. В последние годы

активно развивается инновационное направление — использование отходов сельскохозяйственного и промышленного производства в качестве реагентов для очистки сточных и природных вод от загрязняющих веществ, включая фенол. Одним из наиболее эффективных способов повышения сорбционной способности таких материалов является химическая модификация их поверхности с использованием кислот и щелочей.

Изучена сорбция фенола с использованием ионообменных материалов из модельных растворов и сточных вод в статических и динамических условиях. Рассчитаны константы скорости, энергия активации и коэффициенты диффузии процесса сорбции. Определены ключевые технологические параметры очистки сточных вод от фенола.

Для обработки фенол содержащих сточных вод предложены различные методы, такие как химический, термический и биохимический, однако ни один из них не получил широкого применения из-за потери ценных веществ. Разработан способ очистки, заключающийся в адсорбции фенола на твердофазных сорбентах, таких как древесные опилки, с последующей утилизацией смоло образующих компонентов. Этот метод обеспечивает высокую степень очистки (до 99,3%) и позволяет перерабатывать отходы в древесно-полимерные композиционные материалы.

С целью снижения остаточного содержания фенола до нормативных значений, конденсатные воды подвергались сорбционной очистке с использованием органических ионообменных материалов. Сорбция фенола эффективно происходит при высоких его концентрациях, но для низких концентраций данный процесс практически не изучен, что потребовало исследования различных ионообменных материалов.

Сорбцию проводили из модельных водных растворов и конденсатных вод на ионитах с высокой сорбционной активностью. Кинетика сорбции изучалась при различных температурах, и рассчитывались параметры, такие как порядок реакции и константы скорости. Сорбция также проводилась в динамических условиях с использованием колонок.

В последние годы активно исследуются различные сорбенты, включая углеродные, полученные из недорогих и доступных отходов, что позволяет снизить затраты на очистку и количество отходов. В данной работе разработаны углеродные адсорбенты из отходов ковровых покрытий, активированные с использованием КОН при различных температурах. Полученные материалы были охарактеризованы и протестированы на адсорбцию CO_2 , показывая, что условия активации существенно влияют на их сорбционные свойства. Адсорбент, полученный из бывших в употреблении ковровых отходов, продемонстрировал максимальную способность улавливать CO_2 , что подтверждает эффективность разработки экологически чистых технологий для очистки сточных вод и утилизации отходов.

Одним из наиболее эффективных способов повышения сорбционной активности материалов является химическая модификация их поверхности с использованием кислот и щелочей. В рамках данного исследования в условиях одноступенчатой статической адсорбции на модельных водных растворах фенола при дозировке сорбционного материала и температуре 25 °C была изучена кинетика сорбции фенола на отходах валяльно-войлочного производства (угаре) и модифицированном угаре. Химическую модификацию проводили с использованием 5%-ного раствора серной кислоты в течение 24 часов.

Перемешивание раствора сорбата с сорбционным материалом осуществлялось в плоскодонных сосудах с помощью магнитной мешалки на протяжении 5 часов. Начальная и равновесная концентрации фенола определялись броматометрическим титрованием, основанным на бромировании с использованием бромидно-броматной смеси, получения йода при взаимодействии йодида калия с бромом и титровании йода тиосульфатом натрия с крахмалом в качестве индикатора. Погрешность измерений составила 10-5 ммоль/дм³, что является допустимым для данного метода. На основе полученных экспериментальных данных была рассчитана сорбционная ёмкость по фенолу.

На основе полученных экспериментальных данных, рассчитана сорбционная ёмкость по фенолу (Φ) по формуле:

$$\Phi = \frac{C_0 - C_1}{V \cdot m}$$

где Φ – сорбционная ёмкость по фенолу (ммоль /г), C_0 - начальная концентрация фенола (ммоль/дм³), C_1 - концентрация фенола после сорбции (ммоль/дм³), V - объём раствора (дм³), m - масса сорбционного материала (г).

Для оценки сорбционной ёмкости модифицированного и нативного угара в отношении фенола были построены изотермы сорбции, что позволило более глубоко понять механизмы взаимодействия сорбента с поллютантом. Исследование проводилось в различных диапазонах концентраций фенола, что дало возможность установить оптимальные условия для максимальной эффективности сорбции.

Кроме того, анализ полученных данных позволил рассчитать основные кинетические параметры процесса, такие как константы скорости и порядок реакции. Эти параметры необходимы для оценки динамики сорбционного процесса и его масштабируемости на промышленные уровни.

В результате проведенных экспериментов было установлено, что модифицированный угар демонстрирует значительно более высокую сорбционную ёмкость по сравнению с нативным образцом. Это подчеркивает важность химической модификации для повышения эффективности сорбционных материалов на основе отходов коврового производства.

Таким образом, результаты исследования подтверждают целесообразность использования органических кератин содержащих отходов в качестве эффективных сорбционных материалов для очистки сточных вод от фенола, что открывает новые перспективы для экологически безопасных технологий обработки промышленных сточных вод.

Литература

1. Шайхиев И.Г. Шерсть и отходы от ее переработки в качестве реагентов для очистки сточных вод от поллютантов // Все материалы. Энциклопедический справочник. 2008.
2. Е.Ю. Беляев, Химия растительного сырья, 2, 5–15 (2000).
3. V.K. Gupta, P.J.M. Carrott, M.M.L. Ribeiro Carrott, Critical Reviews in Environmental Science and Technology, 39, 10, 783-842 (2009).
4. Ali, M. Asim, T.A. Khan, Journal of Environmental Management, 113, 170–183 (2012).
5. Фасхутдинова З.Т., Шайхиев И.Г., Абдуллин И.Ш. Повышение эффективности метода очистки маслосодержащих сточных вод модифицированными отходами коврового производства // Вестник Казанского технологического университета. 2014.

FENOL TƏRKİBLİ TULLANTI SULARININ KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ XALÇA İSTEHSALI TULLANTILARI ƏSASLI MODİFİKASIYA OLUNMUŞ SORBSİON MATERIALLARLA TƏMİZLƏNMƏSİ

*İbadova Sevinc Yadulla qızı, İbrahimova Xalisə Orxan qızı
Xülasə*

Məqalədə fenolun xalça istehsalı tullantılarından hazırlanmış modifikasiya olunmuş sorbsion materiallarla təmizlənməsi metodları müzakirə edilir. Əsas diqqət, sulfur turşusu ilə ugara kimyəvi modifikasiyasına yönəldilir ki, bu da onun sorbsion tutumunu artırır. Fenolun statik şəraitdə sorbsiyasının kinetikasi öyrənilir, fenolun başlanğıc və tarazlıq konsentrasiyaları müəyyən edilir, eləcə də prosesin kinetik parametrləri hesablanır. Nəticələr göstərir ki, modifikasiya olunmuş ugara fenolu effektiv şəkildə adsorbsiya edir, bu da onun tullantı sularının təmizlənməsi üçün tətbiq imkanlarını açır.

PURIFICATION OF PHENOL-CONTAINING WASTEWATER USING MODIFIED ADSORPTION MATERIALS BASED ON AGRICULTURAL AND CARPET PRODUCTION WASTE

*Ibadova Sevinj Yadulla, Khalisa Ibrahimova Orkhan
Summary*

The article discusses methods for purifying wastewater from phenol using modified sorption materials based on carpet production waste. The main focus is on the chemical modification of char using sulfuric acid to enhance its sorption capacity. The kinetics of phenol sorption in static conditions are studied, initial and equilibrium concentrations of phenol are determined, and kinetic parameters of the process are calculated. The results show that modified char effectively adsorbs phenol, opening up possibilities for its application in wastewater treatment.

*Rəyçi: Məmmədova Rəna İsgəndər qızı
Neft Kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası kafedrasının 04 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 dekabr 2024-cü il*

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT:33.

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN DAYANQLI İNKİŞAFINDA İNNOVASIYALARIN ROLU

Bağirova Aytəkin Məhərrəm qızı, Şirinova Səkinə Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Sabo.1194@mail.ru

Xülasə: *Müasir dünyada biznes subyektləri gərgin rəqabət mühitində güclü qalmaq üçün innovasiyalara uyğunlaşmağa çalışırlar. Bazar şərtlərinin öhdəsindən gəlmək üçün innovativ yenilikləri tətbiq etmək müəssisələr üçün prioritet məsələlərdən birini təşkil edir. Müəssisələr innovativ işlər həyata keçirərkən, maraqlı tərəflər arasında öz nüfuzlarını qorumağa da diqqət yetirirlər. İnnovasiyanın biznes sferasına iqtisadi inkişafının mühüm aspektlərindən biri kimi müəyyən edilməsi dövlətimizin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin miqyasını da əks etdirir. Biznesə yönəldilən investisiyaların onların inkişafına müsbət təsir etməklə yanaşı iqtisadi artıma da müəyyən töhfələr verir. Bu tədqiqatın məqsədi müəssisələrdə həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətlərinin onların korporativ reputasiyasına təsirini araşdırmaqdır.*

Açar sözlər: rəqabət, investisiya, innovasiya, informasiya, texnologiya

Ключевые слова: конкуренция, инвестиции, инновации, информация, технологии

Keywords: competition, investment, innovation, information, technology

Giriş:

Bəşər tarixi boyu daim yeniliklər içində olan dünya böyük tərəqqiyə nail olmuşdur. Bu yeniliklər ictimai quruluş baxımından səmərəli dəyişikliklərə səbəb olmaqla geniş miqyaslı dəyişikliklərə zəmin yaratmışdır. Bu dəyişikliklər bəzən barıtın ixtirası kimi bəşəriyyət üçün böyük dağıntılara səbəb olsa da, təkərin ixtirası ilə insan həyatını xeyli asanlaşmasında töhfə vermişdir. Bu yeniliklər ictimai həyatla yanaşı biznes mühitində sirayət etmişdir. Müasir dövrdə innovasiya amili iş həyatında kütləvi istehsal, gərgin iş şəraiti, idarəetmə üslubunda dəyişikliklər, təşkilati formalar yenilənməsi ilə bu konsepsiyanın tətbiqini şərtləndirir. Müasir informasiya əsrində bu cür yeniliklər müəssisələrdə rəqabət amilindən birinə çevrilir. Qloballaşma prosesinin daha çox hiss olunduğu indiki vaxtda bizneslər üçün rəqabət mühitini innovasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Müəssisələr innovasiyanın bir hissəsinə çevrilmiş və qeyri-maddi dəyərlər arasında ən mühüm anlayışlardan biri olan korporativ reputasiyalarında baş verən dəyişiklikləri izləməyə başlamışlar. Hazırkı dövrdə biznes subyektləri bu istiqamətdə qərarlar qəbul etmiş, mövcud resurslara uyğun olaraq daha keyfiyyətli məhsul və xidmətlər istehsal etmiş, satışdan əvvəl və satışdan sonrakı xidmətləri mövcud şərtlərə uyğunlaşdırmışlar. Müasir biznesdə innovasiyaların və korporativ reputasiyanın həyati əhəmiyyətini dərk edən biznes sahibləri və menecerlər bazar şəraitində rəqabətə davamlı olmağa çalışırlar. Rəqabət üstünlüyü təmin edəcək daimi strategiyalar hazırlamaq istəyən müəssisələr təkcə innovasiya imkanlarını təkmilləşdirmək üçün deyil, həm də təşkilatlarına innovasiya yönümlü təşkilati mədəniyyəti yerləşdirmək üçün səy göstərmişlər.

Ölkəmizdə innovasiya anlayışı ümumiyyətlə “texnologiyada yeniliklər” kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, yeni texnoloji məhsulun inkişafında innovasiyanın rolu böyükdür. Bununla belə, innovasiyanın yalnız yeniliyi izah etmək üçün istifadə olunması qeyri-adekvat ola bilər. Bu anlayış son illərdə həyatımızda daha tez-tez istifadə olunmağa başlayıb, media və sosial media vasitəsilə geniş yayılıb. Bu səbəbdən dövlət qurumları tərəfindən innovasiyanın təşviqi və özəl sektorda innovasiya işinin dəstəklənməsi üçün müxtəlif addımlar atılmışdır[1, səh. 24].

Sürətli və ani dəyişiklikləri bir həqiqəti ortaya qoyur ki, müəssisələr inovativ tentensiyalarla ayaqlaşa bilməsələr, rəqabət imkanlarından uzaqlaşa bilərlər. Bu halda belə qənaətə gəlinir ki, innovasiya biznes və dövlət qurumlarının iqtisadi dinamizminin mənbəyidir. İnnovasiya təkcə texnoloji yenilikləri deyil, həm də insan həyatını asanlaşdıran bütün növ kommersionlaşdırılmış yenilikləri və inkişafı əhatə edir [3,səh 24]. Buna görə də müəssisələr son illərdə innovasiya səylərini artırıblar. Bu maraq ondan irəli gəlir ki, innovasiyalar gələcəkdə biznesə rəqabət üstünlüyü təmin etmək üçün ən mühüm diferensiaslaşdırma strategiyası kimi görünür. Müəssisələr rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün innovasiyalardan istifadəyə daha çox səy göstərməlidirlər. Daim dəyişən istehlakçı tələbatları və nəticədə innovativ məhsul və xidmətlər təklif edən rəqiblər müəssisələri rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün innovasiyalara sövq edir. Müəssisələr başa düşürlər ki, innovasiyalar olmadan rəqabətqabiliyyətli olmaq çətindir. Bu kontekstdə yüksək innovasiya qabiliyyətinə malik sahibkarlar rəqabətli dünyada bir addım öndə olmaq şansı əldə edirlər.

Müəssisələrin yerli, milli və qlobal səviyyədə dəyişikliklərə uyğunlaşmalı olması, ətraf mühitin təklif etdiyi imkanları qiymətləndirməli və xarici mühitin yaratdığı təhlükələri aradan qaldırmalı olması onları fəaliyyətlərini yenidən qurmağa vadar edir. Bu kontekstdə qlobal dəyişikliklərdə və rəqabət mühitində sabit struktura malik müəssisələrin yaşaması bu müəssisələrin fəaliyyətlərində strateji innovativ yanaşmasından və ətraf mühitin yaratdığı imkan və təhdidlərə müəyyən üsullarla reaksiya vermə sürətindən asılı görünür. . Beləliklə, bizneslərin ətraf mühitin təzyiqi ilə üzləşdiyi şəraitdə öz fəaliyyətlərində göstərəcəkləri strateji yanaşmalar onlara innovasiya yönümlü təşkilatlara çevrilməyə imkan verir. Müəssisələr keyfiyyətli məhsul və xidmətlərlə yüksək müştəri məmnuniyyətini təmin etmək üçün çalışaraq getdikcə artan rəqabət şəraitində uğur əldə etməyi hədəfləyirlər. Bunun üçün onlara yeni texnologiyalar lazımdır. Texnologiya təkcə müəssisələrin deyil, həm də ölkələrin uğur və rəqabət səviyyələrinə təsir göstərir. Bu səbəblə texnologiyanın ötürülməsi təşkilatlara bütöv şəkildə təsir edən bir əhəmiyyət kəsb edir.

Qlobal ekoloji şəraitdə və iqtisadi böhranlarda baş verən dəyişiklikləri rəqabət üstünlüklərinə çevirmək məhsulun inkişaf etdirilməsi üzrə üstün göstəricilərə malik olan müəssisələr üçün mühüm məsələyə çevrilmişdir. Məhsulun inkişaf göstəricilərini artırmaq üçün müəssisələrin kifayət qədər resursları olmalıdır [4,səh14]. İndiki vaxtda müəssisələr məhsul inkişaf göstəricilərini yaxşılaşdırmaq və müxtəlif resurslar əldə etmək üçün rəqabət aparırlar. Reputasiyanın qurulması prosesi qurumların etibarlılığının artırılmasında, müştərilər tərəfindən qəbul edilməsində və korporativ imicinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Korporativ reputasiyanın qurulması prosesinə təsir edən əsas amillər müştərilərin şikayətlərinin idarə edilməsi, innovasiyalar və öyrənmədir. Ədəbiyyatda innovasiya performansını və reputasiya arasındakı əlaqəni araşdıran tədqiqatlar aşkar edilmişdir. Mövzu ilə bağlı seçilmiş bəzi araşdırmalar var.

Müəssisələrin innovasiya imkanlarının artırılması və üstünlük təşkil edən rəqabət mühitində seçilmək üçün mühüm alət olan innovasiya həm də korporativ reputasiyanın

yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya müştərilərin tələblərinə cavab vermək üçün həllər, məhsul və xidmətlər təqdim etmək üçün yeni yollar axtararaq müəssisələrin reputasiyasını artırmışdır [2,səh 4].

Yeni texnologiyaların inkişafı biznes subyektlərinin strateji hədəflərinə çatmaq üçün vacib məsələlərdən hesab olunur. Müəssislərin strateji hədəfləri innovasiya meyilləri ilə sintez təşkil etdikdə yeni məhsulların işlənməsinə və bazara çıxarılmasına, istehsalatda yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, hazırda innovasiyalar biznesin perspektiv inkişaf istiqamətlərini təyin edir və müəssisənin bazar imkanlarının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. İqtisadi artım və tərəqqi amili kimi innovasiyalar rəqabət şəraitində biznes subyektlərinin öz funksional vəzifə deyil əsas strateji məqsədi olmalıdır.

Nəticə:

İnnovasiya amili son illər hər bir ölkədə, biznes subyektləri üçün rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində ən təsirli elementlərdən hesab olunur. Bu gün sahibkarlıq və innovasiya anlayışın bir-birindən təcrid etmək qeyri-mümkündür. Bazar iqtisadiyyatında rəqabətin əsas meyarlarından birinə çevrilən innovasiyanın başlıca məqsədi əmək məhsuldarlığını artırmaq və sahibkarın mənfəət artımını təmin etməkdən ibarətdir. Yəni innovasiya, yalnız iqtisadi artım vasitəsi deyil deyil, eyni zamanda iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını və sosial- iqtisadi standartların yüksək səviyyəsinin təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan məqamların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik ki, müasir dövrdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən hər bir biznes subyekti mövcud innovasiya tendensiylərinə qoşulmalı bu istiqamətdə mövcud olan gerilikləri aradan qaldırmaq üçün bütün imkanlarından maksimum səmərə ilə istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. A.B.Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Biznesin təşkili və idarə edilməsi.Dərslik. Bakı: - İqtisad Universiteti. Nəşriyyatı-2011- səh.561
- 2.A.H.Tağıyev İnnovasiya (3 saylı broşura). Bakı-Təknurl Nəşriyyatı- 2012. s.46
- 3.Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm, 2009. S.231
- 4.Alegre, J., Chiva, R. ve Lapiedra, R. (2009) —Measuring Innovation in Long Product Development Cycle Industries: An insight in Biotechnology, Technology Analysis & Strategic Management

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ДЕЛОВОЙ АКТИВНОСТИ

Ширинова Сакина Фахреддин, Багирова Айтекин Магеррам

Резюме

В современном мире субъекты предпринимательства стараются адаптироваться к инновациям, чтобы оставаться сильными в жесткой конкурентной среде. Применение инновационных инноваций для адаптации к рыночным условиям является одним из приоритетных вопросов для предприятий. Несмотря на то, что предприятия являются инновационными, они также сосредоточены на поддержании своей репутации среди заинтересованных сторон. Определение инноваций как одного из важных аспектов экономического развития в деловой сфере отражает масштаб экономической политики,

реализуемой нашим государством. Вклад этих инвестиций, направленных в бизнес, в экономический рост будет выше. Целью данного исследования является изучение влияния инновационной деятельности, осуществляемой на предприятиях, на их корпоративную репутацию.

THE ROLE OF INNOVATIONS IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BUSINESS ACTIVITY

Bagirova Aytəkin Magerram, Shirinova Sakina Fakhreddin

Summary

In today's world, business entities try to adapt to innovations in order to stay strong in the intense competitive environment. Applying innovative innovations to cope with market conditions is one of the priority issues for enterprises. While businesses are innovative, they also focus on maintaining their reputation among stakeholders. Defining innovation as one of the important aspects of economic development in the business sphere reflects the scale of the economic policy implemented by our state. The contribution of these investments directed to business to economic growth will be higher. The purpose of this study is to investigate the impact of innovation activities carried out in enterprises on their corporate reputation.

Rəyçi: dosent Əlöysəd Əsgərov

Aqrobiznes, menecment və marketing kafedrasının 23 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 24 oktyabr 2024-cü il

UOT:33.

BİZNESİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ SİSTEMİ*Cəfərov Elmir Saleh oğlu, Hüseynova Ulduz Rəhim qızı**Mehdiyev Xasay Musa oğlu**Azərbaycan Texnologiya Universiteti**elmiraztu@mail.ru**xasay49@mail.ru, ulduzhuseynova63@gmail.com*

Xülasə: Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Biznes istehlakçıların ehtiyaclarını öyrənmək və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə təşəbbüskar insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur.

Açar sözlər: Biznes, iqtisadiyyat, biznesin subyekti, xarakteri

Keywords: Business, economy, business subject, character

Ключевые слова: Бизнес, экономика, бизнес-субъект, персонаж.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı birbaşa biznes fəaliyyəti ilə bağlıdır. Biznes–istehlakçıların tələbatının öyrənilməsi və mənfəət alınması məqsədilə təşəbbüskar insanlar arasındakı işgüzar münasibətlərin məcmusudur.

Müxtəlif ölkələrdə gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olan insanları müxtəlif cür adlandırırırlar. İngilis dilli ölkələrdə bu fəaliyyəti “biznes”, bu fəaliyyətlə məşğul olan insanları isə biznesmen adlandırırırlar. MDB məkanında isə sahibkarlıq və ya sahibkar adlandırılır. Biznes daha genişdir. Sahibkarlıq isə biznesin bir tərkib hissəsidir. Biznesin tərkibinə sahibkarlıqdan başqa istehlak, əmək, dövlət biznes növləri də daxildir və bunlar bir-birilə sıx qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Biznes - təşkilatlar, müəssisə, fiziki şəxslər tərəfindən müxtəlif məhsulların istehsalı və satışı, xidmətlərin göstərilməsi, təbii sərvətin istismarı və s. üzrə həyata keçirilir. Biznes qazanc əldə etmək üçün iqtisadi fəaliyyət növüdür. İş və İşgüzarlıq mənasını daşıyır.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində biznes fəaliyyəti həyata keçirilir. Biznes ticarət - İstehsal - ticarət sxemi üzrə hazır məhsulun son istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədardır. Təbii ki, biznes təkcə kommersiya deyil, həm də istehsalda da təzahür edir.

Biznes bazar iqtisadiyyatının bütün iştirakçıları arasındakı münasibətləri əhatə edir, təkcə biznesmenlərin hərəkətini deyil, həm də istehlakçıların, maddə fəhlələrin və dövlət strukturlarının hərəkətini özündə birləşdirir.

Biznes istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və gəlirin əldə edilməsi məqsədilə insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur. Biznes bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olub, iqtisadi artım tempini, ümumi daxili məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir. Biznesin inkişafı demokratik prinsiplərə və bazar münasibətlərinə əsaslanır.

Biznesin məqsədi onun xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər.

Biznesin xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq məqsədi müxtəlifdir. Məsələn:

- Biznes fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün lazımı vəsaitlərin toplanması.
- Öz əməkdaşlarına səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması.
- Cəmiyyətə lazımı əmtəə və digər xidmətlərin təqdim edilməsi
- Bazarda qabaqcıl mövqeyə nail olmaq
- Mənfəət əldə etmək.

Biznesin subyektləri kimi sahibkarlar, istehlakçılar, muzzla tutulmuş işçilər, dövlət strukturları çıxış edirlər. Onların qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasını tərəflərin qarşılıqlı gəlir götürmək prinsipi təşkil edir.

Bir sistem olaraq biznes üç hissədən ibarətdir:

1) sahibkarlıq subyektləri; 2) komponentlər; 3) integrativ keyfiyyətlər.

Biznes sisteminin subyekti üç əsas komponentlə xarakterizə olunur.

1. məhsul istehsalı; 2. ticarət; 3. kommersiya vasitəçiliyi.

Biznes sistemi aşağıdakı tələb olunan sistem xüsusiyyətlərinə malikdir.

- Sosial-iqtisadi üstünlük təşkil edir. Suverenlik, əməliyyat, risk, təşəbbüs, hüquqi və iqtisadi məsuliyyət məsələlərinin müstəqil araşdırılmasına imkan verir. (Suverenlik-müəssisənin qanunla müəyyən edilmiş hüdudlarda müstəqilliyi deməkdir);

- İşgüzar münasibətlərin subyektlərinin maraqlarının uzlaşdırılması. Konsensus biznes iştirakçılarının suverenliyinə hörmət etmək üçün qarşılıqlı öhdəliyi nəzərdə tutur. Konsensus sahibkarlığın təkamülünün bəhrəsidir.

Bir sistem olaraq biznesin özünəməxsus daxili inkişaf impulsları var: rəqabət, iqtisadi münasibətlərin təmin edilməsi və təkrar istehsalı sistemi, infrastruktur, idarəetmə sistemi, qarşı tərəflərin yoxlanılması sistemi, fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi sistemi.

Biznes - özünü tənzimləyən bir sistemdir. Biznes tənzimləyiciləri üç növü var:

- Qanunvericilik (qanuni əmək bölgüsü, mühafizə, vergilər, gömrük);

- Normativ tənzimləyicilər (iqtisadi stimullar, ölkədə qəbul edilmiş makroiqtisadi alətlər);

- Azad sahibkarlıq tənzimləyiciləri (sərbəst qiymət, istehsal, tələb və təklif qanunu).

Bu gün iş dünyasının əsas elementi sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti mənfəət əldə etmək və sosial təsir yaratmaq məqsədi ilə iqtisadi və müstəqil, müəyyən təşkilati-hüquqi statusa malik, kapital qoyan, məhsul istehsal edib satan, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ya xidmət göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslərin kommersiya fəaliyyətidir.

Biznes prinsipləri işgüzar münasibətlərin başlanğıcında ortaya çıxır. Onların biznes sisteminin inkişafına təsiri işgüzar münasibətə girənlərin istəklərindən asılı olmayaraq baş verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi "Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və formaları" mövzusu üzrə təlimmaterialı BAKI – 2018, 10 səh.

2. CooperCL, Marshall J. Occupational sources of stress: a review of the literature relating to coronary heart disease and mental ill

3. Job Stress Management Resources.

URL: <http://www.mindtools.com/stress/Brn/IntroPage.htm>. Quoted: 10.01.2010

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА И СИСТЕМА БИЗНЕСА

*Джафаров Эльмир Салех оглы, Гусейнова Улдуз Рахим кызы,
Мехтиева Хасай Муса оглы*

Резюме

Развитие экономики, основанной на рыночных отношениях, напрямую связано с предпринимательской деятельностью. Бизнес – это совокупность деловых отношений

между предприимчивыми людьми с целью изучения потребностей потребителей и получения прибыли.

ECONOMIC NATURE AND BUSINESS SYSTEM

Cafarov Elmir Saleh, Huseynova Ulduz Rahim, Mehdiyev Khasay Musa

Summary

The development of an economy based on market relations is directly related to business activity. Business is a set of business relations between enterprising people for the purpose of studying the needs of consumers and obtaining profit.

Rəyçi: dosent İsgəndərov Fərman

İdarə etmə kafedrasının 13 dekabr 2024-cü il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 dekabr 2024-cü il

UOT:33.

**AZƏRBAYCANIN YAŞIL İQTİSADİYYAT STRATEGİYASI- MİLLİ
PRİORİTETLƏR**

Səfərova Sevdə Qabil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
ms.seferova@inbox.ru

Xülasə: Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa və resurslardan istifadəyə, ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirməyə yönəlmiş iqtisadi sistem kimi müəyyən edilir. Məqalədə Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab edilən iqtisadi inkişaf, ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin mühafizəsi, su təhlükəsizliyi, azalan təbii sərvətlər və yaşıl iqtisadiyyatın genişləndirilməsini əhatə edən amillər araşdırılır. Həmçinin qeyd olunur ki, yaşıl iqtisadiyyatın potensialını reallaşdırmaq üçün hökumət, özəl sektor və ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq lazımdır. Hökumət yaşıl texnologiyalara və davamlı təcrübələrə investisiyaları dəstəkləyən stimullar və qaydalar təmin edə bilər. Digər tərəfdən, özəl sektor innovativ həllərin hazırlanmasında və davamlı təcrübələrin öz fəaliyyətlərinə inteqrasiyasında mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: ekoloji, ətraf mühit, təkrar emal, çirklənmə, yaşıl iqtisadiyyat

Keywords: ecological, environment, recycling, pollution, green economy

Ключевые слова: экология, окружающая среда, переработка отходов, загрязнение, зеленая экономика

Azərbaycanın son illərdəki iqtisadi inkişafı bunu deməyə əsas verir ki, ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin mühafizəsi və su təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Şübhəsiz ki, bütün dünyada ətraf mühitin ekoloji cəhətdən çirklənməsi, azalan təbii ehtiyatlar və artan tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən bütün tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Yaşıl iqtisadiyyat, ehtiyatların davamlı şəkildə inkişafına və istifadəsinə, ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsinə yönəlmiş iqtisadi sistem kimi müəyyən edilir. Əsas məqsəd isə ekoloji dayanıqlığı qoruyarkən balanslaşdırılmış iqtisadi artım yaratmaqdır və əlbəttə ki, bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyatın əsas üstünlüklərindən biri karbon emissiyalarını azaltmaq qabiliyyətidir. Qalıq yanacaqlardan günəş, külək və su kimi bərpa olunan enerjiyə keçməklə qlobal karbon qazını azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə sürətini ləngitmək olar [1].

Ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının sürətləndirilməsi, ekoloji baxımdan əlverişli olan "yaşıl" texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı bir sıra konkret tapşırıqlar irəli sürülüb. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda qurulmuş təkrar emal prosesi "yaşıl iqtisadiyyat"ın inkişafına, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsinə, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir, müasir iqtisadiyyatda "təkrar emal" anlayışı mühüm yer tutur. Təkrar emal dedikdə yenidən istifadəsi mümkün olan materialların dövrü olaraq istehlak prosesinə daxil edilməsi nəzərdə tutulur. Əsas məqsəd isə əlbəttə ki, təbii sərvətlərin israfının və ekoloji çirklənmənin qarşısını almaq, eləcə də əlavə xammal bazası yaratmaqdır. Danılmaz faktdır ki, təkrar emal ilkin istehsaldan fərqli olaraq, asan və tez başa gəlir və bu da enerji sərfiyyatının qənaət olunmasına imkan yaradır [2].

2024-cü ili “Yaşıl Dünya Həmrəyliyi İli” elan edən Azərbaycan Respublikası növbəti uğur hekayəsini yazdı. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və quruculuq, iqtisadi reinteqtasiya tədbirləri aparılmaqdadır və bu istiqamətdə nəzərdə tutulmuş strateji baxışlardan biri də məhz bu ərazilərdə yaşıl enerji zonasının yaradılmasıdır. Yaşıl enerji zonası - enerji tələbatı bərpa olunan enerji mənbələrindən, yəni ki, yaşıl enerjiden maksimum istifadə edilməklə təmin edilən və enerji dəyər zəncirində ekoloji təmiz və enerji baxımından səmərəli "yaşıl" texnologiyalardan istifadə edilən ərazidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilər yaşıl enerji zonaları elan edilib ki, bu da Azərbaycanın davam edən bərpa proseslərində ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş bir siyasətidir. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmalar bu ərazilərdə ekosistemin bərpasına təkan verməkdədir [3].

22 fevral 2021-ci il tarixində [Energetika Nazirliyi](#) ilə BP şirkəti arasında iri miqyasda karbonsuzlaşdırılmış, inteqrasiya edilmiş enerji və nəqliyyat sistemləri, o cümlədən Azərbaycanın şəhər və rayonlarında bərpa olunan enerji layihələri üçün tələb edilən potensialın və şəraitin qiymətləndirilməsi üzrə əməkdaşlıq etmək məqsədilə [Anlaşma Memorandumu](#) imzalanmışdır. Memorandum, Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətli enerji bazarının yaradılması, ekoloji təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi prioriteti üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, kontekstində imzalanıb. Memorandum çərçivəsində, təmiz enerji layihələri, az karbonlu nəqliyyat, tullantıların idarə olunması, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, inteqrasiyalı tərəfdaşlıqlar, həmçinin inteqrasiyalı və karbonsuzlaşdırılmış enerji və nəqliyyat sistemlərinin hazırlanması istiqamətində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması nəzərdə tutulur. Bütün bu qeyd edilənlər Azərbaycanda gələcək iqtisadi inkişafın, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinin, təmiz enerji mənbələrindən istifadənin, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası sahəsində işlərin artırılması ilə sıx bağlı olacağını deməyə əsas verir. Milli Prioritetlərə uyğun olaraq ekoloji sağlamlıq, yaşıllıqların sürətlə bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə olunması qarşıda duran əsas məqsədlərdən hesab olunur [4].

Azərbaycan daha təmiz, yaşıl gələcəyə doğru cəsarətli addımlar atır. Enerji siyasətinə üstünlük verən Azərbaycan 2030-cu ilə qədər bərpa olunan enerjinin elektrik enerjisi istehsal gücünün 30%-ni təşkil etməsini hədəfləyir. COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin ölkənin bütün miqyaslarda ətraf mühitin mühafizəsinə göstərdiyi fədakarlığın tanınmasını əks etdirir. Azərbaycan iqtisadiyyatı əsasən neft və qaz sənayesinə əsaslanır. Bununla belə, qlobal enerji bazarlarında baş verən sürətli dəyişikliklər, xüsusilə COP29-da qəbul edilmiş qərarlar bu sektorun gələcəyinin və neft və qaz ehtiyatlarının qlobal bazarlara təsirinin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Bütün qeyd olunan fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Yaşıl iqtisadiyyat davamlı iqtisadi artım üçün yeni imkanlar açır, yaşıl texnologiyalara və bərpa olunan sənayelərə investisiyalar, yeni iş yerləri yaradır və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında innovasiyalara təkan verir. Azərbaycan enerji sektorunda strateji dəyişikliklər etməklə nəinki ekoloji problemləri həll edə, həm də iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoya bilər. Xüsusilə Azərbaycanın külək və günəş enerjisi sahəsində geniş potensialını nəzərə alsaq, bərpa olunan enerji layihələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Ölkənin enerji sektorunun qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf etdirilməsi üçün bu imkanlardan tam istifadə etmək çox vacibdir. Bərpa olunan enerji layihələrinə investisiyalar artırılmalıdır, çünki bu, təkcə iqtisadi sabitliyi təmin etməyəcək, həm də enerji idxalından asılılığı kəskin azaldacaq.

Bundan əlavə, bu sektorun inkişafı yeni iş imkanları yaradacaq, texnoloji tərəqqiyə təkan verəcək və regional inkişaf üçün daha geniş perspektivlər açacaq. Məsələn, Xəzər

dənizində külək enerjisi layihələri həyata keçirilsə, Azərbaycan daxili enerji tələbatını ödəyə və enerji ixracını davam etdirə, bununla da iqtisadi gəlirlərini artırma bilər. Neft və qaz sənayesindən asılılığın azaldılması, bərpa olunan enerji potensialından istifadə, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq üçün müasir və çevik siyasətlərin qəbul edilməsi gələcəkdə Azərbaycan üçün daha güclü, daha sabit və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat yaradar. Yaşıl iqtisadiyyat həmçinin hava və suyun çirklənməsini azaltmaqla və daha sağlam həyat tərzini təşviq etməklə insanların ümumi sağlamlığına və rifahına töhfə verir. Daha təmiz hava və daha təhlükəsiz su, xəstəlik riskini azaldır və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır [5].

Yaşıl iqtisadiyyat təcrübələri həyatımızı dəstəkləmək üçün sağlam ekosistemləri qorumaq üçün çox vacibdir. Bir çox insanlar hələ də yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyəti və davamlılığa töhfə vermə yolları barədə məlumatlı deyillər. İctimai maarifləndirmə bu problemi həll etmək və daha davamlı davranış dəyişikliyinə təşviq etmək üçün bir açaqdır. Azərbaycanın davamlı gələcəyə sadıqlığını qorumaqda hamı bir nəfər kimi fəal iştirak etməlidir. Biz hamımız bilməliyik ki, yaşadığımız planet bizimdir, bizə məxsusdur və onu qorumaq bizim borcumuzdur. Çünki onu qorumaqla biz sadəcə öz həyatımızı qorumuş oluruq. Məhz bu səbəbdən gəlin birlikdə yaşıl təşəbbüslərin çiçəkləndiyi və planetimizin gələcək nəsillərə töhvə verəcəyi, ekoloji təmiz bir dünya quraq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri, Bakı, 2021 <http://e-qanun.az/framework/46813>. inkişaf. Bakı, 2021.
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı, 2022.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. Bakı, 2022.
4. Tax and Net Zero: How do Green Tax policies in individual countries compare? 22 July 2022
5. Adolf .C, Röhrig K. Green Taxes As a means of financing the EU budget: policy options // The Greens/European Free Alliance. October 2016.

GREEN ECONOMY STRATEGY OF AZERBAIJAN - NATIONAL PRIORITIES

Safarova Sevdə Qabil
Summary

Green economy is defined as an economic system aimed at the sustainable development and use of resources, minimizing negative effects on the environment. This article studies economic development, solving environmental problems, environmental protection, water safety, dwindling natural resources, and expanding the green economy, which are considered to be one of the main priorities of Azerbaijan's state policy. It is also noted that to realize the potential of the green economy, cooperation between the government, the private sector, and the community is necessary. The government can provide incentives and regulations that support investment in green technologies and sustainable practices. On the other hand, the private sector has an important role in developing innovative solutions and integrating sustainable practices in their operations.

**СТРАТЕГИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА –
НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ**

*Сафарова Севда Габил
Резюме*

Зеленая экономика определяется как экономическая система, направленная на устойчивое развитие и использование ресурсов, минимизирующую негативное воздействие на окружающую среду. В статье рассматриваются экономическое развитие, решение экологических проблем, охрана окружающей среды, водная безопасность, истощение природных ресурсов, расширение зеленой экономики, которые считаются одними из основных приоритетов государственной политики Азербайджана. Также отмечается, что для реализации потенциала «зеленой» экономики необходимо сотрудничество между правительством, частным сектором и обществом. Правительство может предоставить стимулы и правила, которые поддерживают инвестиции в «зеленые» технологии и устойчивые практики. С другой стороны, частный сектор играет важную роль в разработке инновационных решений и интеграции устойчивых практик в свою деятельность.

Рәүғи: dos. Nəcəfova Ş.Y.

Daxil olma tarixi 03 dekabr 2024-cü il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94.

**MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ ABŞ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR
SİSTEMİNDƏ**

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə qeyd edilir ki ABŞ prezidenti Barak Obamanın yeni doktrina adı altında Vest-Pointdə etdiyi çıxışa münasibət birmənalı deyil. Ekspertlər Vaşinqtonun atdığı konkret addımlarla təntənəli nitqlərdə deyilən fikirlər arasında fərqləri aydın göstərirlər. Bir çox ölkələrə qarşı aparılan piar kompaniyaları, onların daxili işlərinə qarışmaq kimi cəhdlər dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmir. Bütün bunların fonunda Obama administrasiyanın həyata keçirdiyi xarici siyasət kursunun təhlili maraqlı görünür.*

Açar sözlər: Siyasət, Beynəlxalq, Doktrina, Administrasiya, Müasir

Ключевые слово: Политика, Международная, Доктрина, Администрация, Современность

Key words: Politics, International, Doctrine, Administration, Modern

Ağ Evin ekspertləri B. Obama komandasının xarici siyasətini qısaca belə qiymətləndirirlər ki, "bəsdir, boş şeylərlə məşğul oldunuz". Bu tezis əsassız yaranmadığını demək olar. B.Obamanın özü Asiya ölkələrinə səfəri zamanı təyyarədə jurnalistlərdən xahiş edib ki, həmin fikri alqışlasınlar. Yəni, dövlətin rəhbəri açıq etiraf edir ki, xarici siyasətdə "boş şeylərlə məşğul olur".

Mütəxəssislər isə konkret faktlarla Amerikanın xarici siyasətinin ciddi problemlərlə qarşılaşdığını təsdiq edirlər. Məsələn, 2011-ci ildə B.Obama Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməli olduğunda israr edirdi.

ABŞ prezidenti Barak Obama Suriya müxalifətinə yardıma risk etmədi. B.Əsəd yenidən dövlət başçısı seçildi. B. Obama isə hələ də Suriya məsələsində konkret mövqə nümayiş etdirə bilmir. Başqa arqumentlər kimi Misir, İraq, İran və Əfqanıstan göstərilir. "İraq və Şam İslam Dövləti" (İŞİD) terrorçularının Mosul və Tikriti də məhz, Obamanın yanlış İraq siyasəti nəticəsində zəbt etdikləri yazılır.

B.Obamanın xarici siyasətinin "dişsizliyi" Rusiya və Çin istiqamətində atılan addımlarda da özünü göstərir. Rəsmi Vaşinqtonun Ukrayna məsələsində qərəzli davranması haqqında ekspert rəyləri vardır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, Amerika inkişaf etməkdə olan ölkələrlə Avropanın arasını vurmaqla məşğul olur.

Ukrayna böhranı ilə Brüssel dollar məkanına qaytarılır. Bir sözlə, ABŞ öz maraqları naminə dünyanın geniş bir məkanında növbəti dəfə ixtilaf yaradıb. Belə çıxır ki, Vaşinqton Aİ-Rusiya qarşudurmasının müəyyən müddətə davam etməsində maraqlıdır.

Amerikanın xarici siyasətdə hansı meyarlara əməl etdiyi haqqında sual yaranır..Digər məlum faktları da nəzərə alanda B. Obamanın Vest-Pointdəki çıxışının sadəcə görüntü olduğu qənaətinə gələ bilərik. Konkret desək, orada prezident yeni tezisləri baş aldatmaq, yenilikçi kimi görünmək xatirinə deyib. Reallıqda isə ABŞ-ın xarici siyasəti köhnə mərhələlərdən qurtulmayıb.

Bunların fonunda son zamanlar Amerikada keçirilmiş bir sıra sorğunun nəticələri maraqlıdır. ABŞ-ın "FOX" telekanalının apardığı araşdırmalara görə, rəyi soruşulanların 56 faizi hazırkı xarici siyasi kursu bəyənmişdir. Respondentlərin 55 faizi isə B.Obama dönəmində Amerikanın zəiflədiyinə inanır. Sorğuda iştirak edənlərin 68 faizi B.Obama administrasiyasının B.Klintonun komandasına nisbətən zəif olduğunu deyib. Onu vurğulayaq ki, "FOX" telefonla təsadüfi nömrələri yığmaqla araşdırma aparıb. Yəni, onun obyektivlik dərəcəsi yüksəkdir. Bundan sonra "Gallup" İnstitutu da sosioloji araşdırma aparıb. Rəyi soruşulanların 52 faizi B.Obamanın xarici siyasətdə fəaliyyətini bəyənmediyini ifadə edib. Respondentlərin 55 faizi əmindir ki, B.Obama Amerikanı zəiflədib. Bu göstəricilər əvvəllər keçirilən sorğuların nəticələrindən aşağıdır. ABŞ prezidentinə inam azalıb, onu qətiyyətli siyasətçi kimi qəbul etmirlər.

Bunlarla bağlı məlumatlar www.google.az. ABŞ prezidenti Barak Obama internet resursunda verilmişdir (7).

Şübhə yoxdur ki, bunlar təsadüfi rəqəmlər deyil. B. Obamanın illərdir apardığı xarici siyasətə ABŞ vətəndaşlarının verdiyi qiymətdir. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, ekspertlərin qiymətləndirməsi ilə vətəndaşların rəyi bir-birinə uyğundur. Dünyanın müxtəlif regionlarında Vaşinqtonun davranışlarının təhlili göstərir ki, yuxarıda ifadə edilən fikirlər reallığı əks etdirir.

Bu sırada Amerikanın müxtəlif ölkələrin daxili işlərinə qarışması diqqəti cəlb edir. Üstəlik, bu addıma qarşı müqavimət göstərənlərə qarşı təzyiqlər edilir. Düşündürücüdür ki, bu cür çirkin siyasi aksiyalara paralel olaraq "qara piar" kampaniyası aparılır.

Bütövlükdə götürdükdə Vaşinqtonun ikili yanaşmaya və ədalətsizliyə dayanan siyasət yeritdiyi haqqında mütəxəssislər həmişə deyiblər. Hətta, Amerikanın tanınmış təhlilçiləri və politoloqları belə Amerikanın bir çox məsələlərdə qeyri-müəyyən mövqe tutduğunu, real vəziyyətə uyğun hərəkət edə bilmədiyini ifadə edən fikirlər söyləyiblər. Onların sırasında Vaşinqtonun Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin həllinə ikili standartla yanaşmasını göstərə bilərik.

Uzun illərdir ki, Amerika işğalçı Ermənistanı müdafiə edib, ona maliyyə yardımı göstərmişdir. Konkret məsələlər üzrə siyasi lobbiciliyini əsirgəmir. Bu ölkədə baş verən korrupsiya, özbaşınalıq, insan haqlarının kütləvi pozulması, azər-baycanlıların tamamilə deportasiya olunması halları haqqında Vaşinqton inadla susur.

Rəsmi Bakıya gəldikdə isə, onun müstəqil siyasət yeritməsi okeanın o tayında kimlərisə razı salmır. Onu da demək lazımdır ki, ümumiyyətlə, müsəlman dövlətlərə qarşı ABŞ-ın ikili standart siyasəti yeritdiyi özünü açıq-aydın göstərir. İraq dərhal vuruldu, Suriya sonu görünməyən böhrana düşüb, Əfqanıstanda illərdir ki, qan su yerinə axır, İraqı yenidən qarışdırırlar,

İrana qarşı hansı planlar hazırlandığı sonra məlum olacaq, Türkiyənin sürətli inkişafını dayandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Bütün bunların fonunda xarici siyasətin hansı yeni doktrinasından danışmaq olar?

Burada doktrina deyil, boş söz yığını vardır. Bunu rəsmi Vaşinqton da bilir. Artıq dünya da ayılıb. İnsanlar anlayırlar ki, müxtəlif sözlərlə real siyasət arasında ciddi fərqlər vardır. Bəşəriyyət aldanmaqdan bezib. Bu səbəbdən də Vest-Pointdəki çıxış alqış sədaları ilə qarşılanmadı. Müşahidələr göstərir ki, onun real geosiyasi proseslərə elə də təsiri yoxdur. Hadisələr əvvəlki axarı ilə davam edir. Qərbi öz ikili standartlarına sadıqdır.

Digər böyük dövlətlər də maraqlarını qorumaq üçün hər cür addım atmaqdadırlar. Amerikanın səsi əvvəlki kimi gur deyil. Onun təsir gücü xeyli azalıb.

Yaxın və Orta Şərq daima ABŞ-ın xarici strategiyasında vacib prioritetlərdən biri olub. Vaşinqton üçün bu region yalnız neft və qaz resursları ilə zəngin ərazi deyil, həm də Birləşmiş Ştatların əsas silahı olan ekstremist qüvvələrin cəmləşdiyi ərazidir. Yaxın və Orta Şərq əvvəlki kimi ABŞ-ın qlobal strategiyada istinad nöqtəsidir və başlıca olaraq regionda siyasi burulğana düşmüş müttəfiq dövlətlərə əsaslanır. Lakin, ABŞ-ın Yaxın Şərqdə mövqelərinin möhkəmlənməsi qlobal strategiyanın əsas elementlərindən biri hesab olunur.

Son 10-15 ildə strateji cəhətdən vacib olan bu regionda cərəyan edən hadisələr daha çox SSRİ-nin parçalanmasından sonra dünyada gedən geosiyasi dəyişikliyin ifadəsi və nəticəsidir. ABŞ-ın hakim dairələri bu qısa dövrdən istifadə etməyə cəhd göstərdilər.

Burada məqsəd ABŞ-ın bundan sonra vahid fəvqəldövlət olacağını və digərlərini öyrətmək hüququnun yalnız ona məxsus olmasını, zəruri hallarda isə özünün "düzgün" dövlət quruculuğu konsepsiya və normaları ideyasını dünya ictimaiyyətinə təlqin etməkdir. Bu zaman istədiyi rejimi cəzalandıra və təşviq edə bilər. Bu kursun həyata keçirilməsi üçün 2001-ci ilin 11 sentyabr terror aktı əsas bəhanə oldu. Bu cinayətin bütün eybəcərliyi ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, o, əsasən Vaşinqtonun ona lazımı loyallıq göstərməyən dövlətlərə qarşı tərribat fəaliyyəti aparmaq və müttəfiqləri itaətdə saxlamaq məqsədilə yaranan dini radikalizm hərəkatı ilə manipulyasiya etmək siyasətinin nəticəsidir.

Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. 1945-2007. B. 2011. kitabında bu məsələlərə münasibət bildirilmişdir (1).

2003-cü ildə İraqda beynəlxalq sülhün amerikalıların göstərdiyi kimi, kütləvi qırğın silahına (KQS) malik olan Səddam Hüseyn rejimindən qorunması adı altında ABŞ hərbi kontingentinin əraziyə daxil olması bu siyasi kursun kulminasiya nöqtəsi oldu. Bu, klassik neokolonializm hərəkatının nümunəsi idi və Yaxın Şərq xalqlarına çox baha başa gəldi: minlərlə insan həyatı, xarabalıqlar, böhran, xaos... ABŞ işğalı Körfəzdə on illərlə mövcud olan kövrək qüvvələr balansını qəfil dəyişdi, xüsusilə, sünni və şiələr arasında mövcud olan tarazlıq pozuldu. Daha sonra ərəb publisistləri tərəfindən "neokolonial quldurluq dövrü" kimi adlandırılan mərhələ başlandı.

Bu zəncirvari hərəkatın əsas həlqəsindən biri Bəşər Əsəd rejimini devirmək və Livianın NATO qoşunları tərəfindən bombalanması üçün Qərbin radikal dini qruplaşmadan istifadə cəhdidir. ABŞ dövlət katibliyində fəaliyyəti zamanı Hillari Klintonun yazışmaları əsasında dərc edilmiş sənədlər göstərir ki, İngiltərə və Fransa Liviya xalqından gizli onun neft sərvətlərini bölüşdürmək planı işləyib hazırlamışlar. Eyni zamanda, Livianın bir ölkə kimi birbaşa parçalanmasına da baxılmışdır.

Hazırda dünya KİV-ində aydın şəkildə göstərilir ki, məhz, ABŞ və Qərbin digər böyük dövlətləri "İraq və Şam İslam Dövləti" (İŞİD) kimi qruplaşmanın başında dururlar və bu qruplaşma artıq xərçəng xəstəliyi kimi genişlənərək Asiya və Afrikada ərəb və digər xalqları yeni fəsadlarla üzləşdirir. İraq və Suriyanın ərazilərinin böyük hissəsini zəbt etməklə İŞİD qruplaşması İordaniya və Səudiyyə Ərəbistanının sərhədlərinə yaxınlaşıb və artıq dəfələrlə Məkkənin ələ keçirilməsi təhdidi yaranıb.

Qeyd edək ki, İŞİD-ə rəhbərlik edənlər təkcə ABŞ və Avropa dövlətlərində yeni terror aktları törətməyi deyil, həm də KQS-dən istifadəni planlaşdırırlar. Bəs əgər onların bu cəhdi uğurla nəticələnərsə, onda nə baş verər? Eyni zamanda, İŞİD ekstremistlərinin

törətdiyi qəddar cinayət yalnız dünya ictimaiyyətində dəhşətli cəza vermə deyil, həm də bir faktdır ki, onların "insani düşüncə" normasını aşan və sosial ədalətin bərpası adı altında fəaliyyəti müxtəlif ölkədən minlərlə müsəlman gəncin onlara qoşulmasını təşviq edir.

Qərb dövlətləri isə mahiyyətə reallığı görmək istəməzlər və yeni beynəlxalq terror təhlükəsini dərk etməzlər. Belə yanaşma Yaxın Şərqi regionunu mürəkkəb burulğana, qeyri-müəyyənliyə aparır, çünki, burada böyük həcmdə alışan kütlə toplanmışdır.

Yeni təhlükəyə münasibətdə dəqiq siyasi xəttin olmaması əhalinin müxtəlif təbəqələrində çaşqınlıq yaradır. Nəticədə, bir çox Qərb dövlətlərində radikal elementlərin hədsiz dərəcədə aktivləşməsi baş verir. Amerikalı müsəlman iqtisadçı Məhəmməd Eytan belə hesab edir ki, bu hadisələr, həmçinin, Qərb liderlərinin prioritetləri düzgün müəyyən edə bilməməsi faktiki olaraq siyasəti iflic edir. Hətta, senator Con Makkeyn ABŞ prezidentini xarici siyasətini düzgün müəyyən edə bilməməkdə açıq ittiham edir.

Avropa İttifaqının miqrasiya siyasətinin tam müvəffəqiyyətsizliyə səbəb olması bu plana yaxşı nümunə ola bilər. Aralıq dənizi Afrika və Asiyadan olan və Avropada yaxşı həyat ümid ilə "cənnət" şimal sahillərinə keçməyə çalışan minlərlə bədbəxt qaçqının qəbiristanlığına çevrilir. İraq və Suriya qaçqınları (onların sayı 15 mln. nəfərdir və daima artır) ilə əlaqədar vəziyyət ciddi təhlükələr yaradacaq.

Misli görünməmiş qaçqın seli hərbi konflikt ilə birlikdə regionu humanitar fəlakət həddinə çatdırır. Əksər Qərb liderlərinin kolonialistik cəhdləri insan hüquqları adı altında yaxşıca maskalana bilər.

Amerikan zabiti Ralf Petersinin on il bundan əvvəl yazdığı məqaləni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, ABŞ silahlı qüvvələrinin jurnalında nəşr edilmiş bu məqalədə Türkiyə, Əfqanıstan, Səudiyyə Ərəbistanı və Fars körfəzi dövlətlərinin sərhədlərinin mütləq dəyişdirilməsi qeyd edilmişdir.

Məhz, Yaxın və Orta Şərqi bu yenidən bölgü xəritəsini biz indi müşahidə edirik və o, region xalqları üçün mühüm problemə çevrilmişdir. Bu, Qərb dövlətlərinin vicdanına qalır. Onlar səhvi o zaman görürlər ki, o, əvvəlki iqtidara aid olsun: məsələn, Barak Obama asanlıqla Buş administrasiyasının səhvinə etiraf edir.

Bir sözlə, bu gün ABŞ ərəb dünyasında qüvvələr balansının tez-tez dəyişməsi, müxtəlif fraksiya və ittifaqlar arasında münasibətlərin gərginləşməsi, çətinliklər və İslam layihəsinin uğursuz olması şəraitində "Ərəb baharı"na münasibətdə öz mövqelərinin çətin adaptasiya prosesini yaşayır.

Vaşinqtonun xarici siyasətində Asiya-Sakit okean regionu əsas prioritet təşkil etdiyi müasir dövrdə ABŞ yeni Yaxın Şərqi hərbi kompaniyasına artıq əvvəllər olduğu kimi o qədər də müdaxilə etmir, çünki, çoxillik İraq və Əfqanıstan konfliktləri ona baha başa gəlməkdən başqa heç bir dividend gətirmədi. Bu regiondan əl çəkmək dünyada fəvqəldövlət statusundan imtina və özünü təcridi bildirir.

Amerika siyasətçiləri də bunu çox yaxşı başa düşürlər. Lakin, ABŞ-ın dini radikalizmi alovlandırmaq hesabına öz hakim mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdi onu öz niyyətinə qovuşdurmayacaq. Müasir dünyada anarxiya və qeyri-stabilliyin kütləvi yayılması global xarakter və ölçü alacaq, deməli, o, ABŞ-a da sirayət edəcək.

Göstərilən məsələlərə dair fikirlər kitab, müəllif əsəri və internet resursunda məlumatlar toplanmışdır (2,3,5,6).

Sabitliyin və firavanlığın gücləndirilməsi ABŞ-ın Azərbaycanla olan münasibətlərinin vacib aspektlərindən biridir. Lakin, son 25 ildə Azərbaycan dəyişdikcə, daha çox tərəqqi əldə etdikcə və yeni çağırışlarla üzləşdikcə ABŞ öz yanaşmasını dəyişirdi.

İyirmi beş il öncə ABŞ-ın yardımı əsasən münəfiqə içində olan Azərbaycana göstərilən humanitar yardımlardan ibarət idi. Bu gün isə ABŞ azərbaycanlılarla birgə işləyərək qadın və gənclərin biznesdə uğur qazanmasına və ölkənin kənd təsərrüfatı və digər sahələrini inkişaf etdirərək iqtisadiyyatın diversifikasiyasına təkan vermələrinə kömək edir.

ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAİD) layihəsi olan Sosial İqtisadi İnkişaf Fəaliyyəti (SEDA) proqramı vasitəsilə Azərbaycan hökuməti ilə birgə işləyərək icmalar səviyyəsində həyata keçirilən layihələri dəstəkləyir. Bu layihələr çərçivəsində yerli hökumət nümayəndələri, vətəndaşlar və qeyri-hökumət təşkilatları bir araya gələrək icmaların üzləşdikləri məsələləri aşkarlayır, onları həll edirlər.

Ümumilikdə 59 layihə tamamlanmışdır ki, onların bir neçəsinin sayəsində kəndlərdə içməli su təmin olunmuş, 52 icmada yolların bərpası və tibb klinikalarının inşası həyata keçirilmişdir. Son üç il ərzində 85000-dən çox azərbaycanlı layihələrdən yararlanaraq gələcəkdə yerli hökumət nümayəndələri ilə tərəfdaşlıq çərçivəsində öz sosial və iqtisadi problemlərini ünvanlamaq bacarığını əldə etmişlər. ABŞ hökumətinin digər qurumları da bu sahədə fəallıq göstərir. Bərdə və Ağcabədidə yerləşən məcburi köçkün qəsəbələri də daxil olmaqla çoxsaylı icmalar ABŞ-ın Avropa Komandanlığının su təchizatı və məktəblərin bərpası proqramından yararlanmışdır.

www.google.az.ABŞ-Azərbaycan münasibətləri internet mənbəyində təhlilini verdiklərimizə əsaslı fikirlər söylənilmişdir (4).

Sülh Korpusu, təhsil sahəsində verilən təqaüdlər, ingilis dili təlim proqramları da daxil olmaqla, ABŞ-ın dəstəklədiyi proqramlar sayəsində bir çox ölkələrə yardım etmək üçün müxtəlif bacarıqlar əldə etmişlər. Mübadilə proqramlarında iştirak etmiş 5000-dən çox məzun dövlət və özəl sektorda çalışaraq, öz bilikləri sayəsində Azərbaycanın biznes, dövlət idarəçiliyi və sosial təminat sahələrini gücləndirirlər.

Həmçinin, 2015-ci ilin Avropa Oyunlarının uğurlu keçirilməsi üçün ABŞ-ın mübadilə proqramlarında iştirak etmiş çoxsaylı məzunlar könüllü kimi öz töhfələrini vermişlər.

Amerikanın Azərbaycanla bağlılığı yalnız hökumət ilə əməkdaşlıqla məhdudlaşmır. ABŞ şirkətlərinin fəaliyyəti və maraqları firavanlığın və sabitliyin inkişafında böyük rol oynamışdır. ABŞ-ın 14 böyük şirkətinin nümayəndələrindən ibarət olan ticarət missiyasının Azərbaycana uğurlu səfəri iş dairələri ilə əlaqələrin yaradılmasına və dövlətlər arasında olan vacib iqtisadi əməkdaşlığın daha da güclənməsinə təkan vermişdir. Azərbaycanda çoxsaylı Amerika şirkətləri fəaliyyət göstərərək iqtisadiyyata təkan verir və yeni iş yerləri yaradır.

Birləşmiş Ştatlar da daxil olmaqla bütün demokratik dövlətlər daimi inkişafdadır. Uzun müddətli sabitlik, tərəqqi və uğurun əldə olunması üçün məsul hökumət və qanunun aliliyi kimi demokratik prinsiplər vacib şərtidir. Dünyanın digər dövlətləri kimi, Azərbaycanın global iqtisadi böhranla üzləşdiyi bir vaxtda, korrupsiya da daxil olmaqla iqtisadi inkişafa maneə yaradan məsələlərin ictimai müzakirəsi ölkəmizin daha güclü, sabit və firavan olması üçün vacib rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. 1945-2007. B. 2011.
2. Современные международные отношения. М. 2001.
3. Raul R. Viotti, Mark V. Kauppi. International relations and World

Polotics. New Jersey. 2001.

4. www.google.az. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri

5. www.google.az. ABŞ beynəlxalq münasibətlərdə

6. www.google.az. ABŞ-ın xarici siyasəti

7. www.google.az. ABŞ prezidenti Barak Obama

США В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье отмечается, что на современном этапе США играют серьезную роль в системе международных отношений. Внешняя политика осуществляется по всем направлениям. Конфликты разрешаются, конфликты устраняются. Мировое сообщество наблюдает за этим. Укрепляется сотрудничество в международных отношениях.

THE USA IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS AT THE CURRENT STAGE

Bakhtiyarlı Huseyn

Summary

The article mentions that at the modern stage the USA plays a serious role in the system of international relations. Foreign policy is introduced in all directions.

Conflicts are resolved, conflicts are eliminated. The world community is watching it. Cooperation in international relations is strengthening.

Rəyçi : Dos. Etibar Musayev

Ümumi Tarix Kofedrasının 25 sentyabr tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 noyabr 2024-cü il

UOT:94(479, 24).

ŞƏKİNİN MEMARLIQ SİMASI - DADANOVLARIN MÜLKÜ

Rəsulova Zəminə İsmayıl qızı
Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu
zaminarasulova834@gmail.com

Xülasə: Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Şəki zəngin memarlıq irsinə sahibdir. Bu irsin qorunması və mühafizə olunması məqsədilə şəhərin tarixi hissəsində 1967-ci ildə “Yuxarı Baş” Tarix Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır. Hazırda Qoruq ərazisində dövlət tərəfindən qeydiyyatda götürülmüş 83 tarix memarlıq abidəsi mühafizə olunur. Bu abidələrin böyük əksəriyyətini isə vaxtı ilə şəhərin tanınmış ailələrinə və sənayeləşmə dövrünün sahibkarlarına məxsus yaşayış evləri təşkil edir. Belə abidələrdən beşi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şəkinin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynanmış Dadanovlar ailəsinə məxsusdur. Bu məqalədə arxiv materialları və Dadanovlar soyunun davamçıları ilə müsahibələrə istinad edilərək Dadanovlar soy adı və onların mülkü haqqında məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Şəki, Dadanovlar, memarlıq, mülk, qoruq.

Keywords: Sheki, Dadanovs, architecture, estate, reserve.

Ключевые слова: Шеки, Дадановы, архитектура, имение, заповедник.

Giriş. Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri olan Şəkini insanlar əsrlər boyu qurub-yaradaraq müasir dövrün açıq səma altında muzeyinə çeviriblər. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 24 noyabr 1967-ci il tarixli 594 Nəli qərarla bu muzey şəhərin mədəni irsini, memarlıq abidələrini qoruyub saxlamaq və mühafizə etmək məqsədilə “Yuxarı Baş” Tarix Memarlıq Qoruğunu yaratmışdır. 2019-cu ildə isə Şəkinin tarixi mərkəzi Şəki Xan sarayı ilə birlikdə UNESCO-nun Dünya Mədəni İrsi siyahısına daxil edilmişdir. Şəki şəhərinin tarixi hissəsini əhatə edən “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisində hazırda dövlət tərəfindən qeydiyyatda götürülmüş 83 memarlıq abidəsi mühafizə olunur. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının 10 aprel 1998-ci il tarixli, 470-IQ nömrəli qanununun 7-ci maddəsinə görə abidələr əhəmiyyət dərəcələrinə görə dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli olmaqla üç yerə bölünürlər. Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğunun hüdudları daxilində mühafizə olunan abidələrdən Şəki Xan sarayı dünya əhəmiyyətli abidə olaraq Dünya Mədəni İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. Dairəvi məbəd, Giləhli məscidinin minarəsi, Məscid və qəbir (Xan məscidi və qəbiristanlığı), Qala divarları (Narın qala), Şəki xanovların evi, Yuxarı və Aşağı Karvansaraylar, Ağvanlar hamamı, “Xan Bağı”, Köhnə su kəməri, İmam Əli məscidi isə ölkə əhəmiyyətli abidələr olaraq mühafizə olunurlar. Qoruq ərazisində dövlət tərəfindən qeydiyyatda götürülmüş 71 (yetmiş bir) abidə isə yerli əhəmiyyətli abidə statusu daşıyır. Dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələr qədər yerli əhəmiyyətli binaların da şəhərin memarlıq cəhətdən üslub qazanmasında mühüm rolu olmuşdur.

Yerli əhəmiyyətli abidələrin əksəriyyət hissəsini təşkil edən şəxsi mülklər XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində sənayeləşmə dövrünün məhsulu olaraq meydana çıxmışdır. Şəki milyonçusu, ipək taciri Məmmədsadiq Əliyevin, tütün-maxorka istehsalı və ticarəti ilə məşğul olan Dadanovların, tacir Hüseynbəyovların və başqalarının mülkləri bu gün Şəkinin həm

tarixi, həm memarlıq, həm də turistik cəhətdən diqqət çəkən məkanlarına çevrilmişdir. “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Bakı şəhəri, 3 noyabr 2021-ci il tarixli 338 № li qərarına əsasən Dadanovlar ailəsinə məxsus beş binanın hər birinə ayrıca inventar nömrəsi verilməklə yerli əhəmiyyətli abidə kimi dövlət tərəfindən qeydiyyatla alınmışdır.

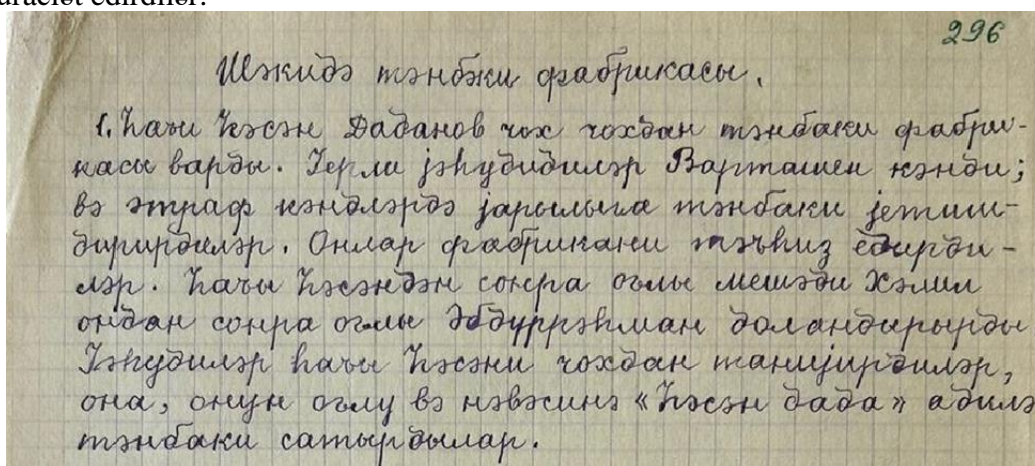
Dadanovların mükü: Hazırda M.F.Axundzadə prospektində yerləşən Dadanovlara məxsus yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydiyyata götürülmüş beş ayrıca bina Dadanovlar ailəsinə məxsus tikililər kimi mühafizə olunur. Onlardan üçü “Dadanovların evi”, ikisi isə “Dadanovların ticarət kontoru” adı ilə qeydiyyata götürülüb.(3.səh.11) Hacı Həsən Dadanovun oğlanlarına məxsus təqribən 6500 m² ərazidə yerləşən beş binanın hamısının eyni dövrdə - XX əsrin əvvəllərində inşa olunduğu ehtimal olunur. Onlardan yalnız birinin fasadında inşa tarixi hicri (1325) və miladi (1909) təqvimilə qeyd olunub. Memar Rza Qafarovun inşa etdiyi (7.s.112) binalardan dördü – fasad həlli səbəbilə ən çox diqqət cəlb edənləri M.F.Axundzadə prospektinin şərq, biri isə qərb tərəfində yerləşir. Hazırda Şəki şəhər inteqrasiya təlimli internat tipli gimnaziya kimi fəaliyyət göstərən mülk ümumilikdə 39 otaqdan ibarətdir.

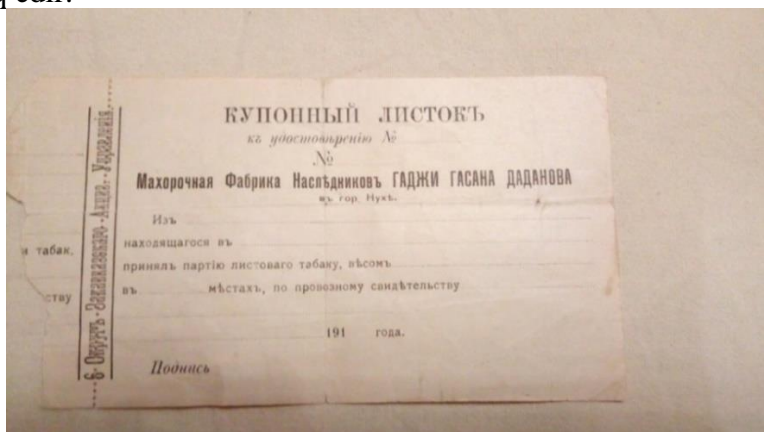
Dadanovlar: Uzun zamandır ciddi müzakirə və mübahisələrə səbəb olan “Dadanov” soyadı hər kəsdə istər-istəməz müəyyən maraq və sual yaradır. Hətta bəzən məhz soy ad səbəbilə nəslin əslən azərbaycanlı olmadığını düşünənlər də olur. Çünki “Dadanov” və “Dadonov” soyadlarına rus, bolqar və yəhudilərdə də rast gəlinir. Bəzi mənbələr bu soy adın etimologiyasını kökündə “dədə (ata)” dayanan qazax kişi adı “Dadan” la bağlayırlar. Bəzi rus mənbələrinə görə Dadanov soyadı Lebyajyedə (Leninqrad vilayəti) yaranmışdır. Rostov şəhərinin arxivində - torpaq sahibi Gordey Dadanov (1837) soyadı aşkar edilmiş və bu soyadın Çud millətinə aid olduğu qənaətinə gəlinmişdir. “Dadanovlar” soyadı haqqında ən geniş yayılmış fərziyyə Akif Salamoğlunun “Ədil Xan” romanında yer alan Məşədi Xəlil Dadanovla bağlı əhvalatdır. Romanda qeyd olunur ki, Peterburqda təhsil alan Məşədi Xəlildən soyad seçmək tələb olunur. Onunla dostluq edən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev isə

danışarkən tez-tez rus dilində “da, da” deyən Məşədi Xəlilə “Dadanov” soyadını seçməyi məsləhət bilir və beləcə “Dadanovlar” soyadı yaranır. (2.səh.21)

“Dadanovlar” soyadının etimologiyasına bu cür yanaşma ilə nəslin nümayəndələri heç cür razılaşmır, hətta ciddi etiraz edirlər. Eyni zamanda nəslin nümayəndələri haqlı olaraq bildirirlər ki, əgər bu soy ad Məşədi Xəlil tərəfindən seçilmiş olsaydı, digər qardaşlar eyni soy adla tanınmazdılar. Məşədi Cabbar Dadanovun qız nəvəsi Təranə Musayeva “Dadanov” soyadının Hacı Həsənlə bağlı olduğunu bildirir. Bu fakt isə tanınmış maarifçi, maarif tədqiqatçısı, pedaqoq və etnoqraf Əhməd Nəbiyevin (1885–1970) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan 400 səhifəlik əlyazmasında öz təsdiqini tapır. Əlyazmada qeyd olunur ki, Hacı Həsən Dadanovun lap çoxdan tənbəki fabriki vardı. Bu fabriki tənbəki ilə təmin edən yerli **yəhudilər Hacı Həsəni çoxdan tanıyır, ona, onun oğlu və nəvəsinə “Həsən dada”** adı ilə müraciət edirdilər.

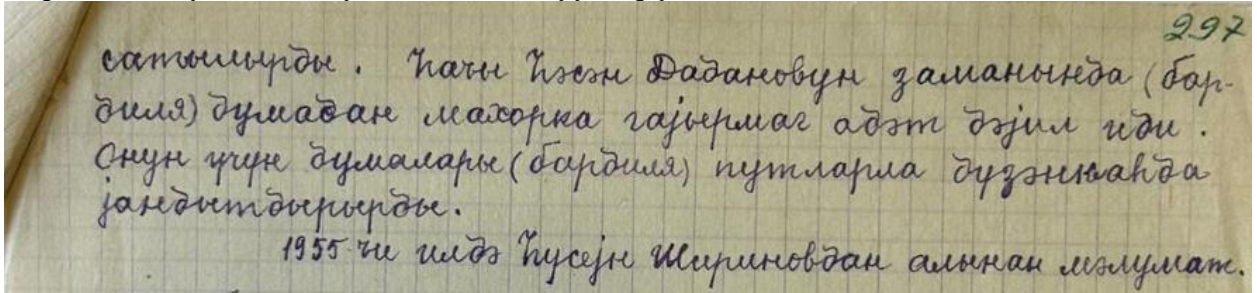
Bu fakt artıq “Dadanov” soy adının nəsil tərəfindən necə seçildiyinə dair bütün mübahisələrə son qoymaq üçün yetərli sayıla bilər. Aydınır ki, “Həsən dada” xitabı sonralar “Dadanovlar” soy adının yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, Təranə xanım öz iddiasında haqlıdır. “Dadanov” soy adının Məşədi Xəlil deyil, onun atası Hacı Həsənlə bağlı olduğunu təsdiq edən digər faktlar da mövcuddur. Belə ki, Təranə xanımın şəxsi arxivində üzərində “Hacı Həsən Dadanovun Varislərinin Maxorka Fabriki” yazılmış alqı-satqı vəərəqəsinin olması soy adın bir daha Hacı Həsənə aid olduğunu göstərir. Kolleksiyon Ruslan Rəhimovun kolleksiyasına aid “Asan Dadanov” yazılı tütün qutusu isə yuxarıda qeyd olunanları bir daha təsdiq edir.

Dadanovlar soyu ilə bağlı daha bir mübahisə mövzusu əslində haqqında söz açılan mülklərin Dadanovların deyil qızını onlara gəlin vermiş Məmmədsadiq Əliyevin tikdirməsi ilə bağlıdır. İddia olunur ki, Dadanovlar əslində Məmmədsadiq Əliyevin hesabına varlanıblar. Bu barədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şəki Regional Elmi Mərkəzinin hazırladığı “Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər”(I Kitab, Bakı-2004) adlı kitabda yazılır: “Hacı Məmmədsadiq böyük qızı Tükəzban xanımı qonşu Dadanovlar soyundan Məşədi Xəlilə əvə verir. Bu Dadanovlar 5 qardaş olublar. Özləri də çox da imkanlı deyil, qoçu xislətli olduqlarına görə Hacı onlarla qohumluğa üstünlük verib. İndiki internat məktəb yerləşən həmin yaraşlıq binaları tükdirir. Məşədi Xəlil daim Hacıның köməyi, məsləhəti və uzaqgörənliyiylə həmin binada tütün ixracı işinə baxır. Özü də, qardaşları da varlanıb, adlı bir sahibkar olurlar.”(5.səh.186)

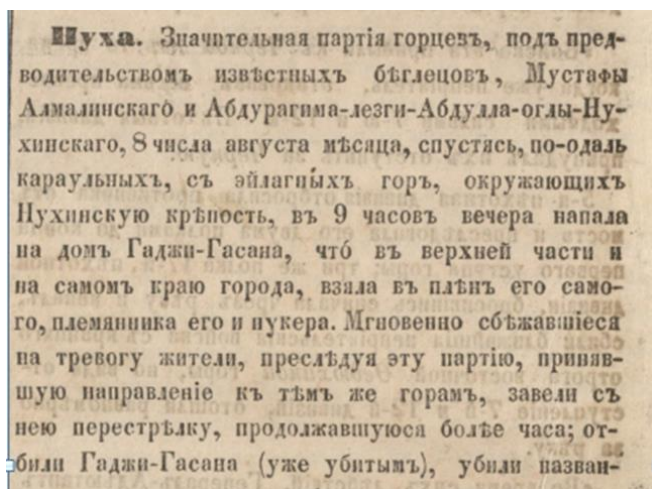
Dadanovlar soyuna eyni yanaşma “Ədil xan” romanında da təkrarlanır.

Əslində isə Məmmədsadiq Əliyev qızını heç də kasıb ailəyə gəlin verməyib, Məşədi Xəlil özü də varlı ailədən olub və qohumluq əlaqələri əlavə üstünlüklərə yol açıb. Hacı Həsən Dadanovun lap çoxdan tütün manufakturasının olması ailənin zənginliyinin sübutudur. Bu haqda Ə.Nəbiyev də öz əlyazmasında müəyyən qeydlər edib.

Nəslin nümayəndələrinin verdiyi məlumatlara görə Hacı Həsən Dadanovun üç oğlu olub – Məşədi Xəlil, Məşədi Cabbar və Məmməd. Ancaq “Şəkiddə məhəllə adları, soylar, ləqəblər” kitabında beş oğlu olduğu yazılır. Bu da müəyyən qədər çətinlik yaradır. Hacı Həsən Dadanovun özü haqqında da müəyyən məlumat dilemması yaranır.

“Hacı Həsən” adı şəkillilər üçün yad deyil. Şəkinin qədim məhəllələrindən biri olan Gəncəli məhəlləsini su ilə təmin edən iki su kəməridən biri Hacı Həsənin adı ilə bağlıdır. Ancaq Hacı Həsən Dadanovla Hacıhəsən su kəmərinə çəkdirmiş şəxsin eyni adam olub-olmadığını söyləmək olduqca çətinidir. Su kəmərinə çəkdirmiş Hacı Həsənin nəslindən gəldiklərini iddia edən Lahıclar soyunun nümayəndələri də onun neçə övladının olması haqqında dəqiq məlumat verə bilmirlər. Onlar iki oğul dediyi halda, məhəllə sakinləri altı olduğunu söyləyirlər. Qeyd olunan ərazinin vaxtı ilə “Zəyzid yolu” adlanan dağ cığına yaxın olması və şəhərin nisbətən kənar tərəfində yerləşməsi «Кавказ» qəzetinin 1855-ci il tarixli 67-ci nömrəsində dərc olunmuş xəbərdəki məlumatla üst-üstə düşür. Hacı Həsənin (Dadanov?) quldurlar tərəfindən əsir götürülməsi və öldürülməsi haqqında xəbərdə təqribən eyni ərazi göstərilir.(6.)

“Dadanov” soy adına müəyyən aydınlıq gətirdikdən sonra onların fəaliyyət haqqında da əldə olunan məlumatların məqaləyə əlavə edilməsi məqsədəuyğun olar:

Tütün – maxorka istehsalı və ticarəti ilə məşğul olan bu ailə Şəkinin iqtisadiyyatına və memarlığına töhfə verməklə yanaşı şəhərdə ilk mətbəenin də sahibi olub. 25 oktyabr 1919-cu il Azərbaycan Cumhuriyyəti Parlamentinin 88-ci iclasında M.Ə.Rəsulzadə mətbəələr haqqında danışarkən qeyd edir ki, Nuxada bir mətbəə var ki, o ancaq həmən Dadanovun tənəki kağızlarını çap edir. Çox güman ki, sonralar həmin mətbəədən daha faydalı nəşrlər üçün də istifadə olunmuşdur.(1.s.139.)

Dadanovların yalnızca Şəkiddə deyil, Gəncədə də fəaliyyət göstərməsi, mülk sahibi olması haqqında məlumatlar onların böyük ticarət dövrüyəsindən xəbər verir. Gəncənin Əttarlar məhəlləsindən keçən Karxana arxının Məşədi Həsən Dadanovun tütün manufakturasının ehtiyacları üçün sərf olunduğu barədə məlumatlar bu faktı müəyyən qədər təsdiqləsə də araşdırmaya ehtiyac duyulur.(9.)

Dadanovlar öz vətən təəssübkeşliyi ilə də seçilən insanlar olublar. Məşədi Cabbar Dadanov 1930 cu il Şəki üsyanının fəal üzvlərindən biri olub. Üsyançıları patronla təmin edən Məşədi Cabbar Dadanovun bütün əmlakı Sovet hökumətinə qarşı 1930 cu il Şəki-Zaqatala üsyanı yatırıldıqdan sonra müsadirə olunmuşdur. Cabbar və Xəlil Dadanov qardaşları 1918-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurularkən Şəki qəzasının Vartaşen nahiyəsində İcraiyyə Komitəsinin sədri, daha sonra isə Parlamentin iki mühüm komissiyasına eyni zamanda üzv seçilən Qərib (Məhəmməd) Kərim oğlu ilə möhkəm dost olmuş, sonralar isə bu dostluq qohumluğa çevrilmişdir. Məşədi Cabbar Dadanovun qızı Lətafət xanım Qərib Kərimovun oğlu ilə ailə qurmuşdur. (4.s.59)

Məşədi Xəlil və Məşədi Cabbar Dadanovlar

Nəticə: Şəkinin ən məşhur memarlıq abidələri Karvansaraylarla Xan sarayı arasındakı yolun üzərində yerləşən Dadanovların mülkünün sahibləri öz soy adlarını tütün-maxorka fabrikantı Hacı Həsən Dadanovdan almış və günümüzdə qədər qorumuşlar. Dadanovların mülkünün mühafizəsi Şəkinin dayanıqlı turizm potensialına, onun sahibləri haqqında məlumatlar isə tarixi faktlarla zəngin bələdçi mətnlərinin formalaşmasına töhfədir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)” II cild. Bakı 1998
2. “Ədil Xan”. Akif Salamoğlu. “Şərqi-Qərbi” ASC. Bakı. 2008
3. “Xalq” qəzeti. 5 noyabr 2021-ci il.
4. “Padar Kəndinin Ensiklopediyası” Paşa Yaqub. «Zərdabi LTD» MMC. Bakı-2012.
5. “Şəkiddə məhəllə adları, soyadlar və ləqəblər” kitabı, I kitab. "Nafta-Press" nəşriyyatı: Bakı, 2004
6. «Кавказ» qəzeti, 1855-ci il, № 67
7. Ш.С.Фатуллаев. «Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-начала XX века. Ленинград. Стройиздат. Ленинградское отделение. 1986.
8. <https://whc.unesco.org/en/list/1549/>
9. https://www.wikimedia.az-az.nina.az/%C6%8Fttarlar_m%C9%99h%C9%99ll%C9%99si.html
10. Nəslin nümayəndəsi – Cabbar Dadanov və Qərbi Kərimovun nəvəsi Təranə Musayeva ilə müsahibə.

**ESTATE OF THE DADANOVS`, DETERMINING THE ARCHITECTURAL
STYLE OF SHEKI***Rasulova Zamina Ismayil**Summary*

Sheki, one of the ancient cities of Azerbaijan, has a rich architectural heritage. In order to preserve and protect this heritage, "Yukhari Bash" Historical Architectural Reserve was established in the historical part of the city in 1967. Currently, 83 historical architectural monuments registered by the state are protected in the territory of the Reserve. The vast majority of these monuments are made up of residential houses belonging to well-known families of the city and entrepreneurs of the industrialization period. This article will provide information about the Dadanovs` family name and their property, referring to archival materials and interviews with the descendants of the Dadanov family.

**УСАДЬБЫ ДАДАНОВЫХ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ АРХИТЕКТУРНЫЙ
СТИЛЬ ШЕКИ***Расулова Замина Исмаиловна**Резюме*

Один из древних городов Азербайджана Шеки, имеет богатое архитектурное наследие. В целях сохранения и защиты этого наследия в исторической части города был создан историко-архитектурный заповедник «Юхары Баш» в 1967 ом году. В настоящее время на территории заповедника охраняются 83 историко - архитектурных памятников, зарегистрированных государством. Большинство из этих памятников составляют жилые дома, которое многие из этих домов, когда-то принадлежали меценатам и известным семьям города. В данной статье будут представлены сведения о фамилии Дадановых и их имуществе, ссылаясь на архивные материалы и интервью с потомками семьи Дадановых.

*Rəyçi: t.e.d. H.Sadıqov**AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin Tarix, arxeologiya və epiqrafika şöbəsinin 19 iyun 2024-cü il tarixli iclas protokolu.**Daxil olma tarixi 22 oktyabr 2024-cü il.*

UOT:94(479.24).

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ YERİ

*dosent Səmədov Yaqub Abbasqulu oğlu , Quliyev Ədalət Firudin
ADPU-nun Ağcabədi filialı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Orcid:0009-0002-1584-9317, Orcid:0009-0008-6388-9333,
yaqub.semedov63@mail.ru
quliyevadalet62@gmail.com*

Xülasə: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, böyük mütəfəkkiri, siyasətçisi, publisisti olmuşdur. O, yaşadığı marixi prosesin içində böyüdü, təkmilləşdi və ictimai inkişafın zaman anlayışı daxilində formalaşdı. Xüsusilə də, o, Zaqafqaziya seyminin süqutunda sonra Batum konfransında iştirak etdiyinə görə gizli səsvermə yolu ilə qiyabi olaraq Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentinin) sədri seçildi (1918-ci il, 27 may). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra onun İstanbulda siyasi mühacirət həyatı başlandı (1922-ci ildən) və bu illərdə də o, bir anda olsun siyasi fəaliyyətini dayandırmadı. 1923-ci ilin əvvəllərində Türkiyədə “Yeni Qafqaz” jurnalını nəşr etdirməklə ilk mühacir mətbuatının əsasını qoydu. Bu dövrdə “Yeni Qafqasya” (1923), “Azəri Türk” (1928), “Odlu yurd” (1929), “Qurtuluş” (1934), “Azərbaycan” (1952) jurnallarını, “İstiqlal” (1932) qəzetini nəşr etdirmişdir. Bununla yanaşı onun, tariximizin müxtəlif problemlərini özündə ehtiva edən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (İstanbul, 1922), “Əsrimizin Siyavuşu” (İstanbul, 1923, B., 1995), Çağdaş Azərbaycanın tarixi (Ankara, 1951, B., 1991) və s. əsərləri də işıq üzü görmüşdür. Bu məqalədə əsas diqqət Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizlə bağlı məsələlərə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Rəsulzadə, Azərbaycan, Cümhuriyyət, əsər, işğal, tariximizin əksi

Ключевые слова: Расулзаде, Азербайджан, Республика, труд, оккупация, отражение нашей истории

Key words: Rasulzadeh, Azerbaijan, Republic, work, occupation, reflection of our history

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın görkəmli dövlət və ictimai xadimi, böyük mütəfəkkiri, siyasətçisi və publisisti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi olmuşdur. İlk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin 2 saylı rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbində almış, Bakı Texniki Məktəbini bitirmişdir. Gənc yaşlarından inqilabi hərəkətə qoşulmuş, 1902-1903-cü illərdə “Müsəlman Gənclik Təşkilatı” adlı gənc azərbaycanlı inqilabçılar dərnəyini yaratmış və ona başçılıq etmişdir. 1904-cü ildə isə

M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi nəzdində Müsəlman sosial demokrat “Hümmət” qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir.

Bu dövrdə mətbuatda dərc olunmuş yazılarında o, xalqa söz, mətbuat, vicdan, cəmiyyət və ittifaqlar yaratmaq azadlıqları verilməsi, vətəndaşların əmlakının və canlarının toxunulmazlığının təmin olunması tələbləri ilə çıxış edir, xalqı maariflənməyə çağırır, Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin tənqid edirdi [1].

1908-ci ildə siyasi baxışlarına görə M.Ə. Rəsulzadə Çar hökuməti tərəfindən həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən ölkəni tərk edərək İrana getməyə məcbur olur. O,

Cənubi Azərbaycanda olarkən Təbrizdə xalqımızın milli qəhrəmanı Səttar xanla görüşür və Avropada təhsil almış bir qrup İran ziyalısı ilə birlikdə “İran Demokrat Partiyası”nın əsasını qoyur. O, “İrane Nou” və “İrane Ahat” qəzetlərinin baş redaktoru olur. 1909-cu il avqustun 24-də fəaliyyətə başlayan gündəlik və müstəqil “İrane Nou” qəzeti 1910-cu ilin yayında bağlansa da, oktyabrın 26-da artıq partiyanın rəsmi orqanı kimi fəaliyyətini yenidən bərpa edir. Seyid Həsən Tağızadə qeyd edirdi ki: “Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur”. Ədəbi-publisistik fəaliyyətini davam etdirən M.Ə. Rəsulzadə 1911-ci ilin oktyabrında “Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasına” rəhbərlik edir. Bu dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin “Cəmaət idarəsi” və “Bizə hansı hökumət faydalıdır?” kitabları çap olunur. 1917-ci ildə Müsavatın birinci qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. Bu qurultaydan sonra Azərbaycanda “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında milli hərəkat başlayır. M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci ilin may ayında “Azərbaycan Milli Şurası”na sədr seçilir və mayın 28-i Azərbaycan istiqlaliyyəti bütün dünyaya elan olunur [2].

M.Ə. Rəsulzadə təkcə siyasi xadim kimi deyil, həm də o, görkəmli şəxsiyyət kimi özünün bir sıra əsərlərində, o cümlədən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizin mühüm məsələlərinə toxunmuş və bununla bağlı dəyərli mülahizələr də irəli sürmüşdü. Xüsusilə də, onun “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində tariximizin ağ səhifələri, yəni 1918-1920-ci illər- dövrü ictimai-siyasi hadisələr fonunda işıqlandırılmış, Azərbaycan xalqının ADR-dən əvvəlki və sonrakı taleyi, güzəranı yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1923-cü ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilən “Kitab bayramı”nda yenidən nəşr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür. Kitabın ayrı-ayrı fəsilərində Azərbaycan tarixi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Məsələn, M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycanın qədim dövr etnik tarixi haqqında yazır ki, “Azəri türklərinin hal- hazırda oturduqları yerlər min ildir qədim türk xəlqi ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ kimi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər bir çox türk sülalələrinin irili- xırdalı hökumətlər qurduğunu və illərlə səltənət sürdüklərin görmüşdür” [3].

“Azərbaycan” məhfumu ilə bağlı ortaya çıxan problem isə əsərdə obyektiv olaraq belə dəyərləndirilir: “Birinci dünya savaşından öncəki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan Quzey İranda (Qacarlar dövləti) olan Təbriz bölgəsinə deyilirdi. Savaşdan, eləcə də, Böyük Rusiya Devrimindən sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan sözü gedən Azərbaycanın quzeyində, Güneydoğdu Qafqaz bölgəsindən oluşur, başkəndi Bakıdır” [4, s.16].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın uzunmüddət İranın işğalı altına düşməsi bizim dilimizə və mədəniyyətimizə də müəyyən təsiri göstərmişdir. Bu dilin xalq dilinə o dərəcə də güclü təsiri olmasa da, əksinə onun Azərbaycanın poeziyasında rolu danılmazdır. Bununla belə, xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan xalqı bu sahədə də öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı da böylədir: Azərbaycanlılar ibtida farsicə yazmışlar. Sonra sırf Azərbaycan şiveyi-məhəlliyəsi ilə yazan Füzuli məşrəb şairləri ilə qocaman bir dövr davam etmişdir. Bu dövrdə əvvəl Qövsü, Nəbatü, sonra Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci kibi şairlər yetişmişdir [5, s.14].

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının və bu bölgədə müstəmləkəçilik sisteminin qurulmasının ağır nəticələrinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə uzagörənliklə qeyd edirdi ki, “Rusiya çarizminin yuz il öncə (1828- ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən başlanan və 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə başa çatan dövr nəzərdə tutulur)

bağımsızlığına, varlığına son qoyduğu Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan xanları da Azərbaycanlı türk ağaları idi” [4, s.17].

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndə Bakı şəhəri Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altında idi. Azərbaycan təmsilçilərini İstanbulda qəbul edən Türkiyənin Hərbi Naziri Ənvər Paşa ölkəmizdəki vəziyyətlə tam şəkildə tanış olduqdan sonra Nuru Paşaya Bakının bolşevik-erməni silahlı qüvvələrindən azad olunması üçün təcili göstəriş verdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan Korpusu Bakıya daxil olaraq şəhəri erməni-bolşevik işğalından azad etdi. Bu tarixi qələbədə Azərbaycan türk qardaşlığının sarsılmaz birliyinə böyük önəm verən müəllif qeyd edirdi ki, “Qanlı bir savaş, dönməz bir qarşıdurmadan sonra qardaş qurtuluşuna can atan igid Məhmədçiyin Türk birliyi tarixində altun hərflərlə yazılacaq igidliyi ilə Azərbaycan ulusal gücləri öz başkəndinə girir. Altı ay başdan-başa qan-ciyər yeyən müsəlmanların üzü gülür. Bakı Qurban bayramı kimi gözəl bir gündə yenidən öz yiyələrinin əlinə keçir” [4, s.59].

1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş və cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra yurdumuzda bolşevik Rusiyası 70 illik bir sovet rejimi qurdu. 1920-ci illərdə, xüsusən 30-cu illərdə bolşevizm kabusu yurdumuzun say seçmə oğul-qızlarını ucdantutma məhv etdi. Bu işğal rejiminin əsl mahiyyəti əsərdə uzaqgörənliklə belə dəyərləndirilir: “Çevriliş” ağalığı Azərbaycan Kommunist Partiyasına vermişdir. Bu Ağalığ üzə bütünlüklə müsəlman üyələrdən qurulmuşdur. Ağalığ başçısı Nəriman Nərimanov əskidən Azərbaycanda bir az tanınmış adam idisə də, o biri arxadaşları bütünlüklə törəmə idilər. Gercəkdə isə politika çevirən güc Rusiya Kommunist Partiyasının Azərbaycan Mərkəzi Komitənin katibi, Qızıl Ordu komandanlığı, ÇK idi. Bunlar bütünlüklə ruslarla başqa yadellilərdəndi” [4, s.110].

Hətta, 1920-ci ilin yanvar ayında Versal Ali Şurası tərəfindən Azərbaycan de-fakto müstəqil bir dövlət kimi tanınsa da, lakin sövət işğalı rejimi həm ölkəmizi beynəlxalq aləmdən təcrid etdi, həm də onun müstəqilliyinə son qoydu. M.Ə.Rəsulzadənin məhz bu baxımdan əsərində bolşevizmin əsl simasını belə ifşa edir: “Bolşeviklərin nə kibi bir Şərq siyasəti tətbiq etdikləri, Azərbaycan misalında bütün vüzuh və sərəhətillə meydana çıxmışdır. Şərq millətlərinin xilas və nıcatına aid şuarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hürriyyətinə və istıqlalına hörmətkardılar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər” [5, s.71].

“Hər bir qaranlıq gecənin işıqlı sabahı olduğu kimi” bu görkəmli şəxsiyyət də bütün imperiyalar kimi şər imperiyası olan Sovet İmperiyasının da süqut edəcəyinə və Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyinə qovuşacağına əminliklə inanırdı. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyinə qovuşubdur. Azərbaycan parlamentinin ilk toplantısında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin uzaqgörənliklə söylədiyi kimi, “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” [5, s.77].

Yekunda onu bildirmək istəyirik ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri tarixilik baxımından olduqca zəngindir, lakin bir məqalədə onun əhatəli elmi təhlilini vermək olduqca çətindir və bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına zəruri ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov Y. (2014). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi. Xalq qəzeti. 1 fevral. - S. 5.
2. Abidqızı G. (2023). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, siyasətçi və publisist M.Ə. Rəsulzadə. Ədalət. 26 may. - № 20. - S. 6.
3. Ağalarlı M. (2024). Milli dirçəlişə töhfə verən ictimai siyasi xadim. "Azərbaycan" qəzeti, 31 yanvar.
4. Rəsulzadə M.Ə. (2015). "Azərbaycan Cümhuriyyəti". (yenidən işləyib çap edən Türkel Yadigar). Bakı, 152 s.
5. Rəsulzadə M. Ə. (1990) "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, Elm, 1.

**THE ROLE THE WORK OF MUKHAMED AMIN RESULZADE
"AZERBAIJAN REPUBLIK IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN"**

*Semedov Yaqub Abbasqulu, Quliyev Edalet Firuddin
Summary*

Muhammad Amin Rasulzade was an outstanding state and public figure of Azerbaijan, a great thinker, politician, and publicist. He grew up in the historical process in which he lived, improved and was formed within the time concept of social development. In particular, he was elected chairman of the Azerbaijan National Council (parliament) in absentia by secret ballot due to his participation in the Batum conference after the fall of the Transcaucasian Seim (May 27, 1918). After the fall of the Azerbaijan Democratic Republic, his life as a political exile in Istanbul began (from 1922), and he did not stop his political activities even during these years. In early 1923, he founded the first immigrant press in Turkey by publishing the "Yeni Qafqaz" magazine. During this period, he published the magazines "Yeni Kafgasya" (1923), "Azeri Türk" (1928), "Odlu Yurd" (1929), "Qurtuluş" (1934), "Azerbaijan" (1952), and the newspaper "İstiqlal" (1932). . Along with that, his "Azerbaijan Republic" (Istanbul, 1922), "The March of Our Century" (Istanbul, 1923, B., 1995), History of Contemporary Azerbaijan (Ankara, 1951, B., 1991), which contains various problems of our history, etc. . his works have also been published. In this article, the main attention is focused on the issues related to our history in the work "Republic of Azerbaijan" by Muhammad Amin Rasulzade.

**РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАГОМЕД АМИН РЕСУЛЗАДЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА «В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА»5**

*Самедов Язуб Аббасгулу оглы, Гулиев Адалет Аируддин оглы
Резюме*

Мухаммад Амин Расулзаде был выдающимся государственным и общественным деятелем Азербайджана, великим мыслителем, политиком и публицистом. Он вырос в историческом процессе, в котором жил, совершенствовался и формировался в рамках времени концепции общественного развития. В частности, он был избран председателем Национального совета (парламента) Азербайджана заочно тайным голосованием в связи с его участием в Батумской конференции после падения Закавказского сейма (27 мая 1918 года). После падения Азербайджанской

Демократической Республики началась его жизнь в качестве политического ссыльного в Стамбуле (с 1922 года), и он не прекращал своей политической деятельности даже в эти годы. В начале 1923 года он основал первую иммигрантскую прессу в Турции, издав журнал «Ени Кавказ». В этот период он издавал журналы «Ени Кафгася» (1923 г.), «Азери Тюрк» (1928 г.), «Одлу Юрд» (1929 г.), «Куртулуш» (1934 г.), «Азербайджан» (1952 г.), газету «Истикляль» (1932). Наряду с этим, его «Азербайджанская республика» (Стамбул, 1922), «Марш нашего века» (Стамбул, 1923, Б., 1995), «История современного Азербайджана» (Анкара, 1951, Б., 1991), в которых содержатся различные проблемы нашей истории и т.д. его произведения также были опубликованы. В данной статье основное внимание сосредоточено на вопросах, связанных с нашей историей в произведении Мухаммада Амина Расулзаде «Азербайджанская Республика».

Rəyçi: dosent Veyisov Arif

İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 08 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 oktyabr 2024-cü il.

UOT:94.

ALİ MƏKTƏB KİTABXANALARINDA MOBİL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ*Məmmədova Sevda İsrəfil qızı**Bakı Dövlət Universiteti*<https://orcid.org/0000-0001-9469-5744>,*baku_2007@mail.ru*

Xülasə: Müasir dövrdə mobil texnologiyalar ictimai həyatımızın demək olar ki hər bir sahəsinə nüfuz edən əhəmiyyətli cihazlardır. Mobil texnologiyalardan yararlanan sektorlar içərisində məktəb və universitet kitabxanaları xüsusi üstünlük təşkil edir. Xüsusilə 5G texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar mobil texnologiyaların xidmət şəbəkəsi daha da genişlənməkdədir. Hal-hazırda dünya təcrübəsində bir çox kitabxana xidmətləri mobil veb vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Daha çox gənc nəslin müraciət etdiyi mobil texnologiya son illərdə hər yaş qrupu tərəfindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Mobil texnologiyadan istifadənin daha asan, rahat və əlverişli olması, xidmət çeşidinin artması, elektron dövlət və elektron xidmətin getdikcə inkişafı mobil kitabxana texnologiyasının inkişafına təsir edən amillərdir.

Acar sözlər: Mobil texnologiyalar, mobil kitabxana xidmətləri, mobil qurğular, mobil tətbiqlər, mobil interfeysli kitabxana saytları

Key words: Mobile technologies, mobile library services, mobile devices, mobile applications, library sites with mobile interfaces

Ключевые слова: Мобильные технологии, мобильные библиотечные услуги, мобильные устройства, мобильные приложения, библиотечные сайты с мобильным интерфейсом

Giriş. Mobil cihazların cəmiyyətdə daha çox istifadə edilməsində 3G texnologiyasının inkişafının rolu böyükdür. Noutbuklar və mobil telefonların sürətlə yayılması nəticəsində bu texnologiyanın alternativləri olan naqilli telefonlar və televizorun istifadəsində artıq geriləmə baş verməkdədir. Hal-hazırda mobil telefonları və mini kompüterlər, planşetlər, tablalar vasitəsilə göstərilən xidmətlərin çeşidi artmaqdadır. Məsələn, mobil təhsil, mobil kitabxanaların meydana gəlməsi buna misal ola bilər.

Əsas hissə. Məlumdur ki, kitabxanalar cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəyən sosial institutlardır. Məhz müasir kitabxanalar öz sosial funksiyalarını icra edərkən, cəmiyyətin daima durmadan artan informasiya tələbatını ödəyərkən yeni texnoloji vasitələrdən istifadənin zəruriliyini nəzərə almalıdırlar. İnformasiyalaşmış cəmiyyətin mühüm xüsusiyyəti informasiya kommunikasiya texnologiyasının cəmiyyətin sosial həyatının hər bir sferasında kütləvi şəkildə tətbiqinə şərait yaratmaqdır. Bunun son mərhələsini məhz mobil texnologiyalar təşkil edir. Kitabxanalar üçün ilk mobil proqramlar 2000-ci illərin əvvəllərində ortaya çıxdı. Bunlar istifadəçilərə kitabxananın veb saytında məlumat axtarmağa və axtarış nəticələrini fayl kimi saxlamağa imkan verən sadə proqramlar idi.

Mobil kitabxana nədir? Mobil kitabxana-mobil texnologiyanın əsas xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə mobil cihazlar vasitəsilə istifadəçilərə kitabxana xidməti göstərən tətbiqlərdi [2]. Buraya sadə cib telefonundan cib kompüterlərinə -planşetlər, tablalar və s. qədər hər cür mobil cihazlar vasitəsilə əlyetərliliyi təmin olunan kitabxana xidmətləri daxildir. Kiçik ekrana malik olan mobil veb proqram əlavələri daha sürətli giriş menyuları ilə işləyir, görüntü

baxımından isə kompüter ekranlarına uyğun veb səhifələrdən fərqli və daha əlverişli bir quruluşa malikdirlər.

Kitabxanaların mobil xidmət kimi ən geniş yayılmış forması OPAC xidmətidir. Beynəlxalq miqyaslı mobil kitabxana tətbiqlərindən biri ABŞ Konqres kitabxanası tərəfindən həyata keçirilmişdir. Belə ki, minlərcə kitabxana kataloqundan eyni anda axtarış aparılması mümkün olan WorldCat-da axtarış artıq mobil səhifələr vasitəsilə də həyata keçirilməkdədir (OCLC). WorldCat mobil kataloqundan təxminən 1.5 milyon nəşrin bibliografik təsvirinin və qaynaqların mövcud olduğu kitabxanalar haqqında informasiyaların əldə olunması mümkündür. WorldCat Dünyada 10 000 dən çox kitabxana kataloqundan eyni vaxtda axtarış aparmağa imkan verir. Ancaq mobil istifadə hələ ABŞ, İngiltərə, Fransa, Hollandiya, Kanada kitabxanalarına əlyətərlik sistemi mövcuddur.

Ayrıca axtarılan nəşrlərin bibliografik bazalarına bağlı istinad formatlarını göstərməsi WorldCatın ən üstün cəhətlərindən biridir. İstifadəçilərin bu özəlliklərə malik mobil cihazlar vasitəsilə istifadə edə bilməsi göstərilən xidmətin keyfiyyətini artırır [3].

İstifadəçi identifikasiyası üsulu, naviqasiya və informasiya axtarışı da mobil kitabxana xidmətlərinə daxildir.

Mobil kitabxana xidmətləri içərisində bibliografik axtarış xidməti ən geniş yayılmış xidmət növüdür. Misal olaraq Athabasca, Ball State və Black Hill universitet kitabxanaları toplu kataloqlara və veb səhifələrinə mobil cihazlar vasitəsilə əlyətərliliyə sahib kitabxanalardan yalnız bir neçəsidir. Baston Tibb Universitet kitabxanasında isə bibliografik təsvirə çıxışın başqa bir növündən istifadə olunur. Belə ki, burada kitabxanadakı tam mətnli elektron jurnal və elektron kitablardan əlavə başqa bibliografik bazalara da əlyətərlik təmin olunur.

Elektron nəşrlərin mobil versiyalarının yaradılması və mobil veb cihazlar vasitəsilə xidmət göstərilməsi isə digər mobil tətbiqlər kimi inkişaf etdirilməkdədir. Elektron nəşrlərin mobil versiyası əksərən nəşriyyatlar tərəfindən yaradılır. Lakin kitabxanalar tərəfindən yaradılan nümunələr də mövcuddur. Misal üçün Nyu York Kitabxanasında mobil versiyalı elektron kitab və audio kitablar da oxucuların istifadəsinə verilir [3].

Mobil texnologiyalar çərçivəsində həyata keçirilən ilk tətbiqlərdən (proseslərdən) biri də məsləhət xidmətidir. Telefonla axtarış xaricində ümumiyyətlə məsləhətləşmə xidməti, qısa mesaj, sürətli mesaj və mobil söhbət sistemləri vasitəsilə də xidmət həyata keçirilir. Məsələn, ETH Zürich kitabxanası, Şəhər və Şimali Karolina Dövlət Universitet Kitabxanasında bu xidmətlərin demək olar ki, hamısı mövcuddur [4].

Mobil kitabxana texnologiyaları istiqamətində inkişaf etdirilən digər bir tətbiq isə naviqasiya sistemidir. Məsələn, GPS sistemi istiqaməti təyin etmə uygulamalarından biridir, lakin onu da qeyd edək ki, bu sistem digər xidmət növlərinə nisbətə hələ ki tam şəkildə inkişaf etməmişdir. GPS sistemləri müəyyən bir ərazidə müəyyən bir bölgənin axtarılaraq təsbit edilməsini və ya axtarılan hər hansı bir obyektə çatdırılmanı, yetişməni təmin edən sistemdir. Misal üçün, Şimali Karolina Dövlət Universitetində 2 fərqli növdə 19 adda GPS cihazları kitabxana tərəfindən tələbə və müəllim heyətinin istifadə edə biləcəyi şəkildə xidmətə təqdim olunur. Hətta GPS texnologiyasından faydalanaraq axtarılan sənədin ən yaxın hansı kitabxanada yer aldığı müəyyən etməyə imkan verir. Lazım olarsa istifadəçi ilə kitabxana arasında əlaqənin yaradılması da mümkündür. [5]. Mobil cihazlar vasitəsilə axtarış aparən istifadəçilər axtarılan nəşrləri sistemin istiqamətləndirmə oxlarına görə tapa bilməkdədirlər.

Digər istiqamət təyin etmə sistemi isə xəritə əsaslı istiqamət təyin etmə sistemidir. Bu sistemi GPS dən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət sistemin xəritə-plan əsaslı olması, yəni xəritə və plana əsaslanması, yerli şəbəkə ilə məhdud olmasıdır. Lazım olan nəşrin axtarışı və istiqamətləndirmə xidməti yönündə Bath Universiteti kitabxanası (İngiltərə) tərəfindən xüsusi layihə həyata keçirilir. Layihə nəticəsində istifadəçilər axtarıqları sənədin cüt ölçülü barkodunu öz mobil cihazlarına oxutduğunda nəşrin kitabxananın hansı şöbəsində və rəfində olduğunu öyrənmək imkanına malik olurlar. Hətta kitabxanadakı bütün sənədlərə CPS texnologiyasından yararlanaraq əlyətərlik mümkündür.

Kitabxana tərəfindən mobil xidmət çərçivəsində inkişaf etdirilən xidmətlərdən biri isə mobil virtual gəzintidir. Burada əvvəllər muzey və tarixi əsərlərin təqdimatı məqsədilə təmamilə videolardan hazırlanan virtual turlar indi hərəkətli və üç ölçülü (3D) turlardan da hazırlanmaqdadır.

Həmçinin digər bir tətbiq isə audio və video fayllarının mobil veb saytlar vasitəsilə istifadəçilərin xidmətinə verilməsidir. Universitet kitabxanalarında daha çox dərs, yəni tədris məzmunlu sənədlər istifadə edilirsə, kütləvi kitabxanalarında hər yaşa xitab edən musiqi və video fayllar çoxluq təşkil edir. Məsələn, ABŞ Nashville kitabxanasında tələbatçılar musiqi, səs və video fayllardan ibarət olan hər cür əyləncə, istirahət və informasiya xarakterli faylları mobil cihazlar vasitəsilə əldə edə bilərlər.

Virtual xidmətlərlə yanaşı istifadəçilərin kitabxana daxili ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bir sıra xidmətlər də inkişaf etdirilir. Tələbələrin bərabər təhsil almaq hüquqlarını təmin etmək məqsədilə bəzi universitet kitabxanaları tərəfindən istifadəçilərə mobil vasitələr borc olaraq verilməkdədir. Məsələn, North Caroline Universitet kitabxanasında notbuklar, videokamera, İpod, Mp3 oxuducusu, flaş yaddaşlar, GPS cihazı, çoxfunksiyalı kalkulyator, elektron kitab oxuyucu və səs qeyd cihazı, diktafon kimi rəqəmsal texnologiyalar tələbə və müəllim heyətinə 7 gün müddətinə borc olaraq verilməkdədir. Müvəqqəti istifadəyə verilən bu texnologiyalar içərisində elektron kitab oxuyucu qurğu, İpod və GPS cihazı xüsusilə mobil texnologiyaların istifadə edilməsində əhəmiyyətli məhsullardır.

Mobil kitabxanalar elektron nəşrləri mobil cihazlar vasitəsilə istifadəyə verirlər. Bu xidmət nəticəsində istifadəçi kitabxananın saytından nəşri yükləmək imkanı əldə etmiş olur və eyni zamanda kitabxana istifadəçilərinə nəşrin göndərilməsi də həyata keçirilir.

Mobil kitabxana xidmətləri içərisində mövcud olan qısa mesaj xidmətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ Hər hansı kitabın əldə edilməsi üçün uyğun olub olmadığını qısa mesajla soruşulması;
- ✓ Nəşrin istifadəyə verilməsinin mümkün olması halında həmin nəşri tələb edən istifadəçinin bu haqda xəbərdar edilməsi ;
- ✓ Nəşrin istifadə müddətinin uzadılması ;
- ✓ İstifadə müddətinin öyrənilməsi və istifadə vaxtı bitən nəşr üçün ödənilməsi vacib olan pul cəzasının soruşulması ;
- ✓ Kitabxananın xidmət günü və iş saatlarının soruşulması.

Dünyada mobil telefon istifadəçilərinin sürətli artımı ilə birlikdə istifadəçilərin mobil cihazlarla inteqrasiya etməsi genişlənmişdir.

Yer və zaman fərqi olmadan əlaqənin mümkünlüyü, rahat və asan daşınma imkanı, sürətli və əlverişli şəkildə informasiya əldə olunması mobil kitabxana istifadəçilərinin sayının artmasına səbəb olan amillərdəndir. Məhz mobil texnologiyalar vasitəsilə kitabxanalar veb saytlarını, öz kitabxana kataloqlarını, elektron nəşrlərini mobil mühitdə əks etdirməyə nail

olurlar. Rəflərdəki QR kodlarla çap edilmiş materialın elektron variantlarına ya da əlaqədar mövzulardakı veb səhifələrə yönləndirmə, kataloq təsvirlərinə QR kodlar verilməsi nəticəsində istifadəçinin məlumatı yazmasına gərək qalmadan telefonuna qeyd edə bilməsi imkanları da bura daxildir.

Sonda mobil mühitdə müasir mobil kitabxana istifadəçilərinə göstərilən elektron xidmətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar [6, s.13]:

- Sorğu /arayış(məlumat) Bu xidmətlə kitabxanalar öz sərəncamlarında olan müxtəlif kommunikasiya vasitələrindən: çat, ani mesaj, mətn mesajı, elektron poçt və s. istifadə edirlər. Kommunikasiya vasitələri istifadəçinin istəyinə uyğun seçilir. İstifadəçi hətta fiziki olaraq kitabxanadadırsa soruq informasiyasını şəxsi əlaqə üsulu ilə əldə edə bilər.

- Kitabxanadan kənar şəraitdə kitab verilişi-Audio kitablar və elektron kitablar abonement şəbəkəsində istifadəçilərin istəyindən asılı olaraq müxtəlif üsullarla verilir. Bəzi hallarda materialla birlikdə ona uyğun olan qurğular da verilir.

- Təqdim etmə və hiss olunma-Kitabxana tərəfindən keçirilən müxtəlif tədbirlər bu və ya digər kitabxana xidmətlərini reklam və təsvir edən video və podkastlar yayılması nəzərdə tutulur. Belə informasiyalar yalnız kitabxana saytında, həm də sosial şəbəkələrdə, onların rəsmi səhifələrində yerləşdirilir.

- Bildiriş, mətn mesajları və elektron göndəriş –Burada istifadəçilər kitabxanalarda keçirilən tədbirlər, onların sorğuları üzərində iş, onları maraqlandıran əməkdaşların iş qrafiki və s. haqqında məlumatları əldə edirlər.

- Mobil saytlar-ayrı-ayrı kitabxanalar xüsusi olaraq mobil əlyətərliyin təmin edilməsi üzərində işləyirlər. Bu kitabxananın xüsusi mobil saytının yaradılmasını tələb edir. Mobil saytlar tipik kitabxana saytlarından daha çox sadə, yığcam formada daha çox vacib məlumat, informasiyaların təqdim olunması ilə fərqlənir.

- Kommunikasiya qurğuları və kitabxananın işçi heyətinə müraciət – Buraya kataloqlar üzrə axtarışın aparılması, kompüterlər, kitabxananın iş vaxtının öyrənilməsi, universitet şəhərçiyi administrasiyası, onlarla əlaqə saxlamaq(“bizimlə əlaqə”), istinadlar, informasiya ötürülməsi kanalları (rabitə kanalının tipi) daxildir. Kompüterlər bölməsində kitabxananın müxtəlif yerlərində kompüterlərin mövcudluğu barəsindən informasiya yerləşir.

- Sifariş vermə-Şəbəkə vasitəsilə işçi yerləri, cihazları və konsultasiyaları öncədən saxlamaq(bronlaşdırmaq) olar.

- Qeyd və yazılar-kataloqda tapılmış nəşr haqqında məlumatları yazmaq əvəzinə ekrandan şəkilini çəkmək olar.

Nəticə. Texnologiyanın inkişafı ilə mobil proqramlar daha funksional və rahat olmuşdur. Bu gün kitabxanalar üçün mobil proqramlar oxuculara geniş imkanlar təqdim edir. Onlar istifadəçilərə qeydiyyatdan keçməklə sayta, şəxsi kabinetinizə daxil olmağa, müxtəlif parametrlərdən istifadə etməklə məlumat axtarmağa, kataloq və kolleksiyalara baxmağa, kitabxanaya yeni daxil olan nəşrlər və tədbirlər haqqında məlumat almağa, rəy və təkliflər bildirməyə imkan verir. Bir sözlə bunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, mobil texnologiyalar elm əldə etmək istəyən hər kəsin zaman və məkandan asılı olmadan istədiyi informasiyanı, xidməti əldə etmək imkanı yaradır.

Beləliklə, mobil xidmət nisbətən qapalı elmi mənbələrin daha geniş kütlələrə çatdırılması baxımından kitabxanalara təqdim olunan bir fürsətdir.

Ədəbiyyat

1. Aldrich A. Universities and Libraries Move to the Mobile Web [Электронный ресурс] // Educase Quaterly. – 32 (2). – 2010. – URL: <https://er.educause.edu/articles/2010/6/universities-and-libraries-move-to-the-mobile-web>
2. Horrigan John. *Mobile Access to Data and Information*. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2008/03/05/mobile-access-to-data-and-information-3/>
3. Kroski, Ellyssa. On the Move with the Mobile Web: Libraries and Mobile Technologies. *Library Technology Reports*, 44 (5). URL: https://www.researchgate.net/publication/28809606_On_the_Move_with_the_Mobile_Web_Libraries_and_Mobile_Technologies
4. Lippincott, Joan K. Mobile Technologies, mobile users: Implications for academic libraries. *ARL: A Bimonthly Report*, 261, 1-4 URL: <http://www.arl.org/resources/pubs/br/br261.shtml>
5. Peters T. Summer of mobile library services. URL: <http://www.alatechsource.org/blog/2009/05/summer-of-mobile-library-services.html>
6. Мобильные библиотеки. Мобильные библиотечные онлайн-услуги: сб. публ. / под ред. Дж. Нидхем, М. Элли; науч. ред. д-р техн. наук, проф. Я. Л. Шрайберг; пер. Е. В. Малявская, В. В. Зверевич, Т. О. Зве-ревич. – СПб.: Профессия, 2012. – 368 с.
7. Руководство по мобильным библиотекам / Междунар. Федерация Библиотечных Ассоциаций и Учреждений (ИФЛА). – Б. м., 2010. – 75 с. – (Профессиональные доклады; № 123).

**ALİ MƏKTƏB KİTABXANALARINDA MOBİL TEXNOLOGİYALARIN
TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİ**

Mammadova Sevda Israfil
Summary

In modern times, mobile technologies are important devices that penetrate almost every aspect of our social life. Among the sectors that benefit from mobile technologies, school and university libraries are particularly dominant. Especially with the development of 5G technology, the service network of mobile technologies is expanding further. Currently, in world practice, many library services are carried out via mobile web. Mobile technology, which is increasingly used by the younger generation, has begun to be used by all age groups in recent years. The fact that mobile technology is easier, more convenient and affordable to use, the increase in the range of services, and the gradual development of e-government and e-services are factors that affect the development of mobile library technology.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ И ПРЕИМУЩЕСТВА МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЬНЫХ БИБЛИОТЕКАХ: МИРОВОЙ ОПЫТ*Мамедова Севда Исрафил кызы**Резюме*

В наше время мобильные технологии являются важными устройствами, которые проникают практически во все сферы нашей социальной жизни. Среди секторов, получающих выгоду от мобильных технологий, особое преимущество имеют школьные и университетские библиотеки. Особенно в связи с развитием технологии 5G еще больше расширяется сеть обслуживания мобильных технологий. В настоящее время многие библиотечные услуги в мировой практике реализуются через мобильный Интернет. Мобильные технологии, которыми в основном пользуется молодое поколение, в последние годы начали использоваться всеми возрастными группами. Более простое, удобное и удобное использование мобильных технологий, увеличение спектра услуг, все большее развитие электронного правительства и электронных услуг являются факторами, влияющими на развитие мобильных библиотечных технологий.

*Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Məmmədova
BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 10.12.2024 cü il iclasından
Daxil olma tarixi 10 dekabr 2024-cü il*

UOT:94.

RUS ORDUSUNUN İRƏVAN XANLIĞI ƏRAZİSİNƏ HƏRBİ TƏCAVÜZÜ*dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu, Süleymanova Elenora Şahin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Gəncə Dövlət Arxivinin direktoru**xadicaaliyeva@mail.ru*

Xülasə: *Elmi tədqiqat işində xalqımızın tarixində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan xanlıqları şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra, İrəvan xanlığında müstəqil xarici siyasəti yeridilməyə başlaması, bu siyasətin əsas istiqamətləri başlıca olaraq, XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq İrəvan xanlığının Rusiya ilə olan münasibətlər xüsusilə fərqlənməsi, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı xüsusilə 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan üzərinə rus qoşunlarının etdikləri birinci və ikinci yürüş çoxlu sayda ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq tədqiq olunmuşdur*

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Rusiya, I Aleksandr, Məhəmməd xan, Sisianov, İrəvan qalası

Ключевые слова: Иреванское ханство, Россия, I Александр, Мухаммед хан, Цицианов, Иреванская крепость

Keywords: Irevan khantvo, Russia, I Aleksandr, Sisianov, Irevan tower

İran qoşunlarının İrəvan xanlığına yaxınlaşmaları və Məhəmməd xanın diplomatik manevri bir daha göstərdi ki, xanlığı silah gücü ilə almaq vaxtı gəlib çatmışdır. Bu məsələnin həllini uzatmaq Gürcüstanın sərhədləri üçün də təhlükə yaradırdı.

Beləliklə, 1804-cü il may ayının sonlarında başda Sisianov olmaqla rus qoşunları İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdılar. Rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi İrəvanı Cənubi Qafqaza buraxmamaq, böyük strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvanı almaqla özünün Cənubi Qafqazda gələcək ağalığı üçün zəmin yaratmaqdan ibarət idi. İrəvanı almaqla Rusiya həm bu bölgədə öz mövqeyini möhkəmləndirə, həm də Türkiyə və İran sərhədlərində özü üçün möhkəm sədd yarada bilərdi.

Məhz bu məqsədlərə nail olmaq əzmində çarizm Gürcüstanı ələ keçirdikdən sonra bütün Cənubi Qafqaza sahib olmaq üçün hərbi hazırlıq görürdü. (1,s.60)

İrəvan xanlığı barədə eyni hərbi hazırlıq İranda da aparılırdı. İranın hakim dairələri elə düşünürdülər ki, İrəvan xanlığına sahib olduqdan sonra, onlar asanlıqla Gürcüstana qoşun çəkərək rusları oradan qovub, Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün özlərinə əlverişli zəmin yarada bilirlər. Bu məqsədlə İranda təcili sürətdə 20000-lik qoşun hazırlandı. İran sərbazlarına başçılığı şah öz oğlu və vəlihədi Abbas Mirzəyə həvalə etdi. (1,s.60)

Rus qoşunlarının həmləsini dəf etmək üçün İrəvanlı Məhəmməd xan da ciddi hazırlıq görürdü. İrəvan qalasının müdafiəçilərinin sayını o, 7000-ə çatdırdı. Qala divarlarında 22 top bərkidildi. Xan həmçinin qalanı uzun müddət ərzaq və döyüş sursatı ilə təmin etdi.

Məhəmməd xan ruslara meyl göstərən erməniləri zorla İrəvan xanlığından İranın və Türkiyənin ərazilərinə köçməyə məcbur etdi. Bizcə bu fikir uydurmadan başqa bir şey deyil. Çünki, İrəvanda yaşayan azsaylı ermənilər tədqiq olunan dövrdə

heç bir qüvvəyə malik deyildilər. təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, «Üç kilsə» monastırın taleyini də o zaman xan müəyyən edirdi.

Beləliklə, göründüyü kimi İrəvan qalasını zəbt etmək üçün həm Rusiyada, həm də İranda ciddi hərbi hazırlıq işləri görülürdü. Lakin bu sahədə ruslar daha cəld hərəkət edərək İrani qabaqlamaq istəyirdilər.

1804-cü il mayın əvvəllərində Sisianov Qafqaz qubernatoru, müşketyor, 9-cu yeger və Harva draqun alaylarına Tiflisdə cəmləşmələrini əmr etdi. Tiflis müşketor polkuna isə Pəmbəkə gedib orada yuxarıda adları çəkilən alayları gözləmək tapşırıldı. İrəvan qalasının üzərində qara buludlar göründüyü zaman Məhəmməd xanın qasidi Sisianovun düşərgəsinə gedərək bildirdi ki, o heç zaman ruslara pis münasibət bəsləməmiş və Rusiyanın sadıq dostu olmaq arzusundadır.

Məhəmməd xanın adamları Sisianovun yanına gəldikləri zaman Tiflisdə, İrəvanda ciddi hazırlıq gedirdi. Odur ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsini çox soyuq qarşıladı. O, belə güman etdi ki, Məhəmməd xan belə hərəkətləri ilə vaxt udmaq istəyir ki, İrəvandan sərbazlar onun köməyinə gəlib çata bilsinlər. Odur ki, 1804-cü il mayın 29-da Sisianovun əmrinə əsasən, rus soldatları general–mayor Quçkovun başçılığı altında İrəvan qalası istiqamətində hərəkət etdilər. Onların ardınca Sisianovun komandası altında yerdə qalan polklar həmin istiqamətdə yola düşdülər.

İrəvana hərəkətə edən rus qoşunları Qafqaz qrenador alayından, iki batalyon Tiflis müşketor alayından, iki batalyon Saratov müşketor alayından ibarət idi. Yürüşdə həmçinin süvarilər–üç eskadron Narva draqua alayı 350 kazak və 1020 yerlilər iştirak edirdilər–cəmi 4370 döyüşçü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda fəallaşmasına biganə qala bilməyən İran dövləti rus qoşunlarının həmin bölgəni tərk etmələrini tələb etdi. Təbiidir ki, Rusiya İranın belə tələbinə əməl edə bilməzdi. Beləliklə, 1804-cü il iyun ayının 10-da İranla Rusiya arasındakı diplomatik münasibətlər pozuldu və tarixdə məşhur olan birinci Rusiya–İran müharibəsi başlandı. Əvvəlcə Fransa və sonradan İngiltərə tərəfindən müharibə etməyə təhrik olunan Fətəli şah qoşunlarını Cənubi Qafqaza, ilk növbədə İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdirdi. Sisianov İran sərbazlarının hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə öz qoşunlarını sərhəd boyu dörd istiqamətdə yerləşdirdi. Daha sonra onun əmrinə əsasən İrəvan qalası ətrafındakı evlərin gildən tikilmiş hasarları söküldü. Orada yeləşən məscidi Sisianov özü üçün iqamətgah seçdi. Məscidin yaxınlığında yerləşən iki karvansaranı ələ keçirən soldatları buradakı İrəvan döyüşçülərini məhv etdilər. Sisianov ixtiyarında olan topları qala divarlarına atəş məsafəsində yaxınlaşdıraraq, özü də məscid və hamam yerləşən sahədə rəhbərlik edəcək topunu quraşdırdı.

Toplar əlverişli mövqe tutduqdan sonra Sisianovun əmri ilə İrəvan qalasına atəş açıldı. Bütün günü hər topdan bir saatda on ədəd qumbara atıldı.

Rus qoşunlarının sərəncamında yarım pudluq ədəd, ¼ pudluq 4 ədəd, 3 fundluq 4 ədəd, 12 ədəd müxtəlif toplar və üç fundluq martir var idi.

İrəvan qalası Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə salınmışdı. Çay tərəfindən qala divarı yerdə qalan divarlardan zəif idi. Qalanın digər divarları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları, həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sajənə bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə doldurulmuşdu. Qalanın 17

bürücü var idi. İrəvan qalasının divarları üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz şəkildə idi. İrəvan qalasında iki və üç mortik də qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi. Buraya İrandan cəmi 800 sərbaz gəlmişdi. (1,s.64)

Bombardimanın üçüncü günü İrəvan qalasından Məhəmməd xanın göndərdiyi nümayəndə Sisianovun qərargahına gələrək ona xanın adından bildirmişdir:

1. Xan təssüf edir ki, özü Sisianovun hüzuruna bir dost kimi gələ bilməmişdir.

2. Xan, 6 il ərzində Gürcüstana verməli olduğu 40000 gümüş manatı Tiflisə göndərməyə söz verir.

3. Xan qala divarlarından rus qoşunlarına toplardan açılan atəşə görə üzr istəyir və bu işdə şəhərdəki «müsəlmanları» təqsirləndirir. (3,s.89)

İrəvan qalasından gələn nümayəndə həmçinin rus sərkərdələri arasında yaşca böyük olan general–mayor Tuçkova da xanın adından məktub verdi.

Arxiv sənədlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Sisianov Məhəmməd xanın nümayəndəsi ilə kobud rəftar etmiş, onu eləcə də İrəvan xanını əməlli-başlı söymüş və bildirmişdir ki, bir saat ərzində xan «Üç kilsə» monastırından apardığı xəzinəni və əsir etdiyi «Üç kilsə» xəlifələri David və danial qaytarmasa, o, xanla İrəvan qalası və şəxsən onun taleyi haqqında heç bir danışıq aparmayacaqdır

Xanın nümayəndəsi qalaya qayıtdıqdan sonra oradan Sisianova heç bir cavab gəlmədi.

Bunun əksinə olaraq, İrəvan ətrafına ehtiyatlı olan rus qoşunların gəldilər. Onların gəlişi qala divarlarından açılan yeni top atəşlərinə səbəb oldu. Beş gündən sonra İran tərəfindən gələn sərbazlar rus qoşunları üçün ərzaq və sursat daşıyan arabalara qəflətən hücum edərək 20 soldatı qətlə yetirdilər, dördüncü isə əsir etdilər.

Artıq vaxt itirmək məğlubiyətə bərabər idi. Sisianovun əmrinə əsasən hər rota üçün üç ədəd hücum pilləkəni hazırlamalı idi. Pilləkənin uzunluğu 13 və ya 14 arşın olmalı idi. Pilləkənlər elə quraşdırılmalıydı ki, onunla eyni zamanda bir-biri ilə yanaşı üç soldat qalxa bilsin, Rus soldatları Sisianovun əmrini ağır şəraitdə həyata keçirirdilər; həm hava xeyli isti keçirdi, həm də onların yemək azuqələri gündən-günə azalırdı.

Knyaz Sisianov elə qərarlaşdırmışdı ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra şəhərdə və «Üç kilsə» monastırında bir polk soldat qoyub, Naxçıvan istiqamətində hərəkət etsin, buranı aldıqdan sonra qalada bir polk soldat qoyub Tiflisə yollansın. Ərzaq çatışmazlığına gəldikdə isə o elə fikir edirdi ki, gürcü knyazı Çavçavadze bu sahədəki əyərəkikliyi düzəldəcək.

Rus qoşunları İrəvan ətrafında olarkən gözlənilmədən İran şahına tabe olmaqdan imtina edən Xoy xanlığının hakimi Cəfər Qulu xan 200 atlısı ilə onlara qoşuldu.

Qalaya qəti hücum etməzdən əvvəl rus qoşunları oraya hər gün arabilir 5-dən 10-a qədər toplardan atəş açırdılar. Bu topların güllələrinin məhdudluğuna dəlalət edirdi. Sisianov əvvəlcə əlavə top güllələri gətirmək üçün 100 nəfər piyada ilə kapitan Spitkovu Pəmbəkə göndərirdi. Düşmən düşərgəsində də mürgüləməirdi. Ətrafda İrandan gələn süvarilərin sayı gündən-günə çoxalırdı. (1,s.90)

İrəvan qalasından gələn xəbərlərdən müəyyən etmək olurdu ki, tezliklə orada 50000 döyüşçü ilə şəxsən şahın özü gələcəkdir. Həbsdə olan və rusların hakimiyyəti ilə barışmayan gürcü knyazların qaçması xəbəri də rus ordusunun komandanını narahat edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Sisianov qaçmağa macal tapmayan gürcü

knyazlarından Rusiya ordenlərinin kavaleri knyaz Tomas Orbeliani və İmeriti çariçası Annanın qardaşının qaraulunu gücləndirdi. Rus qoşunlarının ərzaq çatışmazlığı «Üç kilsə» monastırının buğda ehtiyatı hesabına müəyyən qədər ödənilirdi. Atları ətrafda ot olmadığından bağ-bağçalardan yığılan yarpaq ilə yemləyirdilər. Lakin bu süvari və qoşqu atlarını təmin edə bilmirdi. (2,s.23) İyulun 24-də Cəfər Qulu xan Sisianova çatdırdı ki, aldığı məlumata görə İrəvan xanlığına yaxınlaşan Fətəli şahın sərbazları rus qoşunlarına iki tərəfdən zərbə endirəcəkdir. Bunu eşidən Sisianov qoşunların sağ cinahını müdafiə etməyi general–mayor Portnyaginə, sol cinahın müdafiəsini isə general–mayor Leontyevə tapşırıraq hərəsinin öhdəsinə 4000 soldat verdi. Elə bu zaman Pəmbəkə hərbi sursat gətirmək üçün gedən Spitkov da gəlib çıxdı. O, özü ilə 800 ədəd top güllələsi gətirmişdi.

İyul ayının 15-də səhər tezdən Fətəli şahın başçılıq etdiyi sərbazlar rus qoşunlarının sol cinahına hücum etdilər. Bu döyüş sərbazların rus qoşunları ilə səkkizinci toqquşması idi. Əvvəlki döyüşlər az əhəmiyyətli olduğu üçün sənədlərdə bu barədə demək olar ki, məlumat yoxdur.

Döyüşə girişən İran sərbazları üç dəstəyə bölünmüşdülər. Dəstələrdən biri general–mayor Leontyevin soldatlarına sol tərəfdən hücum edib düşməni geri çəkilməyə məcbur etdilər. Daha sonra sərbazlar sağ tərəfdə mövqe tutan poruçik Niqdanovun başçılıq etdiyi 40 nəfər seçmə soldatın–qrenaderin üzərinə hücum etdilər. Sərbazların həmləsini rus döyüşçüləri güllələri qutarana kimi dəf edə bildilər. Beləliklə, sərbazlar rus qoşunlarının istehkamını ələ keçirə bildilər. Lakin tezliklə mayor tokerev 60 soldatla sərbazları geri çəkilməyə məcbur etdi. Eyni zamanda general–mayor Tuçkov bundan əvvəl məğlub olmuş general–mayor Leontyev üç dəfə kömək edərək, nəticədə rus soldatları sərbazları məğlubiyətə uğratdılar. (3,s.92)

Rus qoşunları müəyyən uğurlar əldə etdikləri vaxt düşmən böyük qüvvə ilə mayor Noldenin başçılıq etdiyi rus soldatlarının üzərinə həmlə etdi. General Tuçkovun toplardan açtirdığı atəş düşmənin irəliləməsinə mane törədə bilmədi. 6 saat davam edən döyüşdən Nolden geri çəkilmədi. Düşmənin başqa dəstəsi Zəngi çayı tərəfdən rus qoşunlarına basqın etdi. Polkovnik Sekanskinin başçılıq etdiyi rus soldatları ciddi müqavimət göstərərək öz mövqelərini saxlaya bildilər. Düşmən bir bayraq və bir neçə sərbaz itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Sərbazların dəstələrindən biri general-mayor Portnyaginın mövqeyinə və onu müdafiə edən general-mayor Simenoviçin döyüşçülərinin üzərinə uğursuz həmlə etdi.

Sərbazların etdikləri zahiri fəallıqdan ruhlanan İrəvan xanı Məhəmməd xan öz qoşunları ilə qaladan çıxaraq ruslara sağ cinahdan hücum etməyə səy göstərdi. Lakin onun döyüşçüləri rus soldatlarının süngüsü ilə qarlaşaraq müqavimət göstərə bilməyib böyük itki verə-verə qala divarlarının arxasında gizlənməyə məcbur oldu. (3,s.93)

Bütün bu hadisələr baş verdiyi zaman rus ordusunun komandanlığı İrəvan qalasına aramsız bombardiman etməkdən qalmırdı.

İrəvan qalasının müqaviməti iyul ayının 15-də səkkiz saat davam etdi. Bu döyüşdə rus döyüşçüləri 3 zabit, 120 kiçik zabit itirdi, həmçinin 6 nəfər zabit və 200 nəfər kiçik zabit yaralandı. (1,s.69)

Rus qoşunları İrəvan qalasına hücum etdikləri müddət ərazində Sisianov məsciddəki iqamətgahında oturub bir dəfə də olsun küçəyə çıxıb, uzaqdan-uzağa da olsun döyüşü izləmişdi.

Həmin savaştan sonra İran və İrəvan xanlığının döyüşçüləri rus soldatlarının mövqelərini mühasirəyə almağa müvəffəq oldular. Hadisənin belə şəkil alması rus qoşunlarının vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı.

Knyaz Sisianov rus qoşunlarına kömək etmək məqsədilə ətraflarda qalaların tikilməsini əmr etdi. Lakin həmin yerlərdə suyun olması bu əmrin həyata keçməsinə mane oldu.

Rus komandanlığının düşmənlə fəal mübarizə aparmasının bir neçə səbəbləri vardı. İran sərbazlarının hücumundan iki gün əvvəl Sisianovun qərargahını Tiflisdən başda İvan Orbeliani olmaqla 200 döyüşçü ilə 30 gürcü knyazı da gəldi. Tiflisdən gələnler Gürcüstan torpağında rusların əleyhinə üsyan baş verdiyini bildirdilər. Həmin üsyana gürcü şahzadələrindən Yupon və Parnoy başçılıq edirdilər. Onlar bir ovuc gürcü zadəganlarının və iranpərəst feodalların mənafeyini müdafiə edirdilər. Onların müvəffəqiyyət əldə etmələri Gürcüstanın İran və Türkiyə arasında bölünməsinə gətirib çıxara bilərdi.

1804-cü ilin iyulunda Qafqaz dağlıları üsyan qaldırdılar. Nəicədə müvəqqəti də olsa Rusiya ilə Gürcüstanın əlaqəsi kəsildi. Bütün bu xoşagəlməz hadisələr Sisianovun İrəvan qalası ətrafındakı fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırdı. Sisianov bilmirdi İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksin və yaxud düşməne təzyiqini artırsın. Elə bu zaman onun Cənubdan aldığı məlumat rus qoşunlarında qələbəyə inam çoxaltdı. Onun eşitdiyinə görə düşmən düşərgəsində yaranmış çaxnaşma nəticəsində sərbazlar nizamsız halda İrana qaçmağa başlamışdır. Belə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışan Sisianov general-mayor Portnyaginə 700 soldat ilə düşmən düşərgəsinə hücum etməyə əmr etdi. Eyni zamanda Cəfər Qulu xan 200 nəfər öz döyüşçüsü, 100 nəfər gürcü döyüşçüsü və 100 nəfər kazakla sərbazlara qarşı həmlə etdi. Portnyagin və Cəfər Qulu xanın başçılıq etdikləri qoşunlarla sərbazların toqquşması rus soldatları üçün uğursuz oldu. Buna görə də onlar İrəvan tərəfə dönməli oldular. Məhəmməd xan İrəvan ətrafında rus qoşunlarının azalmasından istiadə edərək qaladan çıxmış və mayor Noldenin rəhbərlik etdiyi topxanani darmadağın etmişdir. Eyni zamanda İrəvan qalasına 800 nəfər İran döyüşçüsü daxil oldu. Qaladakılar onlara kömək gələn sərbazları şadlıqla qarşıladılar.

Gəncə və İrəvana daha 15000 sərbaz daxil oldu. Gəncə qala ətrafında general-mayor Portnyagin öz qoşunlarını cəmlədi. Bundan əvvəlki toqquşma zamanı o, 50 nəfər soldat itirmişdi. 100 nəfər rus soldatı isə xəsarət almışdı. (4)

İki gündən sonra İrəvan ətrafında yerləşən rus soldatları üçün Pəmbəkdən ərzaqlarla dolu gələn nəqliyyata sərbazlar basqın etdilər. Bundan xəbər tutan Sisianov ərzaq gətirənlərə kömək etmək məqsədi ilə 400 soldata general-mayor Leontiyev sərbazların üzərinə göndərdi. Beləliklə, Pəmbəkdən gətirilən ərzaq mənzil başına çatdırıldı. Lakin gətirilən ərzaq rus qoşunlarına yalnız altı gün çata bilərdi. Odur ki, Sisianov soldatların yerləşdikləri bölgədə buğda axtarmağa əmr etdi. Onun eşitdiyinə görə yerli əhali buğdalarını irihəcmli küplərdə yerə basdırırdılar. Bu həqiqətən belə idi. Sisianov belə buğda tapanları 50 qəpik gümüş pula mükafatlandıracağına boyun olmuşdu. Lakin bu tədbiq də heç bir nəticə vermədi. Bundan sonra o, ərzaq ardınca Pəmbəkə yenə soldat göndərməyə məcbur oldu. Soldatlara bu dəfə kapitan Spıtkov başçılıq edirdi. Eyni zamanda Tiflis podpolkovnik Durkov göndərildi ki, oradan İrəvana ətrafındakı rus soldatları üçün 50 günlük ərzaq

gətirsin. Spıtkov və Durkov 1804-cü ilin iyulunda yola düşdülər.

Sisianovun qoşunlarını İrəvan erməniləri baş komandana çatdırdılar ki, «Üç kilsə» monastırının ətrafında əkilmiş, lakin yığılmamış buğda zəmiləri vardır. Bu xəbəri eşidən Sisianovun əmri ilə həmin yerə buğda yığılıb üyütmək üçün də bir dəstə soldat göndərildi. Lakin rus ordusu komandanlığının bu tədbiri də kömək edə bilmədi. Çünki rus qoşunlarından əvvəl «Üç kilsə» ətrafındakı zəmilərə sərbazlar gəlmiş, olan-qalan buğdanı özləri üçün, samanı isə süvari atları üçün toplamışdılar. (2,s.24)

İran komandanlığı rus soldatlarının yerdə qalan buğda və samanı topladığını bilib ora sərbazları göndərdi ki, zəmiləri yandırsınlar. Belə bir ağır şəraitdə rus soldatları 30 gırvənkədən çox buğda yığa bilməyib geri dönməyə məcbur oldular. Ələcsiz qalan soldatlar nəqliyyat heyvanları üçün yeməyə yarpaq toplamaq üçün bağlara səpələndilər. Bundan xəbər tutan sərbazlar gözlənilmədən soldatların üzərinə hücum edərək onlardan 4 nəfərini qətlə yetirdilər, 2 nəfəri isə əsir aldılar. Bundan əlavə İran qoşunları Saratov polkuna məxsus olan atları da zəbt etdilər.

Dəhşətli aclıq zabit və soldatlara da öz təsirini göstərirdi. Hər gün rus qoşunları arasında 10 və yaxud 20 nəfərin acından ölməsi barədə məlumat vardı. Soldatların ölümünü havaların həddən artıq isti keçməsi, onların istirahət etməkdən məhrum olmaları da sürətləndirirdi. Soldatlar üçün nəzərdə tutulmuş 6 günlük bir tikə çörəyi onlara 8, çox vaxt isə 8 gün verirdilər.

Zabitlərin vəziyyəti soldatlara nisbətən daha ağır idi. Əgər soldatlara az da olsa bir diştəm çörək verirdilərsə, zabitlər ondan da məhrum olurdular. Hərbi əməliyyatlar üzündən bu bölgəyə nə tacirlər gəlirdilər, nə də yerli əhali alver edirdi. Zabitlər bu yerlərdə ticarətin canlanması üçün çalışdıqları halda, heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Əgər «Üç kilsə» monastırı ətrafında yaşayan ermənilər əldə etdikləri buğdanı gizləncə zabitlərə satırdılarsa, bu da bəs etmirdi. Ermənilər bir funt unu rus zabitlərinə bir abbası, ya da 34 qəpiyə satırdılar. Bu rəqəm o dövüdə böyük məbləğ idi. (2,s.24)

Avqustun 7-də sərbazların etdikləri həmlə nəticəsində soldatların üçü qətlə yetirildi, beşi yaralandı. Bu əməliyyat nəticəsində sərbazlar 70-ə yaxın süvari atlı ələ keçirmişdilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, rus qoşunları Gəncə qalasını zorla zəbt etdikləri zaman, oraya Tiflisdən xeyli tacir də gəlmişdi ki, şəhər alınarkən rus soldatlarının qarət etdikləri əşyanı ucuz qiymətə alsınlar. Çox güman ki, gürcü tacirləri o, vaxt öz arzularına çatmışdılar. Çünki rus qoşunları İrəvanı mühasirəyə aldıkları zaman, Tiflisdən oraya yenə də qarət olmuş ucuz mal ardınca xeyli tacir gəlmişdi. Lakin bu dəfə onların arzuları ürəklərində qaldı. Rus qoşunlarının uğursuz əməliyyatından sonra Tiflisdən gələn tacirlər geri dönməli oldular. Lakin evlərinə qayıdarkən İran sərbazları onları haqlayaraq bir qismini əsir alıb, yerdə qalanını qətlə yetirdilər. (3,s.94)

Tiflisdən Sisianovun düşərgəsinə gürcü knyazları ilə gələn general-mayor knyaz Orbeliani də geri qayıtmağa məcbur oldu. Sisianov onlar üçün heç bir ərzaq ayırmaq və onlarla kobud rəftar edirdi. Avqustun 9-da o, Tiflisə qayıdarkən özü ilə birlikdə oradan gəlmiş 200 nəfəri aparmalı oldu.

Bundan xəbər tutan və Rusiya aqalığı ilə barışmayan Pəmbək hakimi Naçibəy sərbazlarla birlikdə onların üzərinə hücum edərək, çoxunu qətlə yetirdi, knyazlardan Orbelianini, Baqratonu və başqalarını əsir edib özü ilə apardı.

Pəmbək mahalının Qarakilsə kəndinə ərzaq toplamaq üçün göndərilən kapital Spıtkov vəziyyətin belə şəkil almasını görüb, az miqdarda topladığı ərzaqlarla kifayətlənərək geri dönmədi.

Avqustun 22-də Sisianov ərzaq ardınca yerindən «Üç kilsə» monastırına mayor Levitskinin komandası altında 100 nəfər soldat göndərdi.

«Üç kilsə» monastırına sağ-salamat çatan Levitski lazım olan ərzağı toplayıb geri dönərkən qəflətən çoxsaylı sərbazların hücumuna məruz qaldı. Levitski ərzaqla dolu arabalarda qala şəkilində tikilmiş «Üç kilsə» monastırına qayıtmalı oldu, lakin nəyin bahasına olursa-olsun Levitski ərzağı İrəvan ətrafında yeməkdən məhrum olmuş rus soldatlarına çatdırmaq üçün avqustun 25-də gecə xəlvəti manastırdan çıxıb İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Yarı yolda sərbazlar yenidən Levitskinin karvanına hücum etdilər. Yalnız İrəvan onun köməyinə polkovnik Maykovun rəhbərliyi altında gələn 250 nəfər əsgərin köməyi sayəsində Levitski avqustun 26-da 80 gırvənkə onu öz korpusuna gələ bildi. O, bildirir ki, «Üç kilsə» monastırdə cəmi 40 gırvənkə düyü və az miqdarda buğdadan başqa hər bir ərzaq qalmışdır.

Ərzaq və hərbi sursat barədə hər şeydən ümidi kəsilən Sisianov avqustun 30-da hərbi şura çağıraraq zabıtlərə etiraf etdi ki, qoşunun 3 günlük ərzağı qalmış, Gürcüstanla əlaqə kəsilmiş, sərbazlar çoxlu rus soldatını qətlə yetirmişlər. Belə bir şəraitdə İrəvan qalasını almaq mümkün deyil.

Hərbi şura üzvləri Sisianovla yekdil olduqlarını bildirdilər. Sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xana İrəvan qalasını təhvil vermək barədə müraciət verdi. Lakin ertəsi gün o, yenə də İrəvan xanından rədd cavabı aldı. Yalnız bundan sonra sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verildi. Onu da qeyd edək ki, rus qoşunları sakit və itgisiz geri qayıtmadılar. Məhəmməd xanın qoşunları rus soldatlarının mühasirədən əl çəkdiqlərini görə kimi qaladan çıxıb onları təqib etməyə başladılar. Geri dönan soldatların vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Əvəllə, onların kifayət qədər ərzağı yox idi. Digər tərəfdən soldatların arasında xəstəlik baş götürüb gedirdi. Hər polkda 200-dən 300-ə qədər xəstə vardı ki, onları da yarıac atlar qoşulmuş arabada yerləşmişdilər. Lakin xəstələrin sayı o qədər çox idi ki, onları daşımığa arabalar kifayət etmirdi. Ona görə də draqun və kazaklar məcbur olub, atlarını xəstə knyazlara güzəşdə gedirdilər. Sisianovun əmri ilə general- mayor Leontiyevin komandası altında 1-ci və 2-ci Tiflis batanyonları, general Portnyaginın komandası altında 2-ci Saratov batalyonu, general- mayor Tuçkovun başçılığı altında. Qafqaz qrenador batalyonu geri çəkilən rus qoşunlarını düşmən həmləsindən qoruyurdular. Onlar bir neçə dəfə İrəvanlı Məhəmməd xanın və Fətəli şahın göndərdiyi dəstələrin həmləsini dəf edə bildilər.

Böyük çətinliklə «Üç kilsə» monastırına çatan rus qoşunları istirahət etməklə yanaşı, burada ələ keçirdiqləri buğda, düyü və s. ərzaq ehtiyatlarını mənimsəməklə kifayətlənməyib, monastırın xəzinəsinə də əl gəzdirib burada olan daş-qaş, mirvari, qızıl, gümüş və bir çox qiymətli əşyaları da müsadirə etdilər. Ümumiyyətlə, Sisianovun təşəbbüsü ilə rus qoşunları «Üç kilsə» monastırından 30 tay qarət olunmuş mal aparmışdılar. Sentyabrın 15-də rus qoşunları Qarakilsə kəndinə çataaraq İrəvan qoşunlarının və sərbazların təqibindən yaxa qurtardılar. Burada Tiflisə yola düşərkən rus qoşunları qarşılarında olan maneəni dəf etdilər. İrəvan xanlığının tərkibində Şuragəl mahalının hakimi Budaq-sultan Məhəmməd xanın təhriki ilə tez-tez Gürcüstana basqı edirdi. O, rus qoşunları Tiflis istiqamətində geri çəkilərkən onların da üzərinə hücum etməyə hazırlaşdı. Bundan xəbər tutan Sisianov Budaq-sultan «sakitləşdirmək» məqsədi ilə Şuragəli general göndərdi. Rus qoşunları Tiflisə oktyabrın 3-də çatdılar.

Bir qədər xronologiyayı pozub qeyd edək ki, 1805-ci il martın 30-da Budaq-sultanın oğlu Şuragəli general Nevetyayevə tabe etməklə faktik olaraq Azərbaycanın bu torpağının Rusiya tərəfindən işğal olunmasını təsdiq edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, I Rusiya-İran müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduğu zaman (14 may, 1805) bu xanlığın tərkibində olan İrəvan xanlığının torpaqlarından – Gorus, Qafan, Sisian mahalları da çar Rusiyasının işğal dairəsinə daxil edildi.

Rus qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik olan bu şəhəri işğal etmək, Rusiya hərbi dairələrinin gündəliyindən silinmədi. Rusiyanın belə niyyətindən xəbərdar olan İran hökuməti xarici siyasətində ardıcılıq olmayan Məhəmməd xanı dəyişərək, onu Mehdi Qulu xanla əvəz etdilər. Məhəmməd xan eyni zamanda ruslara müqavimət göstərdiyi üçün üzr istəyərək, sədaqət rəmzi olaraq girov verməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin cavab gözləyərkən Məhəmməd xan həbs edilib, İrana göndərilirdi.

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov İrəvan istiqamətində hərəkət etməyi qərara aldı. Lakin Bakı qalası yaxınlığında qətlə yetirilməsi bu tədbirin həyata keçirilməsinə mane oldu.

1806-cı ayın iyun ayında Bakıda öldürülmüş Sisianovun yerinə İ.D. Qudoviç təyin edildi. Qafqazın rus qoşunlarının yeni komandanlığına tapşırıldı ki, o, təkcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyinə möhkəmlənməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlığının hamısı zəbt edilərək ərazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin. (5,s.46)

Lakin çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza təcavüz etməsi İran və Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb oldu. Həmin dövlətlərin hakim dairələri həm Türkiyə və həm də İranı öz xarici siyasətlərinin alətinə çevirməklə, onlardan Rusiyanın əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Napoleon Bonapart ilk növbədə İngiltərəyə zərbə endirmək üçün planlar hazırlayırdı. O, səy göstərirdi ki, İngiltərənin Hindistanda mövqeyini zəiflətsin, Hindistana ən rahat yol Türkiyənin ərazisindən keçdiyi üçün Napoleon çalışırdı ki, Aralıq dənizinin sərhədlərində və eyni zamanda, Suriya, Misirdə öz nüfuzunu genişləndirsin. Fransa dövlətinin başçısı həmçinin, istəyir ki, İngiltərə və Rusiyanın İranda və Türkiyədə mövqeyini zəiflətsin.

Napoleonun təzyiqi nəticəsində Türkiyə sultanı Səlim Rusi yeni komandanlığına tapşırıldı ki, o, təkcə rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı mövqeyinə möhkəmlənməklə kifayətlənməyib, Azərbaycan xanlığının hamısı zəbt edilərək ərazilərini rus torpaqlarının tərkibinə əlavə etsin. (5,s.tanbulda olarkən o, Rusiyanın əleyhinə «Üçlük» ittifaqının (Fransa, Türkiyə, İran) yaradılmasına nail olsun. Napoleon eyni zamanda çalışırdı ki, türklər Rusiya gəmilərinin Bosfordan keçməsinin qarşısını alsın. Sebestiyanın qarşısında duran ən mühüm vəzifə–Türkiyəni Rusiya əleyhinə müharibəyə qaldırmaq idi.

Tezliklə Fransadan Türkiyəyə əsgərləri təlim vermək üçün çoxlu zabit gəldi. Fransız mühəndislərinin rəhbərliyi ilə Türkiyənin sərhəd bölgələrində hərbi istehkamlar və qalalar inşa olundu. 1806-cı ilin dekabrında Türkiyənin Rusiyaya müharibə elan etməsi də məhz fransızların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sisianovun Bakı qalası ətrafında öldürülməsi və Fransanın təhriki ilə Osmanlı Türkiyəsinin Rusiya ilə müharibəyə başlaması Abbas Mirzəni hücumlara ruhlandırdı. O, Rusiyanın iki cəbhədə – həm İran və həm də Türkiyə ilə – çətinliklə müharibə apara biləcəyinə ümid bəsləyərək, mayın sonlarında onminlik sərbazla Qarabağ xanlığının ərazisinə soxularaq Şuşa qalası istiqamətində hərəkət etdi. Eyni zamanda rusların hakimiyəti ilə razılaşmayan II İraklinin oğlanlarından biri şahzadə Aleksandr yeddiminlik qoşunla Qazağa basqın etdi.

Türkiyə ilə müharibə Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Rusiya iki cəbhədə müharibə aparmaqdan çətinlik çəkirdi. Vəziyyəti yüngülləşdirmək məqsədilə Qudoviç İranla danışıqlar aparmaq təşəbbüsündə oldu. O, danışıqlar aparmaq üçün İrəvana

kapitan Stepanovu göndərdi. Qudoviçin təklifinə görə Rusiya ilə İran arasında söhrət İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, Kür və Araz çaylığından keçməli idi.

Lakin İranda olan Fransa diplomatı danışıqları pozdu. Rusların səyinin əksinə olaraq Fransa İranla danışıqlar aparıb, 1807-ci il mayın 4-də hər iki dövlət arasında müqavilə bağlanılmasına nail oldu.

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən Fransa İrəvan ərazisini qorumağı, Gürcüstanın İrana tabe olmasına nail olmağı, habelə Gürcüstanı ruslardan «təmizləməyi» öhdəsinə götürdü. Fransa həmçinin İranı silahla təmin etməyə və qoşunu yenidən qurmağa söz verdi.

İran İngiltərə ilə hər hansı münasibətini pozmağa və Fars körfəsi vasitəsilə Fransız qoşunlarının Hindistana getmələri üçün şərait yaradacağına boyun oldu.

Fransa – İran müqaviləsi bağlandıqdan sonra 1807-ci il İrana Fransadan general Qardanın başçılığı altında bir dəstə mühəndis gəldi. Onların bir qismi şahın xahişi ilə İrəvana gələrək qalanın müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətməyə başladı. Bu barədə general Qudoviç yazırdı: «İrəvan qalası Avorpa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş, iki divarı, xəndəyi və torpoqdan düzəldilmiş səddi var. Təpənin üstünə burada əvvəllər yerli hərbiçilər tərəfindən tədbiq edilməyən Kirteçlə işləyən torpaq qoşulmuşdur. İrəvanlılar faqas bombalardan istifadə edirdilər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin bəhrəsidir.»

Maraqlıdır ki, Talzit müqaviləsi imzalandıqdan sonra da Fransa İrana rusların əleyhinə kömək etməkdən əl çəkmədi. Rus tarixçisi M.S. İvanovun fikrincə, 1807-ci ilin iyun ayında Fransa ilə Rusiya arasında bağlanan müqavilədən sonra Fransa bir baha İrana hərbi kömək etmədi. Lakin hadisələrin gedişi göstərdi ki, Fransa Rusiya ilə müqavilə bağlamaqla, riyakarlıqla Rusiyanın hakim dairələrini yalnız arxayınlaşdırmağa çalışırdı. Tezliklə Qardanın Rusiya əleyhinə apardığı təbliğat və onun bu sahədəki fəaliyyəti heç kəsə sirr olmadı. Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarının birində deyilirdi: «Fransanın İranda nüməyəndələri bizimlə dostluq müqaviləsinin bağlanılmasına baxmayaraq, hazırda mənim İranla münasibətlərimə maneçilik törədir... Onlar baba xanı (Fətəli şah) inandırmağa çalışırlar ki, nə istəsələr ona nail ola bilərlər. Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərkən və İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmazdan əvvəl onlar Fransız mühəndis zabitlərindən Vers və başqalarını İrəvan qalası və «Üç kilsə» monastırını möhkəmləndirmək üçün göndərmişdilər». (3,s.93)

Digər məktubunda Qudoviç bildirir ki, fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam. Rus qoşunlarının İrəvan bölgəsinin tərk etmək tələbi ilə Qudoviçin düşərgəsini, hətta Latar adlı diplomat da göndərilmişdir.

Fransa və İran dövlətlərinin yaxınlaşdırdığı bir dövrdə Qudoviç mərkəzdən göstəriş verdi ki, cənubi Qafqazda Türkiyənin hərbi əməliyyata başlasın. Bu ona görə idi ki, Türkiyə qoşunlarının Dunay cəhbəsinə çıxmağa imkanı olmasın.

Rus dövləti Cənubi Qafqazda Türkiyənin əleyhinə hərbi əməliyyatını Gümrü və Arpa çayı bölgələrində genişləndirirdi.

General Qudoviç əsas güvvələri ilə Axalkələk istiqamətində hərəkət etdiyi halda, general Nesvetayev 1807-ci il aprelin 7-də öz döyüşçüləri ilə Arpa çayı keçərək Qars şəhərini zəbt etmək üçün fəaliyyətə başladı. Az sonra Qudoviçin qoşunları ilə Nesvetayevin döyüşçüləri birləşdi. Türk əsgərləri də həmin istiqamətdə hərəkət etdilər. Tezliklə, Abbas Mirzə də İran sərbazları ilə onun köməyinə gəldi. 1807-ci il iyunda Arpa çayın sahilindəki Kiçik Qara kilsə kəndində rəqiblər toqquşdular. Döyüş Rus soldatlarının qələbəsi ilə bitdi. Abbas Mirzə vaxt itirmədən sərbazları ilə Naxçıvana çəkildi.

Bu hadisədən sonra Türkiyə Rusiya ilə müvəqqəti sülh bağlamağa məcbur oldu. Lakin nə Fransa, nə də İngiltərə Türkiyədə Rusiyanın əleyhinə təbliğat aparmaqdan əl çəkmədilər. Fransa və İngiltərə diplomatlarının canfəşanlıqlarına baxmayaraq, Rusiyanın hakim dairələri İran və Türkiyə ilə sülh bağlamağa çalışırdı. (28,s.109) Bu məqsədlə Qudoviç İrana rus ordusunun zabitlərindən Boron Vredeni göndərdi. Qudoviçin İran şahına təklifi əsasən, aşağıdakılardan ibarət idi: Rusiya Baba xanı «Fətəli Şahı» rəsmi olaraq İranın şahı kimi tanıyacaq, İran da öz növbəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunacağına etiraz etməyəcəkdir.

Cənubi Qafqazdan əl çəkmək istəməyən İran Rusiyanın təklifini qəbul etmədi. Bu isə öz növbəsində rus qoşunlarının İrəvan üzərində 1808-ci ilin baharında yeni hücumunu bərpa olunması ilə nəticələndi. Əslində İran dövlətinin rədd cavabı rus komandanlığının rəhbər əməliyyatlarına bir bəhanə oldu. Uzun müddət idi ki, ciddi döyüş aparmaq üçün hazırlıq gördü. İrəvan xanlığı sərhədində yerləşən rus qoşunları Pəmbəkdəki Qara Kilsə habelə Dərbas, Amamlı Xəzərabat, Kömrük kimi yerlərdə istekamlar inşa etmişdilər. Bu isehkamların vəzifəsi İrəvan Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz basqınlарının qarşısını almaqdan ibarət idi.

1808-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Qudoviç Pəmbəkdən çıxaraq altı minlik qoşun və 12 top ilə İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Bu yürüşdə rus qoşunlarının tərkibində 500 nəfərdən ibarət erməni suvariləri iştirak dirdi.

Beləliklə rus komandanlığı İrəvan üzərinə 2-ci dəfə yürüş etməli oldu.

İrəvan istiqamətində hərəkət edən Qudoviç Qarabağda xüsusi dəstə ilə yerləşən general-mayor Nebolsinə göstəriş verdi ki, o da öz qoşunlarını Naxçıvana yeritsin. Nebolsin Naxçıvanı işğal etməli və beləliklə də, İran tərəfdən İrəvanı müdafiə etməyə gələn hərbi güvvələrin qarşısını almalı idi.

Rus qoşunlarının hərəkəti İrəvanın yeni sərdarı Hüseyn Qulu xanı xeyli narahat idi. O təcili sürətdə dəstələr ilə Aparana gedib Rus qoşunlarının qarşısını almağı qərara aldı. 1808-ci il sentyabrın 26- da baş verən toqquşma zamanı İrəvandan gələn döyüşçülər məğlub olub geri çəkildilər. Ertəsi gün şəxsən Qudoviçin başçılıq etdiyi rus qoşunlarının bir dəstəsi ilə asanlıqla «Üç kilsə» monastırını işğal edərək, İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində düşərgə salmağa müvəffəq oldu. Belə olduqda Sərdar Hüseyn Qulu xan qardaşı Həsən xanın komandası altında qalada iki minlik qarnizon qoyaraq özü beş min döyüşçü ilə qaladan çıxaraq Heydər çay sahilində düşərgə saldı.

Qudoviçin əmrinə əsasən general-mayor Portniyagin İrəvan xanı Hüseyn Qulu xanı təqib etməklə qatışdırdı. Özü isə rəhbərlik etdiyi korpusla İrəvan qalasına yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldı.

Həmin vaxtdan etibarən Hüseyn Qulu xan bir neçə dəfə öz düşərgəsindən İrəvan istiqamətinə qoşun göndərərək düşmənin fikrini dağıtmağa və bundan istifadə edərək qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Lakin bundan xəbər tutan Qudoviç Hüseyn Qulu xanın planlarını alt-üst etdi. Onun podpolkovnik Podludskinin başçılığı altında göndərdiyi döyüşçülərlə savaşda İrəvanlıları məğlubiyyətə uğrattılar. Bu qələbədən sonra Qudoviç bir neçə dəfə İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xana təklif etdi ki, qalanı ruslara təhvil versin, lakin hər dəfə Qudoviç rədd cavabı aldı. Qudoviçin təkliflərinə cavab alaraq Həsən xan qalanın müdafiə qabiliyyətini daha da möhkəmləndirdi.

Qudoviç İrəvan qalasını mühasirədə saxladığı müddətdə general Nebolsin döyüşçüləri ilə Qarabağdan Naxçıvana hərəkət edərək, 1808-ci il oktyabrın 8-də Qarabibi adlanan kəndin yaxınlığında Abbas Mirzənin qoşunlarını darmadağın etdi. Bu qələbədən sonra Naxçıvana

hərəkət etmək büsbütün hasanlaşdı. (12,s.93)Üç gündən sonra Neboslinin qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Naxçıvan qalasına daxil oldular.

İrəvan qalasının yenidən rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınması və Naxçıvanın rusların əlinə keçməsi İrəvan hakim dairələrinin təşvişinə səbəb oldu. İran hökuməti kömək almaq üçün yenidən Fransanın səfiri Qardana müraciət etdi. Lakin İranın xahişinə əməl edilmədi.

İran və İrəvan xanlığında rus qoşunlarının qələbəsindən sonra yaranan çaxnaşma və təşvişə baxmayaraq, Qudoviç hücumu keçməkdənsə hələ də Həsən xanla məktublaşır və ona İrəvan qalasını təklif edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan rədd cavabı verməklə qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirdi. Qudoviç qışın yaxınlaşmasını, qoşunların ərzağına və hərbi sursatın qurtarmasını nəzərə almamışdı. Qışın vaxtından əvvəl gəlməsi rus qoşunlarının Tiflislə əlaqəsini kəsdi. Bu isə İrəvanı mühasirədə saxlayan döyüşçülərin vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Yalnız 1808-ci il noyabrın 17-də Qudoviç İrəvanı hücumla almaq barədə əmr verdi. Lakin rus qoşunları irəvanlıların ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Şəhərə daxil ola bilməcəyinə əmin olan Qudoviç mühasirə və hücumdan əl çəkib Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verdi. Dekabrın 1-də general Nebolsin Naxçıvanı tərk edərək Qarabağa qayıtmalı oldu. (1,s.97)

Beləliklə, Rus qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşünün uğursuzluğu rus hökumətinin məcbur etdi ki, Qafqazdakı ali baş komandanı – Qudoviçi vəzifədən azad etsin. Tezliklə onun yerinə vəzifəyə general Tormosov təyin olundu.

Həmin dövrdə İranın xarici siyasətində fəaliyyətlərini genişləndirən ingilislər, demək olar ki, fransızları bu bölgədə sıxışdırmağa nail oldular. 1809-cu il fevralın 13-də general Qarden Tehranı tərk etməli oldu. Həmin vaxtdan başlayaraq ingilislər İran qoşunlarının yenidən təşkil olunmasında fəal iştirak etməyə başladılar.

İngilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi də Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların əsas məqsədi Rusiyanın əleyhinə təxribat aparmaqdan ibarət idi.

İngilislərin təhriki ilə İrəvan Sərdarı Hüseyn Qulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyənin ərazisindən Gürcüstana hücum etmək təşəbbüsündə oldu. Lakin onun səyi uğursuzluqla nəticələndi.

İranla müharibədə olan Rusiya üçün eyni zamanda, Osmanlı Türkiyəsi ilə savaşa çox ağır idi. Odur ki, Rusiya hökuməti ilk növbədə İranla saziş bağlamağı qərara aldı. Danışıqların Əsgəran qalasında aparılması müəyyən edildi. Danışıqlarda Rusiya tərəfində general Tormosov, İran tərəfindən isə şahzadə Abbas Mirzənin vəziri Mirzə Bozorq iştirak etdilər. Bir neçə gün davam edən danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

Lakin 1810-cu ildə bərpa olunan hərbi əməliyyatlar təticiəsində rus qoşunlarının qələbəsi İran dövlətini yenidən danışıqlara qaytardı.

Rusiya əvvəlcə 1812-ci mayın 16-da Buxarestdə Türkiyə (25,s.108)ilə, 1813-ci ildə Gülüstanda İran ilə sülh bağlamağa məcbur oldu. Həmin dövrdə Napoleon qoşunları üzərində qələbə çaldıqdan sonra beynəlxalq aləmdə Rusiyanın nüfuzu xeyli artmışdır. Ona görə də Gülüstanda bağlanan sülhün əsas şərtlərini də məhz Rusiya diplomatları diqtə etdilər.

Həmin müqavilənin şərtlərinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olunmaqla, Azərbaycanın Şimalında yerləşən və rus qoşunları tərəfinə işğal edilən bütün xanlıqlar və sultanlıqlar rəsmi olaraq Rusiyanın, ölkələrin cənubunda olan xanlıqların, habelə XVIII əsrin 20-ci illərində zəbt olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları İranın torpaqları hesab edildi.

Beləliklə, 1813-ci ilin oktyabrında tarixin ədalətsiz hökmlərindən biri də verildi:

Azərbaycan xalqı iki, nisbətən qüvvətli dövlətlər arasında bölündü.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, I Rusiya-İran müharibəsi zamanı, xüsusilə qanlı döyüşlər İrəvan bölgəsində gedərkən rus qoşunlarına səfərbər edilmiş və həmçinin könüllü erməni döyüşçüləri də kömək edirdilər. Onlar xüsusilə 1804-cü və 1808-ci illərdə İrəvan üzərinə rus qoşunlarının etdikləri birinci və ikinci yürüş zamanı daha artıq fəallıq göstərmiş, rus ordusunun təkçə qoşun, silahla deyil, həmçinin sursat və ərzaqla da təmin edildilər. Lakin ermənilərin sayına baxmayaraq, hər dəfə rus ordusunun hücumu uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Vəziyyətin belə şəkil alması bir fikri irəli sürməyə əsas verir: həmin dövrdə İrəvan şəhərində ya ermənilər yaşamamış və yaxud sayca o qədər az olmuşlar ki, onlar hər bir ictimai qüvvə təşkil edə bilməmişlər. Odur ki, ermənilər Rusların köməyi ilə İrəvana soxulub buranı özləri üçün istinadgaha çevirməyə çalışmışlar.

Təssüflə qeyd etməliyik ki, nəhayət ermənilər tarixən Azərbaycan şəhəri olan Rəvanı - İrəvanı Rusiyanın köməyi ilə erməniləşdirməyə nail oldular.

I Rusiya-İran müharibəsində məğlub olan İranı onun müttəfiqi olan İngiltərə tək qoymadı. Çox keçmədi ki, 1814-cü il noyabrın 25-də İngiltərə İranla saziş imzaladı. Həmin müqaviləyə əsasən, İran İngiltərə ilə rəqabət apararı və düşmənçilik edən hər hansı bir dövlətlə əlaqəsini kəsməli, Hindistana basqın etmək istəyən dövlətlərlə müharibə elan etməli.

Ədəbiyyat

1. Süleymanov M. «İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşməsi tarixindən». Bakı, 1997.
2. Arslan A. «Rusların Güney Qafqaziyada yayılmalarında erməni Eçmiyazin Katolikosğunun rolu», «Qafqaz araşdırılmaları II». İstanbul, 1996.
3. Əliyev F., Əliyev M. «İrəvan xanlığı». Bakı, 1997
4. İsmayılov M., Əliyev F. «İrəvan xanlığı», «Zəka» jurnalı 1992, №3-4.
5. Əsədov F., Kərimova S. «Çarizmi Azərbaycana gətirənlər». Bakı,

ВОЕННОЕ ВТОРЖЕНИЕ РУССКИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИЮ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА

Доцент Усенов Фахрэддин Ейиб оглы, Сулейманова Элеонора Шахиновна
Резюме

Эта научная работа исследовала основные моменты формирования государственности Иреванского ханства, его внешней и внутренней политики, отношения с Россией в XVIII веке, I Русско-Иранская война, вторжение русских войск в 1804 и 1808-годах.

THE MILITARY INTERVENTION RUSSIAN MILITARY IN TERRITORY OF IREVAN KHANSTVO

Usenov Fakhredden Eyib, Suleymanova Elenora Shahin
Summary

This scientific work research the main moments the formation government of Irevan, the internal and external politic I Russian-Iran war, intervention Russian military troops in 1804-1808 years.

Rəyçi: dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Azərbaycan tarixi kafedrasının 19 noyabr tarixli iclasının 05 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il

UOT:94(479.24).

**YELİZAVETPOL, KİROVABAD, GƏNCƏ- ƏZƏLİ VƏ TARİXİ ADIN
BƏRPASI UĞRUNDA MÜCADİLƏ***Əsgərova Xəyalə İsrayıl qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**<https://orcid.org/0000-0002-0256-9984>**xayala.askerova@mail.ru*

Xülasə: *Gəncə xalqımızın qəlbində azadlıq, Cümhuriyyətin torpaqlarımızda fəaliyyətə başladığı ilk yer, Bakının yadellilərdən azad edilməsi uğrunda aparılan ölüm-dirim savaşının mərkəzi kimi də əziz olub. Şəhərin adı xalqın söykökü, milli mənəvi siması, memarlığı ilə də çox bağlıdır. Çar hökuməti 114 il gəncə sözünü işlətməyə imkan vermədi. Ancaq xalqın yaddaşlarından onu silmək mümkün olmadı. Gəncə adının yenidən rəsmi qaydada özünə qaytarılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin böyük rolu oldu. Xalqa, M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “azadlıq tamını dadızdıran” bu hökumət 1918-ci il 30 iyulda tarixi bir qərar qəbul etdi. Bu qərarla deyilirdi: “Yelizavetpol şəhərinin adı Gəncə və Karyagin qəzasının adı Cəbrayıl qəzası ilə əvəzlənsin.1935-ci ildə Moskvanın Azərbaycandakı canişini M.C.Bağirovun göstərişi ilə Gəncə şəhərinin adı yenidən dəyişdirildi. 1989-cu ildə ilin 30 dekabrında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu qərarı təsdiq etdi. Qərarda deyilirdi: Kirovabad şəhəri Gəncə şəhəri adlandırılınsın”.Haqqı olan adı uğrunda iki əsrə yaxın davam edən mübarizədən qalib çıxan Gəncə bu gün də öz tarixinin inkişaf dönməni böyük coşqu ilə yaşayır. Gəncənin tarixi adı özünə qayıdır, tarixi ədalət bərpa olunur. Bu dəfə əbədi olaraq.*

Açar söz: Azərbaycan, Gəncə, Rusiya, mübarizə, azadlıq

Key words: Azerbaijan, Ganja, Russia, struggle, minority

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, Россия, борьба, меньшинство.

Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti XVIII-XIX əsrin hüdudlarında çox mürəkkəb idi. İnzibati cəhətdən mahallarla bölünən hər bir xanlıq müəyyən əraziyə malik kiçik feodal dövləti xarakteri daşıyırdı. Hər xanlığın mərkəzi dövlət aparatı, idarəetmə sistemi və qoşunları mövcud idi. Xanlıqların başında «Hakimiyyətə irsən gələn xanlar – dövlət başçıları» dururdu. [9,səh.10] Xırda feodal dövlətlərinə parçalanması, xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi.

Bu dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa,Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışırdı.[1,səh.13] Bu baxımdan Azərbaycan xanlıqlarının tabe etdirilməsini asanlaşdırma bilməsi üçün general Sisyanov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Azərbaycanın içərilərinə doğru rus qoşunlarının sonrakı irəliləyişləri üçün Gəncə qalası açar rolu oynayırdı. [1,səh.18] Noyabrın 20-də Tiflisin Soğanlıq kəndinə Gəncə yürüşündə iştirak edəcək 6 batalyon və 12 topdan ibarət qoşun toplaşdı. A.Bakıxanovun yazdığına görə Şəmşəddil sultanlı Nəsim bəy də baş komandanla birləşərək ona sədaqət göstərirdi. [4,səh.153.]

Şamxora gələn Sisyanov noyabrın 29-da qoşunlarla hədə-qorxu dolu məktubu ilə Cavad xandan qalanı təslim etməyi tələb etdi: «Gəncə ərazisinə daxil olaraq Sizə gəlişimin səbəbini elan edirəm: 1) Gəncə, ətrafı ilə birlikdə Gürcüstana məxsus olmuş və gürcü çarlarının zəifliyi ucbatından ondan qoparılmışdır. Gürcüstanı öz himayəsinə qəbul edən Ümumrusiya

imperiyası... Gəncənin yad əllərdə qalmasına laqeyd qala bilməz 2)...mən qoşunla şəhəri almağa gəlmişəm... sizə şəhəri təslim etməyi təklif edirəm, əgər sabah günorta cavab almasam müharibə başlayacaq. Gəncə ətrafına od və qılınc gətirəcəyəm».[6]

Gəncənin Gürcüstana məxsus olmasını Cavad xan nəinki inkar edir, hətta bildirir ki, Gürcüstanın özü belə vaxtilə Gəncə bəyləri tərəfindən idarə olunmuşdur: «...Bu fikirə heç kim inanmaz. Əcdadlarımız Abasqulu xan və başqaları Gürcüstanı idarə etmişlər... Gürcüstanda onun məscid və dükənləri qalır, bir çox gürcüdə əmrləri mühafizə edilir. Gəncə və Gürcüstan sərhədləri İraklinin və atamızın dövründə dəqiqləşdirilib... Padşahın fərmanı indi də əlimdədir. Bax gör, orada mən necə adlanıram: Gəncə bəylərbəyi, yaxud Gürcüstan vassalı? Buradan aydın olur ki, sözlərin tam yalandır». [7] Təslim olmağı ağına belə gətirməyən Cavad xan müharibəyə hazır olduğunu bildirir: «Əgər sən mənimlə müharibə etmək istəyirsənsə, mən hazır, müvəffəqiyyət Allahın əlindədir». Tarixçi Mirzə Adıgözəl Bəy yazır ki, «rus orduları Gəncə torpağına girib ətrafı tutdu. Cavad xan öz adamlarını və qoşununu götürüb onların qabağına gəldi. Gəncənin iki verstliyində Qulu qobu adlı yerdə iki ordu üz-üzə gəldi və hərbi atəşi alovlandı... qoşunlar şəhərə girib içəri qalandı (ərki) dörd bir tərəfdən sıx surətdə mühasirəyə aldılar. Bir ay orada qaldılar». [9,səh.65.] Bir ay mühasirə müddətində Cavad xandan qalanı təslim etməsini Sisyanov beş dəfə hədələyici məktubla tələb etdi. Dekabrın 29-da o axıncı məktubunda qalanın təslim olması haqqında şərtləri də göndərdi. Şərtlərə görə Cavad xan, qalanı təslim etməli, bütün əhali ilə Rusiya himayəçiliyinə keçməli, ildə 20 min rubl bac verməli, Gürcüstandakı rus qoşunlarını ərzaqla təhciz etməli, nəhayət oğlu Hüseynqulu ağanı girov verməli idi. [8] Cavad xan Sisyanovun qalanı təslim etmək haqda tələbinə bu cür cavab verirdi: «O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldan əl çək, Gəncəyə yalnız meyidimin üstündən keçə bilərsiniz... özgə cür yox». Cavad xan bütün tələbləri rədd edib son döyüşə, ölüm-dirim müharibəsinə hazırlaşdı. Mirzə Adıgözəl Bəy Cavad xanın son döyüşünü belə təsvir edir: «Orucluq bayramı gecəsi Cavad xanın mərdliklə döyüşməsinə baxmayaraq, mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə ölüm diyarına düşdü. Əsgərlər hər tərəfdən hücum edib şəhərə daxil oldular». [8,səh.66.] Qanlı döyüşlərdən sonra qala rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Qalanın müdafiəçiləri də Cavad xandan nümunə götürərək qeyri-bərabər döyüşdə axıra qədər vuruşmuş, döyüş meydanından qaçmamışdılar. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi, və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Qaydanı pozan cərimə ödəyirdilər. [1,səh.19]

Çar hökuməti 114 il gəncə sözünü işlətməyə imkan vermədi. Lakin, xalqın yaddaşlarından onu silmək mümkün olmadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixində Gəncə mühüm rol oynamışdır. Gəncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı və döyüşən qərargahı idi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətinin yerlərə yayılmasına mane olan Gəncə idi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bolşevik-erməni qüvvələri Azərbaycanı tamamilə işğal edə bilirdilər, əgər Gəncənin müqaviməti və mübarizəsi olmasaydı, Buna görə də Sovet hakimiyyəti illərində yazılan kitablarda Gəncəmiz sovet rejiminin barışmaz düşməni, Azərbaycan istiqlalının paytaxtı və Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizədə hərbi qərargah hesab edilərək tənqidlərə məruz qalırdı. Sovet hakimiyyəti illərində Gəncə adının yasaq elan edilməsi də bununla əlaqədar idi. Bu münasibət Sovet hakimiyyəti mövcud olduğu bütün zamanlarda davam etmişdir [11,səh.26] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç ay ərzində Gəncədəki fəaliyyəti tariximizin və dövlətçiliyimizin şanlı səhifələrindən biri kimi tarixə yazıldı. Cümhuriyyət tarixinin ən məhsuldar dövrünü Gəncədə yaşandı. Gəncədə üç ay ərzində xalqın taleyi ilə bağlı yüzdən artıq qanun və qərar qəbul edildi, Azərbaycan dili dövlət

dili elan olundu. İlk dəfə al qırmızı ay-ulduzlu bayrağımız Gəncədə ucaldıldı. Dövlətin sosial-iqtisadi, maliyyə əsaslarını yaratmaq, sərhəd rayonlarında mühafizə, gömrük postlarının təşkili, bank əməliyyatlarının nizama salınması və digər istiqamətlərdə əməli addımlar atıldı. Üzeyir Hacıbəylinin redaktorluğu ilə "Azərbaycan" qəzeti də məhz Gəncədə işıq üzü gördü. Ən əsası vurğalayaq ki, Azərbaycan Respublikası Tarix Arxivinin fondlarında mühafizə olunan sənədlərlə tanışlıqdan bəlli olur ki, 93 gündə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 210 hüquqi-dövlətçilik aktını hazırlamış və qəbul etmişdir. Qeyd olunan sənədlərdə Cümhuriyyətin qanunverici bazasını tam və yüksək səviyyədə yarada bilməsi göstərilmişdir; - Gəncə Azərbaycanın Qərbi bölgəsinin yalnız inzibati mərkəzi deyildir, həm də azərbaycançılığın, sosial hərəkatın mərkəzi idi. 1918-ci il iyulun 30-da 114 ildən sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bir tarixi haqsızlığı - Gəncənin Yelizavetpol adlandırılması məsələsini hökumət iclasının müzakirəsinə çıxardı. Daxili işlər naziri Gəncənin Yelizavetpol adlandırılması ilə əlaqədar tarixi haqsızlıq haqqında məlumat verdi və bildirdi ki, tarixi ədalətsizlik düzəldilməli, qadağan olduğu halda əhalinin daimi yad etdikləri bu ad - Gəncə adı qaytarılmalıdır. Nazirlər kabinetinin təklifi müzakirə edilmədən alqışlarla qarşılandı. Bu, yol verilmiş tarixi ədalətsizliyin, Gəncə adına həsrətin aradan qaldırılmasının təntənəsi idi. 1918-ci il iyulun 30-da Azərbaycan hökuməti qərara aldı: "Yelizavetpol şəhəri yenidən Gəncə adlansın". [3] Bu, Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası nöqtəyi-nəzərindən mühüm hadisə idi. Vaxtilə Rusiya müstəmləkəçiliyinin başlanğıcı, Azərbaycan dövlətçiliyinin ləğv edilməsi aktı olan - Gəncənin Yelizavetpol adlandırılması, yeni dövlətçilik şəraitində aradan qaldırıldı. Bu isə Rusiya müstəmləkəçiliyinə taleyin gülüşü idi. 1918-ci il iyulun 30-da qəbul edilən qərarın spesifikliyi ondan ibarət idi ki, 1804-cü ildə Gəncə adının Yelizavetpola çevrilməsi haqqında fərman Rusiyada - Peterburqda verildiyi halda, 1918-ci il iyulun 30-da Yelizavetpolun yenidən Gəncə adlandırılması haqqında qərar Gəncədə verildi. 114 il əvvəl rus işğalına hədəf olan Gəncə, indi Azərbaycan istiqlalının beşiyi başında dayanaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının müvəqqəti paytaxtına çevrildi. Gəncə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə mərkəzinə çevrilərək Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Bakı uğrunda mübarizə aparırdı. Bu mübarizə 92 gün davam etdi. Bəli, Gəncə Azərbaycan Demokratik Respublikasının 92 gün paytaxtı oldu [1, səh. 26]

Ancaq nə yazıq ki, bu sevinc uzun sürmədi. Bolşevik Rusiyasının XI Qırmızı ordusu 1920-ci ilin aprelində Vətənimizə soxuldu. Kənd və şəhərlərimizi bir tərəfdən ermənilər, digər tərəfdən bu ordu yağmalamağa başladı. "Talan həftələri" təşkil edildi. Xalqın heysiyyətinə toxunulduğu belə bir çətin vaxtda işğalçılara qarşı ən böyük üsyan yenə Gəncədə oldu. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq, Cavad bəy Şıxlinski, Məhəmməd Mirzə Qacar, Cahangir bəy Kazımbəyov və digərlərindən ibarət hərbi şura sona qədər mübarizə apardı. Üsyan qan içində boğuldu. Ələ keçən üsyançılara divan tutuldu. Gəncə üsyanı və sonrakı "təmizləmə" vaxtı 13 min nəfərdən çox vətənpərvər şəhid oldu. Təəssüf ki, həmvətənlərimizin bu şərəfli mübarizəsinin qəddarlıqla yatırılmasında ermənilər və ruslarla yanaşı azərbaycanlı bolşeviklər də çox fəallıqla iştirak etmişdilər. Məsələn, o dövrdə daxili işlər komissarı, həmçinin İnkilab Komitəsinin Gəncə üzrə fəvqəladə komissarı Həmid Sultanov xüsusi qəddarlığı ilə fərqlənmişdi.

Ermənilər ruslarla birlikdə şəhəri 3 gün qarət etdilər. Üsyan amansızcasına yatırılma da, əslində xalqın şərəf və namusu xilas edilmiş oldu. Tarixi hadisələr göstərir ki, bu üsyan yatırılma da, sovet rejimi xalqın azadlıq uğrunda mübarizə ruhunu qıra bilmədi. Milli siyasətdəki əyintilər, "sovet milli dövlətçiliyi" institutlarının hüquqlarının məhdudluğu, "müttəfiq respublikaların azaldılmış suveren hüquqlarının azaldılması halları" stalinçi

avtoritar-ehkamçı rejimi möhkəmləndikcə, sosializm ideyası və quruculuğunun mahiyyətə deformasiyası sürətləndikcə daha da artırdı. Milli siyasət və "sosialist beynəlmiləçiliyi" "stalinçi xəyalı" kəskin (incəldilmiş) formada praktik olaraq "qələbə çalmış sosializmin" yeni Konstitusiyasının elan etdiyi milli hüquqları heçə endirir və tədricən SSRİ bayrağı altında "vahid bölünməz Rusiyanın" yenidən dirçəlməsinə aparırdı.[2,səh.341] Bağırov və sonralar onunla birgə mühakimə edilən murdar növərləri – Sumbatov,Topuridze, Makaryan, Yemelyanov, Qriqoryan, Borşov, Atakişiyev inqilabın, milli azadlıq və demokratik hərəkatların fəal iştirakçılarna, ziyalıların görkəmli nümayəndələrinə və əməkdar zəhmətkeşlərə qarşı xüsusi qəddarlıqla hücumu keçmiş, ilk öncə Azərbaycan partiya təşkilatının qocaman özəyini məhv etmişdilər. 1937-ci ilin iyununda çağırılmış XIII qurultaydan sonra Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının - AK(b)P adı dəyişdirilib Azərbaycanın Kommunist (bolşeviklər) Partiyası edildi. MK Rəyasət Heyəti MK Bürosu ilə əvəz olundu. Elə bu dəhşətli 1937-1939-cu illərdə 1920-ci ilin fevralında qeyri-leqal şəraitdə keçirdilmiş, azərbaycanlı kommunistlərin təşəbbüsü ilə çağırılmış birinci təsis qurultayında təsdiq olunmuş AK(b)P MKnın, demək olar ki, bütün tərkibi repressiya qurbanı oldu və o vaxtlardan partiya, sovet orqanları sənədlərində, tədricən də mətbuat nəşrləri səhifələrində "Aprel inqilabı" anlayışı yoxa çıxdı. Axı 1920-ci il aprelin 28-i Azərbaycanda Aprel inqilabının qələbəsi kimi qeyd olunurdu. AK(b)P MK plenumunun hələ 1935-ci ilin mayında qəbul olunmuş qətnaməsi də "Azərbaycanda Aprel inqilabının 15 illiyinin bayram edilməsinə hazırlıq haqqında" adlanırdı. M.C.Bağırov Azərbaycan AK(b)P-nin XIII qurultayının tribunasından Azərbaycan xalqının qaymağının məhv edilməsinə yol açan şər və zorakılıq atmosferini qızıqdırmaq üçün istifadə etmişdi. [2, səh.345]

1935-ci ildə Moskvanın Azərbaycandakı canişini M.C.Bağırovun göstərişi ilə Gəncə şəhərinin adı yenidən dəyişdirildi. Bu dəfə isə şəhərə Azərbaycanın işğalında, respublikamızda müstəmləkə rejiminin qurulmasında və ərazi bütövlüyümüzün parçalanmasında, torpaqlarımızda ermənilər üçün Muxtar Vilayət yaradılmasında böyük rolu olmuş S.M.Kirovun adı verildi. Təbii ki, respublikada o dövrdə olan rayon və şəhərlərin içərisindən Gəncənin seçilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olması, Bakının yadelli işğalçılardan – xalqımızın qəddar düşməni, bolşevik-daşnak Şaumyandan və onlarla həmfikir olanlardan azad edilməsi uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinin bu şəhərdən başlanması, XI Qırmızı orduya qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparması səbəbindən xalqımızın qəlbində Gəncə uca bir taxt qurmuş, azadlıq və mübarizlik simvoluna çevrilmişdi.Xalqın qan yaddaşını silmək, “milli bolşeviklər”in sözlərilə desək, onu “simasızlaşdırmaq” siyasəti yürüdən Sovet rejimi məhz bu səbəblərdən ad dəyişdirmək məsələsində Gəncə şəhərini seçmişdi.

Qeyd edək ki, xalqın yaranması, tarixi və mənəvi həyatı ilə bağlı yer adlarının dəyişdirilməsi XX əsrin 60-cı illərində də davam edib.Lakin Sovet dövründə rus kommunistlərinin sevimlisi olan S.M.Kirovun adı verilmiş bu qədim şəhərin əvvəlki adını özünə qaytarmaq o qədər də asan deyildi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, ciddi addımlardan biri 70-ci illərdə atıldı. Həmin dövrdə respublikaya rəhbərlik edən görkəmli ictimai-siyasi xadim, mərhum prezident H.Əliyevin razılığı və tapşırığı ilə Kirovabad şəhərində iki yeni rayon yaradıldı və onlardan birinə Gəncə adı verildi. Həmçinin orada salınan təzə yaşayış massivi də “Yeni Gəncə” adlandırıldı. Beləliklə, Gəncə sözü yenidən rəsmi sənədlərdə işlənməyə başladı. Bu, şübhəsiz ki, milli şüura, düşüncəyə təsir edən hadisə oldu. XX yüzilliyin 80-ci illərinin II yarısında Kirovabad şəhərinin Gəncə ilə əvəzlənməsi yolunda həlledici addımlar atıldı. Gəncə adının bərpası uğrunda 1988-ci ilin sonu - 1989-cu ilin

əvvəllərindən çağırışlar artmağa başladı. 1989-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarında şəhərin adının dəyişdirilməsi məqsədilə şəhər əhalisi içərisindən imza toplanması kampaniyası başladı. Millətsevər insanların istiqamətləndirdiyi bu kampaniya nəticəsində 60 minə yaxın imza toplanmışdı. Xüsusi ilə vurğulayaq ki, bu kampaniyada azərbaycanlılardan əlavə şəhərdə yaşayan ruslar, ukraynalılar və yəhudilər də iştirak etmiş, onlar da ədalətin bərpasına tərəfdar olduqlarını bildirmişdilər. 1989-cu il dekabrın 9-da Kirovabad şəhər Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası başladı. Sessiyada deputatlar, ziyalılar, qonaqlar iştirak edirdi. İclasda şəhərin adının bərpası məsələsi müzakirə olunmuş və qərara alınmışdı ki, bununla bağlı yuxarı dairələrə məktub yazılsın, bu iş üçün lazım olan vəsait toplansın. Şəhər XDS İcraiyə Komitəsi adından Nizami Xəlilov ətraflı məruzə etmişdir. Digər çıxışlardan da sonra Gəncə adının bərpası təklifi qəbul edilmiş və ertəsi gün qərar verilmişdi. 1989-cu ilin 30 dekabrında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu qərarı təsdiq etdi. Qərarı deyirdi: "Kirovabad şəhərinin Gəncə şəhəri adlandırılması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı: - Gəncənin tarixi adını bərpa etmək haqqında şəhər vətəndaşlarının, əmək kollektivlərinin və respublikanın geniş ictimaiyyətinin çoxsaylı müraciətini, Kirovabad Şəhər Xalq Deputatları Sovetinin xahişini nəzərə alaraq və Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə (18-ci bənd) uyğun olaraq Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qərara alır: - Kirovabad şəhəri Gəncə şəhəri adlandırılınsın". Gəncədə 1990-cı il yanvarın 2-də bu münasibət ilə təntənəli iclas keçirildi. Və xalq bunu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Xalqın ciddi təkidli ilə nəhayət, Gəncənin ulu adı özünə qaytarıldı, vətənsəvər insanların illərlə uğrunda mübarizə apardığı, bu yolda təqiblərə, təzyiqlərə məruz qaldığı bir iş sonunda uğurla nəticələndi. Bu sevinc xəbəri qədim diyarın hər bucağında, hər evdə, hər ürəkdə əsl toy-bayrama çevrildi. Kimi bağ saldı, yol çəkdi, abidə ucaltdı, hətta, qurban kəsildi. Azadlıq və istiqlalyyətin ilk müjdəsi olaraq Gəncə adının qaytarılmasından sonra bir müddət fırtınalar və burulğanlar içində çalxalanan qədim şəhər xalqın təkidli tələbi və iradəsi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliyi və uzaqgörənliyi sayəsində nicat yolunu tapdı. Azərbaycanı bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxaran ulu öndər Heydər Əliyevin söyi ilə tarixi yer adlarının bərpası istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Dövlətimizin apardığı milli siyasətin nəticəsində Gəncə ilə yanaşı, bir çox şəhər və rayonların tarixi adları bərpa edildi. Öz doğma adı uğrunda iki əsrə yaxın davam edən mübarizədən qalib çıxan Gəncə bu gün də öz tarixinin inkişaf dönməni böyük coşqu ilə yaşayır. Gəncənin tarixi adı özünə qayıdır, tarixi ədalət bərpa olunur. Bu dəfə əbədi olaraq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə,IV cild.(XIX əsr) Bakı. "Elm",2007. 504 səh.
2. Azərbaycan tarixi.Yeddi cildə,IV cild.(XIX əsr) Bakı. "Elm", 2008. 568 səh. Səh.341
3. Azərbaycan Respublikası MDA. Or. 970, siy. I. iş. 31,vərəq1
4. Bakixanova A. Göst. əsəri, s.153
5. QAKA, II hissə,səh 589-590
6. QAKA, II cild, sənəd 1172
7. QAKA, II cild, sənəd 1173
8. QAKA, II cild, sənəd 1179
9. Mirzə Adıgözəl Bəy. Göst. əsəri, s.65
10. Umudlu Vidadi. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828).Bakı 2004101.səh. səh.10

11. Həsənbala Sadiqov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı və mübariz qərargahı Gəncə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur). Gəncə, 2018. 521 səh. Səh.26

YELIZAVETPOL, KIROVABAD, GANJA - THE STRUGGLE FOR THE RESTORATION OF THE ETERNAL AND HISTORICAL NAME

Askerova Khayala İsrail

Summary

Ganja was cherished in the hearts of our people as freedom, the first place where the Republic began to operate in our lands, and the center of the life-and-death battle for the liberation of Baku from foreigners. The name of the city is closely related to the people's foundation, national spiritual image, and architecture. For 114 years, the tsarist government did not allow the use of the word "young". However, it was not possible to erase it from people's memories. The government of the Azerbaijan Democratic Republic played a big role in officially returning the name of Ganja. On July 30, 1918, this government, which "tastes the fullness of freedom" to the people, in the words of M.A. Rasulzade, made a historic decision. This decision stated: "The name of the city of Yelizavetpol should be replaced by Ganja and the name of the district of Karyagin by Jabrayil district. In 1935, the name of the city of Ganja was changed again by the order of M.C. Bagirov, the deputy of Moscow in Azerbaijan. On December 30,

1989, the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR approved this decision. The decision said: "The city of Kirovabad should be called the city of Ganja". Ganja, which won the struggle for its rightful name for nearly two centuries, is still enjoying the development period of its history with great enthusiasm today. The historical name of Ganja is returning to itself, historical justice is restored. This time forever.

ЕЛИЗАВЕТПОЛЬ, КИРОВАБАД, ГЯНДЖА – БОРЬБА ЗА ВОССТАНОВЛЕНИЕ ВЕЧНОГО И ИСТОРИЧЕСКОГО ИМЕНИ

Аскерова Хаяла Израиловна

Резюме

Гянджа дорожилась в сердцах нашего народа как свобода, первое место, где начала действовать Республика на наших землях, и центр битвы не на жизнь, а на смерть за освобождение Баку от инородцев. Название города тесно связано с народным фундаментом, национальным духовным обликом и архитектурой. В течение 114 лет царское правительство не допускало употребления слова «молодой». Однако стереть это из памяти людей не удалось. Большую роль в официальном возвращении названия Гяндже сыграло правительство Азербайджанской Демократической Республики. 30 июля 1918 года это правительство, «вкусившее полноту свободы» народу, по выражению М.А. Расулзаде, приняло историческое решение. В этом постановлении говорилось: «Название города Елизаветполя заменить на Гянджа, а название Карягинского района на Джебраильский район. В 1935 году наименование города Гянджа было вновь изменено приказом М.К.Багирова, депутат Москвы в Азербайджане. 30 декабря 1989 года Президиум Верховного Совета Азербайджанской ССР утвердил это решение. В решении говорилось: «Город Кировабад должен

называться городом Гянджа». Гянджа, которая на протяжении почти двух столетий побеждала в борьбе за свое законное название, и сегодня с большим энтузиазмом наслаждается периодом развития своей истории. Гянджа возвращается к себе, историческая справедливость восстанавливается на этот раз навсегда.

Rəyçi: Dos.V.Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 20 noyabr 2024 cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 noyabr 2024-cü il

UOT:94(479.24).

HEYDƏR ƏLİYEV MULTİKULTURALİZMİN SİYASİ BANİSİDİR*Dos. Aslanov Elgün Məhəmmədəli oğlu, Quliyeva Gülmira Qəşəm qızı**Salmanova Saidə Nizami qızı**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**e.aslanov85@mail.ru*

Xülasə: Müstəqillik bərqərar olunduqdan sonra Azərbaycanda multikulturalizm və tolerantlıq dövlət tərəfindən dəstəkləndi. Azərbaycan islam dövləti olmağına baxmayaraq dünyəvi və çox konfessionaldır.

İslam dini ölkəmizdə mədəniyyətin, mənəvi irsin, milli mentalitetin əsası kimi qəbul olunur. Məqalədə Azərbaycanda Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş multikulturalizm ideyaları çox geniş inkişaf edib.

Açar sözlər: müstəqillik, multikulturalizm, islam, tolerantlıq, dünyəvilik, azərbaycançılıq

Ключевые слова: независимость, мультикультурализм, ислам, толеранство, мировая.

Key words: Independence, multiculturalism, religion, tolerance and secular

Bu gün öz əvvəlki çoxüzlülüyünü və çoxtərəfliliyini tədricən itirən dünya bütövləşməyə doğru addım-addım yaxınlaşır. Müxtəlif ölkələrdə insanlar eyni kommunal xidmətlərdən və nəqliyyat vasitələrindən istifadə edir, eyni növ paltar geyinir, eyni cür qidalanır, eyni televiziya verilişlərinə baxır, eyni xəbərləri dinləyirlər. Müasir sivilizasiyaların yaratdığı texnologiyalar, əmtəə, xidmətlər, informasiyalar və s. müxtəlif xalqların həyatına daxil olaraq onları bir-birinə oxşar edir.

Bu gün qloballaşma prosesini obyektiv əks etdirən ictimai şüur forması olan qloballıq da insanların kollektiv təfəkkür tərzinə can atdıqlarını, dünya sivilizasiyası ilə eyniləşdirmə tendensiyasını, artıq təkbaşına inkişafın mümkün olmadığını, multikultural şüurun və öz maraqlarını dərk edən sosial qrupların rol və əhəmiyyətinin artdığını göstərir.

Azərbaycan bu mühüm proseslə çox spesifik bir şəraitdə üzləşdi. XX əsrin sonlarında imperiya buxovlarından azad olaraq siyasi müstəqillik əldə edən ölkəmiz həm də iqtisadi, mədəni, mənəvi sahələrdə də müstəqilləşərək öz milli-mədəni irsini qoruyub inkişaf etdirmək şansı qazandı. Lakin müstəqilliyini qazandıqdan sonra dövlətimiz vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, müstəqilliyini yenidən itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə idi. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi quruculuq siyasəti Azərbaycan xalqının milli mənəviyyətinə əsaslanan milli dövlətin əsaslarını formalaşdırmağa yönəldi. Ulu öndər bununla da milli dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həmçinin dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirdiyini bəyan etdi.

Məlumdur ki, hər bir xalqın mövcudluğu onun ana dilinə, adət-ənənələrinə, öz mədəniyyətinə, tarixinə bağlılığından asılıdır. Azərbaycan xalqı da bu günədək məhz zəngin milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı sayəsində özünün mövcudluğunu və özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Xalqın təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Ulu öndər Heydər Əliyevin bu məntiqə söykənərək müəyyənləşdirdiyi, milli maraqlara əsaslanan mütərəqqi inkişaf strategiyası ölkədə sabitliyin, demokratiyanın qorunmasına, bərqərar olmasına və davamlı

yeni iqtisadi modelin formalaşmasına zəmin yaratdı. Ən əsası isə böyük tarixi şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidenti seçildikdən sonra dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi və dönməzliyi təmin olundu. Ulu öndər öz nadir keyfiyyətləri sayəsində həmin mürəkkəb geosiyasi dövrdə ölkəni vətəndaş qarşিদurması və hərcmərclik, dərin iqtisadi, mənəvi və sosial-siyasi böhran vəziyyətindən çıxararaq, onu sabit inkişaf səviyyəsinə qaldırmağa nail oldu. Ona görə də, Azərbaycan XXI yüzilliyə möhkəm siyasi, iqtisadi və mədəni təminatlı bünövrə üzərində qədəm qoyaraq milli təhlükəsizliyini, onun mühüm tərkib hissələri olan iqtisadi, enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyini qısa zaman kəsiyində təmin edə bildi və beləliklə, qısa tarixi dövr ərzində qabaqcıl dünya dövlətləri arasında mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yol açdı.(1).

Bu dövrdə Heydər Əliyev müdrik siyasəti ilə həm də Azərbaycanda əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini, multikultural dəyərləri, tolerantlığı, insan hüquqlarının aliliyini özündə ehtiva edən son dərəcə mütərəqqi milli-ideoloji konsepsiyanın konturlarını müəyyən edərək Azərbaycanda multikulturalizm fenomeninin formalaşmasına nail oldu.

Azərbaycan İslam ölkəsi olmaqla, dünyəvi və çoxkonfessiyalı dövlətdir. İslam dini ölkəmizdə tarixi- mənəvi irsin, mədəniyyətin, milli mentalitetin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir. Azərbaycan tarixinin heç bir dönəmində milli- dini zəmində qarşিদurmanın və ayrışikliyin olmadığı nadir ölkələrdəndir. Əsrlər boyu müxtəlif xalqların, dini konfessiyaların təmsilçiləri Azərbaycanda dinc yanaşı və əmin – amanlıqda yaşamışlar. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Bizim xalqımız həmişə dostluğu, qardaşlığı, mehribanlığı möhkəmləndirməyə cəhd göstərmiş, insanların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onların arasında sülh və əmin- amanlıq, mehribanlıq əlaqələrinin olmasına çalışmışdır”.(2).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının ortaya qoyması ilə Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizmin daha da sürətlə inkişaf etməsinə geniş şərait yaratdı. Çünki, multikulturalizm və tolerantlıq hər bir ölkənin altına qoyulmuş saatlı bir bombadır. Azərbaycanda multikulturalizmin bütün problemləri demək olar ki, azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında yoxa çıxmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlarla görüş keçirdiyi zaman demişdir ki, “mən milli azlıqlarla yox, Azərbaycan xalqı ilə görüş keçirirəm”.

Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya Azərbaycanlılarının birinci qurultayında azərbaycançılığın mahiyyətini məhz bu cür ifadə etmişdir: “müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini ya-şatmalıyıq”. (3, s. 5)

Ulu Öndər həmişə öz çıxışlarında Azərbaycanın çoxmillətli ölkə olmasını, etnik rəngarəngliyini və tolerantlığa böyük əhəmiyyət verməsini xalqımızın böyük sərvəti hesab etmişdir: “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür... Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirib”.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin istər ölkə, istərsə də dünya miqyasında yüksək qiymətləndirilməsi azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğ olunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev irsinin qorunması və təbliği, azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği istiqamətində həyata keçirilən müxtəlif tədbirləri təkə bu dahi insanın şəxsiyyətinə münasi-

bətlə əlaqələndirmək olmaz. Bu tədbirlər böyüməkdə olan gənc nəslin dövlətçilik duyğularının inkişaf etdirilməsi baxımından da çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycanın banisi Ulu öndər Heydər Əliyev olduğu üçün əsrlər boyu ölkəmizdə formalaşan multikultural dəyərlər məhz onun hakimiyyəti dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda kultural mədəniyyətinin müasir tələbləri səviyyəsində formalaşmasının, ölkədə sabitliyin və tərəqqinin əsas amil olduğunu nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev multikulturalizmin siyasi və hüquqi müstəvidə yerini müəyyən etmişdir. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçmiş və uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmışdı.

Azərbaycanda yaşayan hər bir millətin, etnik qrupun nümayəndəsi vahid vətən olan Azərbaycan uğrunda çalışması üçün güclü hakimiyyət və siyasi iradə tələb olunurdu. Məhz, Ulu öndər Heydər Əliyev siyasi müdrikliyi sayəsində bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər və bütün dini mənsubları rahat şəkildə yaşayır və öz adət - ənənələrinə, dinlərinə sadıqdırlar.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi iradəsi sayəsində Azərbaycan, tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının rolanlıq və multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət bu gün uğurla inkişaf edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanımızda multikultural məsələlərdə çox önəmli addımlar atmışdır. Belə ki, O digər dinlərin və xalqların xidmətlərini də həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. 1999- cu ilin noyabrın 16- da ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini rəhbərlə görüşündə bu anı xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “ Əlbəttə Azərbaycanda mövcud olan millətlərarası, dinlərarası, etnik vəziyyət yüksək qiymətə layiqdir. Bu hamının - həm azərbaycanlıların, həm rusların, həm ukraynalıların, həm yəhudilərin, digər millətlərdən olan insanların, o cümlədən bizim dini konfessiyaların -- Azərbaycanda başlıca dini olan islam dininin, xristian pravoslav, yəhudi dinlərinin səyləri ilə əldə edilmişdir.”⁽²⁾

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlət olduğundan burada müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə, dinindən, irqindən dilindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürriyyət imkanları verir. İslam dininin də multikultural sahədə tarixdə görünməmiş hadisələri olmuşdur. Bunun təsirini Azərbaycanda və hətta Qafqazda da biruzə verdiyini Heydər Əliyev belə demişdir: “ Dünnyada çox yer vardır. Biz Azərbaycanlılar İslam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərini xüsusiyyətidir. Bu tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlərlə birgə yaşayıb və indi də yaşayır”.⁽⁴⁾

Təsadüfi deyildi ki, Roma Papası Bakıya səfərə gələrkən söylədiyi : “Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlülük münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə ola bilər”- fikri dünya üçün bir mesajdır.

Bu gün Azərbaycan multikulturalizminin özəlliyi ondadır ki, multikulturalizmin bir sıra dünya dövlətlərində iflasa uğradığı bir dövrdə, şəraitdə Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi özünün dövlət siyasəti bəyan etmişdir. Azərbaycan dünyada tolerantlıq, sivilizasiyalar arasında dialoq məkanı kimi qəbul edilir.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev mərhələsi özünəməxsus dinamizmi ilə onun məzmununu daha da zənginləşdirməkdə, milli özünüdərk hissini gücləndirməkdə və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqelərini yüksəltməkdədir. Prezident İlham Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını dövlətçiliyimizin siyasi və mənəvi sütunu kimi xarakterizə edərək demişdir: “Bizi əsrlər boyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur. Bu gün bu məsələyə çox böyük diqqət göstərilir. Bu gün qloballaşan, çətinliklərlə üzləşən dün-yada milli dəyərlərimiz bizim dövlətçiliyimizin təməlini təşkil edir. Bizim dövlətçiliyimizin çox möhkəm ideoloji əsasları vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayağımızdır”. (7 s.26-27).

Bütün bu tolerantlıq ənənələrinin dünyada təqdim edilməsi işində Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, dünyada maddi və qeyri-maddi irsin qorunmasında və təbliğində böyük fədakarlıq göstərən xeyirxah əməlləri ilə əsl islami dəyərləri təlqin edən bəşəriyyəti mərhəmətə, qarşılıqlı köməyə, sülhə çağıran Heydər Əliyev Fondunun da böyük əməyi var. Azərbaycan multikulturalizmi yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq aləmdə öz səmərəli nəticələri ilə insanlara sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı hörmət bəxş etməyə yönəldilmişdir. Əsrlər boyu iki dünyanın Avropa və Asiyanın təkcə coğrafi deyil, həm də mədəni baxımdan “kəsişmə nöqtəsində” yerləşən Azərbaycanda multikultural dəyərlərin qorunub saxlanılmasına xidmət edən siyasi kurs yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi uğurla aparılır. Və bu kursu həyata keçirməkdə dövlətin yanında vətəndaş cəmiyyəti institutu olan Heydər Əliyev Fondu və onun rəhbəri, birinci vitse prezidentimiz Mehriban xanım Əliyeva durur. Tolerant cəmiyyət modelinin özünəməxsus və nadir formasının yaranmasında, qorunub saxlanmasında Heydər Əliyev Fondunun rolu danılmazdır. Heydər Əliyev Fondu olduqca əhəmiyyətli, möhtəşəm proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar Azərbaycan multikulturalizminin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünya çərçivəsində dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır. Bu ondan irəli gəlir ki, ölkəmizdə tarixən formalaşmış tolerantlıq və dözümlülük Azərbaycan cəmiyyətini səciyyələndirən gözəl bir ənənəyə çevrilib. Heydər Əliyev Fondu isə fəaliyyəti ilə müxtəlif xalqlar arasında humanizm, həmrəylik və dözümlülük kimi bəşəri dəyərlərin bərqərar olmasına, ölkəmizdə formalaşmış gözəl ənənəyə töhfəsini verməkdədir. Heç də təsadüfi deyildi ki, Prezidentimiz cənab İlham Əliyev istər ölkə hüdudlarından kənar, istərsə də ölkə ictimaiyyətinin qarşısında çıxış edərkən deyir: “Multikulturalizm ölkəmizdə hər bir insanın həyat tərzinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Kamal Abdullayev. Ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir. “Azərbaycan qəzeti”, 23 iyul 2014
- 2.Azərbaycan Multikulturalizminin ədəbi – bədii qaynaqları . Bakı 2016 . səh. 4
- 3.”Gəncənin səsi” qəzeti,23 fevral 2016-cı il.
- 4.“Respublika” qəzeti 20 yanvar 1999- cu il

5. Turan A., Azərbaycançılıq milli ideyasında Heydər Əliyev fenomeni. "Xalq" qəzeti, 02.12.2016
6. Mehdiyev R. Milli ideya: tarix və bu gün. "Azərbaycan" qəzeti, 09.11.2007.
7. Xəlilov S. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2001

**ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОСНОВОПОЛОЖНИК МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР Г.АЛИЕВ**

*Асланов Елгюн Магаммедали оглы, Кулиева Гюльмира Кашам кызы,
Салманова Саида Низами кызы
Резюме*

После обретения независимости азербайджанского народа, основным вопросом было упорядочения со стороны государства, вопросы мультикультурализма и толеранства. Кроме того, что Азербайджан является исламской страной, она также мировая и многоконфессиональная. Исламская религия в нашей стране принимается как неотъемлемая часть историческо-морального наследства, культуры, национального менталитета. В статье, говорится об идеях мультикультурализма в Азербайджане и роли в этой сфере общенационального лидера Гейдара Алиева.

**GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IS THE POLITICAL FOUNDER OF
AZERBAIJAN MULTICULTURALISM**

*Aslanov Elqun Mahammadali, Guliyeva Gulmira Qasham, Salmanova Saida Nizami
Summary*

After independence the people of Azerbaijan one of the main issues in the country and the issues of tolerance and multiculturalism was a part of the state for the settlement. Azerbaijan is a secular and multi-confessional state, an Islamic countries. Historical and spiritual heritage, culture, national mentality is seen as an integral part of the Islamic religion in the country. In the article is also talking about the idea of multiculturalism and the work has been done in this field by national leader Heydar Aliyev praised

*Rəyçi: dosent Abdullayeva Sevda Füzuli qızı
ADAU-nun İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il*

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA MƏSKUNLAŞMASI

*t.ü.f.d., dosent Ələsgərov Baxış İslam oğlu,
ADPU-nun Ağcabədi filialı
elesgerovbaxis@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə ermənilərin xəstə ideyaları olan “Böyük Ermənistan” sayıqlamaları, saxta erməni soyqırımı nağılının işfasi hər zaman mərkəzdə dayanır. Eyni zamanda sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən faciələr, 1918-ci ildə Azərbaycan bölgələrində həyata keçirilən soyqırımı tədqiq edən fəvqəladə təhqiqat komissiyasının qənaətləri, erməni terroruna aid ətraflı məlumatlarla bağlı bölmələrin də maraqla qarşılanacağı şübhəsizdir.*

Məqalə geniş bir dövrü əhatə etməklə özlüyündə çox kəskin və ziddiyyətli hadisələrin cərəyan etdiyi, olduqca mürəkkəb bir zamanı təsvir edir. Dağınıq, pərakəndə görünən, nəzərimizcə yayqın və ifrat təsvirçilik sezilən parçaları ixtisar etməklə müvafiq tədqiqatlar aparılmışdır.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, kütləvi qırğınlar, soy qırım, İrəvan quberniyası, köçürmə siyasəti.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, массовые убийства, геноцид, Иреванская губерния, переселенческая политика.

Keywords: South Azerbaijan, mass killings, genocide, Iravan governorate, resettlement policy.

Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hücum keçən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi xidmət keçən 150 min erməni əsgəri var idi. Üstəlik, tərkibində təqribən 10 min könüllünü birləşdirən 4 erməni drujinası da Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Cənubi Azərbaycan ərazisindən (Xoy, Urmiya, Səlmas əyalətləri üzərindən) və Qars vilayəti üzərindən hərəkət edərək rus qoşunlarına qoşulmuşdu. Fürsətdən istifadə edən erməni silahlıları keçdikləri yolların üzərindəki azərbaycanlı və türk kəndlərini darmadağın edir, əhalisini ucdantutma məhv edirdilər. 1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyət çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının silah-sursatı erməni komandirlərinə təhvil verərək Şərqi Anadoludan geri çəkilməsindən sorna ermənilər qırğınların miqyasını daha da genişləndirmişdilər. 1918-ci ilin fevralından etibarən türk qoşunları əks hücum keçərək erməni qoşunlarını Şərqi Anadoludan təmizləmişdi. [1]

Ermənilərin və onların havadarlarının Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətləri baş tutmamasından sonra İrəvan quberniyası və ona bitişik ərazilərdə erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Andranikin, Hamazaspın Njdehin komandanlığı altında geri çəkilən erməni ordusu əvvəlcə Ərzurum və Qars vilayətlərində, sonra isə İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda müsəlmanlara qarşı əsl soyqırım həyata keçirmişdi. Şərqi Anadolunun Rusiya işğalı dövründə qırğınlar törədilməsində iştirak edən ermənilər də erməni qoşunları ilə bərabər Cənubi Qafqaza axışmışdılar. Həmin dövrdə Türkiyədən gələn 350 min erməninin böyük bir qismi İrəvan quberniyasında məskunlaşmış, nəticədə azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75

kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırırma məruz qalmışdı. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, nəticədə İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara yardım etmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində şöbəsi yaradılmışdı. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarının birinci mərhələsi tarixi Azərbaycan torpaqlarında ilk dəfə müstəqil erməni dövlətinin yaranması ərəfəsinə təsadüf edirdi. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmış və Gürcüstan müstəqilliyini elan etmişdi. Müsəlman Milli Şurasının mayın 27-də keçirilən iclasında Nəsim bəy Yusifbəyov bildirir ki, Batum konfransında təmsil olunan Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaəti belədir ki, Cənubi Qafqaz müstəqilliyini qorunmalıdır, onun birliyinin və həmrəyliyinə qorunması üçün ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır. [1]

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilir. Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Milli Şuranın İrəvandan olan üzvləri bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirirlər. Lakin qərar Milli şuranın 28 üzvündən 16-sının razılığı, üç nəfərin bitərəf qalması və bir nəfərin etiraz səsi ilə qəbul edilir. Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərara yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də nəticəsi olmur. İrəvan quberniyasından alınan həyəcanlı xəbərləri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərmək qərara alınır. [2]

Şərqi Anadoluda türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törədən erməni silahlı dəstələrini təqib edən türk qoşunları 1918-ci ilin mayında Gümrü və Böyük Qarakilsə şəhərlərini erməni dəstələrindən təmizləmişdi. Türk ordusu İrəvan şəhərinin 7 kilometrliyindəki Uluxanlı stansiyasınadək gəlib çatsa da, şəhərə daxil olmadan Naxçıvan istiqamətində hərəkət etmişdi. İyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan sülh və dostluq haqqında barış müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü Eçmjədzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi.

Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiyindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının-150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan quberniyasındakı qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yardımını etsin və onların öz yer - yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin.

Andranikin komandanlığı altında erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzuru ələ keçirməsi, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan

diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəsinə məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistanın iddiasının tərəflər arasında əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğunu, Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi. [2].

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləyi qarət-qırğınlarının başlanmışdır. Azərbaycan hökuməti dekabrın sonlarında Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. Azərbaycanın İrəvanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur xan Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni Türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq açlıqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə, erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçır ki, bu da elə labüd ölüm deməkdir. Teymur xan Makinski zorla boşaldılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazırdı.

4 yanvar 1919-cu ildə parlamentin üzvləri Teymur xan Makinskinin, Məhərrəm Məhərrəmovun, Əkbərağa Şeyxülislamovun və İrəvan quberniyası ziyalılarının bir qrupunun imzası ilə parlament sədrinə ünvanlanan müraciətdə deyirdi ki, İrəvan quberniyasında sırf müsəlmanlar ilə məskun 500 min əhali özlərini Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası hesab edir və arzu edirlər ki, taleləri Paris sülh konfransında həll oluncaya qədər asayiş içində yaşamalarına ermənilər mane olmasınlar. Erməni qoşunlarının törətdikləri qırğınların miqyası sadalandıqdan sonra parlamentdən xahiş edilirdi ki, İrəvan müsəlmanlarının mövcudiyətinin mühafizəsi üçün lazım gələn tədbirlər görülsün.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarını silah gücünə qovulmuş müsəlmanları məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarət idi ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər.

Müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general A.Tomsonun ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə istəhləndirirdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan Parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməklə “Birləşmiş Ermənistan” dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul edir. “Birləşmiş Ermənistan”a Ermənistan hökumətinin Azərbaycana qarşı iddia etdiyi ərazilərdə daxil edilmişdir. [3].

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov

Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi məktubda Fövqəladə Parlament Komissiyasının yaradılacağını bildirmiş və həmin Komissiya üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı qırğınların dayandırılması üçün intensiv surətdə Ermənistanın müvafiq qurumları ilə əlaqə saxlayırdı. Ermənistan hökuməti isə diplomatik yazışmalarla baş qataraq işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər bircə gün də olsun İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı qətl və qarət hərəkətlərini dayandırmamışlar.[4].

Azərbaycan” (rusca) qəzeti 29 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti” məqaləsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin faciəli vəziyyət haqqında yazırdı: “Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi. Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşdığı zaman şəhərin, müsəlman əhalisi nədənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan erməni qaçqınlar sahib çıxmışdılar. Ermənistan hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qayıdarkən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdilər. Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar. Ermənistan hökuməti minlərlə qarət edilmiş, ac-yalavac, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir. Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar. Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər, onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sığındıqları məscidlərdən evlərinə qayıda bilirlər. Ermənistan hökuməti qəsdən və düşünülmüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır.

“Azərbaycan” qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə “İrəvan və Qarabağ” məqaləsində isə yazırdı: “Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və nə ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında “Bütün müsəlmanlara ölüm” məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucdantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yaycı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki, bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qutaran 6000 nəfər Dizə kəndinə toplaşır ki, Araz çayından keçib İrəvan qəzasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bir kəndi mühasirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məscidin hovuzuna axıtmışlar. Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb. Digər qəzanın Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qırğınlar daha qeyri-insani həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməkdə əsl müharibə gedib. Ermənilərin hücumlarının qarşısı qəhrəman oğulların sayəsində “Qurd qapısı”nda alınması sayəsində yalnız Şərur və Naxçıvan salamat qalmışdır. İrəvanın və qəzaların kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərin ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşmışdır. Onlar (yəni azərbaycanlılar) Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası kiçik gəlir. Xaricdən aldıkları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar. Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdılar. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, onların övladlarının təhsili üçün

dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur, onlar digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər.” Bu məqalə Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə Ermənistan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların fərqi əyani şəkildə ifadə edirdi.

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasından və İrəvan quberniyasından olan qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. Bağır bəy Rizayev bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını və onların çoxunun şəhəri tərk etdiklərini, son vaxtlar isə tək-tək qayıdanların evlərini və əşyalarını dağıdılmış gördüklərini söyləyir. O, erməni hökumətinin müsəlman qaçqınlarına kömək etmədiyini bildirir. Qarabəy Qarabəyov deyir: “Erməni açlarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirilib verilib. Amma oradakı müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar. Halları xeyli pisdir... Ermənistanda müsəlmanlar üçün bu cür yaşamaq mümkün deyildir... Müsəlman kəndlərində olan müsəlmanları çıxarıblar. İrəvan açlar ilə doludur. Xahiş edirlər ki, (xeyriyyə təşkilatları nəzərdə tutulur) onlar kəndlərinə gedib ot - ələflə ilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlər ki, kənddə 45 ev varsa, hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz. Xülasə, rəsmi xəbərlərə görə, ermənilər müsəlmanlar olmanın zülmərlər edirlər. Qabaqda da ediblər. Qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb, dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərəsini çıxarıb aparıblar. Damını uçurub orada rəzalətlər yapırırlar.” Sultan Məcid Qənizadə isə Ermənistan hökumətinin əsl simasını açaraq deyir: “Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürlər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərk etsinlər.

Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayəçilik Nazirliyinə göndərdiyi məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: “1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb. (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbox kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınmışlar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər, indiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilmişdir. İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir.”

1919-cu il dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilən protokolda qeyd olunurdu ki, Araz və Tarasum çaylarının digər sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın irəvandakı nümayəndəliyinin sərəncamında 14 nəfər əməkdaşın çalışdığı, onların da vəzifəsinin irəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları Azərbaycana göndərməkdən ibarət olduğu, lakin İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıkları da protokolda qeyd edilmişdi.

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi

müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayevin 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır, müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılıb, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zəmanət yoxdur.”

2020-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha kütləvi və kəskin xarakter almışdı. 1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər aclıqdan həlak olmuşdu. Təbii ki, aclıqdan həlak olanların mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdular. Çünki həmin dövrdə azərbaycanlılar evlərindən bayıra çıxma bilmədiklərindən ölümə məhkum edilmişdilər. Halbuki, həmin dövrdə Ermənistanda doktor Yarrounun sədrliyi ilə Amerikanın Ermənistana Yardım Komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

İrəvan şəhərində azərbaycanlıların bir qisminin erməni qırğınlarından canlarını salamat qurtarmalarının başlıca səbəbləri onların kompakt şəkildə (şəhərin Dəmirbulaq, Təpəbaşı, Qala şəhər və Köhnə şəhər hissələrində) məskun olmaları, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin, Azərbaycan Himayəçilik nazirliyinin, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən nümayəndələrinin mümkün qədər nəzarətləri olmuşdu. Yerlərdə isə belə nəzarət olmadığından erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətləri istədikləri şəkildə həyata keçirirdilər. Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 323 (o cümlədən, Zəngəzurda 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı təsbit edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmi 5124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. Başqa sözlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlılar 2,5 dəfə azalmış, ermənilərin sayı isə təqribən 4 dəfə artmışdı. 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı sözün həqiqi mənasın soyqırım törədildiyi qənaətinə gəlmək üçün arxivlərdə və həmin dövrün kifayət qədər faktlar mövcuddur. [4]

Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti 26 mart 1998-ci ildə Azərbaycanlıların soyqırım haqqında imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə “31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü” elan edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abid Tahirli. Mühacirlər mart qırğını haqqında. Xalq qəzeti. 28.03.2001.
2. Aqşin Məmmədov. Düşünmək məqamı. “Elm”. 5.04.2002.
3. Azər Turan. Yeni Azərbaycan. 29.03.2002.
4. Əziz Ələkbərli. Qədim Türk – Oğuz yurdu. Bakı, 1994.

THE SETTLEMENT OF ARMENIANS IN THE LANDS OF AZERBAIJAN*Alasgarov Bakhish Islam oghlu**Summary*

The article always focuses on the sick ideas of Armenians, "Great Armenia", the exposure of the fake Armenian genocide story. At the same time, the tragedies that occurred in the lives of Azerbaijani Turks during the years of Soviet rule, the conclusions of the extraordinary commission of inquiry that investigated the genocide in the regions of Azerbaijan in 1918, and the detailed information on Armenian terrorism will undoubtedly be welcomed with interest.

The article covers a wide period and describes a very complicated time in which very sharp and contradictory events took place. Corresponding researches were conducted by reducing scattered, fragmentary, common and extreme pictorial pieces.

РАСПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН НА ЗЕМЛЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА*Алескеров Бахши Ислам оглы**Резюме*

В статье всегда основное внимание уделяется большим идеям армян, «Великой Армении», разоблачению фейковой истории геноцида армян. В то же время, трагедии, произошедшие в жизни азербайджанских тюрков в годы советской власти, выводы чрезвычайной следственной комиссии, расследовавшей геноцид в регионах Азербайджана в 1918 году, а также подробные сведения об армянском терроризме. несомненно, будут встречены с интересом.

Статья охватывает широкий период и описывает очень сложное время, в котором происходили очень острые и противоречивые события. Соответствующие исследования проводились путем сокращения разрозненных, фрагментарных, общих и крайних изобразительных фрагментов.

*Rəyçi: t.ü.f.d.Kərimov Anar Tahir oğlu**İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 14 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 28 noyabr 2024-cü il*

UOT:94.

**RUSİYA ÇARLIĞI VƏ GÜRCÜSTAN ARASINDA 1783-CÜ İLDƏ
İMZALANMIŞ GEORGIYEVSK SAZIŞININ CƏNUBİ QAFQAZA SİYASİ TƏSİRİ**

doktorant Hümbətov Emin Nazim oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
emino90@mail.ru

Xülasə. *Krımın işğalından sonra Şimali Qafqazın Digər tərəfdən Gürcüstanın cənub və şərq hissəsində nüfuzunu gücləndirmək istəyən Qacarlar Dövləti ilə Rusiya arasında bölgəyə nəzarət uğrunda hərbi-siyasi mübarizə gedirdi. Bu rəqabət XVIII əsrin sonunda bütün Cənubi Qafqaz uğrunda Qacar-Rus hərbi-siyasi qarşıdurmasına çevrilmişdir rus əhalisini və zadəgan zümrəsini yerləşdirən Rus hakimiyyəti rus əhalisinin sayını artırmaqla bir müddətdən sonra demoqrafik vəziyyəti öz xeyrinə dəyişdi. Əsrin sonlarına doğru ruslar Gürcü knyazlıqları Mingreliya, İmeretiya, Kartli və Kaxetiya üzərində də siyasi təsir imkanlarını genişləndirdilər. J.F. Wright qeyd edir ki, “Rus Çarlığının Trans-Qafqaz siyasətində şübhəsiz gürcü çarı II İrakli ilə 1783-cü ildə imzaladığı Georgiyevsk sazişi olduqca vacib nöqtədir. Bu müqavilə ilə gürcülər osmanlıya qarşı rus himayəsi altına girməyi qəbul etmişlər. Bu hadisədən sonra Rus Çarlığı rus və gürcü ərazilərinin bir-birinə bağlanması üçün Qafqaz dağlarından aşan bir yol inşa etmiş, həmin ildə Dağıstanın aşağı ərazilərini ələ keçirmiş, 1784-cü ilin yanvar ayının 25-də isə II Yekaterina Gürcüstanda öz hakimiyyətini elan etmişdir. 1783-cü ildə bağlanmış gürcü-rus sazişi təkcə Azərbaycan xanlıqlarına və Qacarlar dövlətinə deyil, həmçinin Osmanlı dövlətinə də təhdid yaradırdı.*

Açar sözlər: Rusiya çarlığı, Gürcüstan, Cənubi Qafqaz, Osmanlı imperatorluğu, Qacarlar dövləti

Ключевые слова: Российская империя, Грузия, Южный Кавказ, Османская империя, Хаджарское государство.

Key words: Russian Empire, Georgia, South Caucasus, Ottoman Empire, Khajar State

Giriş. Çar Rusiyası Şimali Qafqazda ələ keçirdikləri ərazilərdə möhkəmlənmək üçün Xəzər dənizindən Azov dənizinə uzanan sahil xəttində hərbi istehkamlar inşa etdilər. Bölgəyə kazakları yerləşdirən ruslar, Xəzərdən Azova qədər 700 kilometrlik sahilboyu hərbi qalalar tikib ordu yerləşdirdilər. Bununlada “Kazak xətti” deyilən xətti yaratdılar.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq planlarının həyata keçməsində xüsusilə 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk sazişinin böyük rolu oldu. Bu rus-gürcü ittifaq sazişinin imzalanması ilə Cənubi Qafqazda siyasi balans pozuldu və Rusiyanın xeyrinə dəyişdi.

1783-cü ildə bağlanmış gürcü-rus sazişi təkcə Azərbaycan xanlıqlarına və Qacarlar dövlətinə deyil, həmçinin Osmanlı dövlətinə də təhdid yaradırdı. (Çakmak M.A. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (1723 - 1829). Doktora tezi, Ankara, 1996, s. 122 – 123).

Türkiyə tarixçisi Fahir Armaoğlu qeyd edir ki, “1783-cü ildə Krımın işğal edilməsi ilə Rusiya tamamilə Qara dənizin şimal sahillərində nəzarəti ələ keçirməklə böyük üstünlük qazanmışdır. Həmçinin 1783-cü ildə Yekaterinanın fərmanı ilə Rusiyanın himayəsi altına keçən gürcü ərazilərinin strateji əhəmiyyətini də nəzər alsaq Qara dəniz ətrafı ərazilərin böyük bir hissəsində Rusiyanın mövqelərinin güclənməsinin şahidi oluruq.

Georgiyevsk sazişi eyni zamanda Dağıstan hakimləri və Azərbaycan xanları üçün də ciddi siyasi təhdid idi.

Dağıstan xanları Osmanlı dövlətinə məktub yazaraq onlara kömək edildiyi halda qanlarının son damlasına qədər ruslarla savaşaqlarına söz verirdilər.

Onsuzda gürcülərin Rusiya himayəsinə girməsi, xüsusilə də Rus hərbi birləşmələrinin Tiflisə gəlməsi Osmanlıları hiddətləndirmişdir. Hətta Osmanlı dövləti Azərbaycan və Dağıstan xanlarına məktub yazaraq Gürcüstana və Kazak xəttinə hücum etməyi təşviq etmişdir.

Osmanlı hakimiyyətinin bu təşəbbüsünə cavab olaraq başda Qarabağ Xanı və Kumuk hakimi olmaqla bəzi Dağıstan və AZərbaycan xanları məktub yazaraq Sultanın əmrində ruslara qarşı savaşağa hazır olduqlarını bildirmişlər.

Buna cavab olaraq, Çıldır valisi Süleyman Paşa üləmələrindən biri Xəlil Əfəndini hədiyyələr və II İraklinin ruslarla bağladığı müqavilənin tərcüməsini göndərərək xanları Rusiya ilə II İrakliyə qarşı müharibəyə çağırmış və əməkdaşlıq təklif etmişdir.

Osmanlıların bu təşəbbüslərindən sonra Dağıstan hakimləri, xüsusilə də avar xanı Ömər xan bir neçə dəfə Tiflisə hücumlar təşkil etmiş və gürcülərə böyük itkilər vermişlər. Bu toqquşmalarda Osmanlı hakimiyyəti Dağıstan hakimlərinə ərzaq və silah-sursat göndərsələr də, rusların yeni müharibəyə başlayacağından və sülh razlaşmasının pozulacağından ehtiyat edərək birbaşa hərbi yardım etməmişlər.

Dağıstan hakimlərinin gürcülərlə toqquşmaları zamanı sədrəzəm Əli Paşanın Süleyman Paşaya göndərdiyi məktubunda da Osmanlı hakimiyyətinin ruslarla münaqişəyə girməkdən ehtiyat etdiyini göstərir. Sədrəzəm Süleyman Paşaya göndərilən məktubda, Dağlı xalqları ilə gürcülərin arasındakı ədavətin uzaq keçmiş gedib çıxdığını, bu münaqişələrin ənənəvi düşmənçilikdən olduğu üçün bu toqquşmalara görə Rus hakimiyyətinin osmanlıları günahlandırmayacağını qeyd edir. Həmçinin Dağıstanlı mühacirlərə kömək etməyin də İslam qanunlarına görə Xəlifənin üzərində fərz olduğu bildirir və mümkün qədər yardım edilməsini, lakin anlaşmaya zidd hərəkət edilməməsini tövsiyyə edirdi. (BOA; H.H., No: 879).

Gürcüstanın 1783-cü ildə Rusiya ilə imzaladığı saziş nəticəsində Rusiya himayəsinə girməsini qəbul etməyən Qacar şahı Ağa Məhəmməd Xan 1794-ci ildə Tiflis hakimi II İrakliyə bir məktub yazaraq ona itaət etməsini tələb etmiş, lakin gürcü hakimi Rus hakimiyyətindən başqa hakimiyyət tanımadığını bildirərək Ağa Məhəmməd Xanın tələblərini rədd etmişdir.

Belə bir siyasi şəraitdə təhlükənin yaxınlaşdığını anlayan II İrakli ruslardan yardım istədi. Kazak xəttində dayanan rus generalı Qudoviçdən üç min nəfərlik hərbi qüvvə göndərməyi xahiş etdi. Sankt-Peterburqa xəbər göndərən Qudoviç mərkəzdən xəbər almayınca, ciddi təhlükə yoxdur cavabı vermək məcburiyyətində qaldı.

1783-cü il Georgiyevsk sazişinin bağlanması Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan Azərbaycan xanlarında böyük narahatlığa səbəb olmuşdur. Xanlar Osmanlı valilərinə və Osmanlı hökumətinə göndərdikləri müraciətlərdə öz təşvişlərini açıq şəkildə ifadə edirdilər.

Çıldır valisi Süleyman paşa İstanbula gəlmiş məktubunda gürcü çarı ilə rus hökuməti arasında on üç maddəlik bir anlaşma olduğuna görə Azərbaycan və Dağıstan xanlıqlarının son dərəcə narahat olduqları üçün onlara ürək-dirək vermək məqsədi ilə hədiyyələr göndərməyin zəruriliyini qeyd edir, yoxsa bölgədə vəziyyətin osmanlılar üçün pisləşəcəyini yazırdı. (Abdullah Temizkan. RUSYA VE OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKAS-ÖTESİNDE NÜFUZ MÜCADELESİ. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VI, Sayı 2, Sayfa: 447-462, İZMİR 2006. S.453).

Həmin vaxt Şəki və Şirvan hakimi Məhəmməd Həsən xan II İrakli təcavüzü ilə bağlı Osmanlı sultanına məktub göndərmişdi. Həmin məktuba əsaslanaraq 1783 - cü ilin noyabrında Çıldır valisi Süleyman paşa tərəfindən yazılmış bir sənəddə deyilirdi: "İrəvan xanı Hüseynəli xanın vəfatından sonra II İrakli İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün Rusiya əsgərlərinin köməyi ilə müharibə etmək niyyətindədir. Lakin, Osmanlı dövləti Azərbaycana nəzarəti gücləndirmək və Tiflis xanı II İraklini təkrar öz tərəfinə çəkərək Rusiyanın Tiflis üzərindən Azərbaycana ediləcək hücumlarının qarşısını almaq istəyirdi. Bunun üçün Osmanlı dövləti tərəfindən II İrakliyə məktub yazılaraq Azərbaycan ərazisinə olan işğalçılıq niyyətindən əl çəkməsi tələb edilmişdi. Bəyazıt və Muş vilayətlərinin hakimlərinə isə məktub göndərilərək onlardan Azərbaycan xanlarına kömək göstərmələri xahiş olunurdu.

1783-cü ilin payızında Xəlil paşanın başçılığı ilə Cənubi Qafqaza göndərilən Osmanlı nümayəndə heyətinin məqsədi Azərbaycan və Dağıstan feodalları ilə Rusiyaya və Kartli-Kaxetiyyə qarşı ittifaq bağlamaq idi. 1784-cü ilin aprelinde İstanbula qayıdan Xəlil əfəndi Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin yardım haqqında çağırışlarını Sultana çatdırmışdı.

Sultan Cənubi Qafqaz hakimlərinin müraciətinə cavab olaraq 1784-cü ilin payızında yeni 60 nəfərlik nümayəndə heyətini İbrahim əfəndinin başçılığı ilə bura göndərdi. İbrahim əfəndinin gətirdiyi Sultan fərmanında müsəlmanlar "müqəddəs müharibəyə" və «Rusiya hücumunun qarşısını almaq üçün birləşməyə» çağırılırdı.

İbrahim əfəndinin səfəri əsasən uğurlu oldu. Dağıstan feodalları Kartli-Kaxetiyyə basqınlarını bərpa etdilər. Şamaxı, Şəki, Xoy, Qarabağ xanları, Çar camaatlarının ağsaqqalları, habelə bir sıra Dağıstan feodalları Axısqa ilə ittifaq yaradıb Rusiyanın təcavüzünə qarşı birgə müqavimət göstərəcəklərinə söz vermişdilər. 1785-ci ilin yazında bağlanmış müqavilə andla möhkəmləndirilmişdi. Müttəfiq xanların nümayəndələri İbrahim əfəndi ilə birlikdə İstanbula yola düşmüşdülər. 1785-ci ildə Qarabağlı İbrahim Xəlil xan, Qubalı Fətəli xan, Xoylu Əhməd xan Sultana məktub göndərərək Osmanlı imperiyasının himayəsi altında olmağı arzuladıqlarını bildirirdilər.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Rusiya çarlığı və Gürcüstan arasında 1783-cü ildə imzalanmış Georgiyevsk sazişinin nəticəsində Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət getdikcə qarışmışdır. 1783-cü ildə bağlanmış gürcü-rus sazişi təkcə Azərbaycan xanlıqlarına və Qacarlar dövlətinə deyil, həmçinin Osmanlı dövlətinə də təhdid yaradırdı. Georgiyevsk sazişi eyni zamanda Dağıstan hakimləri və Azərbaycan xanları üçün də ciddi siyasi təhdid idi. J.F. Wright qeyd edir ki, "Rus Çarlığının Trans-Qafqaz siyasətində şübhəsiz gürcü çarı II İrakli ilə 1783-cü ildə imzaladığı Georgiyevsk sazişi olduqca vacib nöqtədir. Bu müqavilə ilə gürcülər osmanlıya qarşı rus himayəsi altına girməyi qəbul etmişlər. Bu hadisədən sonra Rus Çarlığı rus və gürcü ərazilərinin bir-birinə bağlanması üçün Qafqaz dağlarından aşan bir yol inşa etmiş, həmin ildə Dağıstanın aşağı ərazilərini ələ keçirmiş, 1784-cü ilin yanvar ayının 25-də isə II Yekaterina Gürcüstanda öz hakimiyyətini elan etmişdir.

Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətdə başlıca məqsədlərindən biri də Qarabağ xanlığı ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı idi.

Qarabağ xanlığının ərazisində xristian mənşəli mülklərin olması Rusiyanın bu siyasətini həyata keçirməyə geniş imkan yaradırdı. Rusiya dövlətinin himayə etdiyi bu mülklər hələ Pənah xanın dövründən başlayaraq bir tərəfdən xanlığın daxilində mərkəzləşməyə mane olur, digər tərəfdən xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı basqınların təşkilinə və həyata keçirilməsinə kömək etməklə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar.

Yaranmış şəraitdən düzgün istifadə etməyə çalışan İbrahimxəlil xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək, mülklərin özbaşınalığının qarşısını almaq üçün xarici siyasətində həm Osmanlı dövləti ilə, həm də Rusiya ilə siyasi münasibətlərini tarazlaşdırmağa çalışırdı. Buna görə də hələ 1783-cü ilin yazında II İrakli P.S.Potyomkinə İbrahimxəlil xanın Rusiya himayəsinə daxil olmaq arzusuna işarə edən məktub göndərmişdi. İbrahimxəlil xan Rusiya ilə yaxınlaşmaqda şübhəsiz öz xanlığının daxili müstəqilliyini qorumaqla yanaşı, mülklərlə apardığı mübarizədə Rusiyayı zərərsizləşdirmək niyyətini güdmüşdür. Bu isə Rusiya dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarına qarşı yeritdiyi işğalçılıq siyasətinə tamamilə zidd idi.

Eyni zamanda Rusiya hakim dairələri Qarabağ xanlığı ərazisində "milli erməni dövləti" yaratmaq fikrindən imtina etməmişdi. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində Q.A.Potyomkin çar II Yekaterinaya yazırdı: "əlverişli şərait yaranan kimi İbrahim xanı tabe edərək onun vilayətini milli hakimiyyətə vermək lazımdır. Bununla da Asiyada sizin söz verməyinizə uyğun olaraq, mənim vasitələrlə erməni mülklərinə çatdırılacaq xristian dövləti yaranacaqdır".

Nəticə

1783-cü il Georgiyevsk sazişinin bağlanması nəticəsinə Rusiya çarlığının Cənubi Qafqazı işğal etmək planları dahada gücləndi. Bölgədə mürəkkəb vəziyyət istifadə edən Rusiya çarlığının və Qacar şahlığının Cənubi Qafqaz mübarizə meydanına çevirildi.

Türkiyə tarixçisi M.A. Çakmakın qeyd etdiyi kimi, bu dövrdə Osmanlı dövləti Azərbaycanda cərayan edən hadisələrə qarşı qəti bir mövqe tutmamış, yəni nə xanların istəklərini yerinə yetirmiş, nə də onun üçün gerçəkdən böyük təhlükə törədən Rusiyaya qarşı İranla birgə hərəkət edə bilməmişdi. Osmanlı dövlətinin bu ehtiyatlılığı müharibədə məğlubiyyətdən sonra ilk baxışda bəlkə normal görünə bilər, lakin Qafqazda baş verən yeni hadisələr rusların xeyrinə nəticələnəcəyi halda durumun onun üçün daha çox fənalasaacağı da labüd idi. Buna baxmayaraq, Osmanlı hökuməti lazım olduğundan daha çox ehtiyatlı davranmış, hadisələrə müdaxilə etməkdən çəkinmişdi.

Ədəbiyyat

1. Abdullah Saydam. Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Ankara 1997, s. 33-34
2. BOA, H.H., No:79., (Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan gelen mektuba cevabən Bab-ı Ali'den yazılan emir.) BOA, H.H., No: 1308.; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, (Basılmış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, s. 77
3. Çakmak M.A. Hanlıklar devrinde Azərbaycan-Türkiye münasibetleri (1723 - 1829). Doktora tezi, Ankara, 1996, s. 122 – 123

THE SOUTH CAUCASUS POLITICAL EFFECT OF THE TREATY OF GEORGIEVSK SIGNED IN 1783 BETWEEN THE KINGDOM OF RUSSIA AND GEORGIA

Humbatov Emin Nazim

Summary

After the occupation of Crimea, on the other side of the North Caucasus, there was a military-political struggle for control of the region between the State of Gajars and Russia, which wanted to strengthen its influence in the southern and eastern parts of Georgia. At the end of the 18th century, this competition turned into a military-political confrontation between the Khazars and Russians for the entire South Caucasus. The Russian government,

which accommodated the Russian population and the nobility, changed the demographic situation in its favor after a while by increasing the number of the Russian population. Towards the end of the century, the Russians expanded their political influence over the Georgian principalities of Mingrelia, Imeretia, Kartli and Kakheti. J.F. Wright notes that "the Georgievsk agreement signed in 1783 with the Georgian Tsar Irakli II is undoubtedly a very important point in the Trans-Caucasus policy of the Russian Tsardom. With this agreement, Georgians agreed to come under Russian protection against the Ottomans. After this event, the Russian Empire built a road over the Caucasus Mountains to connect the Russian and Georgian territories, captured the lower territories of Dagestan in the same year, and on January 25, 1784, Ekaterina II declared her rule in Georgia. The Georgian-Russian agreement concluded in 1783 posed a threat not only to the Azerbaijani khanates and the Gajar state, but also to the Ottoman state.

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДЕЙСТВИЕ ГЕОРГИЕВЕССКОГО ДОГОВОРА 1783 ГОДА МЕЖДУ РОССИЙСКИМ И ГРУЗИНСКИМ КОРОЛЕВСТВОМ

Гумбатов Эмин Назим оглы

Резюме

После оккупации Крыма, по другую сторону Северного Кавказа, шла военно-политическая борьба за контроль над регионом между государством Гаджары и Россией, которая хотела укрепить свое влияние в южной и восточной части Грузии. В конце XVIII века это соревнование переросло в военно-политическое противостояние хазар и русских за весь Южный Кавказ. Русское правительство, приспособившееся к русскому населению и дворянству, после некоторого изменения демографической ситуации в свою пользу. при этом за счет увеличения численности русского населения. К концу века русские расширили свое политическое влияние на грузинские княжества Мингрелию, Имеретию, Kartli и Кахетию. Райт отмечает, что «Георгиевский договор, подписанный в 1783 году с грузинским царем Ираклием II, несомненно, является очень важным пунктом в закавказской политике Русского царства. По этому соглашению грузины согласились перейти под защиту России от османов. После этого события Российская империя построила дорогу через Кавказские горы, чтобы соединить российские и грузинские территории, в том же году захватила нижние территории Дагестана, а 25 января 1784 года Екатерина II объявила о своем правлении в Грузии. Грузино-российский договор, заключенный в 1783 году, представлял угрозу не только для азербайджанских ханств и Гаджарского государства, но и для Османского государства.

Rəyçi: t.ü.f.d. Həsənov Hacı Nuru oğlu

Ümumi Tarix Kofedrasının 25 sentyabr tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 noyabr 2024-cü il

PEDAQOGİKA

УДК:37.

**ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ VR – ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ
МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

д.ф.но п. Биннатова Шалала Бахлул кызы
Гянджинский Государственный Университет
<https://orcid.org/0000-0001-6726-8552>
azerin2@mail.ru

Аннотация: *Статья посвящена проблеме применения технологий виртуальной реальности (VR) на уроках математики в начальных классах. В статье изложены основные аспекты виртуальной реальности, ее преимущества в образовательном процессе, а также конкретные примеры применения VR в преподавании математики. Важным аспектом исследования является разработка уроков, в которых будет интегрирована виртуальная реальность, а также оценка их эффективности. В статье рассмотрены основы виртуальной реальности, включая ее определение, основные компоненты и принципы работы. Важно понимать, что виртуальная реальность не является просто набором технологий; это целая система, которая включает в себя программное обеспечение, оборудование и методики, позволяющие создавать погружающие образовательные среды.*

Целью данной статьи является анализ и обоснование использования технологий виртуальной реальности на уроках математики в начальных классах с целью повышения интереса и вовлеченности учащихся в учебный процесс. В рамках работы ставятся задачи, включающие изучение основ виртуальной реальности и ее преимуществ в образовательной среде, исследование возможностей применения VR для преподавания математических концепций, разработку конкретных уроков с использованием данной технологии, а также оценку их эффективности с точки зрения достижения учебных результатов и формирования у детей положительного отношения к математике.

Ключевые слова: виртуальная реальность, уроки математики, мотивация учащихся, образовательный процесс, усвоения теоретических знаний.

Açar sözlər: virtual reallıq, riyaziyyat dərsləri, şagirdlərin motivasiyası, təhsil prosesi, nəzəri biliklərin mənimsənilməsi

Keywords: virtual reality, mathematics lessons, student motivation, educational process, acquisition of theoretical knowledge.

Современное образование сталкивается с множеством вызовов, связанных с необходимостью адаптации к быстро меняющемуся миру, где технологии играют ключевую роль. В последние годы наблюдается стремительный рост интереса к новым образовательным технологиям, среди которых виртуальная реальность (virtual reality VR) занимает особое место. Виртуальная реальность представляет собой интерактивную среду, созданную с помощью компьютерных технологий, которая позволяет пользователям погружаться в трехмерные пространства, взаимодействовать с объектами и получать опыт, недоступный в традиционных условиях. В условиях стремительного развития информационных технологий и их внедрения в

образовательный процесс, использование VR становится все более актуальным, особенно в начальных классах, где закладываются основы знаний и формируются ключевые навыки.

Основы виртуальной реальности, как мы выяснили, заключаются в создании искусственной среды, которая может имитировать реальный мир или предлагать совершенно новые, фантастические сценарии. Использование VR-технологий в образовании открывает новые горизонты для обучения, позволяя учащимся взаимодействовать с материалом в интерактивной и увлекательной форме. Виртуальная реальность предоставляет уникальные возможности для создания иммерсивного опыта, который способствует лучшему усвоению информации и развитию критического мышления.

Виртуальная реальность также может способствовать исследованию и любопытству, ключевым компонентам раннего обучения. С помощью виртуальной реальности дети могут исследовать среду, которая была бы недоступна или небезопасна в реальной жизни, например, глубокое море или открытый космос. Это может разжечь их любопытство и побудить задавать вопросы и искать ответы [6].

Одним из главных преимуществ использования виртуальной реальности в образовательном процессе является возможность создания индивидуализированного подхода к обучению. Каждый ученик имеет свои уникальные потребности и стиль обучения, и VR позволяет адаптировать уроки под конкретные запросы учащихся. Это особенно актуально для начальной школы, где дети находятся на разных стадиях развития и восприятия информации. Виртуальная реальность может помочь учителям выявить сильные и слабые стороны каждого ученика и предложить соответствующие задания, что в свою очередь способствует более глубокому пониманию математических концепций.

Вместе с тем применение VR в образовании предполагает изменение роли педагога. Поэтому важной составляющей успешного развития школьников в VR следует признать наличие у педагогов-практиков позитивных установок и представлений о возможностях указанных средств [1, с.21].

Одним из ключевых преимуществ использования виртуальной реальности в обучении является возможность создания увлекательного и интерактивного контента. Учебные приложения и игры, разработанные для VR, могут включать в себя элементы геймификации, что делает процесс обучения более интересным и мотивирующим для детей. Например, с помощью виртуальной реальности можно создать игру, в которой ученики решают математические задачи, чтобы продвигаться по уровням и зарабатывать баллы. Это не только помогает им развивать математические навыки, но и способствует формированию положительной мотивации к обучению. Кроме того, такие игры могут включать в себя элементы соревнования, что также может повысить интерес учащихся к предмету [2].

Виртуальная реальность представляет собой технологию, позволяющую пользователю погрузиться в синтетическую среду, созданную с помощью компьютерных технологий. Эта среда может имитировать реальный мир или быть совершенно фантастической, и взаимодействие с ней осуществляется с помощью специальных устройств, таких как шлемы или очки виртуальной реальности, контроллеры и датчики движения.

Шлем виртуальной реальности и очки виртуальной реальности — устройство, позволяющее частично погрузиться в мир виртуальной реальности, создающее зрительный и акустический эффект присутствия в заданном управляющим устройством (компьютером) пространстве. Представляет собой конструкцию, надеваемую на голову, снабженную видеозэкраном и акустической системой [5].

Основной целью виртуальной реальности является создание ощущения присутствия в другой реальности, что достигается за счет использования визуальных, аудиальных и тактильных эффектов. В последние годы VR стала активно использоваться в различных сферах, включая образование, медицину, развлечения и промышленность. В контексте образовательного процесса, особенно в начальных классах, виртуальная реальность открывает новые горизонты для обучения, предоставляя возможность более глубокого и интерактивного восприятия учебного материала.

Виртуальная реальность создается с помощью комбинации технологий, которые используются для визуализации и обеспечения взаимодействия с виртуальной средой. Эти среды часто изображают трехмерное пространство, которое может быть реалистичным или воображаемым, макроскопическим или микроскопическим и основываться на реалистичных физических законах динамики [7].

Одной из наиболее сложных и в то же время интересных дисциплин, изучаемых в начальной школе, является математика. Она требует от учащихся не только усвоения теоретических знаний, но и умения применять их на практике. Виртуальная реальность может значительно облегчить этот процесс, предлагая учащимся возможность визуализировать абстрактные математические концепции, что особенно важно на начальных этапах обучения. Использование VR в преподавании математики открывает новые горизонты для интерактивного обучения, позволяя детям не просто слушать объяснения учителя, но и активно участвовать в образовательном процессе, экспериментировать и делать открытия.

Математика, как наука, требует от учащихся способности к абстрактному мышлению и логическому анализу. VR может помочь визуализировать сложные математические концепции, такие как геометрические фигуры, пространственные отношения и даже алгебраические уравнения.

Возможности применения виртуальной реальности на уроках математики разнообразны. Мы рассмотрели несколько примеров, таких как использование VR для визуализации геометрических фигур, изучение пространственных отношений и симуляция математических задач в интерактивной среде. Такие подходы позволяют учащимся не просто запоминать формулы и правила, но и осознавать их практическое применение в реальной жизни. Например, изучение понятий объема и площади может быть значительно упрощено с помощью VR, где ученики могут "погружаться" в трехмерные модели и манипулировать ими, что делает процесс обучения более наглядным и доступным.

Разработка уроков математики с использованием виртуальной реальности требует от педагогов не только технических знаний, но и креативности. Учителя должны быть готовы экспериментировать с новыми форматами и методами, чтобы создать увлекательные и познавательные занятия. Важно помнить, что виртуальная реальность не должна заменять традиционные методы обучения, а скорее, дополнять их. Эффективное сочетание VR с другими методами может привести к созданию

гармоничной образовательной среды, где каждый ученик сможет проявить свои способности и интересы.

Оценка эффективности использования виртуальной реальности на уроках математики является важным этапом в интеграции новых технологий в образовательный процесс. Исследования показывают, что использование VR способствует повышению мотивации учащихся, улучшению их успеваемости и развитию навыков критического мышления. Однако для достижения максимального эффекта необходимо учитывать ряд факторов, таких как уровень подготовки учителей, техническое оснащение классов и готовность самих учеников к восприятию новых технологий.

Использование виртуальной реальности на уроках математики способствует повышению мотивации учащихся, развитию у них критического мышления и творческих способностей. Виртуальная реальность позволяет создать уникальную образовательную среду, где учащиеся могут активно взаимодействовать с учебным материалом, что способствует более глубокому пониманию предмета.

Практические задания в виртуальной среде с использованием VR-технологий на уроках математики в начальных классах могут значительно улучшить понимание математических концепций и сделать процесс обучения более увлекательным. Вот несколько примеров таких заданий:

▪ **Исследование геометрических фигур.** Ученики перемещаются по виртуальной среде, где расположены различные геометрические фигуры (кубы, пирамиды и т.д.). Они могут взаимодействовать с этими фигурами, менять их размер, цвет, вращать их, чтобы лучше понять их свойства.

▪ **Сложение и вычитание в игровой форме.** В виртуальной среде представлены различные объекты (фрукты, игрушки и т.д.). Ученикам нужно собрать определенное количество объектов, чтобы решить задачу на сложение или вычитание..

▪ **Построение и измерение фигур.** В виртуальной среде ученикам предлагается построить 3D-модель заданной геометрической фигуры из виртуальных строительных блоков. **Задание:** “Постройте пирамиду и измерьте длину ее основания и высоту. Затем вычислите объем пирамиды, используя формулу объема, и проверьте свои результаты.”

▪ **Исследование симметрии.** Ученики исследуют симметрию различных объектов в виртуальной среде, находя оси симметрии и проверяя, как изменение формы влияет на симметрию.

▪ **Виртуальный магазин.** Виртуальная среда представляет собой магазин, где ученики могут покупать различные предметы, используя виртуальные деньги. Каждому предмету присвоена цена. **Задание:** “У вас есть 20 виртуальных монет. Выберите предметы на эту сумму, подсчитайте общую стоимость покупки. Если денег недостаточно, выберите другие предметы или измените свой выбор.”

▪ **Лабиринт с задачами.** Ученики перемещаются по виртуальному лабиринту, в котором на каждом этапе им необходимо решить математическую задачу, чтобы продвинуться дальше.

▪ **Математический квест.** Ученикам предлагается участвовать в виртуальном квесте, где они выполняют различные математические задания, чтобы получить подсказки и решить главную задачу.

Эти задания помогают ученикам активно участвовать в учебном процессе, развивают навыки решения задач и способствуют лучшему пониманию математических концепций через интерактивный опыт.

Важно отметить, что внедрение виртуальной реальности в образовательный процесс — это не просто модный тренд, а необходимость, продиктованная временем и потребностями современного общества. Виртуальная реальность открывает новые возможности для обучения, делая его более увлекательным, интерактивным и, что немаловажно, эффективным.

Еще одним важным аспектом использования виртуальной реальности в образовании является возможность индивидуализации обучения. VR-технологии могут быть адаптированы под потребности каждого ученика, что позволяет учитывать их уровень подготовки и стиль обучения. Например, некоторые ученики могут нуждаться в дополнительной поддержке при изучении определенных тем, в то время как другие могут двигаться быстрее.

Среда позволяет виртуальному учителю ознакомиться с дополнительным материалом об ограничениях ученика с ОВЗ, методическими материалами по работе с детьми этой нозологии, опираясь на которые он должен спроектировать планируемые результаты и в дальнейшем проектировать урок математики. Пользователь может включать ребенка с ОВЗ в работу совместно с учащимися класса или же выбрать индивидуальный обучающий маршрут [3, с.74].

Виртуальная реальность позволяет создавать адаптивные учебные программы, которые могут подстраиваться под каждого ученика, предоставляя им необходимую информацию и упражнения в удобном для них формате. Это может значительно повысить эффективность обучения и помочь ученикам достигать лучших результатов.

Несмотря на все преимущества, использование виртуальной реальности в образовании также сопряжено с определенными вызовами. Во-первых, для успешного внедрения VR-технологий в учебный процесс необходимы соответствующие технические средства и инфраструктура. Не все школы имеют доступ к необходимому оборудованию, что может ограничить возможности использования VR в классе. Кроме того, учителя должны быть обучены правильному использованию технологий, чтобы максимально эффективно интегрировать их в учебный процесс. Это требует времени и ресурсов, что может стать препятствием для многих образовательных учреждений.

И можно сделать вывод, что использование технологий дополненной и виртуальной реальностей сейчас не является уделом высокообеспеченных учебных заведений, располагающих значительной материальной базой — в определенных условиях использование данных технологий требует вполне доступного уровня знаний и навыков, в то время как применение их в повседневной практике значительно расширяет границы информационного пространства в целом [4].

Также следует учитывать, что не все учащиеся могут одинаково воспринимать виртуальную реальность. Некоторые дети могут испытывать дискомфорт или даже головокружение при использовании VR-устройств, что может негативно сказаться на их учебном процессе. Поэтому важно тщательно подходить к выбору контента и технологий, а также проводить предварительное тестирование, чтобы убедиться, что все учащиеся могут комфортно взаимодействовать с виртуальной средой.

Виртуальная реальность представляет собой мощный инструмент, который может значительно обогатить процесс обучения математике в начальных классах. Она

позволяет создавать увлекательные и интерактивные учебные материалы, которые помогают детям лучше понимать сложные концепции и развивать необходимые навыки. Однако для успешного внедрения VR в образовательный процесс необходимо преодолеть определенные вызовы, связанные с техническим обеспечением и подготовкой педагогов. Тем не менее, с учетом быстрого развития технологий и их доступности в будущем, можно ожидать, что виртуальная реальность займет все более важное место в образовательной практике, открывая новые возможности для обучения и развития учащихся.

Тем не менее, несмотря на очевидные преимущества, внедрение виртуальной реальности в образовательный процесс сталкивается с рядом вызовов. Среди них можно выделить высокую стоимость оборудования, необходимость обучения учителей и недостаток готовых учебных материалов. Поэтому для успешной интеграции VR в школьное обучение необходимо разработать четкую стратегию, которая будет включать в себя не только технические аспекты, но и педагогические, а также организационные.

В заключении можно сказать, что использование виртуальной реальности на уроках математики в начальных классах представляет собой многообещающий подход, который может значительно улучшить качество образования. VR предоставляет уникальные возможности для создания интерактивного и увлекательного учебного процесса, который соответствует современным требованиям и ожиданиям учащихся. Однако для успешной реализации данной технологии необходимо комплексное понимание ее возможностей, а также готовность педагогов и образовательных учреждений к изменениям.

Таким образом, дальнейшие исследования в этой области могут привести к новым открытиям и методам, которые сделают обучение математике более эффективным и доступным для всех учащихся. Важно продолжать изучать и внедрять инновационные технологии в образовательный процесс, чтобы подготовить новое поколение к вызовам будущего и помочь им стать успешными и конкурентоспособными в современном мире.

Литература

1. Алексеева О. В., Александрова Н. В., Скворцова Т. П. Возможности развития учебно-познавательной компетентности младших школьников в виртуальной реальности // Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review. – 2022, №. 4 (44), С. 16-24.
2. Березина Т. Н., Литвинова А. В., Кошелева С. Н. Психолого-педагогическая безопасность виртуальных игр, рекомендуемых для младших школьников // Перспективы науки и образования. – 2022, №. 3 (57), С. 565-581.
3. Галямова Э. Х., Абайдулин Р. Н. Разработка виртуального урока математики в условиях инклюзии // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Информатика и информатизация образования. – 2023, №. 1 (63), С. 68-78.
4. Смирнов Н.А. Современные технологии виртуальной реальности в электронном обучении // Международный студенческий научный вестник. – 2017, № 6.; URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=17828> (дата обращения: 13.08.2024).
5. <https://ru.wikipedia.org/>

6. Евгений Кузнецов. Виртуальная реальность в образовании: новое измерение обучения. (2023)

<https://www.foroffice.ru/articles/197547/?ysclid=lzs64f58eq42348652>

7. Chris christou. Virtual reality in education. (2010)

https://www.researchgate.net/publication/272677840_Virtual_Reality_in_Education

İBTİDAİ MƏKTƏBİN RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ VR - TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİNİN İMKANLARI

Binnatova Şalalə Bəhlul qızı

Xülasə

Məqalə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində virtual reallıq (VR) texnologiyalarının tətbiqi probleminə həsr olunub. Məqalədə virtual reallığın əsas aspektləri təhsil prosesindəki üstünlükləri şərh edilir, riyaziyyat dərslərində istifadəsinə aid nümunələr göstərilmişdir. Məqalənin məqsədi ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində virtual reallıq texnologiyalarının istifadəsinin təhlili və əsaslandırılmasıdır ki, bu da şagirdlərin tədris prosesinə marağını artırmağa yönəlmişdir. İTədqiqatın hədəfi virtual reallığın əsaslarının və onun təhsil mühitindəki üstünlüklərinin öyrənilməsi, riyaziyyat anlayışlarının tədrisində VR tətbiqinin imkanlarının araşdırılması, bu texnologiya ilə konkret dərslərin hazırlanması, həmçinin bu dərslərin tədris nəticələrinin əldə edilməsidir.

POSSIBILITIES OF USING VR – TECHNOLOGIES MATHEMATICS LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

Binnatova Shalala Baxlul

Summary

The article is devoted to the problem of using virtual reality technologies in mathematics lessons in elementary grades. The article presents the main aspects of virtual reality, its advantages in the educational process, as well as specific examples of using VR in teaching mathematics. An important aspect of the study is the development of lessons in which virtual reality will be integrated, as well as an assessment of their effectiveness.

The purpose of this article is to analyze and justify the use of virtual reality technologies in primary school mathematics lessons in order to increase the interest and involvement of students in the learning process. The work sets tasks that include studying the basics of virtual reality and its advantages in the educational environment, exploring the possibilities of using VR for teaching mathematical concepts, developing specific lessons using this technology, and assessing their effectiveness in terms of achieving learning outcomes and forming a positive attitude towards mathematics in children.

Rəyçi: dosent Esmira Cəfəri

Kafedrasının 27 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 noyabr 2024-cü il

UOT:159.9.

AİLƏ TƏRBIYƏSİ VƏ MƏKTƏB*Həmidova Güntəkin Allahverdi qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Hemidova1978@list.ru*

Xülasə: *Məqalə ailə tərbiyəsindən bəhs edir. Burada müəllif ailələr və onların növlərindən yazır. Onları üç qrupa bölür: demokratik, avtoritar, liberal.*

Demokratik tərbiyə ailəsində valideynlə uşaq arasında xoş niyyətli əlaqələr olur. Valideynlər uşaqlara diqqət yetirir və onların qayğısına qalır. Valideynlər həmişə uşaqlarının tərbiyəsi və təhsili ilə maraqlanırlar.

Avtoritar ailələrdə valideynlər uşaqlarının tərbiyə və təhsilinə diqqət yetirmirlər və onların istək və arzuları ilə maraqlanırlar və belə ailələrdə valideynlər öz hökmranlığına diqtə edirlər.

Liberal tərbiyə üsuluna malik ailələrdə valideynlər uşaqlara demək olar ki, heç diqqət yetirmirlər və heç vaxt məktəblə əlaqə saxlamırlar.

Ümumiyyətlə, avtoritar və liberal tərbiyə üsuluna malik ailələrdə valideynlər uşaqlarını düzgün tərbiyə edə bilmirlər, məqalənin müəllifi qeyd edir.

Açar sözlər: psixologiya, psixoloq, ailə, şəxsiyyət, məktəb, pedaqoqika, valideyn, uşaq, şagird, nəticə, ailə tərbiyəsi, təkrarlamaq, mövcud, bərabərlik, nailiyyət, diqqət.

Ключевые слова: психология, психолог, семья, личность, школа, педагогика, родители, ребенок, школьник, результат, воспитатель, повторение, существующий, равенство, достижение, внимание.

Key words: psychology, psychologist, family, personality, school, pedagogy, parent, child, pupil, result., family education, to repeat, existence, inequality, success, attention.

Ailə tərbiyəsi bu gün cəmiyyətimizin ən vacib, əhəmiyyətli sahəsidir. Əlbəttə, şəxsiyyətin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə tərbiyəsi və məktəb bir-biri ilə dialektik vəhdətdə olmasıdır. Ailə tərbiyəsi işində valideynlər düzgün mövqedə olarsa, yəni uşağın yanlış hərəkətini hər ikisi eyni qiymətlədirərsə, uşağın özü düzgün hərəkət etmədiyini dərk edəcək. Belə hallarda uşaq valideynlər tərəfindən faktlar əsasında məzəmmət edilsədə o, gələcəkdə belə hərəkətlər etməkdən çəkinəcək. Ata-ana uşağa kobudcasına, kobud sözlərlə təhqir etdikdə bu hal uşağın psixikasına mənfi təsir edəcək. Belə hallara yol vermək düzgün tərbiyə üsulu deyil.

Görkəmli psixoloq pedaqoq V.A. Sxomlinskiyə görə isə uşağın normal psixi inkişafı şəxsiyyətin formalaşması əhəmiyyətli dərəcədə ailə tərbiyəsi üslu bundan aslıdır. Bunun psixoloji əsasları ilə bağlı tədqiqatçı yazır: “ Uşağın qəlbini ədalətsizliyin doğurduğu emosional”gönüqalınlıqdan daha çox eybəcərləşdirən başqa bir şey təsəvvür etmək çətindir. Uşaq özünə etinasız münasibəti hiss edərək, xeyirə və şərə həssaslığı itirir. Onun qəlbində şübhə, insanlara insansızlıq yurd salır, bu isə qəlbsizliyin ən başlıca mənbəyidir. (43, Səh 194)

Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynlərin uşağa münasibəti və nəzarətin xarakteri ən mühüm amillərdən biridir. Bu baxımdan valideynlər üç əsas qrupa ayrılır: “demokratik”, “avtoritar”, “liberal” valideynlər.

Demokratik tərbiyə üsulunu adından məlumdur ki, belə ailələrdə tərbiyə düzgün istiqamətdədir. Uşaq belə tərbiyə üsulunda öz istək və arzularını açıq deyə bilər,

valideynlərdən heç bir şeyi gizlətmir, valideyn övlad münasibətindən əlavə, elə bil onlar həmdə bir-biri ilə “yoldaş” münasibətində olurlar. Demokratik tərbiyə mühitində uşaqların azad inkişafı, fəallıq və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli, münbit şərait təmin olunduğundan, bu cür ailələrdə böyüyən uşaqlarda başqa adamlarla ünsiyyət, əməkdaşlıq etmə imkanları yüksək səviyyədə inkişaf edir, onların başqa adamlarla münasibətlər qurmaqda heç bir ünsiyyət çətinliyi ilə rastlaşmır. Demokratik tərbiyə mühitində böyüyən, yetişən uşaqlarda ailə üzvlərinə böyük hörmət və izzət, başqa insanlara sevgi, məhəbbət hissi ilə yanaşır, onların qəlbi daim xeyirxahlıq, humanist dəyərlər hissi ilə döyünür. Belə ailələr, həqiqətən, xalqımız, doğma vətənimiz üçün qiyməti, dəyəri ölçüyə gəlməyən yüksək ideyalar, əqidəli insanlar böyüdür.

Çağdaş cəmiyyətdə “avtoritar” tərbiyə üslubunun hökm sürdüyü ailələrə də rast gəlinir. Belə ailələrdə tərbiyə üslubu yanlış yoldadır. Valideylər uşaqların arzu və istəklərini nəzərə almır, onlar deyirlər ki, biz nə deyiriksə, sizdə onlara əməl etməlisiniz. Belə valideynlər uşaqlarının iş planlarını düzgün qurmur. Bu cür ailələrdə valideynlər və uşaqlar arasında müəyyən bir mənada “uçurum” yaranır. Uşaq valideynləri ilə açıq danışıq bilmədiyindən tədricən xoşa gəlməyən hərəkətlər edir, mobil telefonlardan, yaşlarına uyğun gəlməyən televiziya tamaşalarından, seriallardan asılı olur. Valideynlər tərəfindən yeniyetmələrin həyat fəallığının və təşəbbüslərinin boğulması, fəaliyyətlərinin zorakı yollarla digər istiqamətlərə yönəldilməsinə təhrik etmə və təyziqlər, iradi azadlığa qarşı yönələn qayda qanunlar onlarda asanlıqla stress və aqressiyalara, müəyyən hallarda isə daha ağır formalı psixi pozulmalara və hətta intiharlara səbəb olur. Belə ailələrdə böyüyən yeniyetmələr çox hallarda ictimai sahələrdə insanlarla münasibət yarada bilmir, əksər hallarda özünə qapanmaya gətirib çıxarır, uşaq vaxtı, yəni körpə yaşlarında təyziqlərə məruz qaldıqda sonrakı illərdə belə xoşagəlməyən təyziqləri unutmur, çünki uşaq yaddaşı ona qarşı olan təyziqləri yaddaşında saxlayır, hətta valideynlərə belə biganə qalır, əksər yeniyetmələrdə sonrakı dövrlərdə ruh düşüklüyü, bacarıqsız, fərasətsiz, özünəinamın olmaması haqqında təsəvvürlərin yaranması ilə nəticələnir.

Psixoloqlar liberal tərbiyə üslubuna malik olan valideynlər övladlarına etinasız və laqeyd olması ilə bərabər eyni zamanda onların müvəffəqiyyət qazanmalarına sevinmirlər, onları mükafatlandırmırlar, belə hallarda, demək olar ki, “özbaşına” böyüyürlər. Liberal ailə tərbiyə üslubunda böyüyən uşaqlar kiçik yaşlarından yalan danışmaq, cinayətkarlıq və qanunpozuntular kimi neqativ, cəmiyyət üçün zidd olan xüsusiyyətlərə malik olur və hətta müəyyən hallarda oğurluqlar etməyə ona buna fırlıdaq gəlməyə başlayır. Belə ailələrdə böyüyən uşaq valideyn sevgisindən, qayğısından, diqqətsizdən məhrum olurlar, onlar ailədə “isti nəfəs” görmürlər, bu boşluğu onlar məktəbdə müəllimlərinə əldə etdiyi sevgi və qayğı ilə doldurmağa səy edirlər.

Ailədə ata-ana münasibətlərinin yüksək müstəvidə olması, əlbəttə, uşaqların psixologiyasına müsbət təsir edir, uşaqda özünəinam, insanlarla xoş rəftar, ünsiyyət, dərslərinə diqqətin artırılması kimi ölçüyə gəlməz dərəcədə xüsusiyyətlər aşılır. Belə hallarda uşaqlar valideynlərin dərindən kənar tapşırıqlarını can-başla yerinə yetirə və belə uşaqlar iş rejimlərini də düzgün qura bilirlər. Valideynlər uşaqlarının nailiyyətlərini vaxtında və düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Ailədə valideyn-övlad münasibəti nə qədər isti, səmimi olsa da, hər şeydən öndə müəyyən psixoloji məsafə gözlənməli, valideyn-övlad arasında abır-həya pərdəsi qorunmalıdır.

Hay-küylü, xoş rəftar olmayan ailələrdə (ata-ana) böyüyən uşaqlar qorxaq, bacaraqsız, özünəinamı olmayan kimi psixoloji travmaları alır, onların kövrək qəlblərini elə bil sındırır.

Ailədə ata-ananın savadlı olması vacib məsələdir. Uşaq müəyyən problemlərlə rastlaşanda valideynlər öz köməkliklərini göstərə bilər. Valideynlərin məktəblə sıx, mütəmadi əlaqə saxlaması uşaqlarda məsuliyyəti aslıdır.

Yaxşı olar ki, məktəb psixoloqları valideynlərlə vaxtaşırı görüşlər keçirsin, onların pedoqoji psixoloji biliklərini artırmasına yardım etsinlər.

Valideynlər sinif rəhbərləri ilə əlaqə saxlamalı, təcrübəli pedaqoq müəllimlərlə mütəmadi görüşlər keçirməli, övladlarının təlim-tərbiyəsi ictimai yerlərdə davranmaları isə əlaqədar məlumatlar alması olurlar.

Məktəb psixoloqu və yaxud müəllimlər yüksək bal əldə etmiş abuturyentlərin nailiyyətləri, onları gündəlik iş rejimi ilə valideyn və şagirdləri tanış etmək yaxşı nəticə verə bilər.

Fikrimizi məşhur Avstriya psixoloqu A.Adlerin nəzəriyyəsi ilə bitirək. Ailədə mövcud olan psixoloji iqlim, ailədaxili dəyərlər və qarşılıqlı münasibətlər, uşaq şəxsiyyətinin, inkişafının və tərbiyəsinin mühüm amilləridir. O, qeyd edirdi ki, valideynlər tərbiyə işində bərabərlik, əməkdaşlıq və təbii nəticələr əsas prinsiplər kimi qəbul etməlidirlər. Ailə tərbiyəsində hökmranlıqdan imtina və uşağın tələbatlarını nəzərə almaq diqqət mərkəzində olmalıdır. Valideynlər hər bir uşaq şəxsiyyətinin təkrar olunmazlığı, fərdiyyətliliyi ilə hesablaşmağa alışımalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. N.Çələbiyev – Ailə psixologiyası – Bakı, 2015
2. Ailə tərbiyəsi – Bakı, 1970
3. N.İsmayılov – Psixatriya – Bakı, 1992
4. Ə.Əlizadə - Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi – Bakı , 1986
5. N. Çələbiyev – Uşaq psixologiyası – Bakı, 2005
6. İ.Mirzəyev – Ailənin praktik psixologiyası- Bakı, 2005
7. Ə.Əlizadə, Ə.Abbasov – Ailə- Bakı, 1989
8. İ.Əmrəhli – Şəxsiyyət və cəmiyyət – Bakı, 2007

СЕМЕЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ И ШКОЛА

Гамидова Гюнтекин Аллахверди кызы

Резюме

Статья посвящена описанию семейного воспитания. Автор затрагивает вопрос о разнообразии семей и их отличительных особенностях. Он делит семьи на три группы: демократичную, авторитарную и либеральную.

Семья, в которой внедряется демократическое воспитание, взаимоотношения между родителями и детьми строятся на принципе доброжелательности. Родители уделяют детям должное внимание и заботу. Они систематически интересуются их воспитанием и образованием.

В семье с авторитарным стилем воспитания родители не уделяют должного внимания воспитанию и образованию своих детей. Они не проявляют интерес к желаниям и мечтам ребенка. Для взрослых подобной семьи характерно навязывать ребёнку свои решения в жёсткой форме. Навязчивость проявляется в определенных

формах управления: приказах, указаниях, угрозах, запретах, критике, манипуляциях. В это, в свою очередь, вызывает у детей страх, вину и стыдливость.

В семьях с либеральным стилем воспитания родители формируют у ребенка «свободу», самостоятельность и раскованность. Зачастую они не поддерживают связь со школой, позволяя делать ребенку все. Родители не помогают подростку, и не мешают, не принимая никакого участия в становлении личности.

Автор отмечает, что в общей сложности, и семьях с авторитарным и либеральным стилем воспитания, дети не получают должного воспитания.

FAMILY EDUCATION AND SCHOOL

Hamidova Guntakin Allahverdi gızı

Summary

The article deals with the family education. Here the author writes about parents and they are divided into three groups: democratic, authority and liberal. In the families where democratic educated

(bringing up) style exists, there is great relation between parents and child (children) and the relation in a high level in good manner, parents pay attention and take care of their children and they are always interested in their behavior and study and children frankly express their desires to their parents and they are not indifferent for their wishes, but in authority and liberal families parents are indifferent to them. The children have no right to show their wishes, they must obey their parents' orders without any word. In liberal educated style family a parent is different for his (her) child is study, behavior and parents do not keep any relation with a school where their children attend.

Generally in authority and liberal educated style families the parents cannot bring up their children in a right way says the author of the article.

The article involves the content of the theme.

Rəyçi: baş müəllim İlham Məmmədov

Psixologiya kafedrasının 08 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 oktyabr 2024-cü il

UOT:37.

THE BENEFITS OF USING CHATGPT IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH*Hashimova Rena Azer, Namazova Gulshan Tofik**Azerbaijan Technological University**renaguseynova1@gmail.com**gulya-namazova@mail.ru*

Annotasiya: *This article explores the advantages of incorporating ChatGPT into English as a Foreign Language (EFL) teaching and learning. ChatGPT serves teachers as an invaluable assistant, enabling differentiated instruction and classroom flexibility. AI integration in EFL classrooms ultimately supports students' language development and prepares them for real-world communication, making English learning more effective and accessible.*

Keywords: English language teaching, personalized learning experience, artificial intelligence, benefits.

Ключевые слова: преподавание английского языка, преимущества, персонализированный опыт обучения, искусственный интеллект

Açar sözlər: ingilis dili tədrisi, fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi, süni intellekt, faydalar.

In recent years, artificial intelligence (AI) has rapidly transformed various industries, including education. Among AI tools, ChatGPT stands out for its versatility in language processing and its potential to support language learning. When integrated into English as a Foreign Language (EFL) classrooms, particularly in high schools, ChatGPT offers unique opportunities to enhance learning, promote student engagement, and personalize instruction. Here are several key benefits of using ChatGPT in teaching English as a Foreign Language in high school settings.

ChatGPT is a form of generative artificial intelligence (AI), that refers more broadly to technology that can produce nearly an infinite amount of new content. ChatGPT is a powerful web-based large language model that can sort through textual data to generate unique responses to prompts that a user inputs. Prompts can be engineered in myriad ways to customize responses to any language proficiency level and users' knowledge of content, as well as in the voice or style of historical figures or particular rhetorical styles or formats. Even though AI tools have evolved over many years, ChatGPT has disrupted a wide range of disciplines, perhaps because it developed rapidly and is now readily accessible to the public (Holmes & Tuomi, 2023). As Tlili et al. (2023) note, "While ChatGPT's primary function was to mimic human conversation, its capabilities extend far beyond that; it can create new things, such as a poem, story or novel, or act like anything within its capability" (p. 2). ChatGPT's ability to create an array of output generates tremendous implications for educators.

ChatGPT offers a set of benefits and opportunities in teaching and learning English. Rudolph et al. (2023) suggested that learners can benefit from experiential learning as ChatGPT can generate different problem-solving scenarios. Students can also receive personal tutoring from ChatGPT. For teachers, AI-marking may free them from their heavy

marking load, allowing them to spend more time on lesson planning. Below is the list of advantages of using ChatGPT for learners of English as a Foreign language:

Personalized Learning Experience. One of ChatGPT's most significant benefits is its ability to adapt to the needs of individual learners. EFL students come from diverse linguistic backgrounds and have varying levels of English proficiency. ChatGPT can provide customized feedback, explanations, and practice exercises tailored to each student's language level. For instance, beginners may need simpler sentences, while advanced students might benefit from nuanced feedback on grammar or style. This personalized approach allows students to progress at their own pace, boosting confidence and making learning more accessible.

Enhanced Speaking and Writing Practice. In traditional EFL classrooms, students may not always have the opportunity to practice English speaking and writing in-depth, especially in larger classes. ChatGPT can simulate conversational practice, providing a safe and private space for students to engage in English dialogues. This is especially beneficial for shy or hesitant learners who may feel anxious about speaking up in front of peers. Additionally, ChatGPT can prompt students to write responses on various topics, offering instant feedback and corrections to improve their grammar, vocabulary, and coherence in real-time.

Improved Grammar and Vocabulary Skills. Mastering grammar and vocabulary is essential in learning any language. ChatGPT can support EFL students by helping them practice specific grammar rules, sentence structures, and new vocabulary in context. Teachers can design tasks where ChatGPT generates sentences for students to identify grammar mistakes or suggests synonyms to enrich students' vocabulary. This helps students reinforce what they've learned in class and develop a deeper understanding of using the language accurately and effectively.

Interactive and Engaging Learning. ChatGPT's interactive nature can make English learning more engaging and enjoyable. Through interactive quizzes, story-building exercises, or role-playing scenarios, ChatGPT can introduce a playful element to learning that captures students' interest. Teachers can use ChatGPT to create fun, gamified exercises that challenge students to apply their language skills in new ways. The ability to converse with an AI assistant can be particularly motivating for high school students, who often enjoy technology-based learning.

Assistance with Homework / Personal Tutor. EFL students may find it challenging to complete homework assignments independently, especially when they cannot ask questions or clarify doubts outside school hours. ChatGPT can act as a virtual tutor, helping students with homework, offering hints, and explaining difficult concepts whenever they need to. This platform can also be seen as an online tutor, which is non-stop working and where students can get instant feedback and support. Eliminating the need to wait to get certain answers provides instant gratification, which, in turn, can instill confidence in students during their learning processes.

Development of Critical Thinking and Creativity. Engaging with ChatGPT encourages students to think critically about their language use. For example, teachers can set up debate scenarios where students must defend a point of view, or they can ask ChatGPT questions that require students to analyze, synthesize, or infer information. Students develop critical thinking skills by interacting with AI as they learn to construct coherent arguments or respond creatively. ChatGPT can engage students in creative writing exercises, brainstorming sessions, and interactive storytelling, encouraging them to think outside the box and explore

new ideas. Such exercises can make learning more meaningful and prepare students to use English in real-world contexts.

ChatGPT can enhance students' critical thinking abilities by engaging them in thought-provoking discussions and activities. For example, ChatGPT can facilitate debates on various topics, encouraging students to articulate their viewpoints, analyze opposing arguments, and defend their positions. These activities help students develop logical reasoning and persuasive communication skills.

Moreover, ChatGPT can help support computational thinking by presenting students with challenging problems and guiding them through breaking down the problem, analyzing data, and formulating solutions. This hands-on approach to problem-solving helps students develop a structured and analytical mindset, preparing them for future academic and professional endeavors.

Cultural Exposure and Real-World Language Use. Learning a language is not just about vocabulary and grammar—it's also about understanding the culture and context in which the language is used. ChatGPT can simulate real-world scenarios and discussions about cultural norms, traditions, and idiomatic expressions. This exposure helps students communicate effectively in different cultural contexts, providing a more holistic approach to language learning. The app can provide learners with conversational experience that is indistinguishable from speaking to a native speaker. Similar applications may raise learners' awareness of FL pronunciation and phonology, an area often overlooked in FL learning.

ChatGPT offers significant advantages for teachers in addition to academic support for students. Educators can leverage ChatGPT to enhance their teaching methods, brainstorm new exercises or applications, manage administrative tasks, and engage in professional development. The most common benefits are listed below:

- ChatGPT enables teachers to differentiate instruction and ensures more personalized learning experiences: Using ChatGPT can spare teachers time and energy in terms of attempting to create individualized materials and feedback. Besides, ChatGPT can help produce texts of varying levels of complexity or materials that target specific language skills, particularly for EFL teachers who often struggle to find appropriate reading materials for their students.

- ChatGPT can assist teachers in creating lesson plans, generating educational materials, and designing assessments. By automating these time-consuming tasks, teachers can focus more on delivering high-quality instruction and providing individualized attention to their students. Teachers can produce more effective lesson plans, with thought-provoking questions that foster critical thinking and problem-solving skills and targeted practice problems and quizzes to establish students' mastery of the material.

- Assisting language teachers in a variety of ways (e.g., generating summaries and translations, offering explanations of grammar and vocabulary, providing suggestions for improving grammar and style, and facilitating conversation practice).

- Chat GPT assists teachers in completing their own writing and research tasks. It can also help teachers stay up-to-date with the latest educational trends and research. Chat GPT can generate articles, research papers, and other materials relevant to a specific topic or subject only by inputting several keywords and prompts. This can help teachers incorporate the latest research into their lesson plans and ensure that their teaching practices are evidence-based and effective.

● In conclusion, using Chat GPT for lesson planning can save teachers time and effort, personalize teaching strategies, create engaging and interactive lesson plans, and provide access to the latest educational research. These benefits can lead to improved student performance and a more enjoyable and fulfilling teaching experience for educators.

The integration of ChatGPT into EFL classrooms holds tremendous potential to revolutionize language teaching and learning. Through personalized support, engaging interactions, and a boost to students' grammar and vocabulary, ChatGPT enhances traditional teaching methods, making English more accessible, enjoyable, and effective for students. By embracing AI tools like ChatGPT, teachers can create a dynamic learning environment that prepares students to confidently communicate in English, equipping them with language skills essential for their future.

However, it is essential to remember that while ChatGPT offers many advantages, it is not a replacement for a qualified human teacher. Effective integration of ChatGPT into an English language classroom would require thoughtful planning and a blended approach, combining technology with human interaction, guidance, and feedback. A teacher's expertise in understanding individual student needs, offering encouragement, and fostering a supportive learning community is irreplaceable and would complement the benefits offered by ChatGPT.

Literature

1. Chen, H., & Hsu, H. (2022). AI-powered tools for language learning: Implications for teaching English as a foreign language. *Journal of Educational Technology*, 18(4), 234-248.
2. Chukharev-Hudilainen, E., & Torrance, M. (2019). AI writing assistants and their impact on second language acquisition. *Language Learning & Technology*, 23(2), 82-97.
3. Heffernan, N., & Heffernan, C. (2018). The impact of AI on English language learning: Exploring possibilities and challenges. *TESOL Quarterly*, 52(1), 46-63.
4. Holmes, W., & Tuomi, I. (2022). State of the art and practice in AI in education. *European Journal of Education*, 57(4), 542-570. <https://doi.org/10.1111/ejed.12533>
5. Kessler, G. (2018). Technology and the future of language teaching. In J. Lontas (Ed.), *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching* (pp. 1-8). Wiley.
6. Li, X., & Xu, Q. (2020). Using artificial intelligence to enhance language learning: The role of AI-based feedback in writing development. *Language Teaching Research*, 24(3), 291-310.
7. Siddiq, F., & Scherer, R. (2020). A meta-analysis on the impact of digital tools in second language learning. *Computers & Education*, 156, 103936.
8. Tlili, A., Shehata, B., Adarkwah, M.A., Bozkurt, A., Hickey, D.T., Huang, R., & Agyemang, B. (2023). What if the devil is my guardian angel: ChatGPT as a case study of using chatbots in education. *Smart Learning Environments*, 10, 1-24. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00237-x>
9. Wang, Y., & Young, A. (2021). Benefits of AI-powered conversational agents for language learning. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 31(1), 110-130.
10. Warschauer, M., & Grimes, D. (2008). Automated writing assessment in the classroom. *Pedagogies: An International Journal*, 3(1), 22-36.
11. Ziegler, N. (2021). Artificial intelligence and the transformation of foreign language education. *Computer Assisted Language Learning*, 34(2), 95-113.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CHATGPT В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гашимова Рена Азер кызы, Намазова Гульшан Тофик кызы
Резюме

В этой статье рассматриваются преимущества внедрения ChatGPT в преподавание и изучение английского языка как иностранного. ChatGPT служит учителям бесценным помощником, обеспечивая дифференцированное обучение и гибкость класса. Интеграция ИИ в классы EFL в конечном итоге поддерживает языковое развитие студентов и готовит их к реальному общению, делая изучение английского языка более эффективным и доступным.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ CHATGPT-DƏN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Haşımova Rəna Azər qızı, Namazova Gülşən Tofik qızı
Xülasə

Bu məqalə ChatGPT-nin İngilis dilinə Xarici Dil tədrisi və öyrənilməsi kimi daxil edilməsinin üstünlüklərini araşdırır. ChatGPT müəllimlərə əvəzolunmaz köməkçi kimi xidmət edir, diferensiaslaşdırılmış təlimat və sinif çevikliyinə imkan verir. EFL siniflərində süni intellekt inteqrasiyası son nəticədə tələbələrin dil inkişafını dəstəkləyir və onları real dünya ünsiyyətinə hazırlayır, ingilis dilini daha effektiv və əlçatan edir.

Rəyçi: dosent Lamiyə Hacımuradova
Daxil olma tarixi 18 noyabr 2024-cü i

**İBTİDAI SINIFLƏRDƏ EKOLOJİ TƏHSİLİN TƏTBİQİ MODELİNİN
PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ***Nəsibova Saidə Nazim qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*Saide.nesibova@gmail.com

Xülasə: İbtidai siniflərdə ekoloji təhsilin məzmunu ilə yaxından tanışlıq nəticəsində məktəb təcrübəsindəki vəziyyəti dəyərləndirilmişdir. Bununla yanaşı kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji təhsili prosesində oyun fəaliyyətindən istifadənin xüsusiyyətlərini öyrənilmiş və müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq işin hansı səviyyədə təşkili nəzərdə keçirilmişdir. Təlimdə və dərsləndirilmə tədrisin təşkili prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji təhsilinin formalaşmasının optimal seçimlərlə öyrənilməsi, xüsusi model əsasında tətbiqinin pedaqoji şərtləri müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı müasir konsepsiyalar əsasında dünya təcrübəsində ekoloji təhsilin tətbiqinin öyrənilməsində kiçik məktəb yaşlı uşaqların sosiallaşmasının göstəricisi kimi tədqiq edilmiş, diqqəti cəkmə nümunələr təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: ekoloji təhsil, ekoloji şüur, təbiət, humanist yanaşma, müasir tendensiyalar.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическое сознание, природа, гуманистическое отношение, современные тенденции.

Key words: environmental education, environmental awareness, nature, humanistic attitude, modern trends.

Kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji təhsilinə dair məzmun xarakterli işlərin müqayisə olunması ekoloji təhsilin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır:

- Kiçik yaşlı məktəblilərdə ekoloji şüur elementlərinin formalaşdırılması;
- Təbiəti qoruyucu xarakterə malik, fəaliyyət baxımından praktik bacarıqların, vərdişlərin inkişafı;
- Uşaqlarda təbiətə humanist yanaşmanı tərbiyə etmək;
- Fəaliyyət çərçivəsində uşağa ekoloji mədəniyyətə yiyələnməsinə dəstək olmaq.

Uşaqda ekoloji biliklərin məzmunu ekoloji şüurun formalaşması ilə əlaqəli olur. Tədqiqatlarda ekoloji biliklərin öyrənilməsi bir sıra xüsusiyyətlərlə malik olduğu göstərilir. Bunların təbiəti sistem şəklinə bir-birilə əlaqəli komponentlər kimi təqdim edilir. Hər komponent ayrılıqda müxtəlifliyi və keyfiyyəti baxımından fərqlidir, lakin mahiyyətinə görə vəhdət təşkil edir.

Verilmiş tələblər kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji biliklərinin sistemi çərçivəsində düşünülmüş proqrama uyğun olaraq gözlənilməlidir. Sistem olaraq aşağıdakılar komponentləri təşkil edər:

- Canlılar və onların yaşam tərzləri haqqında: sistemin bir hissəsi olmaqla xüsusiyyətləri;
- İnsanın təbiətin hissəsi olaraq, ekosistemdə yeri və fəaliyyəti;
- İnsan üçün təbiətin vacibliyi: təbiət haqqında biliklərin əldə olunması, uşaq üçün təbiətin dəyəri və idrakı, estetik biliklərin aşılması;
- Məzmun və norma ölçüləri nəzərə alınmaqla insan və təbiətin vəhdətinin xüsusiyyətləri.

Ekoloji təhsilin müasir tendensiyalarının yaranması hələ XX əsrin 70-ci illərində öz bünövrəsini qoymuşdur. Bu müddətdə bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məktəb

təcrübəsində fənlər biri-birini əvəz etmiş, məzmun xətlərində köklü dəyişiklikləri olmuşdur və son dövrün islahatları da bu işlərə öz təsirini göstərmişdir. Artıq ekoloji təhsilin fənn çərçivəsində aşılması istənilən yüksək nəticəni vermədiyi üçün, məktəbdə bu sahədə konkret dəstixətti görünən işlərin istiqaməti müəyyən edilmişdir. Fənn daxilində az effektiv olması ondan ibarət olmuşdur ki, başlıca məqsəd ətraf aləmi düzgün dərk etmək və ona məsuliyyətli yanaşmadan ibarət olmalıdır. Bu işin daha mürəkkəb və kompleks qaydada olması bir fənnin çərçivəsindən kənar çıxmasını tələb etdi.

Bu modelin ibtidai siniflərdə tətbiqi müəllimlər üçün tədris prosesində konkret göstəricilərlə integrativ təlim prosesinin qurulmasını təmin etdi. Məlum oldu ki, bioloji ekologiyanın bir sıra məsələləri ümumən fənlərin tədrisində integrativ xüsusiyyətlərə malik olmasa çox önəmlidir. Təqdim edilmiş model çox şaxəli olmaqla, bir çox fənlərin tədrisi prosesini əhatə etdi. İbtidai siniflər səviyyəsində tətbiqi nəzərdə tutulmuş modeldən öncə bir sıra modellər məktəb təcrübəsində öz aprobeiasiyasını keçməyə müvəffəq olmuşdur

Ekoloji təhsil (bütün istiqamətləri nəzərə alınmaqla) şagirdlərin ümumtəhsil prosesində hazırlıqlarının özəyini təşkil etməlidir, tərbiyə prosesində təbiətə və ətraf mühitə sevgi və qayğıkeş münasibəti formalaşdırılmalıdır.

Ekoloji təhsilin prinsiplərindən biri də fasiləsizlik olmuşdur. Retrospektiv analiz mütləq müasir pedaqoji təcrübə ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilməlidir. Müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, müasir islahatlar çərçivəsində məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi və təhsilinin konkret konturları müəyyənləşməkdədir:

–ətraf mühitin öyrənilməsi, təbiətin qorunması və rəasional istifadə olması haqqında məktəbyaşlı uşaqlarla aparılan iş və qurulan fəaliyyət məqsədyönlü xarakter daşıyır;

–dərs-sinif sistemində verilən nəzəri biliklər uşaqların təbiətlə təmasda sinifdən xaric proseslərdə tamamlanır;

–ekoloji təhsilin və tərbiyənin ənənəvi formaları ilə yanaşı yeni üsullara və texnologiyalara əsaslanan tədbirlər öz yerini tapır: təbiətin qorunması və onun insanlara verdiyi resursların səmərəli istifadəsi, oyunların təşkili, ekoloji praktikumlar, təbiət və onun problemlərinə dair tədbirlərin təşkili və keçirilməsi :

–məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi və təhsilinə təsir edən KİV və sosial platformaların verdiyi informasiyanın pedaqoji prizmadan tarazlaşdırılması.

Məktəblinin ekoloji təhsilinin inkişafı və biliklərinin bu sahədə zənginləşməsi uşağın yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Məzmun dayaq indikatorları qlobal ekoloji ideyaların kompleks şəkildə təqdimatı bir sıra nyuanstarı nəzərə almağı tələb edir.

Uşaqların maraqlarının, meyillərinin analizinin nəticəsi olaraq, aparıcı didaktik prinsiplərə istinad etməklə ekoloji tərbiyənin və təhsilin bir çox formaları işlənilib təqdim edilmişdir: a) kütləvi; b) qruplarda; c) fərdi.

Kütləvi formalara aid olanları-məktəbin daxili və ətrafında yaşıllıqların yaradılması: kütləvi bayramlar və təbiəti qorumaq məqsədilə tədbirlərin təşkil edilməsi; konfranslar; ekoloji festivalların təşkili; məktəbyanı sahədə işlərin aparılması və s. Qruplarda qurulacaq işlərə aid etmək olar: klublarda qurulan işlər dərnəklər və seksiyalara; fakultativlər, ekskursiyalar, turizm gəzintiləri, ekoloji praktikum.

Ekoloji tərbiyə üzrə fərdi formada işin təşkilinə söhbətlər, mühazirələr, məruzələr, bitki və heyvanların müşahidəsi, mulyajların düzəlməsi, şəkil çəkmək rəsm çəkmək kimi fəaliyyət növlərini təqdim etmək olar.

Kütləvi formaların əsas göstəriciləri kimi uşaqların təbiətin qorunması ilə bağlı aparılan işlər çərçivəsində fəaliyyətlərini göstərmək olar. Burada onların maraq səviyyələri, aktivliyi müşahidəçiliyi, ekoloji mövzulara dair materialların toplanmasını görə bilərik. Qrup şəkilində olan effektiv fəaliyyətin göstəriciləri klubun, seksiyanın, dərnəyin orada olan üzvlərin kollektiv şəkildə əldə etdikləri uğurları göstərmək olar. Burada göstəricilərdən biridə məşğələnin məzmunu və keçirilmə metodikasındır. Kollektivin uğuru ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunması və ictimai rəy çox önəmli hesab edilir. Bu işlərə şüurlu və duyğulu yanaşmalar kollektivin hər bir üzvündə məsuliyyətin olması və kollektiv üzvləri arasında sağlam münasibətlərin uzun müddətli olmasına zəmanət verir.

Fərdi yanaşma formalarının effektivliyi şagirdlərin ekoloji sahəyə aid elmlərə marağının olması təbiətə və onun qorunmasına olan marağın artması olur, məqsədyönlü olaraq fəaliyyətdə bilik və bacarıqların tətbiqi də təmin edilir.

Bu sahə üzrə uğurun əldə olunması üçün bəzi şərtlərin yerinə yetirilməsi çox önəmlidir:

–məktəb-şagird-ailə-cəmiyyət arasında olan komponentlərin arasındakı tarazlığın gözlənilməsi; birgə fəaliyyət planını bütün mərhələləri, ardıcılıq, dayanıqlılıq, gücün düzgün və s. rəasional istifadəsi;

–ümumi sistemin bütün bəndlərinin ekoloji təhsilin həyata keçirilməsində fəaliyyət prosesində tənzimlənməsi, düzgün funksionallığın təmin edilməsi.

–informasiya mübadiləsi, hər görülən işlər haqqında mərhələli şəkildə fəaliyyət çərçivəsində məlumatların təqdimatı;

–nəzarət, çatışmayan cəhətlərin göstərilməsi, proqrama dəyişikliklərin edilməsi;

–ictimaiyyətin iştirakı ilə nəticələrin təhlili, hər mərhələnin hesabatının təqdimatı.

Ekoloji təhsilin tətbiqi prosesində təbiətlə təmasın və ona yanaşmaların yenilənməsinin mərhələləri müəyyən edilmişdir. Hazırlıq mərhələsində müəllim məktəblinin təbiətə olan münasibəti və həyat təcrübəsinə istinad etməklə kontaktın öyrənilməsi (mühitlə obyektiv əlaqə) və uşaqların bu hadisələrə münasibətini (subyektiv əlaqə) araşdırır.

Uşaqlar üçün fərdi və qruplarla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan işlərin planlaşdırılması aparılır.

Bir çox hallarda təkliflər uşaqlar tərəfindən verilir. Burada müəllim çalışmalıdır ki, uşaqlar tərəfindən gələn təklifləri daha da məzmunlu şəkildə təqdim eləsin, kiçik yaşlı məktəblinin fərdi maraqlarına və meyllərinə uyğun olaraq inkişafyönlü işi qursun.

Fənlərin tədrisi zamanı uşaqların ekoloji tərbiyəsi və təhsillənməsi ilə bağlı həm nəzəri, həm də konkret faktlar üzərində biliklərin əldə olunması önəmlidir. Təlim prosesində əldə olunan biliklər mütləq şəkildə uşağın təbiətlə təmasında öz təsdiqini tapmalıdır, hissi-emosional, iradi, intellektual aktivlik təmin edilməlidir.

Bu proses sadəcə mürəkkəbə doğru istiqamətlənməlidir ilk mərhələdə uşağın təbiətlə və onun sadə elementlərilə tanışlıq və təmasdır. Bu iş mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Hər mərhələnin məqsəduyğun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur; kiçik yaşlı məktəblilərin təbiətin bizə verdiklərindən səmərəli istifadənin aşılınması, təbiət resurslarının qorunması və s. Kollektiv formalarda şəxsi və işgüzar maraqlar nəzərə alınmalıdır, fəaliyyət prosesində təbiətlə təmasda davranış qaydalarının gözlənilməsi mütləq hesab edilir. Şagirdlərin fəaliyyət prosesində (ağac əkmək, iməclik və s.) iqtisadi və əmək verədişlərinin formalaşması nəzərdə tutulmalıdır və bura da müəllimdə bir qədər passiv yanaşmalar gözlənilməlidir.

Hər bir fəaliyyət növündə müəllim tərəfindən üstün mövqe yaradılmalıdır ki, şagird bu səviyyəni əldə etməyə can atsın. Burada şagirdin müxtəlif xüsusiyyətləri öz inkişafını

tapmalıdır, estetik-mənəvi tərbiyə ümumi ekoloji təhsil çərçivəsində təmin edilməlidir. Müəllim tərəfindən təşkil edilmiş fəaliyyətin idarə olunması sistemlik tələb edir. Bu mərhələdə ekoloji tərbiyə və təhsilə aşağıdakıları aid etmək olar; kiçik yaşlı məktəblilər tərəfindən praktik biliklərin əldə edilməsi, şəxsi təcrübənin zənginləşdirilməsi ilə ətraf mühitə təsir göstərmək və onu qorumaq; şagirdlərin idrakı maraqlarının zənginləşdirilməsi; təbiətdə fəaliyyətə təbii ödənilməsi. Bu kimi prosesdə sinif yoldaşları arasındakı yaxşı münasibətlər formalaşır, uşaqlar biri-birinə dəstək, qarşılıqlı anlayış, dostluq münasibətlərini nümayiş etdirməyə qadir olurlar.

İkinci mərhələdə əsas fəaliyyət növü kimi təlim fəaliyyəti çıxış edir. Təlim prosesində təbiətdə fəaliyyətin vəhdəti təhsil və həyatla sıx əlaqəni yaradır, uşaqların kiçik yaşlarından təbiət haqqında təsəvvürlərini sistemləşdirilməsinə təkan verir. Təbiətdə fəaliyyət prosesində bədii ədəbiyyata marağın artması müşahidə edilir. Bu zaman onların öz hissələrinin ədəbi imkanlardan istifadə etməklə ifadəsi maraqlı və işə yarayan olur. Yalnız bədii təfəkkürün və nitqin inkişafı deyil həm də təsviri incəsənət, musiqi kimi fənlərə də maraq artır. Proses kiçik yaşlı məktəbliyə təbiətdə baş verənlərlə bağlı əxlaqi dəyərlərə marağın artması, ətraf mühitə qayğıkeş yanaşma, onun resurslarından rəşional istifadə və cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi kimi vacib məqamları təqdim edir. Şagirdin bu kimi faktorları dərk etməsi onun yaşına görə və təqdim edilmiş sistemin müyəsirliyinin nəzərə alınması ilə şərtlənir.

Ekoloji təhsil prosesinin bütün mərhələlərində şagird şəxsiyyətinin formalaşması ən vacib prosesdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin ekoloji təhsili məktəb təcrübəsində nisbətən yeni istiqamətdir. Ekoloji tərbiyə-mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsidir. Ekoloji tərbiyə anlayışı ekoloji şüurun və təbiətlə qarmoniyanın vəhdəti kimi başa düşmək lazımdır. Ekoloji şüurun formalaşmasına ekoloji biliklər və inanclarla təsir göstərir. Ekoloji təsəvvürlər haqqında ilkin məlumatları kiçik yaşlı məktəbli dərslərində təqdim edilir. Ekoloji davranış isə uzun müddət formalaşır, sinifdə dərslərində və sinifdən xaric, məktəbdənkənar fəaliyyət növlərində.

Estetik xarakterli ekskursiyalar uşağa təbiətin gözəlliyini dərk etməyi öyrənməyə və hiss mədəniyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Onlar xüsusi metodologiyaya tələb edir [2,14].

A.N. Zaxlebnı ekoloji tərbiyə prosesinin təşkilinin daha bir optimal formasını - oyunu müəyyən edir. Oyun ekoloji cəhətdən səriştəli qərarlar qəbul etmək, ətraf mühitdə əxlaq normaları və davranış qaydalarının mənimsənilməsi təcrübəsini təmin edir [3,188]. Ekoloji anlayışların formalaşması üçün nəzərdə tutulan oyunlar müxtəlif olurlar: didaktik, yaradıcı, rollu, işgüzar, yarış oyunları, oyun-səyahət.

Didaktik oyunlar – qaydalarla olan oyunlar hesab edilir. Onların əsas xüsusiyyətləri idrakı vəzifələrin uşaqlar tərəfinən həllidir. Ekoloji məzmunlu oyunlara “Şehirli torba”, loto, viktorinalar, “Kim harada yaşayır?”, herbarilər əsaslı oyunlar və s.

Rollu oyunlar - ekoloji məzmunlu sosial fəaliyyətə dair modelləşdirilmiş oyunlar hesab edilir. Məsələn, “Nə baş verəcək”, “Ekoloji ekspertiza” uşaqlardan təşkil edilmiş qruplarla oyun xarakterli işin təşkili. Rollu oyun davranışı uşaqlara sərbəst düşünmək imkanı, diskussiya aparmaq, biliklərin tətbiqi və s. kimi şəraitini yaradır.

Oyun-səyahət – ekoloji məzmunla malik olmaqla uşaqların idrakı maraqlarının inkişafına yönəlmişdir, ekoloji şüurun inkişafı, dəyərlərin formalaşmasına şərait yaradır. Səyahət oyunu, oyun iştirakçılarının marşrut vərəqəsində göstərilən müəyyən ardıcılıqla səyahət etdikləri bir sıra mərhələdən (stansiyalardan) ibarət əyləncəli, maarifləndirici viktorina turniridir. Hər mərhələdə (stansiyada) hakim-təlimatçı oyun iştirakçılarında oyunun

mövzusunə uyğun olaraq bir sıra suallar və tapşırıqlar təklif edir və onların icrasını qiymətləndirir [4,72].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
2. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Методика преподавания естествознания в начальной школе: Учебное пособие для студентов.– М.: Владос, 2001. – 240
3. Захлебный А.Н. Зверев И.Д. Кудрявцева Е.М. Экологическое образование школьников. – М.: Педагогика, 2001. – 257 с
4. Цветкова И. В. Экология для начальной школы. Игры и проекты. Популярное пособие для родителей и педагогов / Художники Г. В. Соколов, В. Н.Куров. – Ярославль: Академия развития, 1997. – 192 с

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВНЕДРЕНИЯ МОДЕЛИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Насибова Саида Назим кызы
Резюме

В результате ознакомления с содержанием экологического образования в начальных классах была рассмотрена ситуация в школьной практике. При этом в процессе экологического воспитания младших школьников изучались особенности использования методов моделей внедрения и рассматривался уровень организации работы в соответствии с требованиями современного образования. В обучении и в процессе организации внеклассной деятельности определены педагогические условия изучения формирования экологического воспитания младших школьников с оптимальными вариантами, применения его на основе специальной модели. В то же время при изучении экологического образования в мировой практике на основе современных представлений, были проанализированы оптимальные варианты, как показатель социализации детей младшего школьного возраста.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE ENVIRONMENTAL EDUCATION MODEL IN PRIMARY GRADES

Nasibova Saida Nazim
Summary

As a result of familiarization with the content of environmental education in primary grades, the situation in school practice was considered. At the same time, in the process of environmental education of younger students, the features of the use of methods of implementation models were studied and the level of organization of work in accordance with the requirements of modern education was considered. In training and in the process of organizing extracurricular activities, pedagogical conditions for studying the formation of environmental education of younger students with optimal options, its application based on a special model were determined. At the same time, when studying environmental education in world practice based on modern concepts, optimal options were analyzed as an indicator of socialization of children of primary school age.

Рəyçi: dosent Bayramova Ziyafət
Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 11 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 11 dekabr 2024-cü il

UOT:37.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA HƏYATI BİLİK VƏ BACARIQLARIN İNKİŞAFI YOLLARI ÜZRƏ İŞİN PRİNİPLƏRİ

Rəhimova Qönçə Mahmud qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qm.rahimova@adpu.edu.az

Xülasə. Məqalənin əsas tədqiqat obyektı məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyati bilik və bacarıqların inkişafı prosesidir. Tədqiqatın predmeti məktəbəqədər yaş dövründə həyati bilik və bacarıqların inkişafı yollarının pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulmuşdur. Məqalədə əldə olunmuş elmi nəticələrdən məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işin mahiyyətini göstərməklə, bu istiqamətdə üzrə işin prinsipləri barədə tövsiyələr tərbiyəçilərə səmərəli yollar göstərəcək, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin müvafiq fakültə və şöbələrində dərs deyən müəllimlər, uşaq bağıçası metodistləri və tərbiyəçilərin daha yaxşı hazırlanmalarına istiqamət verəcək, program və ətraf aləm haqqında məcmuələrin hazırlanması üzrə işi səmərəli qura biləcəklər.

Açar sözlər: məktəbədər dövr, prinsip, təlim, tərbiyə, təhsilin milli ənənələrlə əlaqəsi, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi

Ключевые слова: дошкольный период, принцип, обучение, воспитание, связь обучения с национальными традициями, связь обучения с жизнью

Key words: pre-school period, principle, training, upbringing, connection of education with national traditions, connection of training with life

Təlim və tərbiyənin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsi pedaqoji prinsiplərə əsaslanır. Təhsilin quruluşu və məzmunun seçilməsi, təlimin üsulları vasitələrinin müəyyən edilməsi, təlim-tərbiyə prosesində tətbiqinin təşkili formaları təlimin prinsipləri əsasında müəyyən edilir. Beləliklə, didaktik prinsiplər təlim prosesində məqsəd və vəzifələrin nizamlayıcı funksiyasını yerinə yetirir.

Təlim prosesində prinsiplərə əməl etmək, praktikada arzu edilən nəticəyə çatmağa əhəmiyyətli imkan yaradır. Həyati bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işin metodikasında tətbiq edilən didaktik prinsiplər bunlardır: elmlilik, sistemlilik və ardıcılıq, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, biliklərin möhkəmliyi, təhsilin humanitarlaşması, təhsilin milli ənənələrlə əlaqəsi, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi, əməkdaşlıq, müvafiqlik (yaşa uyğunluluq), ölkəşünaslıq və s.

Elmlilik prinsipi. Bu prinsip təlim və tərbiyənin əsas prinsipidir. Elmlilik prinsipi təlim və tərbiyə prosesində uşaqlara dünyanın elmi mənzərəsi, təbiətin, cəmiyyətin, mədəniyyətin, təfəkkürün inkişaf qanunlarını açmağı tələb edir. Elmlilik prinsipi birinci növbədə təlim və tərbiyə proqramlarında, dərslikdə həyata keçirilir.

Elmlilik prinsipi uşaqların elmi axtarışlar üzrə bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməyi, onlara əməyin elmi təşkili üsulunu mənimsəməyi tələb edir. Bu prinsip əqli tərbiyənin inkişafına, təlim-tərbiyə prosesində problemlilik elementlərinin tətbiqinə, tədqiqat xarakterli praktik işlərin aparılmasına, uşaqların hadisələri müşahidə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi, müşahidələrin nəticələrini təhlil etməyi, elmi müzakirələr aparmaq bacarığının formalaşmasına kömək edir. Təlim prosesində elmi prinsipdən istifadə etməklə qeyri-elmi dünyagörüşə qarşı mübarizə aparmaq mümkündür. Tərbiyəçi hər hansı mövzunu

başla salarkən obyektiv elmi faktlara və anlayışlara əsaslanaraq onu sadə şəkildə şərh etməlidir.

Sistemlilik və ardıcillıq prinsipi. Tərbiyəçi obyektiv aləmin real həqiqətlərini uşağa çatdırmaq üçün onun mənbəyini yaxşı bilməlidir, verdiyi biliklərdə, həm quruluş ardıcılığı, həm də tərkibdə olan elementlərinə görə ardıcillıq gözlənilməlidir. Əvvəldə öyrədilmiş biliklər məntiqi əlaqələr vasitəsilə sonrakı biliklərlə sintez edilməlidir.

Elə biliklər vardır ki, uşaqlar onu həyat təcrübəsindən və ya əvvəlki məşğələlərdən mənimsəyiblər. Həmin biliklər əvvəlcə uşaqlara xatırladılır, sonra onlarla bağlı yeni material izah edilir. Burada sistematiklik və ardıcillıq prinsipi fənlərarası əlaqə vasitəsilə həyata keçirilir.

Həyati biliklərin inkişafı yolları üzrə işdə biliklər uşaqlara sistemli şəkildə və ardıcillıqla verildikdə, onlar sistemli şəkildə də qavranılır, mənimsənilir, tətbiqi prosesində məsələn oyunlarda uşaqlar həmin biliklərin yaddaşda bərpa edilməsi fəaliyyətini çox asanlıqla yerinə yetirirlər.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi. Şüurluluq-daxili əlaqələr, xüsusən səbəb və nəticə əlaqələrini başa düşmək, mahiyyəti üzə çıxarmaq, fəaliyyətin məqsədini və ona nail olmağın yollarını götür- qoy etməkdir. Şüurluluq prinsipinin inkişaf etdirilməsinin başlıca faktoru biliyin inama çevrilməsi prosesidir. Bu, xüsusulə elmi-dünya- görüşün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlara həyat haqqında bilikləri mənimsətməklə, onlara dərk etdirilir ki, təbiət qanunlarını bilməklə onlardan faydalanmaq və ya zərərli təsirlərdən qorunmaq, həmçinin görülən işlərin nəticəsini qabaqcadanı proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Təlim prosesində şüurluluğun göstəricisi uşaqların fəallığı ilə xarakterizə olunur. Fəallıq prinsipi uşaqların təlim prosesində müstəqillik səviyyəsinə verilən tələblərlə ifadə edilir. Onun göstəricisi uşağın məşğələyə olan marağı, daha çox öyrənmək həvəsi, bilikləri tətbiq etmək və təlim tapşırıqlarını müstəqil yerinə yetirmək bacarığına malik olmasıdır.

Əyanilik və müvafiqlik prinsipi. Əyanilik elmi dünyagörüşün ayrılmaz hissəsidir. Uzun müddət aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təlim və tərbiyənin effektivliyi insanın bütün hiss orqanlarının qavramağa cəlb olunması dərəcəsi ilə asılıdır. Əyanilik prinsipi təhsildə əvvəllər mövcud olan sxolastik (həyatdan uzaq) təlimə son qoydu. Əyanilik prinsipi məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Material nə qədər çox duyğu üzvləri tərəfindən qavranılsa, o qədər çox möhkəm mənimsənilir. Bu qanunauyğunluq didaktikada artıq çoxdan əyanilik prinsipi adlanır. Onun əsaslandırılmasının baniləri Y.A.Komenski, L.Q.Pestalotsi, K.D.Uşinski, müasir dövrdə isə L.V.Zankov olmuşdur. Y.A.Komenskiyə görə əyanilik prinsipi "didaktikanın qızıl qaydası" adlandırılmışdır. Didaktikada əyanilik bilavasitə görmə qavrayışından geniş başa düşülür. O, özündə hərəkət və toxunma duyğuları vasitəsilə qavramanı birləşdirir. Ona görə də məşğələdə istifadə olunan resurslar, statik və dinamik tədris vasitələri əyani vəsait adlandırılır.

Təlim prosesi əyaniliklə-müxtəlif növ illüstrasiyalar, demonstrasiyalar və praktik işlərin tətbiqi ilə təmin olunur. Əyanılığın müxtəlif növləri vardır: tədris diafilmləri toplusu və başqa əyani vasitələr, həmçinin frontal müşahidə və təcrübələr üçün kolleksiya toplusları və s. misal göstərmək olar. Ondən istifadənin xüsusiyyətləri təlim tapşırıqlarından, materialın məzmununun xarakterindən və uşaqların yaş səviyyəsindən asılıdır. Əyanilik prinsipində əsas tələb əyani öyrənilən obyektə başlıca olanı, hadisənin mahiyyətini, onun mövcud əlamətlərini aşkar etməyə imkan verməsidir. Əyanilik prinsipi vaxta və enerjiyə qənaət yaradır.

Fərdi istifadə edilmədən əyaniliyin effektivliyini artırmaq üçün paylama materialından istifadə edilir. Paylama materialları üzrə uşaqların işi mənimsəniləcək biliklərə müvafiq təlim tapşırıqları ilə müəyyən olunur. Əyanilik prinsipindən geniş istifadə olunmasını məqsədə çatmaq kimi hesab etmək olmaz. Onun sözlə əlaqələndirilməsi metodikasına yiyələnmək lazımdır. Əyanilik təbiəti elmi cəhətdən dərk etmə vasitəsi olub, elmlərin əsasını təşkil edən biliklər sisteminin formalaşdırılmasını və onların həyatda tətbiqini asanlaşdırır.

Biliklərin möhkəmliyi prinsipi. Biliklərin möhkəmliyi dedikdə, onun yaddaşda uzun müddət hifz edilib saxlanması başa düşülür. Biliklər möhkəm olmadıqda yaddaşdan tez çıxarılır ki, bu da yeni bilik mənimsənilməsi prosesini çətinləşdirir. Ona görə ki, yeni biliklər keçmişdə mənimsənilmiş biliklərə istinad edilərək formalaşdırılır. Bunları nəzərə alaraq təlim prosesində biliklərin möhkəmlən dirilməsinə daha ciddi tələblər qoyulur.

Təhsilin humanitarlaşması. Humanitarlaşma keçən əsrin ilk onilliklərində meydana çıxmış ideyadır. O, başlıca olaraq təhsilin məzmununda-tədris planı, proqram və dərsliklərdə öz əksini tapır. Elmi-texniki tərəqqinin indiki yüksək səviyyəsində sırf texniki biliklərə yiyələnən insanları ictimai-humanitar biliklər vasitəsilə cəmiyyət üçün hazırlamaq, onları şəxsiyyətcə hərtərəfli inkişaf etdirməklə, elmi-texniki nailiyyətlərin əxlaqi-mənəvi bazaya söykənməsinə nail olmaq məqsədi burada əsas götürülür.

Təhsilin milli ənənələrlə əlaqəsi. Təlim-tərbiyə müəssisələri üçün təhsilin məzmunu, yəni tədris planı, tədris proqramları və dərsliklər tərtib edilərkən Azərbaycan xalqının həyatı, onun tarixi, mədəniyyəti, adət və ənənələri ön plana çəkilir. Bu prinsip ümumbəşəri dəyərlərin tədrisində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dəyərlərin tədrisi Azərbaycan xalq təsərrüfatı ilə sıx əlaqələndirilir. Ayrı-ayrı mövzular tədris edilərkən, yeri gəldikcə, müraciət olunan Azərbaycan xalqının həyatından, tarixindən, adət və ənənələrindən ibarət faktlar xalq həyatının güzgüsünə çevrilir. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının təhsil qanununda göstərilir ki, soy kökünə, xalqımızın milli, əxlaqi, hümanist mənəvi-mədəni dəyərlərin dərinə yiyələnən, biliyinə əxlaqi –mənəvi keyfiyyətlərinə, demokratikliyinə görə yüksək səviyyəli vətəndaşlar yetişdirmək başlıca vəzifə hesab olunur.

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Uşaqların təlim prosesində qazandıqları biliklərin təcrübədə tətbiqini tələb edir. Təlim o zaman keyfiyyətli olur ki, muşaqlar qazandıqları bilikləri həyatda tətbiq edə bilsinlər. Bu prinsip uşaqların əməyə alışdırılmasında, onlarda həyatı biliklərin zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi uşaqların idrak proseslərini fəallaşdırır, obyektiv aləmin real həqiqətlərini ekskursiya və gəzintilərdə müşahidələr zamanı şüurlu anlımalarına imkan yaradır. Uşaqlar həyatda gördüklərini fəaliyyətlərində müxtəlif yollarla tətbiq etməyə çalışırlar.

Əməkdaşlıq prinsipi. Müasir təlimdə tərbiyəçi uşaqların qarşılıqlı münasibətinə üstünlük verilir. Tərbiyəçi uşaq üçün səmimi, cəlbedici, zövqlü mühit yaratmalı, özünü uşağa sevdirməlidir.

Ölkəşünaslıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həyat biliklər ölkəşünaslıq prinsipi ilə əlaqələndirilməlidir.

- Bu məqsədlə, respublikamızın təbii sərvətləri, görkəmli elm və sənət adamları, milli qəhrəmanlar, milli adət və ənənələr ilə bağlı məlumat verməli, təlim alanlar onların öyrənilməsi, təbliğ edilməsi, inkişaf etdirilməsi gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması qayğısına qalmaq ruhunda tərbiyə edilməlidir.

- Hər bir mövzunun məzmunu ilə bağlı imkanları araşdırmalı və yeri gəldikcə ölkəşünaslıq materialları ilə əlaqələndirilməlidir.

• Bu kimi tədbirlər yalnız məğələ prosesində yox, məşğələdənənar vaxtlarda ekskursiya, gəzintilər və tədbirlər vasitəsilə də həyata keçirilməlidir.

• Bu məqsədlə, təlim ekskursiyalarından, bayramlardan, əyləncələrdən, səhnələşdirilmiş oyunlardan və s. istifadə edilməsi ölkəşünaslıq materialları ilə daha dərinlən tanış olmağa imkan verir. Ölkəşünaslıq prinsipindən istifadə etdikdə uşaqların bilikləri konkretləşir, onlarda təbiətə məhəbbət, vətənə sədaqət hissləri formalaşdırılır.

Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda həyati bilik və bacarıqların inkişafı yolları üzrə işdə tərbiyəçilər pedaqoji ustalılıqla prinsiplərdən mütəmadi istifadə etməlidir ki, təlimdə müvəffəqiyyət əldə etsin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı. Bakı şəhəri, 12 aprel 2007-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) Bakı: 202 2.
3. Hacıyeva Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1992.
4. Mursaqulova R., Əliyeva Ş. Bağça yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası. Bakı: 2008.
5. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 1998.
6. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: 2002.
7. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.
8. Məmmədova A.M. Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı: ADPU, 2007.
9. Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. Bakı: Apostrof, 2011.
10. <https://nsportal.ru/detskiy-sad/matematika/2019/09/26/razvitie-logiko-matematicheskogo-myshleniya-detey-doshkolnogo>
<https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2020/09/09/rol-hudozhestvennoy-literatury-vo-vsestonnem-vospitanii-detey>

ПРИНЦИПЫ РАБОТЫ ПО СПОСОБАМ РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕННО ВАЖНЫХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Рагимова Гонча Махмуд кызы

Резюме

Основным объектом исследования статьи является процесс развития жизненно важных знаний и умений у детей дошкольного возраста. Предметом исследования является определение педагогической основы способов развития жизненно важных знаний и умений в дошкольном возрасте. Из полученных в статье научных результатов, показав суть работы над способами развития жизненно важных знаний и умений у детей дошкольного возраста, рекомендации по принципам работы в этом направлении покажут эффективные пути воспитателям, педагогам, преподающим в соответствующей области. факультеты и кафедры высших и средних учебных заведений, методисты и воспитатели детских садов будут руководить их лучшей подготовкой, смогут эффективно организовать работу по подготовке сборников о программе и окружающей среде.

PRINCIPLES OF WORK ON WAYS TO DEVELOP VITAL KNOWLEDGE AND SKILLS IN PRESCHOOL CHILDREN

Rahimova Goncha Mahmud

Summary

The main research object of the article is the process of development of vital knowledge and skills of preschool children. The subject of the research is to determine the pedagogical basis of ways of developing vital knowledge and skills in preschool age. From the scientific results obtained in the article, by showing the essence of the work on ways of developing vital knowledge and skills in preschool children, recommendations on the principles of work in this direction will show effective ways to educators, teachers who teach in the relevant faculties and departments of higher and secondary educational institutions, kindergarten methodologists and educators will guide their better preparation, they will be able to effectively organize the work on the preparation of collections about the program and the environment.

Rəyçi: p.ü.f.d. S.Bayramova

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2024-cü il

УДК:37.

**ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ: НОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ И
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА
СТУДЕНТАМИ-АЗЕРБАЙДЖАНЦАМИ**

Гадиров Балабек Гадир оглы, Гадирова Гюльшан Фахраддин кызы
Гянджинский Государственный Университет
gceferova@rambler.ru

Аннотация: Целью статьи является определение методическое целесообразности применения интерактивных компьютерных технологий в учебном процессе при обучении иностранному языку студентов. Рассматриваются преимущества, недостатки и эффективность использования интерактивных методов на практических занятиях по иностранному (русскому) языку.

Ключевые слова: Интерактивное обучение, интерактивная доска, формы и методы интерактивного обучения, новая технология, процесс обучения, вебинар, взаимодействие, творческий подход, усвоение знаний

Açar sözlər: İnteraktiv təhsil, interaktiv lövhə, interaktiv təhsilin forma və metodları, yeni texnologiya, təhsil prosesi, vebinar, qarşılıqlı təsur, yaradıcı yanaşma, biliklərin mənimsənilməsi.

Keywords: interactive methods, the form interactive education, new technologies, education process, webinars, creative support, the exchange of knowledges

Информационная и обучающая функция уже недостаточна для современного образования. Наше общество нуждается в современных технологиях.

В этой статье мы рассмотрим, что такое интерактивное обучение, почему все школы к нему стремятся и как оно реализовано в « Экстернате и домашней школе Фоксфорда ».

Что такое интерактивное обучение? Это понятие начали употреблять с 1990-х годов, и изначально оно относилось к компьютерным технологиям и электронному обучению, но сегодня приобрело широкое значение.

Интерактивное обучение-это организация обучения, при которой учитель и ученики активно взаимодействуют друг с другом, это так называемое диалоговое обучение. Слово « интерактив » пришло к нам из английского от слова «interact». «Intern» - это взаимный, «act»- действовать.

Интерактивные формы и методы обучения помогают педагогу увлечь учащихся уроком, замотивировать их на активное участие, достижение результатов, коллективную работу и побудить их к осознанному усвоению знаний и навыков.

Основные принципы интерактивного обучения следующие:

1. Активность и взаимосвязь. Педагог и ученики вовлечены в процесс обучения и находятся в совместном поиске решений;

2. Равенство и доверие в общении, благодаря которым открыто обсуждаются возможные решения;

3. Экспериментирование, стимулирующее творческий подход.

Интерактивные средства обучения – это комплекс объектов и предметов, которые используются для организации учебного процесса и презентации обучающих материалов.

С учетом того, что 80 % информации на уроке воспринимается с помощью зрения, одним из главных запросов качественного интерактивного обучения. Поэтому большинство средств интерактивного обучения учитывают этот фактор. Среди самых популярных средств выделяют:

- интерактивные доски
- интерактивные приставки, проекторы, дисплеи
- работотехнику и конструкторы LEQO
- интерактивный стол
- беспроводный планшет
- документ-камеру
- интерактивную песочницу
- мобильный планетарий
- компьютеры и оргтехнику.

Очень важно отметить электронное обучение, где проводятся интерактивные вебинары и онлайн- конференции.

Вебинар- это разновидность онлайн- встречи или презентации, которая проводится через интернет.

Так в домашней онлайн- школе «Фоксфорд»а учитель находится в классе с видеокамерой, а ученики- перед своими компьютерами. Ребята могут задавать вопросы в чате и в режиме реального времени получать ответы.

Формы и методы интерактивного обучения- это способы взаимодействия между преподавателем и учениками, комплекс приемов, которые помогают реализовать процесс обучения.

При использовании методов и форм организации интерактивного обучения от преподавателя нужно больше активности и творчества, чем при других вариантах проведения уроков.

При изучении каждой конкретной темы или предмета можно использовать разные интерактивные формы обучения и методы или их комбинацию:

- Мастер-классы- интерактивные занятия , на которых ученики получают знания и навыки в формате практической работы
- Интерактивные вебинары- тип занятия, который соединяет в себе традиционную лекцию и такие способы взаимодействия, как дискуссия, разбор, демонстрация слайдов или фильмов
- Решение кейсов- в этом методе интерактивного обучения берется конкретная ситуация, и ученики коллективно разрабатывают модель ее решения
- Голосования, опросы- обсуждения, в ходе которых ученики активно включаются в поиск истины, открыто делятся мнениями и учатся аргументировать свою точку зрения.
- Мозговой штурм- метод совместного генерирования идей и поиска нестандартных творческих решений.

Внедрение интерактивных форм обучения в школе помогает сделать уроки более интересными, донести информацию в процессе взаимодействия, развить активность у учеников.

При этом взаимодействие развивается в нескольких направлениях- между учениками, аудиторией, а также отдельно можно выделить взаимодействие с компьютером.

При использовании интерактивных форм обучения на уроке педагог следит за тем, чтобы ученики задействовали несколько видов активности: физическую, социальную и познавательную. Например, на занятии ученики слушают, разговаривают, занимаются черчением и конструированием, обмениваются мнениями, отвечают на вопросы, делятся опытом и ищут решения.

По сравнению с традиционными формами обучения, в интерактивном обучении меняются преподавателя и обучаемого: активность педагога уступает место активности обучаемых, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы.

В ходе диалогового обучения студенты учатся критически мыслить, решать сложные задачи или проблемы, взвешивать альтернативные мнения, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях, общаться с другими людьми.

Студент становится полноправным участником учебного процесса. Педагог не дает готовых знаний, но пробуждает участников к самостоятельному поиску и выполняет функцию помощника в работе.

Интерактивные формы проведения занятий:

- пробуждают у обучающихся интерес;
- поощряют активное участие каждого в учебном процессе;
- обращаются к чувствам каждого обучающегося;
- способствуют эффективному усвоению учебного материала;
- оказывают многоплановое воздействие обучающихся;
- осуществляет обратную связь (ответная реакция аудитории);
- формируют жизненные навыки;
- способствуют изменению поведения.

Заметим, что важнейшее условие для этого- личный опыт преподавателя в тренинговых занятиях по интерактиву. Научиться им можно только путем личного участия в игре, «мозговом штурме» или дискуссии.

В настоящее время использование различных интерактивных технологий является неотъемлемой частью процесса обучения иностранному языку. Современные преподаватели в своей практике применяют инновационные методы обучения в сотрудничестве с новыми техническими средствами на практических занятиях. Процесс, обучающий процесс происходит за пределами страны изучаемого языка: ее культуры, традиций, методов и способов общения, современные технологии помогают создать благоприятную среду для обучения.

Одной из приоритетных целей обучения иностранным языкам считают формирование у учащихся способности общаться на иностранном языке, которое позволит им вести диалог с людьми различных культур и традиций. Безусловно, в вузе продолжают формировать определенные академические умения и навыки. Преподавателю необходимо использовать максимально широкий спектр технических и методических средств обучения, раскрыть студента как личность, которая бы могла и хотела общаться на иностранном языке.

Современные технологии оказали свое влияние на образование. У нас есть теперь не только учебное пособие, тетради и магнитофон, но и многообразие современных

средств ИКТ (информационно-коммуникативные технологии), которые играют огромную роль в интерактивном обучении.

Сколько наглядного материала можно применить на занятиях при помощи ИКТ, где сама наглядность может являться как самоцелью, как вспомогательным источником для закрепления.

Вопрос о применении наглядного материала при овладении языком остается актуальным и на сегодняшний день. Ни для кого не секрет, что с каждым годом становится престижнее изучение иностранного языка. А для его успешного овладения наглядность играет немаловажную роль.

Хотелось бы отметить тот факт, что органы чувств человека при обучении играют огромную роль, и насколько эффективными будет обучение, зависит от степени привлечения всех органов чувств. Чем разнообразнее способы восприятия материала на чувственном уровне, тем прочнее он может усваиваться. Именно Ян Амос Каменский, выдвинувший «золотое правило дидактики» говорил о чувственном опыте ребенка, как о главном факторе обучения, и что целесообразнее будет начать обучение, не говоря о вещах, а наблюдать за ними в реальности. Он же говорил о том, что если любой предмет ребенок способен воспринять несколькими чувствами, то пусть он сразу воспринимается ими (1. с.302-303).

Важность применения наглядного материала при обучении языку как один из эффективных способов восприятия объекта познания подтверждалась в работах русских и зарубежных педагогов. При обучении иностранному языку наглядность широко используется на начальной и средних ступенях обучения. Используя наглядные опоры для детей, мы стараемся пробудить их интерес и мотивировать к изучению нового для них языка, стимулировать их речевую деятельность. Стоит отметить, что при предъявлении языкового материала с применением компьютерных технологий, мы демонстрируем зрительные образы, отображая их на экране дисплея. Для достижения нужной цели на занятиях используются иллюстративные материалы, так как именно данный вид материала, при грамотном его отборе поможет пробудить или же поддержать интерес и желание овладеть языком.

Иллюстративный материал выполняет различные функции. Он может выступать источником приобретения определенных знаний, обеспечивать усвоение материала и его закрепление, выступая средством обучения, образует плацдарм к развитию.

Используя наглядный материал на занятии, мы пытаемся вызвать определенную реакцию у учеников или студентов: рассказать, что изображено на картинке, ответить на вопросы, закрепить материалы по лексике и грамматике, узнать новую информацию. Гораздо важнее научить ребенка или студента размышлять, чем просто сообщать ему готовые знания. Именно наглядность позволяет передавать нужную информацию более легким путем.

При желании облегчить процесс овладения иностранным языком, преподаватели широко используют наглядные опоры. Но, иногда, к сожалению, данный выбор не облегчает, а усугубляет понимание и работу по теме. Чтобы не столкнуться с данной проблемой, стоит поговорить об определенных принципах отбора наглядного материала.

Существуют два основных критерия отбора наглядных опор: общие и специфические. Общие критерии относятся к содержанию картинки, в свою очередь специфические критерии затрагивают страноведческий фундамент высказывания.

Давайте обратим внимание на общие критерии выбора наглядных опор, схожие для всех типов: картинок, фотографий, объявлений, рисунков и т.д., а именно:

- качество и эстетическое удовольствие
- информативность

Если говорить о специфических критериях выбора наглядных опор, стоит выделить следующие:

- предварительные знания учащихся;
- аутентичность изображения (очень важно, чтобы наглядная опора была достоверной и подлинной);
- актуальность изображения;
- собственное мнение /субъективная позиция;
- сходство или различие с родной культурой.

Хотелось бы отметить, что специфические принципы отбора наглядных опор достаточно сложны в своем исполнении. Это трудоемкий процесс найти наглядную опору согласно всем пяти критериям отбора. И каждый раз, останавливаясь при выборе на какой-либо наглядной опоре, стоит подумать, подходит ли она, насколько она актуальна и показательна.

Цвет фона также играет важную роль. Например, если картинка бледная, то цвет фона должен быть ярче, так вы сделаете акцент именно на ней, и наоборот, если картинка яркая, ее следует совмещать со светлыми тонами фона (2, с.77).

Главное-знать меру в использовании любого и иллюстративного материала, помнить о функции, которую он выполняет, и какого результата хотелось бы достигнуть.

Использование интерактивных методов обучения на занятиях по русскому языку как иностранному способствует повышению формируемых коммуникативных способностей студентов, а также активизирует познавательный интерес к изучению языка. Кроме того, интерактивные методы обучения позволяют студентам проявлять больше самостоятельности в собственных суждениях при решении различных речевых задач; процесс обучения становится более продуктивным.

В педагогической литературе можно встретить различные классификации интерактивных методов обучения. Например, исследователи Панина Т.С. и Вавилов Л.Н. классифицируют интерактивные метода на : 1) игровые (деловые- «игры имитации», ролевые – « игры драматизации», организационно-деятельные (организационно-мыслительные, моделирующие и проектные) (3с.69); 2) дискуссионные (диалог, групповая дискуссия), 3) тренинговые (коммуникативные тренинги).

Исследователь Г.С.Харханова разделяет интерактивные методы на основе формирования мотивации конфликта и выделяет : 1) интерактивные методы обучения с широким спектром возможностей; 2) интерактивные методы обучения со средним спектром возможностей; 3)интерактивные методы с узким спектром возможностей; (4, с.25).

Следует признать, что на сегодняшний день нет единого мнения в квалификации интерактивных методов.

В данной статье мы будем использовать термин «методы» и приведем некоторые примеры применения нами интерактивных методов обучения на занятиях по русскому языку со студентами-азербайджанцами.

Например, при изучении темы «имя существительное» эффективным является такой интерактивный метод, как «мозговой штурм». Он заключается в том, что в работу включаются все студенты и каждому приходится высказываться по определенному вопросу. Перед студентами ставятся вопросы: что такое имя существительное? Для чего оно необходимо? Какие признаки имеет имя существительное? и др. Преподаватель записывает все ответы на доске. После этого происходит коллективное обсуждение всех формулировок. В итоге студентами выводится обобщающее суждение о том, что имя существительное- это часть речи, обозначающая предмет, лицо или явление, отвечающая на вопросы «кто?» или «что?» и т.д.

Особое место при обучении студентов занимают ролевые игры. Их мы тоже считаем действенным интерактивным методом в процессе формирования коммуникативной компетенции. Часто студенты боятся вступить в разговор из-за недостаточного знания языка и боязни сделать ошибку. Ролевые игры способствуют формированию и развитию речевых навыков студентов в различных ситуациях общения.

На занятиях в конце прохождения каждой лексической темы мы практикуем различные инсценировки, например, «магазин»: распределяются роли продавца или покупателя. Преподаватель выступает в роли наблюдателя, но при этом не исключается его помощь: он не только следит, как студенты говорят, исправляет его ошибки, но и помогает подобрать нужное слово. Студенты в свою очередь становятся более открытыми, дружелюбными, преодолевают свои психологические барьеры, блокирующие их общение. Надо отметить, что иностранные учащиеся всегда с нетерпением ждут таких уроков и с большим удовольствием включаются в игру.

Кроме того, часто на уроках создаем естественные речевые ситуации. Перед студентами ставятся задачи: представьте, что вам нужно записаться на прием к терапевту или заказать еду в ресторане. Данные речевые ситуации активизируют говорение на русском языке, отрабатываются грамматические навыки у студентов.

Применение интерактивных методов обучения позволяет развивать интеллектуальные и творческие способности студентов. Умение работать в коллективе.

И родители, и обучающиеся ждут от современного урока не только высокого качества знаний, но и увлекательности и познавательности в равных долях. Сделать урок информативным и интересным помогают разные средства и методы, используемые педагогом без исключения.

В настоящее время происходит формирование новой информационно-коммуникационной среды жизни образования, общения и производства. Учащиеся оказываются вовлечены в мощные высокоскоростные информационные поля. В связи с этим классическая модель образования утратила свою действенность. На смену учительскому монологу приходят интерактивные методы обучения, в рамках которых учитель и ученики вступили в диалог. «Открытое межличностное общение обучаемых и обучающего выявило отсутствие единого социального языка, способного обеспечить взаимную референтность и высокую скорость обратных связей. Когда учитель выходит

на прямой контакт с учениками в процессе интерактивных уроков, класс распадается на личности, непохожие друг на друга»(5, с.23).

Преимуществами применения интерактивных методов является то, что они помогают участвовать и контролировать свое участие в работе группы, уважать ценность правила, принятого группой, обосновывать свое мнение и отстаивать собственную позицию. Помогают согласовывать свои действия при решении проблемы; учат использовать не готовые знания, а полученные при помощи прямого опыта.

Литература

1. Каменский Я.А. Избранные пед. сочинения. М., 1955
2. Никулова Г.А. Цветовое оформление учебных материалов и его влияние на восприятие информации. Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. Пермь, 2006, с.77-83
3. Панина Т.С. Современные способы активизации обучения: учебное пособие. Т.С.Панина, Л.Н.Вавилова; под редакцией Т.С.Паниной. 4-у изд.стер. Москва, Академия, 2008, страница 176.
4. Харханова Г.С. Интерактивные методы обучения как средство формирования мотивации конфликта у школьников. Калининград, 1999, стр.142
5. Маркова Н.В. Интерактивный урок. Методы обучения. Текст. Русский язык в школе, 2013, № 3, стр.9-12.

İNTERAKTIV TƏHSİL: RUS DİLİNİN AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏR TƏRƏFİNDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI MÜASİR TEXNOLOGİYALAR VƏ YENİ TƏLƏBLƏR

Qədirov Balabəy Qədir oğlu, Qədirova Gülşən Fəxrəddin qızı
Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi tələbələrin xarici dillərin şyrənilməsində interaktiv kompüter texnologiyalarının tətbiqinin metodiki cəhətdən məqsədəuyğun etməkdir. Praktik xarici (rus) dillər dərslərində interaktiv metodların üstünlüyü, effektivliyi və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilir.

THE INTERACTION EDUCATION: THE NEW REQUEST FOR STUDYING NEW TECHNOLOGIES BY AZERBAIJANIAN STUDENTS

Kadirov Balabey Kadir, Kadirova Gulshan Fakhraddin
Summary

The main aim of the article is doing useful the new interactive computer technologies for students who studying foreign languages. The advantages of interactive methods, effective sides of theirs is the main in the study of practice foreign languages (russian).

Rəyçi: dosent Kəmalə Əhmədova
Rus dili kafedrasının 24 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 12 noyabr 2024-cü il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:81.

**DİLÇİLİKDƏ “REALI” DİL HADİSƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ TƏDQIQI
MƏSƏLƏLƏRİ**

Adıgözəlova Nübubət Nizami qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, dissertant
Adigozelovanububet@gmail.com

Xülasə: *Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Hələ XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində koqnitiv dilçiliyin predmetinə rast gəlinir. Koqnitiv dilçiliyin predmeti haqqında İ.A.Boduen de Kurtenenin də fikirləri olmuşdur. O hesab edirdi ki, dil təfəkkürünə əsaslanaraq dünyada mövcud olan və olmayan bütün varlıqlar haqqında dil biliklərini müəyyən etmək olar. Koqnitiv problemlərin araşdırılması XX-ci əsrin ikinci yarısında ABŞ və Qərbi Avropada ən intensiv şəkildə aparılmışdır. Burada ilk növbədə anglo-amerikan linqvistik koqnitivizminin nümayəndələri olan M.Conson, C.Fillmor, G.Harman, C.Lakoff, D.Laytfut, M.Minski, S.Rid, R.Şepard kimi alimlərin əsərlərini qeyd etmək yerinə düşər.*

Azərbaycanda Ə.Ə.Rəcəbli, F.Y.Veysəlli, A.A.Abdullayev, M.B.Əsgərov, G.İ.Yusifova, H.İ.Quliyev, E.Ə.Əliyeva, A.B.Bünyatova kimi dilçi alimlərinin elmi əsərləri koqnitiv dilçiliyin problemlərinə həsr edilib. Bu məqalədə sözün əmələ gəlməsi prosesi araşdırılır, “konsept” və “termin” anlayışı açılır, “reali” termininin tədqiqinin tarixi inkişafı öyrənilir, müxtəlif dilçilərin fikirləri ümumiləşdirilir və nəticədə bizim anlayışımızda realilərin tərifləri verilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, söz yaradıcılığı, konsept, xüsusi adlar, termin, reali.

Key words: cognitive linguistics, wordbuilding, concept, proper names, term, realis.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, словообразование, концепт, имена собственные, термин, реалия.

Dünya dilçiliyində söz yaradıcılığının nəzəri problemləri bir çox məşhur dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ümumi dilçilikdə söz yaradıcılığı gah müxtəlif bölmələrin tərkibində, gah da müstəqil bir bölmə kimi öyrənilmişdir. Türkologiyada söz yaradıcılığının yeri hələ tam müəyyənləşməmiş qalır [3, s.11-12]. Rusiyada koqnitiv problematikası bir sıra əsərlərlə təmsil olunur. Bunlar arasında A.A. Zalevskeya, Y.S. Kubryakova, N.N. Boldırev, Y.S. Stepanov, V.Z. Demyankov, A.P. Çudinov, V.V. Krasnıx, V.A. Maslova, İ.A. Sternin, A.N. Lisenko, N.A. Kulçitskaya, V.A. Levçenko, Z.D. Popovanın əsərlərini qeyd edə bilərik. Rus alimlərinin əsərlərində koqnitiv aspektdə leksik və frazeoloji semantika, paremiologiya, mətn dilçiliyi və məntiqi təhlil problemləri əsasən tədqiq olunur. Koqnitiv fikirlərin formalaşmasından danışırıqsa, qeyd etmək lazımdır ki, müasir koqnitiv dilçiliyin konsept kimi fundamental anlamının tərifini rus filosofu S.A. Askoldovun əsərlərində rast gəlinir.

Tədqiqat marağını ümumiləşdirməyə cəhd etsək, məlum olur ki, indiki mərhələdə koqnitiv dilçilik insanın dünyanı dil, yəni beyin fiziologiyası problemlərinə toxunmadan, biologiya, fiziologiya, neyrofiziologiya, psixologiya kimi elmlərin fundamental məsələlərini əhatə etmədən, və dil vasitəsilə dərk etmə mexanizmini bilmək iddiası ilə çıxış edir. Linqvistika ümumi koqnitiv dilçilik elminin dairəsində sadalanan elmlərlə eyni obyektə malik

olmaqla öz subyektini müəyyən etməyə çalışır. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən koqnitiv dilçiliyin sürətli inkişafı diqqət çəkir və tədricən dilçiliyin bütün sahələrində koqnitiv yanaşma ön plana çıxır. Sözyaratma nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi göstərir ki, əvvəlcə söz formalaşdırma modellərinin bir inventarı tərtib edilmiş, sonra söz yaratmaq üçün ciddi məntiqi qaydalar tərtib olunmuş və bu qaydalar insanın zehni fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Koqnitiv-diskursiv paradigma çərçivəsində, sözün şifrəsini açmaq və yaratmaqla bağlı intellekt prosesləri üç növ düşüncə prosesi ilə əlaqələndirilir...[3, s.14].

Tamamilə doğrudur ki, “Koqnitiv dilçilik çərçivəsində terminologiya... cəmiyyətdə dünya haqqında formalaşmış elmi təsəvvürləri əks etdirir...Koqnitiv yanaşma baxımından terminoloji informasiya dildə obyektivləşmiş semantik informasiyadır, yəni terminoloji informasiya əksər hallarda dildə ümumiləşmiş formada ifadə təmsil edən elmi informasiya ilə üst-üstə düşür”[1, s.113-114]. Metaforik təfəkkürün semio-koqnitiv inkişaf perspektivlərini araşdırarkən anlaşılmaqlıq strategiyasının inkişafı da maraq doğurur. Təfəkkürün iki növü mövcuddur: ritorik və üslubi. İnsan təbiətinin ritorik təfəkkürü ətraf-ələmin dərkində ritorik konseptualizasiya vasitəsi ilə üzə çıxır. Bədii-fəlsəfi təfəkkür hadisəsi və mənəvi-psixoloji qabiliyyət əlaməti də müşahidə olunur.

Konseptin müxtəlif cür şərhinə baxmayaraq, tədqiqatçılar eyni fikirdədirlər ki, konsept şərti mental strukturdur. O, koqnitiv statusa malikdir və təfəkkürsüz mövcud deyil. Konseptin mürəkkəbliyi onun dil və təfəkkür arasında ikitərəfli əlaqəsindədir, yəni təfəkkür kateqoriyası dil kateqoriyalarında reallaşır və onlarla müəyyən edilir; mədəniyyət konsepti müəyyənləşdirir [5, s.55]. Konsept bir dil faktı olaraq xalqın tarixini ifadə edən, dildə leksik məna adlandırılan, insanın həyatının mental, mənəvi, ictimai və fiziki cəhətlərini əks etdirən, dildə öz nüvəsi və xüsusi əhatəsi olan, dilin deyktik sisteminin vasitələri ilə mənalandırılan mürəkkəb anlayışdır. Konseptin koqnitiv dilçilik və konseptual təhlil çərçivəsində aparılan təhlil metodikası tədqiqatlar sistemə əsaslanır. Bu sistem sözün məna potensialının aydınlaşdırılmasını tələb edir [5, s.83].

Müxtəlif dillərdə mövcud olan eyni anlayışlar bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Əsas fərqlər koqnitiv səviyyədə, yəni praktik həyatı biliklər səviyyəsində mövcud olur. Qeyd etmək lazımdır ki, konseptuallaşma probleminə yanaşma müxtəlifliyi linqvistikada konseptuallaşma məsələsinin qoyuluşu ilə də bağlıdır. Hər cür konseptuallaşmada dil öz rolunu oynayır.

A. Qurbanov xüsusi adları araşdıraraq yazıb ki, “xüsusi adların bir qrupu kimi öyrənilən tayfa, qəbilə, xalq, millət adları dilçilikdə etnonim termini ilə ifadə olunur. Onomalogiyanın etnonimlərdən bəhs edən yarımşöbəsi etnonimiya adlanır” [2, s.207].

S.A. Sadıqova doğru qeyd edir: “Terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla ədəbi dilin inkişaf tempi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu baxımdan termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir” [4, s.22].

Terminologiyanın yaranması XX əsrin sonunda qloballaşma prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə siyasi, diplomatik, elmi-texniki, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə ortaya çıxan peşəkar ünsiyyət problemlərinin həlli zərurətindən irəli gəlir. “Terminologiya” termini alman elmində kök salmışdır və “Terminologiewissenschaft” və “Terminologielehre” alman terminlərindən nümunə götürərək yaradılmışdır.

Terminologiya insan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində təriflərin, sistemlərin və alt sistemlərin, müxtəlif təyinatların nəzəri əsaslarını öyrənir. Terminologiya biliyin müxtəlif fənn sahələrinin elmi və təhsil nəticələrinin cəmiyyətə ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bir tərəfdən, ona elmi və tədris fənlərinin mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərini ifadə etmək funksiyası, digər tərəfdən isə, əldə edilmiş nəticələri potensial istehlakçılara və

birbaşa və ya dolayısı ilə bu nəticələrdən təsirlənən sosial qruplara ötürmək funksiyası həvalə edilmişdir. Terminologiya təkcə linqvistik cəhətdən düzgün deyil, həm də koqnitiv, kommunikativ, dəyər yönümlü və sosial yönümlü olmalıdır. Əks halda onun ictimai inkişaf prosesində uğurlu fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Müasir zamanda “termin” sözünün özü beynəlxalq kontekstdə geniş yayılmışdır. *“Termin koqnitiv-diskursiv paradıqm çərçivəsində professional kommunikasiya və koqnisiyanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi yaranmış, referent haqqında informasiyanı özündə ehtiva edən və müəyyən terminlər sistemində işlənən dil işarəsi kimi şərh edilir. ...terminin nominativ funksiyası xüsusi biliyin dil vahidində qeydə alınmasında bürüzə verir, yəni o, həmin bilik predmetini adlandırır, çünki belə adlandırma olmadan xüsusi sahələrdə idrak və fəaliyyət mümkün deyildir”*[1, s.114].

İctimai həyat dilçilik elminin qarşısında mahiyyətə aktual, həlli baxımından son dərəcə çətin və mürəkkəb olan bir sıra problemlər qoymuşdur. Ta qədim zamanlardan başlamış zamanəmizə qədər mədəniyyətlə bağlı olan leksik vahidlər – realilər dünyanın bir çox dilçilərinin nəzər diqqətini cəlb etmiş və bu haqda müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır.

N.Ç.Vəliyeva yazır ki, *“..müasir zamanəmizdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri, internet, tele-radio yayımları, sosial-kulturoloji amillər. Kütləvi informasiya vasitələri ən geniş yayılmış və hər tərəfli məlumatla insanı təmin edən vasitələrdir. Məhz bu vasitələrlə dünyanın istənilən yerində baş verən hadisələr, müxtəlif yerlərin mədəniyyətləri, yaşayış tərz, problemləri və s. ilə ən qısa vaxt və məkan ərzində tanış oluruq”* [6, s.288].

Son illərdə dilçilik sahəsində indiyə qədər işlənmiş mövzular üzərində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Belə mövzulardan biri də müxtəlif sistemli dillərində olan realilər ilə bağlıdır. L.V.İvina sahə terminlərin linqvokoqnitiv əsasını təhlil edib. L.V.İvinaya görə *“elmin, xüsusi biliklər sahəsinin və fəaliyyət sahəsinin əsas vahidi termin obyekt və prosesləri adlandırmaqla yanaşı, həm də eyni zamanda ətraf dünyanın dərk olunması vasitəsi kimi xidmət edir”* [16, s.14].

N.Ç.Vəliyeva “İzahlı Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Kommunikasiya Terminlər Lüğəti”ndə Birmingem məktəbi haqqında məlumat verib. O qeyd edir ki, “Birmingem məktəbi cəmiyyətdə kütləvi mədəniyyətin rolunu tədqiq edir. bu məktəbin nüfuzlu nümayəndələrindən biri G.S.Xoll sayılır. Onun və davamçılarının tədqiqat işlərində kütləvi mədəniyyətin və müxtəlif ictimai strukturlarının (gənclik, əməkdaşlar, etnik azlıqlar və s. subkulturlarının) qarşılıqlı əməkdaşlığı prosesində kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV-in) rolu əsaslı şəkildə təhlil edilir. Bununla belə kütləvi mədəniyyətinin pozitiv, integrativ rolu xüsusən vurğulanır” [7, s.30]. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, realilərin sərhədləri ciddi şəkildə müəyyən edilmir. Həm realilər, həm də terminlər kimi təsnif edilə bilən kifayət qədər leksik vahidlər mövcuddur. Bəzi dilçilər öz əsərlərində “termin-reali” anlayışından istifadə etmişlər. Lakin bu anlayışları qarışdırmaq olmaz. Terminlər hədəf dildə tam ekvivalentləri olan bir neçə dil vahidinə aiddir. Əsasən, terminlər milli koloritdən məhrumdur. Realilər ekvivalentsiz lüğət sinfinə daxildir. Realilər mövcud olan dildə formalaşdığı xalqa məxsusdur, termin isə bütün bəşəriyyətin nailiyyətidir. Realilər, terminlərdən fərqli olaraq, müəyyən bir insanın ifadə etdiyi fenomen və ya mövzu ilə tanışlıq dərəcəsiindən asılı olmayaraq, əksər hallarda bədii ədəbiyyatdan və ya kütləvi informasiya və media kanalları vasitəsilə digər dillərə nüfuz edir. Realilər daha çox bədii ədəbiyyat və qəzet jurnalistikası ilə əlaqəlidir. Bəzən realilər elmi mətnə istifadə olunduqda termin rolunu oynayır. XX-ci əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən dilçilər milliliyin daşıyıcısı kimi realilər haqqında danışmağa başlayıblar. İlk gündən bu günə kimi dilçi alimlər arasında “realilər” anlayışının tərfi ilə bağlı fikir ayrılıqları olmuşdur. Bu,

dilçi alimlərin əsərlərində yekdil fikrin olmaması ilə bağlıdır. Müasir mənada “reali” termini 1952-ci ildə elmi istifadəyə daxil edilmişdir və o vaxtdan bəri onun semantikasi müntəzəm olaraq yeni məzmunla tamamlanır [19, s.281]. İlk növbədə realilərin dəqiq tərifini verməklə yanaşı, onların dildə yaranma səbəbini də müəyyən etmək lazımdır. Bir çox dilçilər bu fenomenin təriflərini verirlər. Mədəniyyətə aid olan sözləri dilçilər fərqli şəkildə adlandırırlar. Bəzi müəlliflər belə növ sözlərə “kulturonim” deyir. Lakin biz kulturonimləri realilərdən fərqləndiririk.

Əvvəlcə bu termin əsasən dilçi-tərcüməçilərin - L.N.Sobolev (1955), S.Vlahov, S.Florin (1980), A.E.Suprun (1958) və başqalarının tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına həsr olunmuş əsərlərində istifadə edilmişdir [19; 14; 20]. Sonralar bu termin leksikologiya, üslubiyyət, linqvodidaktika, ölkəşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və mədəniyyətlərarası ünsiyyət kurslarında getdikcə daha çox tələbat tapdı. Bu yanaşma ilk növbədə O.S. Lilikoviç, M.L.Vaysburdun (1972) əsərlərində, E.M. Vereşşaqin və V.Q. Kostomarov (1980,1983), G.D. Tomaxinin (1997), S.G. Ter-Minasova (2000), N. Novikova (2003) kitablarında öz əksini tapmışdır. Realiləri regionşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alaraq, M.L.Vaysburd onları ölkənin ictimai-mədəni həyatında, ictimai təşkilat və qurumlarda baş verən hadisələr, adət-ənənələr, məişət əşyaları, tarixi şəxsiyyətlərin adları, o cümlədən bir-birindən fərqli və təsnif edilə bilməyən faktlar kimi şərh edir. Tədqiq olunan bu linqvistik fenomenin belə dərk edilməsi realilərin hüdudlarını həddən artıq genişləndirir və söz ehtiyatının bu təbəqəsini nəhəng edir [12]. Y.V. Breus bu növ sözlərə belə tərif verir: “*Realilər müəyyən xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı anlayışlardır*” [11, s. 95]. V.S. Vinoqradov hesab edir ki, “... *bu, təsadüfən baş vermir, çünki bilik bir mövcudluq formasına malik olan anlayışlarda şifahi formada qeyd alınır*” [13, s.37]. L.S. Bərxudarov “*başqa dildə danışan insanların praktik təcrübəsində mövcud olmayan obyektləri, anlayışları və vəziyyətləri ifadə edən*” sözlərə realilər adlandırırlar [9, s.95]. Burada o, yalnız müəyyən bir xalqa xas olan müxtəlif növ maddi və mənəvi mədəniyyət obyektlərini bildiren sözləri ehtiva edir. T.A.Kazakovanın realilər haqqında verdiyi tərifini nəzərə almaq lazımdır: “*Realilər – mənəvi mədəniyyəti üçün xarakterik olan və tərcüməçi mədəniyyətə nisbətən az və ya ümumiyyətlə məlum olmayan milli-mədəni obyektlərin adlandırılmasıdır*” [17, s.72]. A.D.Şveytser “*Tərcümə nəzəriyyəsi*” əsərində realilərin tərifini bu formada izah edir: “*realilər – tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat və gündəlik həyatla əlaqəli obyektlər və ya hadisələr*”dir [21, s.250]. V.N.Komissarov “*A Manual of translation from English into Russian*” adlı əsərində qeyd edir: “*İndiki vaxtda praktiki tərcüməçi ən çox mənəvi mətnində bəzi yeni yaranan sözlərlə qarşılaşdıqda və ya tərcümə ictimaiyyətinə məlum olmayan obyekt və ya hadisələrin adları ilə (“realilər” adlanır) məşğul olduqda belə üsullara müraciət etməli olur*” [18, s.16]. “Realı” terminin lüğət tərifinə müraciət edək, çünki onsuz realilərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili tam olmayacaq. T.F. Efremovanın redaktoru olduğu müasir izahlı lüğətdə realiya maddi mədəniyyət obyektləri və ya hadisələri, etnomilliyə xüsusiyyətlər, adət-ənənələr, rituallar, habelə digər dillərdə adətən leksik ekvivalenti olmayan tarixi faktlar və ya prosesləri bildirir [15].

Dilçilik terminləri lüğətinə görə, realilər maddi mədəniyyət obyektləri olduğu kimi, klassik qrammatikada da xarici dilçiliyin öyrəndiyi müxtəlif amillər, məsələn, müəyyən ölkənin dövlət quruluşu, bu xalqın tarixi və mədəniyyəti, müəyyən bir dilin daşıyıcıları tərəfindən həyata keçirilən dil təmaslarıdır... [8, s.381]. Bəzi hallarda “realilər” – “realılıqlar” termini ilə səhv salınır. S.A.Sadıqova “*İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti*”ndə realılıqlar termininin izahını verib. Ona görə: “*Realılıqlar – gerçəklikdə mövcud olan. Dialektik*

materializmdə realizm termini iki mənada işlənir: 1. Obyektiv realizmin özünün müxtəlif növlərinin cəmində; 2. Bütün mövcud olanlar, maddi aləm və onun bütün ideal məhsulları. Reallıqlar kriteriyası obyektlərin, proseslərin, hadisələrin, faktların, hərəkətlərin və s. Cəmidir” [4, s.240]. Beləliklə, “reallıqlar” – ictimai-siyasi termindir. Realilər – mədəniyyət və tarixlə bağlı lingvistik termindir.

Şübhəsiz ki, “terminologiyanın indiki dönəmin inkişafı lingvistik müstəvidə paradıqm dəyişməsinin birbaşa təsiri altında terminlərin koqnitiv funksiyası üzə çıxır. Koqnitiv funksiya termini predmetlərin mahiyyətinin və obyektiv gerçəklik hadisələrinin və insanın daxili dünyasının dərkini uzunmüddətli nəticəsi, xüsusi konseptin verballaşması kimi təyin edir. Hazırda termin koqnitiv baxımından idraki reallaşdıran diskursun nəticə kimi təsvir edilir. Bu prosesdə termin xüsusi biliyə adekvatlığının uzunmüddətli yaxınlaşmasının nəticəsini təmsil edir”. Belə ki, “koqnitiv terminologiya paradıqmində termin elmi kommunikasiya və peşə-elmi fəaliyyəti prosesində xüsusi bilikləri cəmləşdirən informasiya-koqnitiv struktur kimi başa düşülür....Termin alınmış informasiyanı öz məzmununda möhkəmləndirərək dərkətmə vasitəsinə çevrilir” [1, s.114-115].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “reali” termininin statusu ilə bağlı sual əksər hallarda tərcümənin əsaslarına dair əsərlərdə, xüsusən də qeyri-ekvivalent leksikanın tərcüməsi zamanı qaldırılır. Bunu onunla izah etmək olar ki, mədəniyyətin unikal elementlərini və hadisələrini qeyd etmək üçün müəyyən bir hadisənin orijinallığı və xüsusiyyəti əks olunacağı bir ekvivalent lazımdır. Başqa mədəniyyət belə bir “güzgü” rolunu oynayır. Müqayisə zamanı mövcud olan və olmayan müqayisə edilən dillərin və mədəniyyətlərin hər birinin spesifikliyini təşkil edən mədəni əhəmiyyətli anlayışlar aşkar edilir.

Yuxarıdakı realilərin təriflərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, realilər – xarici dilin xüsusi elementlərini ifadə edən və tərcümə edilən dildə ekvivalentləri olmayan xarici dilin bütün dil vahidləri daxildir.

Bu biliklərə əsaslanaraq, çalışdıq realilərin təsnifini verək. Bizə görə, **realilər – maddi mədəniyyətin obyekt və ya hadisələrini, etno-milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, ritualları, habelə tarixi faktları və ya prosesləri bildirən və adətən başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan leksemlərdir.** Dilçilər arasında belə fikir var ki, xarici dilin lüğət tərkibinə daxil olunan realilər dəfələrlə təkrarlananda öz statusunu itirir və alınma sözə çevrilir. Realilər öz statusunu itirmək üçün onu başqa sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətini, yəni milli koloritini itirməlidir. Belə olan halda bu bəyanatı beynəlxalq miqyasda geniş yayılmış realilərə - beynəlxalq realilərə aid etmək olar. Beynəlxalq realilərə milli xörəklərin, milli mədəniyyət obyektlərinin adları, pul vahidləri, məsələn, “dollar” və “avro” öz spesifik koloritini itirmədən bütün dünyada dövriyyədədir, habelə dövlət quruluşu ilə bağlı realilər daxildir. Lakin alınma sözə çevrilən realilər milli kimliyini itirmir, məsələn, bütün dünyada geniş yayılan, müasir Azərbaycan dilində gündəlik istifadə edilən “menecer, broker, koordinator, logistik, stəndap(-çı), layk” kimi sözlər mövcuddur. Bu sözləri işlədəndə biz “Qərb” koloritini hiss edirik. Beləliklə, alınma prosesi baş verəndə bir çox realilər öz milli kimliyini, yəni milli-mədəni spesifikasını saxlayır.

Bəzi dilçilər sözlərin oxşar kateqoriyalarını müqayisə edərək realiləri və xüsusi adları eyniləşdirir. V.S. Vınogradov və M.L.Vaysburd realilər kateqoriyasına xüsusi adları daxil edirlər. S. Vlahov və S. Florin realiləri ekvivalentsiz lüğət sinfi hesab edirlər. Onlar iddia edirlər ki, bayramların və nağıl məxluqlarının adları müxtəlif şəraitdə həm realilər, həm də xüsusi adlar sayıla bilər. S. Vlahov və S. Florin orfoqrafiyanın qaydalarını nəzərə alınmaqla belə sözləri bu və ya digər qrupa ayırmağı təklif edirlər. Onların fikrincə, məsələn, “Дед

Мороз”, o cümlədən “Santa Klaus”, “Şaxta baba” kimi, nağıl personajlarını xüsusi adlar kimi təsnif etmək lazımdır, məsələn, yolka oyuncağı olan “şam ağacı” və “Şaxta baba” realilərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür orfoqrafiya qaydaları müəyyən edilməyib. Müxtəlif sistemli dillərin fərqli lüğətləri bu tip xüsusi adlar üçün müxtəlif orfoqrafiya variantları təklif edir. Tədqiqat işi göstərdi ki, bəzi xüsusi adlar və realilər arasındakı sərhədlər dəqiq deyil. Bununla belə, xüsusi adlar öz təbiətinə görə realilər və digər lüğət qatlarından fərqlənir. Ümumiyyətlə, belə leksik vahidlər başqa dilə keçdikdə, onların ilkin səslənməsi qorunub saxlanılır. Bu, xüsusi adın spesifik semantik quruluşu ilə bağlıdır. Təhlil zamanı aydın oldu ki, “linqvistik termin” və “reali” anlayışlarının fərqləndirilməsi milli obyekt və anlayışları (təbii faktlar, artefaktlar, mentefaktlar) bildirən dil vahidlərinin sistemli təsviri və təsnifatının vəzifələrindən biri kimi qəbul edilə bilər. Onun həlli dilçiliyin xüsusi terminologiyası, sosiolinqvistika, tərcümə nəzəriyyələri (realilərin tərcüməsi, peşəkar sözlərin və dialektizm problemləri, dildə boşluqların kompensasiyası, milli koloritin qorunması problemləri) kimi sahələri üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin tədqiqi həm də xüsusi terminoloji sahələrin tədqiqi, habelə ikidilli linqvomədəni lüğətlərin xüsusi növünün yaradılması üçün real praktik əhəmiyyətə malikdir ki, onların da məqsədi bu cür leksik vahidlərin mənasını deşifrə etmək və ənənəvi milli mədəniyyət ilə bağlı xarici dilin öyrənilməsinə təşviq etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Bəhmənli, Z.F. Azərbaycanca terminoqrafiyanın yaranması və inkişafı. F.f.d.e.d.al.ü.t.e.diss., – Bakı, – 2023. – 145 s.
2. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif, – 1989. 2 cildə, – I c. – 568 s.
3. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində söz yaradıcılığı. Elmlər dok.e.d.a.ü.t. ed. Dis-nın avtoreferatı, – Bakı, – 2023. – 53 s.
4. Sadıqova, S.A. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları. – Bakı: “Optimist” MMC çap mərkəzi, – 2023. – 704 s.
5. Salamova Z.S. Dildə “gözəllik” konseptinin leksik-semantik sahəsi. F.f.dok. e.d.a.ü.t.o.dissı, – Bakı, – 2023. – 130 s.
6. Vəliyeva, N.Ç. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. – Bakı: Avropa, – 2017. – 482 s.
7. Vəliyeva, N.Ç. İzahlı Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Kommunikasiya Terminlər Lüğəti. – Bakı: Vətənoğlu, – 2018. – 352 s.
8. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.Едиториал УРСС, 2004.576 с
9. Бархударов, Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: ИМО, – 1975. – 240 с.
10. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Количественность в языковом мышлении // Избранные труды по общему языкознанию. – Ч.2. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – с.311-324.
11. Бреус, Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие. 2-е изд., испр. И доп. – М.: Изд-во УРАО, – 2000. – 208 с.
12. Вайсбург М.Л. Реалии как элемент страноведения. // РязР. № 3. – 1972. – с. 98-100.
13. Виноградов, В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Изд-во Московского Университета, – 2001. – 224 с.
14. Влахов, С. Непереводимое в переводе. Реалии. / С.Влахов, С.Флорин. – М.: Международные отношения, – 1980. – 343 с.

15. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. В 2 томах. – Т.2: П-Я. – М.: Русский язык, – 2000. – 1088 с.
16. Ивина, Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых термино-систем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). – М.:Академ. проект, – 2003. –304 с.
17. Казакова, Т.А. Практические основы перевода.М.: СПб.: Издательство Союз, –2001. – 178 с.
18. Комиссаров, В.Н., Коралова А.Л. Практикум по переводу с английского языка на русский. A Manual of translation from English into Russian. М.:Высшая школа. 1990.128 с.
19. Соболев, Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М.: Издательство Литературы на иностр. Яз., – 1952. – 402 с.
20. Супрун, А. Е. Экзотическая лексика. – М.: ФН, № 2, – 1958. – 231 с.
21. Швейцер, А.Д. Перевод и лингвистика (газетно-информационный и военно-публицистический перевод). – М.: Воениздат, – 1973. – 280 с.

ISSUES OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL STUDY LINGUISTIC PHENOMENON OF “REALIA” IN LINGUISTICS

Adigozalova Nububat Nizami

Summary

Cognitive linguistics emerged in the late XX-th century. The subject of cognitive linguistics can still be found in the original theoretical problems of linguistics in the XIX-th century. I.A. Baudouin de Courtenay spoke on the subject of cognitive linguistics. He believed that on the basis of linguistic thinking it is possible to determine linguistic knowledge about all creatures that exist and do not exist in the world. Research on cognitive problems was most intensively carried out in the United States and Western Europe in the second half of the XX-th century. Here, first of all, it is appropriate to mention the works of such scientists as M. Johnson, J. Fillmore, G. Harman, J. Lakoff, D. Lightfoot, M. Minsky, S. Reed, R. Shepard, who are representatives of the Anglo-American linguistic cognitivism.

In Azerbaijan, the scientific works of such philologists as A.A.Rajabli, F.Ya.Veysalli, A.A.Abdullaev, M.B.Askerov, G.I.Yusifova, H.I.Guliyeva, E.A. Aliyeva, A.B.Bunyatova are devoted to the problems of cognitive linguistics.

This article examines the process of word formation, reveals the notion of “concept”, “term”, studies the historical development of the study of the term “realis”, summarizes the opinions of various linguists, and gives a definition of realia in our understanding.

ВОПРОСЫ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО ФЕНОМЕНА «РЕАЛИЙ» В ЛИНГВИСТИКЕ

Адыгезалова Нубубат Низами кызы

Резюме

Когнитивная лингвистика возникла в конце XX века. Предмет когнитивной лингвистики до сих пор можно найти в первоначальных теоретических проблемах лингвистики XIX века. аИ.А. Бодуэн де Куртенэ высказывался о предмете когнитивной лингвистики. Он считал, что на основе языкового мышления можно определить языковые знания обо всех существах, существующих и не существующих в мире.

Исследование когнитивных проблем наиболее интенсивно проводилось в США и Западной Европе во второй половине XX века. Здесь, прежде всего, уместно упомянуть работы таких ученых, как М. Джонсон, Дж. Филлмор, Г. Харман, Дж. Лакофф, Д. Лайтфут, М. Мински, С. Рид, Р.Шепард, которые являются представителями англо-американского лингвистического когнитивизма.

В Азербайджане проблемам когнитивной лингвистики посвящены научные труды таких филологов, как А.А.Раджабли, Ф.Я.Вейсаллы, А.А.Абдуллаев, М.Б.Аскеров, Г.И.Юсифова, Х.И.Гулиева, Э.А.Алиева, А.Б.Бунятова.

В данной статье рассматривается процесс словообразования, раскрывается понятие концепта, термина, изучается историческое развитие исследования термина “реалия”, обобщаются мнения различных лингвистов, и дается определение реалии в нашем понимании.

*Rəyçi: ADU-nun professoru, filologiya elmlər doktoru Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
Praktik xarici dillər kafedrasının 15 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 22 noyabr 2024-cü il*

UOT 372.8:811.111.

**XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV ASPEKTLƏR,
MÜASİR METODOLOJİ KONSEPSİYALAR**

Babayeva Arzu Tahir qızı
Orcid id:0000-0003-3134-918
Gəncə Dövlət Universiteti
arzu.babayeva@gdu.edu.az

Xülasə: *Bu məqalə kommunikativ yanaşmanın (Lexical Approach, Task-Based Learning, Language Awareness, Content-Based Instruction, Dogme, Demand High) müxtəlif aspektlərini araşdırır. Hər metodun əsas prinsipləri və dərs strukturu təqdim edilir, yerli tədris metodları ilə müqayisəli təhlil aparılır. Məqalədə müasir ingilisdilli tədris metodlarının əsas xüsusiyyətləri və effektivliyi müəyyənləşdirilir.*

Açar sözlər: Yanaşma, metodoloji prinsiplər, fərqiindəlik, ümumi təhsil bacarıqları, yeniliklər

Key words: Approach, methodological principles, awareness, general educational skills, innovations

Ключевые слова: Подход, методологические принципы, осознанность, общеобразовательные навыки, инновации

Metodologiya C. Riçards və T. Rocersin təriflərinə əsaslanır [11. 2012, s. 245]. Yanaşma dedikdə, müxtəlif üsullarla tətbiq edilə bilən prinsiplər toplusu nəzərdə tutulur. Məqalədə "müasir yanaşmalar" termini texnoloji vasitələrin məcburi istifadəsini deyil, pedaqoji metodların innovativ tətbiqini əhatə edir. A.Veydemanın qeyd etdiyi kimi, dərsləyin metodoloji əsaslarını başa düşmədən istifadəsi ya məzmunun tənqidi təhlil olmadan qəbul edilməsinə, ya da müəllimlərin köhnə metodlara üstünlük verməsinə səbəb olur [12. 2007, 4-5]. Riçards və Rocersin [11. 2012, s.250] fundamental araşdırmalarında qeyd edildiyi kimi, müxtəlif tədris metodları və yanaşmalarının əsaslarını dərinləndirən mənimsəmək müəllimin pedaqoji təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir və onun peşəkar inkişafına böyük töhfə verir. Bu bilik bazası müəllimə mövcud yanaşmaları hərtərəfli təhlil etməyə, onları sisteməlik şəkildə müqayisə etməyə və hər bir tədris kontekstinə ən uyğun metodları məqsədyönlü şəkildə seçməyə imkan yaradır. Peşəkar müəllimlər müxtəlif yaş qruplarından, dil səviyyələrindən olan tələbələrə effektiv işləmək üçün müxtəlif pedaqoji metodlardan məharətlə və çevik şəkildə istifadə etməyi bacarmalı, hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarını, öyrənmə üslubunu nəzərə alaraq, tədris prosesini optimal şəkildə qurmalıdırlar.

Tədqiqat

İndi xarici dilin tədrisinin müasir metodologiyasının əsas prinsipləri və yanaşmalarının dərinləndirən təhlilinə keçək. Bu təhlil bizə müasir dil tədrisinin əsas aspektlərini daha yaxşı anlamağa kömək edəcək.

Kommunikativ Dil Tədrisi (Communicative Language Teaching)

Müasir dil tədrisində istifadə olunan yanaşmaların əksəriyyəti kommunikativ metodologiyadan qaynaqlanır və onun fundamental prinsiplərini özündə əks etdirir. Bu səbəbdən, digər metodları araşdırmadan əvvəl, kommunikativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərini və prinsiplərini hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirməliyik.

Kommunikativ yanaşmanın mərkəzində real ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması dayanır. Bu fundamental məqsədə çatmaq üçün bir sıra effektiv vasitələrdən istifadə olunur:

autentik dil materiallarının geniş tətbiqi, dilin təbii ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi prosesi, diskurs səviyyəsində dərinlən təhlil və təcrübə, interaktiv cütlük və qrup işlərinin təşkili, hər bir tələbənin fərdi ehtiyac və maraqlarının nəzərə alınması, həmçinin tədris prosesində müxtəlif iş formaları və materiallar arasında seçim imkanının yaradılması [9. 2008, 125-128]. Bu kompleks yanaşma dil öyrənmə prosesini həm daha effektiv, həm də daha təbii edir.

Xarici dil öyrənmək sadəcə qrammatik strukturları əzbərləmək deyil, ünsiyyət prosesində dildən effektiv istifadə bacarığını mənimsəməkdir - yəni linqvistik, sosial-linqvistik və praqmatik səriştələrin inkişafıdır [5. 2018]. Dil kommunikativ məsələlərin həlli vasitəsidir, ona görə də təlimin məzmunu əlaqəsiz qrammatik qaydalar deyil, real ünsiyyət vəziyyətlərində istifadə olunan dil vahidləridir. Qrammatika və lüğət kontekstə əsaslanır - ünsiyyət situasiyası hansı qrammatik formaların və sözlərin öyrədilməli olduğunu müəyyən edir. Tələbələrə effektiv ünsiyyət strategiyaları öyrədilir. Kommunikativ səriştənin formalaşması üçün bütün dil fəaliyyəti növlərinin (dinləmə, danışma, oxu, yazı) inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Leksik yanaşma (Lexical Approach)

Lüğət və onun tərkib hissələri dilin əsas və ayrılmaz elementləridir. Müasir dilçilik tədqiqatları sübut edir ki, dilin mənimsənilməsi və istifadəsində lüğətin rolu əvvəllər təsəvvür edildiyindən daha fundamental və həlledicidir [11. 2012, s. 132]. Geniş miqyaslı dil korpusları üzərində aparılan sistemli araşdırmalar göstərir ki, ana dilində danışanların nitqində müəyyən sabit ifadələr və söz birləşmələri təkrarlanan nümunələr şəklində özünü büruzə verir [11. 2012, s.133]. Məhz bu səbəbdən, leksik yanaşma dil tədrisində lüğət tərkibinin öyrənilməsinə və mənimsənilməsinə xüsusi diqqət ayırır.

Maykıl Levis bu innovativ yanaşmanın dörd əsas təməl istiqamətini müəyyənləşdirir: Birinci və ən əsas istiqamət kimi, tələbələrin aktiv və passiv lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə söz yaradıcılığı prosesi ilə sistemli iş xarici dilin tədrisinin ilk mərhələlərindən başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

İkinci fundamental element söz birləşmələri və frazeoloji vahidlərlə məqsədyönlü işdir. Bu prosesə autentik mətnlərdə sabit ifadələri müəyyənləşdirmək və təhlil etmək, kontekstə uyğun yeni söz birləşmələri formalaşdırmaq və lüğətlərdən səmərəli istifadə vərdişlərini inkişaf etdirmək daxildir.

Üçüncü əsas istiqamət sinonimlərin, antonimlərin və mənə çalarlarının dərinlən öyrənilməsinə əhatə edir. Bu istiqamət üzrə aparılan sistemli iş tələbələrə formal və qeyri-formal dil üslublarını dəqiq fərqləndirməyə və müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında kontekstə maksimal dərəcədə uyğun ifadələr seçməyə imkan yaradır.

Mətn səviyyəsində lüğətlə işləmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Michael Luce bu məsələni belə vurğulayır: "Ayrı-ayrı cümlələr yalnız müəyyən kontekst daxilində həqiqi mənasını və kommunikativ dəyərini qazanır. İstənilən mətn sadəcə təsadüfi cümlələr toplusu deyil, məntiqi ardıcılıqla düzülmiş vahid bir sistemdir. Mətnin bütövlüyü və daxili uyğunluğu müəyyən struktur çərçivəsində müxtəlif linqvistik vahidlərin məqsədyönlü istifadəsi nəticəsində formalaşır". Bu fundamental prinsipdən çıxış edərək, dördüncü element kimi diskurs markerlərinin və onların funksional xüsusiyyətlərinin dərinlən mənimsənilməsi və praktik tətbiqi bacarığı ön plana çıxır.

Leksik yanaşmada qrammatika lüğətlə sıx qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə öyrədilir. M. Levis [10. 1993, s. 140-142] qrammatik hadisələrin məhz təbii dil kontekstində öyrənilməsinin həlledici əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Bu innovativ metodun iki mühüm

üstünlüyü var: birincisi, dil və nitq vahid, bütöv bir sistem kimi mənimsənilir; ikincisi, dil hadisələri həm induktiv, həm də deduktiv metodlarla kompleks şəkildə mənimsənilir. Bundan əlavə, təbii kontekst əlavə dil təcrübəsi qazanmaq üçün zəngin imkanlar yaradır.

Yanaşmanın obyektiv məhdudiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, ana dili daşıyıcılarının gündəlik nitq təcrübəsində istifadə etdikləri sabit ifadələrin, idiomatik birləşmələrin və frazeoloji vahidlərin həcmi o qədər genişdir ki, hətta ən intensiv xarici dil kursunda belə bunların kiçik bir hissəsini tam əhatə etmək praktiki cəhətdən mümkün olmur.

İkinci məhdudiyyət ondan ibarətdir ki, xarici dilin tədrisi prosesində yalnız lüğət tərkibi üzərində həddindən artıq fokuslanmaq və dilin digər fundamental aspektlərini (qrammatika, fonetika, praqmatika) kənarında qoymaq metodoloji cəhətdən məqsədəuyğun deyil. Bununla belə, leksik yanaşmanın əsas prinsiplərinin və elementlərinin tədris prosesinə və tədris materiallarına məqsədyönlü inteqrasiyası, müəllimin pedaqoji təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir və tədris prosesini daha effektiv edir.

Dil məlumatlılığı (Language Awareness)

Kommunikativ yanaşmanın əsas diqqəti qrammatik formalardan və leksik vahidlərdən daha çox məna və məzmunə yönəlsə də, müasir tədqiqatçılar tələbələrin diqqətini qrammatik strukturlara cəlb etməyin fundamental əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar. Bu yanaşma dil öyrənmə prosesində həm kommunikativ, həm də struktur aspektlərin tarazlı şəkildə nəzərə alınmasını təmin edir.

Braun H. D. və digər tədqiqatçılar [4. 2003, 251] dil məlumatlılığını (DM) dilin işləmə mexanizmləri haqqında şüurlu anlayışın formalaşmasına yardım edən kompleks pedaqoji yanaşma kimi müəyyənləşdirirlər. Başqa sözlə, tələbələr dili müstəqil şəkildə kəşf edirlər və bu prosesdə onlar dilin struktur xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəyirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil hadisələrinin şüurlu təhlili qrammatik-tərcümə metodundakı kimi formal dil sisteminin öyrənilməsinə nəzərdə tutmur. Əksinə, bu yanaşma dilin canlı ünsiyyət prosesində təbii mənimsənilməsinə hədəfləyir. Qrammatik materialın dolayı tətbiqi birbaşa təqdimatdan daha səmərəlidir, çünki tələbələr aktiv şəkildə düşünməyə, müstəqil təhlil aparmağa, fərziyyələr irəli sürməyə və bu fərziyyələri praktikada yoxlamağa sövq edir. Bu interaktiv proses onlara dil formalarını daha dərinlən anlamağa və daha səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır.

DM prinsiplərinə əsaslanan dil tədrisi aşağıdakı mühüm üstünlüklərə malikdir:

- tələbələrin analitik və tənqidi təfəkkürünün hərtərəfli inkişafı;
- beynin hər iki yarımkürəsinin aktiv iştirakı: analitik təfəkkür orqanı kimi sol və dünyanın intuitiv qavrayışına cavabdeh olan sağ yarımkürənin tarazlı fəaliyyəti;
- tələbə muxtariyyətinin, müstəqil iş bacarıqlarının və özünüinkişaf motivasiyasının formalaşması;
- dil duyğusunun və linqvistik intuisiyanın davamlı inkişafı.

Diqqət yetirilməlidir ki, həm lüğət, həm də qrammatika sahəsində dil hadisələrinin sistemli öyrənilməsi - yəni autentik kontekstdə dərinlən analiz, mövcud biliklərlə müqayisəli təhlil və praktik istifadə xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq elmi nəticələr çıxarma - həm tədqiqat, həm də ümumi təhsil bacarıqlarının kompleks inkişafı üçün son dərəcə səmərəli vasitədir. Bundan əlavə, dilin sadəcə ayrı-ayrı qrammatik qaydalar və leksik vahidlər toplusu deyil, qarşılıqlı əlaqəli və dinamik bir sistem kimi bütöv qavranılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir [8. 2009, 278]. Bu sistemli yanaşma tələbələrə dili daha dərinlən mənimsəməyə və praktik ünsiyyətdə səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif pedaqoji yanaşmaların effektiv tətbiqi xarici dillərin tədrisi təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir və tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir. Müasir yanaşmalar təkcə dil biliklərinin deyil, həm də təhsil standartlarına uyğun ümumi bacarıqların - tənqidi təfəkkür, problem həll etmə və yaradıcı düşüncə kimi kompetensiyaların inkişafını təmin edir. Bu metodlar tələbələrin daxili motivasiyasını artırır, onların fərdi öyrənmə üslublarını nəzərə alır və tədris prosesinə müasir dinamiklik gətirir. Pedaqoji texnikaları məharətlə birləşdirən, tədris materiallarının əsas prinsiplərini dərinlən anlayın və bu bilikləri praktikada səmərəli tətbiq edən müəllim, dərsləri həm effektiv, həm də maraqlı keçirməklə yanaşı, tələbələrin davamlı inkişafını da təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ə. Hüseynova. İngilis dili. Metodik Vəsait. Bakı, 2015
2. Hüseynzadə G. Xarici dildə nitq ünsiyyətinin öyrədilməsi. Bakı: Mütərcim, 2001
3. İsmayılova D. Tələbələrin xarici dil kommunikativ təcrübəsinin mədəni ünsiyyətinin ümumi nəzəri aspektləri // Azərbaycanca xarici dillər, 2007, № 1.
4. Brown H. D. Teaching by principles: An integrative approach to language pedagogy NY: Pearson, 2011.
5. CEFR - Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors. 2015
6. Ellis E. Language Awareness and its Relevance to TESOL // University of Sydney Papers in TESOL, №7, 2012. Pp. 1—23.
7. Hall, J. K. ve Verplaetse, L. S. (2000). Second and foreign language learning through classroom interaction. Mahwah, NJ: Erlbaum.
8. Karasik V. I. Language keys. Moscow: Gnosis, 2009. Bolitho R., Carter R., Hughes, R., Ivanic R., Masuhara H., Tomlinson B. Ten questions about language awareness // ELT Journal, № 57/3, 2003. Pp. 251—259.
9. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford, 2008.
10. Lewis M. Pedagogical implications of the lexical approach // Ed. by J. Coady Second Language Vocabulary Acquisition. Cambridge: CUP, 1997. Pp. 255-270.
11. Richards J., Rogers T. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: CUP, 2012.
12. Weideman A. The old and the new: reconsidering eclecticism in language teaching // Per linguam, №17 (1), 2007. pp. 1—13.

**INNOVATIVE ASPECTS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING,
MODERN METHODOLOGICAL CONCEPTS**

Babayeva Arzu Tahir
Summary

This article examines modern approaches to teaching foreign languages within the communicative framework (Lexical Approach, Task-Based Learning, Language Awareness, Content-Based Instruction, Dogme, Demand High). It presents the core principles and lesson structure of each method, comparing them with local teaching practices. The article identifies the key characteristics and effectiveness of modern English language teaching methods.

**ИННОВАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА,
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ**

Бабаева Арзу Тахир

Резюме

Данная статья исследует различные аспекты коммуникативного подхода (лексический подход, обучение на основе задач, языковая осознанность, предметно-языковое обучение, догме, повышение требований). Представлены основные принципы и структура урока для каждого метода, проводится сравнительный анализ с местными методами преподавания. В статье определяются основные характеристики и эффективность современных методов преподавания английского языка.

Rəyçi: dos. E.Abdullayeva

Grammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 07 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 noyabr 2024-cü il

UOT:81.

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQİ ANLAMAĞIN ŞƏRTLƏRİ

f.ü.f.d. Qurbanzadə Fatma Nazim qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
sahilamustafa@yahoo.com

Xülasə: Məqalədə qeyri dəqiq məntiqin şərtlərinə baxılıb. Burada real situasiyalarda əsl və yanlış fikirlərin ifadə edilməsi üçün qeyri dəqiq məntiqinin istifadə olunması aydınlaşdırılır. Qeyri dəqiq məntiq həmçinin bəzi qanunlarda yüksək proqnozlaşdırmada yaxşı nəticələr verir. Qeyri dəqiq məntiq geniş miqyaslı tətbiqlərdə istifadə olunur: aerokosmik texnika, nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi, biznes planların həll olunması və s. Məqalədə həmçinin qeyri dəqiq məntiqin vacibliyi göstərilir.

Açar sözlər: qeyri-səlis, idrak, təbii dil, məntiq, həqiqət, süni intellekt

Key words: fuzzy, cognitive, natural language, logic, truth, artificial intelligence

Ключевые слова: нечеткий, когнитивный, естественный язык, логика, истина, искусственный интеллект

Qeyri-səlis məntiq həqiqət və ya yalan ifadələrinin nadir olduğu real həyat şəraitlərini təqlid etmək üçün işlədilir.

Qeyri-səlis alqoritmləri kodlaşdırmaq nisbətən sadədir, lakin onlar hərtərəfli yoxlama və sınaq tələb edə bilər.

Praktikada bu konstruksiyaların hamısı doğru şərtin qismən qiymətlərinə imkan verir. Klassik məntiqdə olduğu kimi bütün mülahizələrin mütləq doğru və ya tamamilə yanlış olmasını tələb etmək əvəzinə, qeyri-səlis məntiqdə həqiqət dəyərləri sıfırdan birə qədər istənilən qiymət ola bilər. Bu, alqoritmlərə bir diskret məlumat nöqtəsindən fərqli olaraq verilənlər diapazonu əsasında qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır.

Qeyri-səlis məntiq geniş tətbiqlərdə istifadə olunur: aerokosmik mühəndislik, avtomobil hərəkətinə nəzarət, biznes qərarlarının qəbulu, sənaye prosesləri, süni intellekt, təbii dil təhlilləri və s.

Qeyri-səlis məntiq ilk dəfə Lütfi Zadə tərəfindən 1965-ci ildə İnformasiya və Nəzarət jurnalı üçün yazdığı məqalədə təklif edilmişdir. L.Zadə "Qeyri-səlis çoxluqlar" adlı məqaləsində informasiyanın emalında istifadə olunan verilənlərin növünü əks etdirməyə çalışmış və bu cür çoxluq üçün elementar məntiqi qaydaları çıxarmışdır [1, s.154].

"Çox vaxt real fiziki dünyada rast gəlinən obyektlərin siniflərinin dəqiq müəyyən edilmiş üzvlük meyarları olmur", - L.Zadə izah etdi. "Bununla belə, fakt olaraq qalır ki, belə qeyri-dəqiq müəyyən edilmiş "siniflər" insan təfəkküründə, xüsusən də nümunənin tanınması, məlumatların ötürülməsi və abstraksiya sahələrində mühüm rol oynayır" [2, s. 56].

O vaxtdan bəri qeyri-səlis məntiq maşın idarəetmə sistemlərində, təsvirlərin işlənməsi, süni intellekt və birmənalı şərhə malik siqnallara əsaslanan digər sahələrdə uğurla tətbiq olunur.

Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsini dərinlən başa düşmək üçün, ilk növbədə "qeyri-səlis (fuzzy)" termininin etimologiyasını bilmək lazımdır. R.Hodgenin məqaləsində yazılır ki, "qeyri-səlis məntiq L.Zadənin insan dillərinə xas olan müxtəlif məntiqləri incə qavraması ... elmi təfəkkür üçün təbii dillərin güclü və zəif cəhətlərinin tədqiq olunmasına marağı əsasında yaranmışdır". Dilçilik sahəsində geniş biliyə malik olan bu alim fiziki və mexaniki

hadisələrin mahiyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan “qeyri-səlis” ifadəsini dil və ya təfəkkür kateqoriyası olaraq istifadə edir. XX əsrin sonlarında yazdığı məqaləsində isə fiziki hadisələr axınını sərhəd şərtlərinin tipologiyası kimi adlanan qeyri-səlis kateqoriyaların təsviri baxımından irəli sürmüşdür ki, burada o, insanların sifət cizgilərinə görə bir-birlərini necə qəbul edib, tanıdıqlarını təsvir edir.

Qeyri-səlis məntiqin inkişafının ilkin mərhələsi L.Zadənin üçüncünü istisna edən məntiq qanununu və ona ikili olan uyğunluq məntiq qanununu zəiflətməyin zəruriliyinə dair sübutuna əsaslanırdı. Aristotel dövründən bəri bu qanunlar klassik çoxluqlar nəzəriyyəsində dayanıqlı hesab edilmişdir. Yeni “vinerdənsənəki” tarix göstərdi ki, yeni nəzəriyyələri kəşf etmək və inkişaf etdirmək üçün ənənəvi düşüncə tərzindən imtina etmək lazımdır. Nəticədə, elm dünyası iki hissəyə bölündü: süni intellektə çatmaq üçün klassik yanaşmaların (“yuxarıdan aşağıya”) tərəfdarları və yeni düşüncənin və yanaşmaların yaradılmasını müdafiə edən (“aşağıdan yuxarıya”) yolun tərəfdarları. Əslində, klassik nəzəriyyənin əsas aksiomunu rədd edərək, L.Zadə 1965-ci ildə yüksələn inkişaf yolu ilə bu sıçrayışı həyata keçirdi [3].

Qeyri-səlis məntiq ən əsas mənada qərar ağacı tipli analiz vasitəsilə inkişaf etdirilir. Beləliklə, daha geniş miqyasda, qaydalara əsaslanan nəticələr vasitəsilə proqramlaşdırılmış süni intellekt sistemlərinin əsasını təşkil edir.

Ümumiyyətlə, qeyri-səlis termini qərar ağacına bənzər sistemdə işlənilib hazırlana bilən çoxlu ssenarilərə aiddir. Qeyri-səlis məntiq protokollarının hazırlanması qaydalara əsaslanan proqramlaşdırmanın inteqrasiyasını tələb edə bilər. Bu proqramlaşdırma qaydalarına qeyri-səlis çoxluqlar da aid edilə bilər, çünki onlar hərtərəfli modellərin ixtiyarına uyğun olaraq işlənilib hazırlanır.

Qeyri-səlis çoxluqlar da daha mürəkkəb ola bilər. Daha mürəkkəb proqramlaşdırma analogiyalarında proqramçılar dəyişənlərin daxil edilməsini və xaric edilməsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan qaydaları genişləndirmək qabiliyyətinə malik ola bilərlər. Bu, daha az dəqiq qaydalara əsaslanan əsaslandırma ilə daha geniş seçimlərlə nəticələndə bilər.

Süni intellektə qeyri-səlis semantika

Qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis semantika anlayışı süni intellekt həllərinin proqramlaşdırılmasının mərkəzi komponentidir. Qeyri-səlis məntiqdən proqramlaşdırma imkanları da genişləndikcə, süni intellekt həlləri və alətləri iqtisadiyyatda bir sıra sektorlarda genişlənməyə davam edir.

IBM-in Watson, qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis semantikanın variasiyalarından istifadə edən ən məşhur süni intellekt sistemlərindən biridir. Xüsusilə maliyyə xidmətlərində qeyri-səlis məntiq maşın öyrənməsi və investisiya kəşfiyyatının nəticələrini dəstəkləyən texnologiya sistemlərində istifadə olunur.

Bəzi qabaqcıl ticarət modellərində qeyri-səlis məntiq riyaziyyatının inteqrasiyası analitiklərə avtomatlaşdırılmış alış-satış siqnalları yaratmağa kömək etmək üçün də istifadə edilə bilər. Bu sistemlər investora investisiyalarına təsir edən geniş dəyişən bazar dəyişənlərinə reaksiya verməyə kömək edir.

Qeyri-səlis çoxluqlar bədii mətnlərin təhlilində linqvistik informasiyanın üzərinə qoyulan məhdudiyətləri ehtiva edən tutarlı bir vasitədir. K.Abdulla yazır ki, mətn daxilində hər hansı hərəkət və ya hadisə ilə bağlı natamam məlumat verildikdə bu ona olan inamı azaldır. Məsələn: “yəqin ki” ifadəsi “ehtimal ki” ifadəsindən mənaca daha güclüdür. Bu məqamda “az”, “çox”, “daha çox” kimi təyinediciləri də diqqətdə saxlamaq lazımdır. Alim onu da qeyd edir ki, mətnə olan məlumatı müəllif öz biliyi, müşahidəsi və ya inancı əsasında olan epistemoloji mövqeyinə əsaslanaraq verir [4, s.77].

Qeyd edək ki, mətinlərdə işlədilən qeyri-səlis mənə ifadə edən sözlər daşdıqları mənə yükü baxımından, modallıq baxımından bir-birilərindən çox fərqlənir. Məsələn, *certainly* və *probably* sözləri modallıq baxımından fərqlə mənalar ifadə edir. *Certainly* əminlik birdirdiyi halda, *probably* modal sözü qeyri-müəyyənlik bildirir. Odur ki, mətinlərdə işlədilən qeyri-səlis mənəli sözlərin seçilməsində ehtiyatlı olmaq lazımdır.

K.Abdulla yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində adi hal ilə maksimal hal arasında dərəcələri müəyyənləşdirmək bəzən asan, bəzən isə çətin olur. Mətnin dil potensialına uyğun olaraq böyük bir gəmi təsvir edək. “Kitabi-Dədə Qorqud” mətni təsəvvürdəki bu obrazı asanlıqla elə ifadə edərdi: “Böyük ağac gəmilər oynadan su” [4, s.78]. Lakin təsəvvürdəki gəmi sadəcə böyük deyil. O, inanılmaz dərəcədə böyükdür. Mətn təsəvvürdəki obrazı uyğunlaşdırmağa cəhd edir. Ona görə də mətnə belə yazılır: “Böyük-böyük ağac gəmilər oynadan su”.

Buradakı “Böyük-böyük” ifadəsi böyüklüyün intəhasız ölçüsünü təsəvvür etmək çəhdidir. Qeyri-səlis məntiqin işə düşməsidir. Dildəki qoşa sözlər burada köməyə gəlir.

Qeyri-səlis məntiq təbii dil emalında hissələrin təhlili və mətn təsnifatı kimi tapşırıqlar üçün istifadə olunur. Təbii dil mətninin mənasında qeyri-müəyyənlik göstərir və bu qeyri-müəyyənliyə əsaslanaraq qərarlar qəbul edir.

Təbii dilin məntiqini bilmək onun qrammatikasını bilmək kimidir. Bir dilin qrammatik qaydalarını formalaşdırma bilmədən qrammatik cəhətdən düzgün danışmaq yaza bildiyi kimi, məntiqi qaydalarını və qanunlarını formalaşdırma bilmədən də öz dilinin məntiqindən istifadə edib ona əməl edə bilər.

Təbii dilin işlənməsi tapşırıqlarında qeyri-səlis uyğunluq həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, orfoqrafiya variasiyaları, orfoqrafik səhvlər, dublikat girişlər, ixtisarlar və s. əhatə edir.

İnsan davamlı olaraq düşünür. Düşünmə qabiliyyətinin anadangəlmə olub-olmamasından asılı olmayaraq, biz uşaqlarımıza səhvlərini müəyyən edərək və düzəltmək yolu ilə daha yaxşı düşünməyi öyrədirik. Üstəlik, bütün mülahizələrimiz yaşadığımız sosial aləmlərdən əldə etdiyimiz məlumatlara və ya məlumatları müəyyən etmək və təsnif etmək yollarına əsaslanır. Biz mütəmadi olaraq başqaları ilə fikirləşirik, ya nəticə çıxarmaq üçün onlarla birlikdə düşünürük, ya da müəyyən nəticələrin və ya hərəkət kurslarının ağlabatan, digərlərinin isə əsassız olduğuna inandırmağa və ya inandırmağa çalışırıq. Deməli, bu baxımdan hər bir insan ayrı-ayrılıqda mülahizə yürütsə də, mülahizə əsas sosial ölçüyə malikdir. Şəxsi olaraq düşünə bilsək və edə bilsək də, əsaslandırma prinsipcə və çox vaxt praktikada ictimaidir.

Gündəlik həyatımızda hər birimiz kimisə hansısa təklifin doğru olduğuna inandırmaq və ya başqa bir insanı bir şey etməyə inandırmaq istədiyimiz vəziyyətlərlə qarşılaşırıq. Bəzən biz təkcə bir insanı deyil, bir çoxlarını inandırmaq və ya inandırmaq istəyirik. Biz potensial işəgötürəni bizi işə götürməyə inandırmaq istəyə bilərik və bunu edərkən biz onu elan edilən iş üçün əla namizəd olduğumuza inandırmaq istəyirik. Biz müştərini satdığımız məhsulu almağa inandırmaq istəyə bilərik və ya bir müştəri olaraq satıcıyı almaq istədiyimiz məhsulun tələb olunan qiymətini aşağı salmağa inandırmaq istəyə bilərik. Biz dostlarımızı və ya ailəmizi müəyyən bir siyasi partiyanın və ya namizədin ləyaqətinə inandırmaq və onları müəyyən bir şəkildə səs verməyə inandırmaq istəyə bilərik. Fərsət əlamətdar olmamalıdır. Ola bilsin ki, biz dostumuzu və ya həmkarımızı bir fincan çay və ya qəhvə içmək üçün bizə qoşulmağa və ya ailə üzvünü açıq havaya çıxanda özü ilə çətin götürməyə inandırmaq istəyirik. Biz də eyni dərəcədə yaxşı tərəfdə ola bilərik - başqasının bizi inandırmağa və ya

inandırmağa çalışdığı kimi. Kiminsə başqasını və ya başqalarını bir şeyə inandırmaq və ya inandırmaq istədiyi vəziyyətlərin qeyri-müəyyən nümunələrini çoxaltmaq asandır. Bu zaman qeyri-səlis məntiq vasitələrindən istifadə etmək bizə yardım edir.

Qeyri-səlis məntiqi istifadə etməyin əhəmiyyətini belə sıralaya bilərik:

- 1) Qeyri-səlis məntiqi başa düşmək konseptual olaraq asandır;
- 2) Qeyri-səlis məntiqdə linqvistik seçim olduqca çoxdur;
- 3) Qeyri-səlis məntiq təbii dil qaydalarına əsaslanır və s.

Ədəbiyyat

1. Copi, I.M. Introduction to Logic. New York: MacMillan, 1954, 654 p.
2. Walton, D. A Pragmatic Theory of Fallacy. Tuscaloosa and London: University of Alabama Press, 1995, 344 p.
3. https://as-journal.edu.az/en/lutfi-zad%C9%99nin-irsi-v%C9%99-qeyri-s%C9%99lis-m%C9%99ntiqin-humanistik-sisteml%C9%99rin-davranislarinin-oyr%C9%99nilm%C9%99sind%C9%99-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti_en
4. Abdulla K., Əliyev R. "Kitabi Dədə Qorqud" və qeyri-səlis məntiq. Bakı: 525-ci qəzet, 2022, 120 s.
5. Zadeh, L. A. "Fuzzy sets". *Information and Control*. **8** (3). San Diego: 338–353, 1965.
6. Babuška, Robert. *Fuzzy Modeling for Control*. Springer Science & Business Media. 1998.
7. Asli, Kaveh Hariri; Aliyev, Soltan Ali Ogli; Thomas, Sabu; Gopakumar, Deepu A. [Handbook of Research for Fluid and Solid Mechanics: Theory, Simulation, and Experiment](#) (ingilis). CRC Press. 2017-11-23.
8. <https://www.mathworks.com/help/fuzzy/what-is-fuzzy-logic.html>

CONDITIONS FOR UNDERSTANDING FUZZY LOGIC

Gurbanzade Fatma Nazim

Summary

The article deals with the conditions for understanding fuzzy logic. It states that in theory, fuzzy logic is used to mimic real-life situations where true or false statements are rare. Besides, fuzzy logic is meant to be a heuristic approach that allows for better results and better integration with rule-based programming. Fuzzy logic is used in a wide range of applications: aerospace engineering, vehicle traffic control, business decision making, industrial processes, artificial intelligence, natural language analysis, etc. The article also introduces the importance of using fuzzy logic.

УСЛОВИЯ ПОНИМАНИЯ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ

Гурбанзаде Фатма Назим кызы

Резюме

В статье рассматриваются условия понимания нечеткой логики. В ней говорится, что в теории нечеткая логика используется для имитации реальных ситуаций, в которых истинные или ложные утверждения встречаются редко. Кроме того, нечеткая логика призвана быть эвристическим подходом, который позволяет получать лучшие результаты и лучше интегрироваться с программированием на основе правил. Нечеткая логика используется в широком спектре приложений: аэрокосмическая техника, управление движением транспортных средств, принятие бизнес-решений, промышленные процессы, искусственный интеллект, анализ естественного языка и т. д. В статье также рассматривается важность использования нечеткой логики.

Rəyçi: fil.f.d., dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva
Daxil olma tarixi 05 noyabr 2024-cü il

UOT:80.

ƏDƏBİ DİL NORMASI VƏ FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Həsənova Afət Azər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hasanova_a@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə ədəbi dilin struktur elementlərində baş verən dəyişikliklər, onun üslubi diferensiasiyası və Cənub ədəbi dilin Şimalla müqayisəsindən bəhs edir. Belə ki, ədəbi dil normasının elmi və publisistik üslublar üzrə paylanması spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxarır. Bu xüsusiyyətlər Cənub şairlərinin əsərlərindən gətirilən nümunələrdə, öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: ədəbi dil norması, üslublar, bədii üslub, publisistik üslub

Ключевые слова: нормы литературного языка, стили, художественный стиль, публицистический стиль

Key words: norms of literary language, styles, artistic style, journalistic style

Müasir dünyada kitablar, media, internet vasitəsilə məlumatların yayılması mühüm rol oynayır. Buna görə, məlumatları düzgün anlamaq, eləcə də digər insanlar üçün əlçatan və aydın informasiya mənbəyi olması vacibdir. Məhz bu səbəbdən ünsiyyətdə çətinliklərdən qaçmaq üçün nitq mədəniyyətini mənimsəmək zəruridir. Nitq mədəniyyətinin əsası ədəbi dil normalarına riayət etməkdir. Ədəbi norma sabitdir və dil sisteminin ən davamlı həyata keçirilmə formalarını təmsil edir. Bu normalar bütün danışanlar üçün vahid və məcburidir. Normaların müəyyən edilməsində mütəxəssislər ədəbi dil normalarına istinad edir. Müasir dil reallığını nəzərə alsaq, ədəbi dildə danışanların az olduğunu görmək olar. Nitq prosesi zamanı isə sosial fərqlər azalır. Kodlaşdırılmış normaların təkrarlanan normalarla əvəz olunması, adətən, hazırlıqsız, spontan nitqdə baş verir. Bu obyektiv reallığı nəzərə almaq lazımdır. Dilin ruhuna zidd olmayan və onun inkişafında sağlam meyillərə uyğun olan geniş yayılmış təkrarlanan normalar zamanla kodlaşdırıla bilər. Ancaq kodlaşdırılmış normaların təkrarlanan normalarla radikal əvəz olunması arzuolunan deyil, çünki bu, nəsillər arasında dil fərqi dərinləşdirir və mədəni münaqişələrə səbəb ola bilər. Hər bir dil daşıyıcısı öz nitq davranışını ünsiyyət məqsədlərinə uyğun qurmağı və müasir ədəbi dilin kodlaşdırılmış normalarına riayət etməlidir. Ədəbi dilin xüsusiyyətlərindən biri onun funksional üslublara malik olmasıdır. Ədəbi dilin daxili strukturunda baş verən proseslər onun üslubi diferensiasiyasında da özünü göstərir. Qeyd edək ki, cənubda ədəbi dilin üslubi diferensiasiyası Şimalla müqayisə etdikdə xeyli dərəcədə geridə qalır. Bu, əlbəttə ki, dilxarici amillərlə əlaqəlidir. Belə ki, bir zamanlar Azərbaycan dilinin müstəqil fəaliyyət göstərə bilməməsi, ana dilində mətbuata və təhsilə qadağanlar qoyulması dilin tətbiq sahələrini və onun funksional dairəsini daraltmışdır. Ədəbi dil uzun illər ərzində bədii üslub çərçivəsində fəaliyyət göstərmişdir [2, s.165].

Qeyd edək ki, poeziyada başlıca olaraq əruz vəznli klassik şeir ənənəsi. xalq şeiri ənənəsi. sərbəst şeir yaradıcılığı istiqamətdə inkişaf müşahidə olunur: . Poeziyada bu üç istiqamətə uyğun olaraq şeir dilində ifadə vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi nəzərə çarpır.

Əruz vəznli klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərdə trafaret ifadə tərzini, klişeləşmiş söz və ifadələr, izafət tərkibləri yenə də əsas yer tutur:

Qan olan könlüm boşalmaz dərdü qəmdən bir zaman, Gör nə bazarım tutub, işləkdə dərbarım mənim. Eylərəm tabü təhəmmül, hər nə gəlsə başıma, Çünki hər divardan alçaqdı

divarım mənim.(Y.Şeyda);

Min kərə yandı pərim şövqi-vüsasında sənin Sən kimi şəm ham, mən kimi pərvanə, gözəl. İntizarın eylədi Naziri-biçarəni Zat, Gəl, daha yox dözüümüm həsrəti-hicranə, gözəl. (M.Məlikpur - Nazir)

Bildiyimiz kimi, klassik şeir dilində danışiq dilindən qaynaqlanan fonetik, morfoloji xüsusiyyətlər, o cümlədən də xalq dilinə məxsus söz və ifadələrə müəyyən dərəcədə yer verilir. Lakin bunlar klassik şeirin qəlibləşmiş modeli çərçivəsində epizodik mahiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə Cənubda sərbəst şerə də ciddi maraq oyanmışdır. Sərbəst şeir yaradıcılığında Şimal normasının xüsusi çəkisi artır, ifadə tərzində universallıq müşahidə edilir; şeirin poetik imkanlarından qarışıq şəkildə istifadə olunur.

Gözləyirəm, bəlkə də insan çatacaq

O uzaqlarda batıb-çıxmada nurlu günəşə.

Bütün aləm dolacaq

Nur ilə, ədl ilə, müsavat ilə,

Sevgiylə, ümidlə- Yumuram gözlərimi, Gözləyirəm... Gözləyirəm (Ə.Möhsüni);

Özüm nisgil, Sözüüm nisgil, Yazım nisgil, Sazım nisgil, Adım nisgil, Yadım nisgil, Elim, dilim, obam nisgil (Ə.Möhsüni)

Mən də səsimi ucaltım,

Dünyada uçan səslərə qatdım.

Haray çəkdim, hay saldım,

Hər yandan

Başıma toplandı mənim kimilər,

Səbri, dözüümü tükənənlər.

Səbrə səbr daşları. (Səhənd)

“Ölüdən şeytan da əl çəkir” derlər. Bəs nədən əl götürmür dev duman Bu yalnız qaladan?

İgitləri qırılmış, adamsız qaladan? (İ.Hadi)

Cənubda nəsr dilinin elə bir qədim ənənəsi yoxdur. Şimalda yazıb-yaradan Cənublu nasirlərin əsərləri bu prosesə müəyyən dərəcədə təsir göstərdi. Cənubda nəsr dilinin başlıca xüsusiyyəti nağıl təhkiyəsinə yaxın olması, lirik-romantik üslubun aparıcı yer tutmasıdır [3.s.436]. Bütövlükdə, bədii üsluba xas danışiq dili elementləri, dialektizmlər nəsr qolunda da üstün yer tutur.

Təbiət təsviri ilə bağlı səhnələrdə lirik hissələr hakim olduğundan nəsr dilində şeirin texniki imkanlarından - qafiyə, paralellik yaradan həmcins üzvlərin təkrarından, xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarından istifadə edilir: Nə sandıq qaldı, nə boxça-bucaq. Açdı, saçdı, sökdü, tökdü, çaldı, çapdı, qopardı, apardı, atdı içəri... Özünə tay bir-iki qarınqulu ilə pişirdi, aşırdı (İ.Hadi. Göy qurşağı).

Hər bir xalqın folkloru həmin xalqın tarixi keçmişini, dilinin, tarixinin qədimliyini, ədəbi qədimliyini, milli adət ənənələrini daha tutarlı şəkildə aşkara çıxarmağa kömək göstərir [5.s.8].

Cənubda nəsr dilində danışiq elementlərinin üstünlüyü bir sıra hallarda müəllifləri dialekt sözlərinə ayrıca izahlar verməyə sövq edir [4.s 54].

Nəsr dilində diqqəti çəkən sintaktik xüsusiyyətlərdən biri də bəzən mübtədə ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın gözlənilməməsidir. Şimal normasına görə mübtədə insan və başqa canlı anlayışlarını bildirmədikdə xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşmır: Ağaclar çiçəkləyir. Maşınlar sürüşür və s. Cənubda isə cansız əşyaları bildirən və cəm halında işlənən

mübtədadadan sonra gələn xəbərə də cəm şəkilçisi artırılır: Yuxudan doymamış gözləri hələ yaxşı acılmayırdılar...

Ədəbi dil normasının elmi və publisistik üslublar üzrə paylanması da bəzi spesifik xüsusiyyətlər özünü göstərir [1,c45]. Cənubda elmi üslub tam gücü ilə fəaliyyət göstərə bilmədiyi üçün bu üsluba xas olan ifadəlik vasitələrində də hərtərəfli şəkildə istifadə olunmur. Dəqiq elmlər üzrə əsərlər yazılmadığından bu sahəyə 'aid terminologiya və dil təcrübəsi yaranmamışdır. Lakin bununla humanitar elmlər üzrə ciddi uğurlar qazanılmışdır. Bu da öz növbəsində elmi üslubun funksional baxımdan tam formalaşması üçün zəmin rolunu oynaya bilər. Cənubda elmi üslubun başlıca əlaməti bədii üslubla müqayisədə ədəbi dil normalarının sabitliyi, danışq dili elementlərinin azlığı, Şimal normalarının güclü təsirinə məruz qalmasıdır. Publisistika - zamanın, mühitin tələblərinə müvafiq olaraq yaradıcılıq potensialını aktiv ictimai fəaliyyət üsuluna çevirmək vasitəsi, sənətkarın həyata nüfuzunun başlıca barometri, mövcud problemin həlli istiqamətində düşünməyə və hərəkətə sövq edən yeni fikir, ideya, enerji ötürücüsüdür. Cənubda publisistik üslubun norması kimi leksik səviyyədə ümumanlaşmış sözlərdən istifadə edilməsini, məcazi mənali söz və ifadələrə yer verilməsini, loru danışq leksikasından sərf-nəzər edilməsini göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan ədəbi dil tarixi. III cild* –Bakı: Şərq-Qərb -2007,-335 s.
2. Adilov V.Z. Ədəbi dil və norma/Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı: Elm, 1991, s.106-107
3. *Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. IV cild*. Bakı: Elm, 2011, s. 694-727
4. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil normaları, üslublar... Bakı, Elm, 1990, 128 s.
5. Səhənd. Seçilmiş əsərləri –Bakı: Şərq-Qərb -2006, -141 s.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ НОРМЫ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ

Гасанова Афат Азер кызы

Резюме

В статье говорится об изменении структурных элементов литературного языка, его стилистической дифференциации и сравнении южного литературного языка с северным. Распределение литературной языковой нормы по научным и публицистическим стилям обнаруживает специфические особенности. Эти особенности отражены в примерах из произведений южных поэтов.

LITERARY LANGUAGE NORMS AND FUNCTIONAL STYLES

Hasanova Afat Azer

Summary

The article discusses the change in the structural elements of the literary language, its stylistic differentiation and a comparison of the southern literary language with the northern one. The distribution of the literary language norm by scientific and journalistic styles reveals specific features. These features are reflected in examples from the works of southern poets.

Rəyçi: f.f.d. R.Z. Quliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının 21 oktyabr 2024-cü il tarixli iclas protokolu.

Daxil olma tarixi 22 oktyabr 2024-cü il

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏR

Hüseynova Şahla Ələkbər qızı, Həsənova Səma İmamverdi qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

hsehla744@gmail.com, nerinehesenova@gmail.com

Xülasə: *Neologizmlər dilin leksik tərkibində əhəmiyyətli rol oynayır. Həm nəzəri, həm gündəlik nitqimizdə işlədilən sözlərin içində bizə yeni olan ifadə və sözlər vardır. Bu mənada mövzumuz aktualıq kəsb edir.*

Neologizm sözünün mənası: new words- yeni söz, new usage- yeni işlətmə, new expression- yeni ifadə kimi oxşar mənalara gəlib çıxır. Yeni söz, yeni ifadə təbii ki, dilçilikdə indiyə qədər bizə tanış olmayan, yəni ümumişlək olmayan sözün artıq leksikonumuza daxil olması kimi qiymətləndirilir. Nyumark (1988) neologizm terminini həm dildə, həm də dilçilik aspektində leksikoloji vahid üçün qazanılmış yeni söz və yeni ifadə kimi tərif etmişdir.

Açar sözlər: neologizmlər, neologizmlərin növləri, neologizmlərin yaranma səbəbləri

Key words: neologisms, the types of neologisms, the causes of neologisms

Ключевые слова: Неологизмы, виды неологизмов, причины неологизмов

Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işlənmə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir. Bütün bunları nəzərə alaraq B.Xəlilov işlənmə dairəsinə görə müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı söz qruplarını fərqləndirir:

1) ümumişlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər;

2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər;

3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri. [2, 230]

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bəzi məfhumların və onları bildirən sözlərin köhnəlib aradan çıxdığı kimi bir sıra yeni məfhumlar onları bildirən yeni sözlər də yaranır ki, bunlar da neologizmlər (yunanca neos -yeni, loqos – söz deməkdir) adlanır.

Neologizm termini yalnız “tamamilə yeni bir leksik vahid” deyil, həm də mənası dəyişdirilmiş mövcud bir kəlmə ehtiva edən daha geniş bir məna daşıyır. Neologizmlər müxtəlif dillərdə söz, qrammatika və tələffüzün özünəməxsus nümunələri ilə fərqlənir.

Bir çox Amerikan lüğətlərinin (Merriam Webster Dictionary, The American Heritage Dictionary, Collins Theraurus) müəlliflərinin neologizmlərin təsvirinə dair yanaşma tərzinə baxanda, hamısının oxşar məxrəcə gəldiklərinə şahid oluruq. Nyumarkın yanaşmasına görə neologizm bəşəriyyətin inkişaf dövründə dildə aranmış logikanın nəticəsidir. O, neologizmləri dilçilikdə müxtəlif formalarda xarakterizə etmişdir: The old word with new senses-köhnə sözə yeni toxunuş. [5;2]

Günümüzdə yeni söz və həmçinin yeni məna kəsb edən sözlərin yaranması zəruridir. Neologizmlər istehsalatın, elmin, mədəniyyətin, inkişafı üçün əlaqədar olaraq yeni yaranmış anlayış, hadisə və keyfiyyətləri bildirmək üçün əmələ gəlir. Neologizmlərin yaranmasında elmin rolu xüsusilə böyükdür. Yaranan bütün yeniliklər, bütün ixtiralar isə söz vasitəsilə öz əksini dildə tapır. Elə buna görə də, müasir dövrdə də ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə dair yüzlərlə neologizm daxil olmuşdur. Bu neologizmlər iki

mənbədən birinci, öz dili daxili imkanları əsasında; ikincisi, başqa dillərdən söz almaq əsasında yaranmışdır.

Yaranan yeni sözlər, yəni neologizmlər on çox elm və leksikanın inkişafı ilə bağlıdır. İngilis dilində neologizmlərə misal olaraq, smog (smoke+fog), app (Software application for a smartphone or tablet computer), troll (An individual who posts inflammatory, rude, and obnoxious comments to an online community), ego surfer (A person who boosts his ego by searching for his own name on Google and other search engines). Azərbaycan dilində isə kompüter, printer, skaner, özəlləşdirmə, soyqırım, işbirliyi, yayım, cəngüdə, çağdaş, bölgə, açıqca, soyad, durum və s. kimi sözləri nümunə göstərmək olar. [1;1 12]

Neologizmlərin dilimizə yeni söz kimi daxil olması səbəbi ilə arxaizmlər leksikonumuzda artıq daha az işlənən sözlərin, ifadələrin toplandığı baza kimi əhəmiyyət kəsb edir. Arxaizmlərin elmi tədqiqi və təsnifi məsələsinə S.Cəfərov, A.Qurbanov, F.Zeynalov, S.Əlizadə və digər alimlər münasibət bildirmişlər. A.Qurbanov arxaizmlərə köhnəlmiş sözlərin bir növü kimi yanaşmışdır.

Yazıçılar yeni sözlər yaratmaqda şübhəsiz yaxşıdır. Fərqli cəhət bundan ibarətdir ki, bir söz icad etmək ayrı, amma gələcək nəsillər tərəfindən genlə istifadə ediləcək böyük bir söz yaratmaq ayrı bir anlayışdır.

Bəzi neologizmlər 50-60-70-ci illərdə və ya daha əvvəl hazırlanmışdı, ancaq bu yaxınlarda geniş istifadə edilməyə başlanmışdır.

Oxbridge -Əvvəlcə Oxbridge William Thackeray romanında uydurma bir qurum olaraq tanındı. Və sonra Oksford və Kembriçin birləşdirilmiş adı üçün istifadə olunmağa başladı. **Pedestrian (Piyada)** - William Wordsworth onu icad edənə qədər piyada gəzən bir insanı adını çəkəcək bir söz leksikonda yox idi.

Scientist (Elm adami) - William Whewell, "İnduktif Elmlər Fəlsəfəsi" əsərini yazdı, burada elmlə məşğul olan bir insanın adının olmaması ilə bağlı çaşqınlıq ifadə edildi. Bu şəkildə "alim" sözü yarandı.

Workaholic (işini çox sevən) Doktor Wayne Oates, bir Workaholic etirafları: iş asılılığı haqqında aktlar Kitabını yazarkən bu sözü təyin etdi. -Holic şəkilçisi "alkoqol" sözündə olduğu kimi bağlılığı ifadə edir. Oates da işə bir növ asılılığı kimi baxırdı.

Twitter- Bu onomatopoeik (səsin fonetik təqlid edilməsi bu vəziyyətdə bükülmə) sözü Geoffrey Chaucer-s təyin edilmişdir. Göründüyü kimi İngilis dili lüğətlərinin bir sıra orijinal sözlərlə təmin edilməsində böyük töhfə verir.

Yahoo - İndi dünyada kim bu sözü bilmir? Ancaq hər bir insan bunun mənşəyindən xəbərdar deyil. "Yahoo" sözü ilk dəfə Jonathan Swift-in "Gulliver Travels" romanında təqdim edilmişdir. Yahoistlər materialist münasibətləri olan ibtidai qəddar varlıqlar idi. Examples of Social Networking and Technology (Internet və texnologiya ilə bağlı nümunələr):

Google: To use an online search engine as the basis for looking up information on the World Wide Web (Internet axtarış sistemindən bütün dünya üzrə məlumat axtarmaq üçün istifadə olunan şəbəkə).

404: Someone who's clueless. From the World Wide Web error message 404 Not Found, meaning that the requested document could not be located (Zərərsiz biri; yəni tələb olunan sənədin mövcud olmadığı deməkdir)

Troll: An individual who posts inflammatory, rude, and obnoxious comments to an online community (Internet birliyinə iltihablı, kobud və ədəbsiz şərhlər yazan bir şəxs).

Neologizmlər arıxi kateqoriyadır. Söz ümumişlək səciyyəyə daşıyıb lüğətə düşürsə o, neologizm olma xüsusiyyətini itirir. Yeni söz yaratmanın bir tipi yeni anlayış təyin edən

terminoloji, digər tipi isə ifadəli üslubi söz yaratmadır. Sözün yeniliyi dövrə görə müəyyənləşir, zamanla bağlı hadisə kimi başa düşülür. Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və yaranma mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, eləcə də başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi şəkildə yarana bilər. Məhz bunları nəzərə alaraq ingilis və Azərbaycan dilində neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar:

1) Dilin daxili imkanları hesabına yaranan neologizmlər: yeddiillik, qardaşlaşmaq, bərabərlik, əyləc, nəfəslik və s. ingilis dilində killingest, Englished, geniused və s.

2) Başqa dillərdən söz almaqla yarananlar: teletayp, radiolakatr, menecer, marşal, motel, akvatoriya, akvamarin, pedikür və s., ingilis dilində isə fransız dilindən déjà vu, jamai vu, déjà dit, franc fort, touché, parkour, ispan dilindən isə plaza, silo, bonanza, salsa, fiesta və s. kimi sözlər neologizm kimi lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

3) Ümumi şəkildə yaranan neologizmlər: respublika, orbit, ekstremist, balet, terorist, kürəsəl, bilgisayar, ismarıç və s.

4) Sözyaratma üsulları ilə əmələ gəlməsi ilə yarananlar: pozucu, ağızlıq, tezlik, ölümsüzlük, pişiklik, dönümsüz, dərđaramma, taleyikür, boğazı bantlılar, qraxmallı oxumuşlar və s.

Neologizmlər hər bir dilin sözyaratma formalarının modelinə uyğundur. Neologizmin əmələ gəlmə üsulları hər ki dildə, demək olar ki, eynidir və morfoloji yolla yarananlar kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir Neologizmlər, digər passiv leksik laylar kimi, özünəxas olan üslubi vəzifələri və konkret işlənmə sferasına malikdir. Yeni sözlər ingilis dilində daha çox publisistik üslubda özünü biruzə verir. [3;75]

Neologizmlər kütləvi informasiya vasitələri, internet və danışiq vasitəsi ilə populyarlaşa bilər. O cümlədən, fərqli jargondan istifadə ilə tanınan bir çox sahədəki akademik diskussiya və nitqimizin tez-tez istifadə olunan hissələrinə çevrilə bilər. Neologizmlərin bir qismi ümumişlək sözlərə çevrilir, bir qismi öz yeniliyini qoruyub saxlayır. Onların dilin bir hissəsi olaraq davam etməsi bir çox amillərdən asılıdır. Ehtimal ki, bunlardan n başlıcası ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsidir. Bir söz və ya ifadə artıq "yeni" olmadıqda, artıq neologizm deyildir. Neologizmlər "köhnə" olmaq üçün onilliklər çəkə bilər. Bir sözün neologizm hesab edilməməsi üçün bir sözün nə qədər köhnə olması faktı da buna təsir edə bilər.

Neologizmləri araşdırarkən, onlara olduğu kimi diqqət yetirmək lazımdır. İngilisdilli cəmiyyətin qəbul etdiyi yeni bir düşüncə tərzini yeni sözlərdə öz əksini tapır. Neologizmlər həmçinin həyat nə qədər sürətlə yaşanırsa, yeniliklər baş verirsə yeni sözlər də bir-birlərini eyni sürətlə əvəz edir. Bu da digər bir faktdır ki, neologizmlər bir başa tarixlə də uzlaşır. Lakin əsas budur ki, bu qarışıqların içində dilə elə yeni sözlər daxil olurki, uzun müddət öz yeniliyini günümüzdə də saxlayır və daha az dəyişikliklərə məruz qalır.[4;2]

Neologizm yeni bir məna verilmiş mövcud bir söz və ya ifadəyə istinad edə bilər. Onlar yeni bir mədəni kontekstdən götürülmüş ixtiraların, yeni hadisələrin və ya köhnə fikirlərin müəyyənləşdirilməsində olduqca faydalıdır.

Zaman keçdikcə neologizmlər işlənmə məqamından, nə vaxt meydana çıxmasından, anlaşılma dərəcəsiindən asılı olaraq get-gedə dəyişilir. Buna görə də yeni söz, toz? söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür.

Araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, neologizmlər müasir həyatın tələbləri nəticəsində yaranmış elmi, texnoloji, başqa dillərdən leksikonumuza daxil olan yeni ifadə, sözlərin günümüzdə daha çox işlənməsinə gətirib çardır. Bir müddət dildə işlədildikdən sonra ümumişlək sözlərə çevrilə bilirlər. Ümumişlək sözlər isə bir müddətdən sonra sözün

neologizmə xas xüsusiyyətlərini itirir. İnsanlar yaşadığıca yeniliklərin baş verməsi qaçınılmazdır. Dolayısı ilə neologizmlər həmişə yaranacaq və zaman aşımına uğrayıb yenilənəcək.

Ədəbiyyat

1. Aziza Həjiyeva, English lexicology, Baku, 2011.
2. Buludxan Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakt, 2008
3. R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin, A course in modern English lexicology, Moscow, 1979.
4. <https://kpfu.ru/docs/F1797492221/Lectures.on.Lexicology1.pdf>
5. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/466/leksika-2.html>
6. <https://www.vappingo.com/word-blog/great-examples-of-neologisms/>
7. Hashemi, L. English Grammar in Use- Supplementary Exercises/ L. Hashemi, R. Murphy.- Cambridge: Cambridge university Press, 2019.

NEOLOGISMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Huseynova Shahla Alakbar, Hasanova Sama Imamverdi

Summary

Neo-religiousism Plays important role in lexical composition. AS a result of the research, neologism. the emergence of the emergence of technicians and technicians in the modern era, the emergence of A new fundraisings system and the emergence of great fund. F AS postulated period of postage, all the neologisms are set up by the oblique oblique slopes. More than once the necks of the boy are weighed down on the char- acter.

In modernity, not in the background of innovation and technical innovation. Consequently, neologisms will always be created and updated in the summer.

НЕОЛОГИЗМЫ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Гусейнова Шахла Алекпер кызы, Гасанова Сама Имамверди кызы

Резюме

Неологизмы играют очень важную роль в лексическом составе слова. Неологизмы, возникшие как результат развития науки и техники в современный период, пополняют язык новыми словами и обогащают его словарный фонд. После определенного периода почти все неологизмы становятся обычными общеупотребительными словами. Общие слова через некоторое время теряют некоторые характерные для неологизма особенности. В современном мире на фоне развития науки и техники инновации неизбежны. Следовательно, неологизмы постоянно будут появляться и обновляться в языке.

Rəyçi: Dos. Əliyeva Zahirə

Praktik xarici dillər kafedrasının 30 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 01 oktyabr 2024-cü il

UOT:81.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Musayeva Aynur Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
1972aynurum@inbox.ru

Xülasə: *Modal sözlər ifadə olunan fikrə münasibət bildirməklə yanaşı, cümlə vahidlərinin təşkilində də müəyyən rol oynayır. Mənşəcə müstəqil leksik vahidlərdən yaranan və leksik mənaya malik olmayan modal sözlərin sintaktik funksiyası olmadığı kimi, söz yaradıcılığı prosesində də iştirak edə bilmir. Onlar tərkib hissəsi olduğu sintaktik vahiddə əlavə məna çalarları yaradır.*

Modal sözlər bəzən tərkibcə fərqli variantlar əmələ gətirir və paralel şəkildə bunlardan istifadə olunur. Bu paralellər məndə məna çalarları ilə fərqlənir. Modal sözlərin bəzi bağlayıcılarla işlənməsi cümlədə təsdiq, müqayisə, bənzətmə çalarları yaradır, yaxud qüvvətləndirir.

Modal sözlərin cümlə daxilində mövqeyi onların funksionallığına bu və ya digər dərəcədə təsirsiz qalmır. Modal sözlərin cümlədə yanaşı işlənməsi onların mənaca qüvvətləndirilməsinə səbəb olur. Modal sözlərin danışq dili forması da yazılı ədəbi dildə işlədilir və fonetik paralellik əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində bəzi modal sözlər iştirak edir. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər cümlə şəklində də işlənə bilər.

Açar sözlər: modallıq, nitq hissəsi, leksik vahidlər, morfoloji funksiya

Key words: modality, part of speech, lexical units, morphological function

Ключевые слова: модальность, часть речи, лексические единицы, морфологическая функция

Azərbaycan dilində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən köməkçi nitq hissələrindən biri modal sözlərdir. Cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən belə sözlər sintaktik vahidin həm məna, həm də quruluş-forma cəhətdən təşkilində əvəzsiz rol oynayır. Düzdür, elə cümlə nümunələri olur ki, modallıq bildirən sözlərin bu və ya digər şəkildə iştirakına ehtiyac qalmır. Tədqiqatçılara görə, Azərbaycan dilində, o cümlədən türk dillərində feilin şəkilləri feili xəbərlə cümlələrdə modallıq kateqoriyasını ifadə etmək üçün tamamilə kifayətdir. Buna görə də bir sıra Avropa dillərində olan modal feillər Azərbaycan dilində yoxdur... İsmi xəbərlə cümlələrdə isə modallıq müəyyən sözlərin yardımı ilə yaranmışdır (bax: 7, s. 462). Modal sözlər leksik mənaya malik olmadığı kimi, heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir və sintaktik vəzifə yerinə yetirmir. Modal sözlərin əksəriyyəti də digər köməkçi nitq hissələri kimi müstəqil leksik vahidlərdən yaranmışdır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, onlar öz morfoloji funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər, tərkib hissəsi olduğu sintaktik vahiddə əlavə məna çalarları yaradır. Modal sözlərin məna növləri haqqında ayrı-ayrı qrammatika kitablarında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda modal sözlərin məna növlərinin modallıq kateqoriyasının növlərinə uyğun gəldiyi göstərilir və aşağıdakı kimi təsnif edilir: həqiqilik bildirən, ehtimal bildirən və zəruriyyət bildirən modal sözlər (bax: 7, s. 466). M.Hüseynzadə yazır ki, modal sözlərin məna növləri gerçəkliyə qarşı münasibətin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Bu cəhətdən o modal sözləri dörd qrupa ayırır: gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirənlər, cümlədə ifadə olunan fikrə emosional münasibət bildirənlər, nəticə və davamiyyət bildirənlər, bənzətmə və müqayisə bildirənlər (5, s. 266).

Q.Kazımov isə aşağıdakı bölgünü tədris baxımından daha əlverişli hesab edir: “yəqinlik bildirənlər, güman, ehtimal, şübhə bildirənlər, bənzətmə, müqayisə bildirənlər, nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər, mənbə və istinad bildirənlər” (6, s. 385-387).

Modal sözlər əsasən cümlənin ümumi məzmununa aid olub modallıq mənasını qüvvətləndirir. *Elə bil*, bütün dünyanı mənə verirlər. *Deyəsən*, heç məni görmədilər (3, s. 57). Verilmiş nümunələrdəki modal sözlərin heç birini konkret sözlərə aid mənə tutumu ilə əlaqələndirmək mümkün deyil. Cümlədə götürülmüş ayrıca leksik vahidlərin heç biri bunlarla qrammatik və mənə əlaqəsi yarada bilmir. Bu səbəbdəndir ki, cümlədə modallığı yaradan və qüvvətləndirən sözlər sintaksisdə «qrammatik baxımdan cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər» adlandırılır.

Morfologiyada modal sözlərin müəyyən qismi komponent tərkibinə görə bir-birindən fərqlənən variantlar əmələ gətirir və bu paralellərdən mətnlərdə eyni şəkildə istifadə oluna bilər. Məsələn: bəlkə-bəlkə də, güman-güman ki, heyf-heyf ki, demək-demək ki, elə bil-elə bil ki, beləliklə-beləliklə də, guya-guya ki, və s. Bədii mətnlərdə bu cür paralellər müxtəlif çalarlar yarada, yaxud heca, ölçü, həcm baxımdan fərqlənən nəzm və nəsrə yazılmış mətnlərdə müxtəlif funksionallıqlar nümayiş etdirə bilər. Nümunələrdən göründüyü kimi oxşar modal sözlərin komponent tərkibi bağlayıcıların iştirakı baxımından bir-birindən seçilir. Bağlayıcılar yerinə yetirdiyi vəzifəyə uyğun olaraq yanaşı işləndiyi sözə məxsus modallıq anlayışının güclü şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, bənzətmə və müqayisə bildirən *elə bil* modal sözünün ki bağlayıcısı ilə işlənməsi cümləyə məxsus müqayisə (yaxud bənzətmə) məzmununu daha da qüvvətləndirir. Hər iki formanın işləndiyi cümlələri müqayisə etməklə, bunu yəqin etmək mümkündür:

Elə bil, bu basırıqda mənə toxunsaydılar, onları elektrik cərəyanı vuracaqdı – Elə bil ki, dörd gündür xalqın uşaqlarının qarnını doyuran mən deyiləm (3, s.58; 2, s. 86; *Elə bil – elə bil ki*).

Başqa bir halda *da (də)* bağlayıcısı təsdiq məzmununu gücləndirir. *Doğrudan da* xəstə olmaq pis şeydir (3, s. 69).

Modal sözlərin cümlədaxili mövqeyi formal baxımdan az əhəmiyyətli detal olsa da onların vəzifə funksionallığına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmiş olur. Bu baxımdan eyni modal sözün cümlə vahidinin əvvəlində və ya sonunda, yaxud ortada işlənməsi eyni mahiyyət daşıyır. Məsələn: Yamacda bitən kola oxşayırdım, *elə bil* qucağıma yuxarılardan bir daş diyirlənib düşmüşdü, ağuşuma alıb kırımışca qalmışdım (3, s. 56). Verilmiş nümunədən göründüyü kimi, cümlə ortasında işlənən modal söz birinci komponentdəki iş, hərəkət və ya hadisənin təsdiqini bildirir.

Modal sözlər cümlə daxilində əsasən tək işlənsə də yanaşı modal sözlərin müşahidə edildiyi nümunələr də yox deyil. Bu halda əvvəl gələn modal söz ikincinin cümlədaxili vəzifəsini qüvvətləndirməyə xidmət etmiş olur. Doğrudan da elə bil lalların xoru şəkil çəkirdirdi (3, s. 61; *doğrudan da, elə bil*). Belə cümlədə birinci modal sözün yaratdığı mənə çaları daha güclü şəkildə təzahür edir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin dilində modal sözlər cümlə vahidindən ayrı, təklikdə işlənə bilər. Bu zaman onun mətnədaxili funksional keyfiyyəti əvvəl, yaxud sonra gələn cümləyə aid olur. Məsələn:

- Buranı deyirəm də, haranı deyəcəm ki? Xoşuna gəlmir? *Bəlkə...* (3, s. 59). Burada cümlə üzvlərindən ayrı düşmüş modal söz iş, hərəkətin yarımçıq qaldığını, yaxud fikir, mülahizənin yarımçıqlığını bildirir.

Bəzən hər hansı modal sözün həm danışıq şəkli, həm də ədəbi dildə işlənən formasından istifadə olunur. Bunlar elmi ədəbiyyat və dərsliklərdə də iki formada təqdim edilir. Məsələn: heyif – hayıf. Belə hesab edirik ki, bu tipli paralellər heç bir funksional və məzmun əhəmiyyəti daşmadığından ədəbi dil normalılığına müvafiq olaraq onların ancaq birindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək mümkündür. Amma *heyif ki*, gündə bir dəfə, özü də axşam içmək olar bu dərmanı – *Hayıf*, o cür oğlanlar hələ də yatırlar (3, s. 63, 68).

Modal sözün cümlənin sonunda işlənməsi cümləyə məxsus modallıq mənasını daha da gücləndirir. Vəziyyətim yaxşı deyildi, deyəsən (3, s. 63; *deyəsən*). Sıralanma bildirən modal sözlər digər həmnövlərindən fərqli olaraq, heç vaxt tək işlənmir. Belə modallıq bildirən sözlərin digər səciyyəvi xüsusiyyəti birdən artıq cümlə vahidində özünü göstərməsi və həmin sintaktik vahidləri formal (və məzmun göstəriciləri) baxımından əlaqələndirməsidir. Nümunələrə baxaq:

Birincisi, o iki cavan oğlan avtobusdan düşəndə, görəsən, gözlərini məndən ayırmadan niyə elə həyəcan keçirirdilər? Niyə mənə toxunmamaq üçün o cür hərəkət edirdilər? *İkincisi*, evimizə zəng edəndə telefonun dəstəyini götürən o qadın kim idi? (3, s. 67-68).

Modal sözlərə məxsus başqa bir funksional xüsusiyyət yazı ilə bağlı olmayıb danışıq, tələffüz prosesində reallaşır. Məlum olduğu kimi, bu cür sözlərin tələffüzü özündən əvvəl və özündən sonra fasilənin yaranması ilə müşayiət olunur. Bu isə öz növbəsində nitq axınının ayrı-ayrı parçalara üzvlənməsi prosesinə az-çox təsir göstərmiş olur. Nümunələr:

Nə isə düşərgəyə bir neçə gün idi gəldiyim. Bax, *deyəsən* məni bu gecədən gül kimi dərən də elə bu olacaq. Bax, *məsələn*, körpəsini süddən ayıran qəddar analar olur ha, bax onlar kimidi xoşbəxtlik. Kim götürəcəydi ki? *Əlbəttə*, heç kim. *Bir sözlə*, ölü heyvanı az qala canlı heykələ çevirib muzeyə yerləşdirmək mənim işim idi. *Deməli*, Haqverdi Gərəkməzovun, necə olursa, Brilyantı gözü tutur (3, s. 56, 61, 65, 66, 83, 70).

Modal sözlər məlum xüsusiyyətləri ilə yanaşı, köməkçi nitq hissələrinə məxsus bir keyfiyyəti onlarla bölüşür. Bu, tabeli mürəkkəb cümlə vahidlərində müşahidə olunur. Məlumdur ki, belə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri əksər halda formal qrammatik vasitələrin köməyi ilə əlaqələnir. Tədqiqatçılar bağlayıcı, bağlayıcı söz, ədatlarla yanaşı, modal sözləri də bu kateqoriyaya aid edir. Ə.Əbdullayev yazır: «Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında və komponentlərinin əlaqələnməsində elə bil, guya, deyəsən, sanki modal sözlərinin də mühüm rolu vardır». Və nümunə gətirir: At elə qaçırdı ki, sanki ayaqları yerə dəymirdi (bax: 1, s. 302). Məlumdur ki, sintaksisdə ara söz adlandırılan modal söz qrupu müstəqil mənalı leksik vahidlərdən yaranmışdır. Bunların bəziləri müasir Azərbaycan dilində həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlənən müştərək vahidlərdir. Q.Kazımov bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq modal sözləri iki qrupa ayırır: «Öz inkişafını başa çatdıran sabitləşmiş modal sözlər və əsas nitq hissələri ilə əlaqəni kəsməyən qeyri-sabit modal sözlər» (6, s. 383-384).

Belə vahidlərin tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirakı bəzən mütəxəssislər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Dilimizdə bu tipli modal sözlə başlayan və quruluşu mübahisə doğuran cümlə nümunələri vardır. Məsələn: *Görünür*, son sözləri müşahibində yaxşı təəssürat yaratmamışdı. Belə cümlələrin biri haqqında Ə.M.Əliyev yazır: «“Görünür, izahat işini o qədər də yaxşı aparmamışsınız” cümləsində görünür sözü baş cümlə olmaq vəzifəsini itirmiş, ehtimal və inam məzmunu bildirərək tam ara sözə keçmişdir. Məhz buna görə də görünür sözü müxtəlif zamanlarda işlənilib ikinci tərəflə uyuşa bilmir» (4, s. 165). Müəllif burada cümlə komponentlərinin zamana görə uyuşma keyfiyyətini əsas meyar kimi

götürür. Bu mövqedən yanaşdıqda sintaktik vahid sadə cümlə kimi qəbul edilməlidir. Eyni feilin tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə komponenti kimi işləndiyi nümunələr də vardır. «“Pəncərədən görünür ki, uşaq həyətdə oynayır” tipli mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi əvvəl gələn komponentdir» (4, s. 166). Bununla belə, tərəflərin formal-qrammatik baxımdan zamana görə uyuşa bilmədiyi elə nümunələrə rast gəlinir ki, eyni meyarı burada tətbiq etmək mümkün olmur. Budaq cümlə komponentinin ismi xəbərlə müşayiət olunduğu tabeli mürəkkəb cümlələr belə nümunələrdəndir. *Görünür*, hava qaralmaq üzrədir. Burada əvvəl gələn sözün mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə komponenti olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Müasir Azərbaycan dilində ara söz-modal sözlərlə yanaşı, ara söz vəzifəsində çıxış edən ara cümlələr müşahidə olunur. Belə cümlələrə *elə bilirəm*, *necə deyərlər*, *demək olar ki* nümunələrini aid etmək mümkündür. İndi də *elə bilirəm ki*, yuxuda atama su çatdıra bilsəydim, o, sağ qalardı (3, s. 57).

Müasir Azərbaycan dilində modal söz kimi formalaşan bəzi sözlərin tarixən cümlə kimi müəyyənləşdiyi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir (bu barədə bax: 8, s. 362-363): *elə sandı kim – sanasan kim – sankim – sanki*.

Bədii əsərlərdə modal sözlərə obrazların nitqində, dialoqlarda çox, müəllif təhkiyəsində nisbətən az rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan, ədəbi-bədii jurnal. № 8, 2019
3. Azərbaycan. Ədəbi-bədii jurnal. № 3-4, Bakı, 2020
4. Əliyev Ə.M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1992
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010
7. Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı: Elm, 1980.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF MODAL WORDS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Musayeva Aynur Tofiq

Summary

Modal words, in addition to expressing the attitude to the expressed thought, also play a certain role in the organization of the sentence. Modal words, which come from independent lexical units and have no lexical meaning, do not have a syntactic function and cannot participate in the process of word formation. They create additional semantic shades in the syntactic unit of which they are a part.

Modal words sometimes form different variants and are used in parallel. These parallels create shades of meaning in the text. The use of modal words with some conjunctions creates or enhances shades of affirmation, comparison, and analogy in a sentence.

The position of modal words within a sentence affects their functionality to varying degrees. Using two modals together in a sentence enhances their meaning. The spoken form of modal words is also used in written literary speech and forms a phonetic parallel. Some modal words are involved in connecting the components of a subordinating complex

sentence. In the modern Azerbaijani language, modal words can also be used in the form of a sentence.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Мусаева Айнур Тофиговна

Резюме

Модальные слова, помимо выражения отношения к выражаемой мысли, играют еще и определенную роль в организации предложения. Модальные слова, которые происходят от самостоятельных лексических единиц и не имеют лексического значения, не несут синтаксической функции и не могут участвовать в процессе словообразования. Они создают дополнительные смысловые оттенки в синтаксической единице, частью которой являются.

Модальные слова иногда образуют разные варианты и употребляются параллельно. Эти параллели создают смысловые оттенки в тексте. Употребление модальных слов с некоторыми союзами создает или усиливает в предложении оттенки утверждения, сравнения, аналогии.

Положение модальных слов внутри предложения в той или иной степени влияет на их функциональность. Использование двух модальных слов вместе в предложении усиливает их значение. Разговорная форма модальных слов употребляется также в письменной литературной речи и образует фонетическую параллель. Некоторые модальные слова участвуют в соединении составных частей подчинительного сложного предложения. В современном азербайджанском языке модальные слова могут употребляться и в форме предложения.

Rəyçi: dosent Solmaz Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 noyabr 2024-cü il

UOT:81.

GRAMMATICAL COMPLEXITY: PHRASAL AND CLAUSAL FEATURES IN THE CONTEXT OF L2 WRITING

*Associate Professor of GSU Maharramova Sugura İbrahim
sugraibrahim85@gmail.com
PhD Rustamova İlhamə Saleh qızı
rustamovailxama@gmail.com
Ganja State University*

Abstract. *This study aims to evaluate the developmental trajectory of grammatical complexity for L2 writers by investigating how clausal and phrasal complexity is associated with L2 writing proficiency. Our findings demonstrated an association between writing proficiency and clausal and phrasal complexity. Especially noteworthy was that the main source of complexity at each proficiency level (i.e., finite adverbial clauses, WH relative clauses, of phrases as nominal postmodifiers) showed a gradual increase in complexity in terms of two parameters: structural type and syntactic function. A qualitative follow-up analysis described differences among developmental levels, especially concerning the linguistic associations of particular complexity features. Pedagogical implications are for using empirically derived developmental stages in creating detailed rating scale descriptors and providing more customized writing courses accordingly.*

Keywords: phrasal nominal modifiers, academic writing, L2 writing development, clausal complexity, phrasal complexity

Açar sözlər: ifadəli nominal dəyişdiricilər, akademik yazı, L2 yazı inkişafı, cümlə mürəkkəbliyi, ifadə mürəkkəbliyi

Ключевые слова: фразовые именные модификаторы, академическое письмо, развитие письма на втором языке, сложность предложения, сложность фразы

A range of studies has indicated that grammatical complexity is a reliable indicator of L2 writing development. Particularly noteworthy is Biber et al's corpus-based register research that hypothesized the developmental progression from clausal to phrasal complexity, specifically noun phrase (NP) complexity. Numerous studies based on Biber et al's developmental index lend further credence to their hypothesis, demonstrating a strong correlation between phrasal nominal modifiers and L2 writing proficiency (e.g., Kim 2020; Lan et al., 2019a; Parkinson and Musgrave, 2014), or L2 writing quality (e.g., Kyle and Crossley, 2018; Taguchi et al., 2013). Some L2 writing studies, however, have yielded conflicting results, suggesting that NP complexity has little predictive power, particularly for writing quality. As Lu pointed out, one possible reason underlying this inconsistency might be the use of corpus data from learners of heterogeneous first language (L1) backgrounds in most of these studies, despite potential L1 influence on grammatical complexity of L2 writing. Besides, despite substantial empirical evidence on differences across registers in the lexical associations of each grammatical feature, there is a paucity of research investigating the degree of similarity or dissimilarity between lexico-grammatical patterns produced by L2 writers and those characteristic of the target register—academic writing.[3,408] Moreover, little is known about how lexical association patterns in L2 writing gradually align with those observed in formal academic writing throughout various stages of development. Thus, this study aims to elucidate the developmental patterns of grammatical complexity first by

investigating the extent to which the use of clausal and phrasal features is associated with the quality of argumentative essays of L2 writers with the same L1 background (i.e., Korean), then by examining differences among developmental levels in the actual use of these features, especially in terms of their lexical realizations.

Grammatical complexity is a subconstruct of linguistic complexity that has two different interpretations: system complexity and structure complexity, or more specifically, breadth (“diversity of different structures”) and depth (“formal and functional complexity of an L2 feature”) (p. 25). Similarly, many L2 writing researchers have described grammatical complexity from two common perspectives. For instance, Ortega conceptualized it as “the range of forms that surface in language production and the degree of sophistication of such forms” (p. 492). Rimmer conveyed a similar perspective by defining range of grammar as “the number of different grammatical forms used and their complexity” (p. 498). Lu also posited two facets of grammatical complexity: syntactic variation and sophistication, defined as “the range of syntactic structures” and “the degree of sophistication of such structures,” respectively (p. 36). Following Ortega and Lu, Crossley and McNamara associated grammatical complexity with “the sophistication of syntactic forms” and “the range or variety of syntactic forms produced” (p. 67). The shared argument captured in these definitions is that L2 writers produce increasingly diverse and sophisticated grammatical structures as proficiency develops. In other words, the diversity of grammatical structures and their degree of sophistication can be useful indicators of writing proficiency. Scholars of register variation, such as Biber et al. go further by pointing out that grammatical complexity is highly context-dependent and needs to be evaluated in consideration of specific registers. Similarly, recent grammatical complexity research from a genre-based perspective underscores the significance of employing functionally appropriate complex structures within specific genres. [4, 337] This is true for written academic discourse, where such structures are utilized to increase conciseness and informativeness. Considering these views, the following section discusses how grammatical diversity and sophistication within a specific register of L2 writing can be best captured.

Biber et al.’s large-scale corpus study showed that “the complexity of conversation is clausal, whereas the complexity of academic writing is phrasal” (p. 22). More specifically, according to two major parameters of register variation identified in their study, i.e., structural form and syntactic function, the most favored types of complexity in conversation are finite dependent clauses that function as clause constituents, whereas the most prominent types in academic prose are phrasal structures that function as NP constituents. Assuming that grammatical structures typical of written texts are acquired relatively later than those typical of conversation, Biber et al. created a developmental index of complexity that progresses from relying on clausal subordination to phrasal elaboration, specifically via compressed NPs. Biber et al.’s index can be argued to offer concrete measures to operate grammatical diversity and sophistication of L2 writing at differing proficiency levels by addressing multidimensional and developmental construct of complexity. This supports the suggestion by Norris and Ortega that “devising measures that include a wide range of developmentally ranked structures” is needed to “characterize L2 production that ranges along the full developmental continuum” (p. 567).

Lexical associations of grammatical complexity features

Writing development cannot be assessed solely by more or less usage of particular grammatical features, given the systematically different register-dependent lexical associations. The interconnected nature of grammar and lexis has been empirically demonstrated by Biber et al's corpus-based investigation on the actual use of grammatical features in four major registers. They found that grammatical structures typically co-occur with an associated set of lexical items and these lexico-grammatical associations are not arbitrary restrictions, but rather motivated by underlying communicative purposes. Thus, for example, the lexico-grammatical patterns identified in conversation differ significantly from those identified in academic writing because the communicative goals of conversational speakers and academic writers are quite different. [7,153-161]

Although Biber's index is composed mainly of grammatical features, they noted that lexico-grammatical information from Biber et al was utilized in postulating the developmental sequence. Specifically, that-clauses controlled by a restricted set of verbs that are particularly common in conversation (e.g., think, know) are placed in Stage 1, while the same structural types controlled by a broader spectrum of verbs are placed in Stage 2. Likewise, to-clauses occurring with conversational controlling verbs (e.g., want) are assumed to be acquired earlier (Stage 2) than complete command of these target features with more diverse verbs (Stage 3). Regarding these two types of complement clauses, reported that the patterns of lexical association found in L2 writing were "similar to those found in native conversation and fiction, but strikingly different from those found in native academic prose" (p. 157). In other words, the extremely frequent use of conversational controlling verbs such as think, know, and want was evident in L2 writing. More recent L2 writing studies found similar lexical association patterns that deviate from academic norms, observing the predominant use of few verbs suited for conversation. These studies consistently uphold the notion that greater use of particular grammatical features does not necessarily represent greater development and their lexical realization should be considered together from a register perspective.

However, most previous research on grammatical development in L2 writers has primarily focused on the frequency of complex structures without further investigating their lexical realizations.

References

1. A. Agresti. *An Introduction to Categorical Data Analysis*. John Wiley & Sons (2018)
2. D. Biber, B. Gray, K. Poonpon. Should we use characteristics of conversation to measure grammatical complexity in L2 writing development? *Tesol Quarterly*, 45 (1) (2011), pp. 5-35
3. C.E. Ford. Speaking conditionally: some contexts for if-clauses in conversation
A. Athanasiadou, R. Dirven (Eds.), *On Conditionals Again*, John Benjamins (1997), pp. 387-413
4. K. Kyle, S.A. Crossley. Measuring syntactic complexity in L2 writing using fine-grained clausal and phrasal indices. *The Modern Language Journal*, 102 (2) (2018), pp. 333-349
5. G. Lan, Q. Liu, S. Staples. Grammatical complexity: 'What does it mean' and 'so what' for L2 writing classrooms? *Journal of Second Language Writing*, 46 (2019), Article 100673
6. J. Parkinson. Adopting academic values: student use of that-complement clauses in academic writing *System*, 41 (2) (2013), pp. 428-442
7. S. Staples, J. Egbert, D. Biber, B. Gray. Academic writing development at the university level: phrasal and clausal complexity across level of study, discipline, and genre *Written Communication*, 33 (2) (2016), pp. 149-183

8. W. Rimmer. Measuring grammatical complexity: the Gordian knot Language Testing, 23 (4) (2006), pp. 497-519

QRAMMATİK MÜRƏKKƏBLİK: L2 YAZI KONTEKSTİNDƏ FRAZA VƏ CÜMLƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məhərrəmovə Suqurə İbrahim qızı, Rüstəmovə İlhamə Saleh qızı
Xülasə

Bu tədqiqat bənd və fraza mürəkkəbliyi xüsusiyyətlərinin tezlikləri ilə L2 yazma bacarığı arasında əlaqəni nümayiş etdirdi. Daha da əhəmiyyətli, assosiasiyaya əsas töhfə verənlərlə bağlı tapıntı Biberin və digərlərinin L2 yazısı kontekstində irəli sürdüyü inkişaf ardıcılığını təsdiqlədi, o dərəcədə ki, sonlu adverbial cümlələr (Mərhələ 2) aşağı qiymətli esselərin əsas xüsusiyyətləri idi; WH nisbi müddələri (Mərhələ 3) orta qiymətli esselərin ən görkəmli mürəkkəblik cihazları idi; və postmodifikator kimi ifadələr (Mərhələ 3-5) yüksək reytingli esselərin mürəkkəb üslublarını ən yaxşı şəkildə təmsil edirdi. Müşahidə olunan inkişaf ardıcılığı iki parametr: struktur forma və sintaktik funksiya baxımından mürəkkəbliyin pilləli artımını göstərdi.

ГРАММАТИЧЕСКАЯ СЛОЖНОСТЬ: ФРАЗОВЫЕ И КЛАУЗАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ПИСЬМА L2

Магєррамова Сугра Ибрагимовна, Рустамова Илгамə Салеховна
Резюме

Это исследование продемонстрировало связь между частотой особенностей клаузуальной и фразовой сложности и навыками письма L2. Что еще более важно, данные об основных участниках ассоциации подтвердили последовательность развития, выдвинутую Biber et al. в контексте письма L2, в той степени, в которой конечные наречия (этап 2) были ключевыми особенностями эссе с низким рейтингом; Придаточные предложения WH (этап 3) были наиболее заметными средствами сложности в эссе со средним рейтингом; а фразы как постмодификаторы (этапы 3–5) лучше всего отражали сложные стили эссе с высоким рейтингом. Наблюдаемая последовательность развития показала ступенчатое увеличение сложности по двум параметрам: структурной форме и синтаксической функции.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 15 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 20 noyabr 2024-cü il

GESCHICHTE DER ENTWICKLUNG DER DEUTSCHEN SPRACHE

Pashshanova Ulviyya Nemet
Aserbaidshanische Staatliche Agraruniversität
Ulviyye.eliyeva.90.90@mail.ru
Аллахвердиева Айшан Бейлер
Гянджинский государственный университет
Allahverdiyeva_20@bk.ru

Abstrakt: *Der Begriff Sprachfamilie bezeichnet eine Gruppe verschiedener Sprachen, die nach gemeinsamem Ursprung gruppiert sind und eine genetische Einheit bilden, weil sie von einer gemeinsamen Vorfahren Sprache abstammen. Sprachen werden nicht nach Verwandtschaft, sondern nach Ähnlichkeit der Sprachstruktur gruppiert. Die meisten indogermanischen Sprachen sind weder germanisch noch indisch. Zu dieser Sprachfamilie gehören beispielsweise die romanischen, slawischen, baltischen und keltischen Sprachen, Griechisch, Albanisch und Persisch.*

Açar sözlər: Dilçilik, dil ailəsi, dil növləri, dillərin təsnifatı, Hind-Avropa dilləri, lüğət, dil tipologiyası.

Schlüsselwörter: Linguistik, Sprachfamilie, Sprachtypen, Sprachklassifikation, indogermanische Sprachen, Wortschatz, Sprachtypologie.

Ключевые слова: Языкознание, языковая семья, языковые типы, классификация языков, индоевропейские языки, лексика, типология языка

Die germanischen Sprachen sind ein Zweig der indogermanischen Sprachfamilie.

Die indogermanischen oder indoeuropäischen Sprachen bilden mit etwa drei Milliarden Muttersprachlern die sprecherreichste Sprachfamilie der Welt. Der Begriff Sprachfamilie bezeichnet eine Gesamtheit verschiedener Sprachen, die aufgrund ihrer gemeinsamen Herkunft zusammengefasst werden und eine genetische Einheit bildet, insofern sie von einer gemeinsamen Vorgängersprache (Ursprache/Protosprache/Grundsprache, Gemeinsprache) abstammt. Die große Verbreitung dieser Sprachfamilie ist das Ergebnis von Völkerwanderungen im Laufe der Jahrtausende und zuletzt auch der europäischen Expansion seit dem 15. Jahrhundert. Bei diesen großen Sprachfamilien im eigentlichen Sinn ist wegen der großen Ausdehnung der zeitlichen Entwicklung eine Ursprache in der Regel nicht dokumentiert, Mit den genetischen Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Sprachen befasst sich die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft. Die Teildisziplin der Sprachwissenschaft, die sich mit dieser Sprachfamilie und insbesondere ihrer Entstehung beschäftigt, heißt Indogermanistik. Die Klassifizierung von Sprachen nicht hinsichtlich ihrer Verwandtschaft, sondern hinsichtlich der Ähnlichkeiten in ihrem Sprachbau als solchem ist hingegen Gegenstand der Sprachtypologie. Sprachfamilien sind also von Sprachtypen zu unterscheiden.

Die Begriffe genetische Einheit und Sprachfamilie werden von manchen Forschern synonym verwendet. Manche Forscher (z. B. Joseph Greenberg) konstruieren Sprachfamilien vor allem durch umfassende lexikalische und morphologische Vergleiche, zu denen möglichst viele Sprachen eines Gebiets oder sogar Kontinents herangezogen werden (siehe Lexikalischer Massenvergleich). Andere Forscher betrachten eine genetische Einheit oder Sprachfamilie nur dann als etabliert oder „bewiesen“, wenn zwischen ihren Mitgliedern

regelmäßige Lautentsprechungen nachzuweisen sind (z. B. die bekannten Lautverschiebungen vom Indogermanischen zu den germanischen Sprachen). Die indogermanischen Sprachen zeigen untereinander weitreichende Übereinstimmungen beim Wortschatz, in der Flexion, in grammatischen Kategorien wie Numerus und Genus sowie im Ablaut und stellt diese Sprachfamilie heute die Mehrzahl der Sprachen Europas. Das bereits erwähnte Indogermanische bildet eine Sprachfamilie und mithin eine genetische Einheit von Sprachen, die auf eine gemeinsame Vorgängersprache, das Protoindogermanische, zurückgeführt werden können. Die Bezeichnung „indogermanisch“ kann missverständlich sein: Sie soll die Grenzen des ursprünglichen Verbreitungsgebiets abstecken – jedoch ist die Mehrzahl der indogermanischen Sprachen weder germanisch noch indisch. Ebenso wenig ist mit der Bezeichnungsvariante „indoeuropäisch“ gemeint, dass es sich um eine europäische Sprachfamilie handelt. Als gemeinsamer Ursprung wird eine vorgeschichtliche indogermanische Ursprache angenommen, die in Grundzügen durch einen Vergleich der einzelnen Nachfolgesprachen rekonstruiert werden konnte. Ihre ältesten historischen Zeugnisse stammen von außerhalb Europas (Hethitisch und Vedisches Sanskrit). Zu dieser Sprachfamilie gehören zum Beispiel auch die romanischen, slawischen, baltischen und keltischen Sprachen, Griechisch, Albanisch, Armenisch und Persisch.

Die romanischen Sprachen bilden keine Sprachfamilie, da sie zu einer größeren Einheit, der indogermanischen Sprachfamilie, gehören. Die romanischen Sprachen bilden eine genetische Einheit innerhalb der indogermanischen Sprache, da sie alle aus dem Lateinischen abgeleitet sind. Allerdings gehört Latein wiederum zur größeren Familie der indogermanischen Sprachen. Allerdings ist die romanische Sprachfamilie weit verbreitet.

Außerhalb der indoeuropäischen Familie stehen in Europa hauptsächlich: Ungarisch, Finnisch und Estnisch (die zur uralischen Sprachfamilie gehören), Türkisch, Tatarisch und weitere Turksprachen (die vom Balkan bis nach Russland vorkommen), Maltesisch (eine semitische Sprache), Tschetschenisch und die anderen nordostkaukasischen Sprachen, Kalmückisch (eine mongolische Sprache in Südrussland), und Baskisch (eine isolierte Sprache in Spanien und Frankreich), sowie daneben eine Anzahl von weiteren Regionalsprachen in Nord- und Osteuropa.

Es wurden und werden immer wieder Versuche unternommen, die einzelnen etablierten Sprachfamilien ihrerseits zu größeren Einheiten, den sogenannten Makrofamilien, zusammenzufassen (z. B. Nostratisch, Eurasiatisch, Dene-Kaukasisch). Diese Versuche waren aber bisher in keinem Fall so überzeugend, dass sie von einer Mehrheit der Forscher anerkannt worden wären.

Die großen germanischen Sprachen

Das Germanische ist ebenfalls eine rekonstruierte Sprache, das sich aus den ältesten Sprachstufen der germanischen Einzelsprachen ableiten lässt. Eine weitere Quelle für die Rekonstruktion sind Entlehnungen in Nachbarsprachen. Interessante Beispiele finden sich im Finnischen, fin. kuningas (König) aus germ. *kuningaz, fin. rengas (Ring) aus germ. *hrengaz, denn sie haben eine altertümlichere Form bewahrt als die germanischen Einzelsprachen. Aber im Gegensatz zu den «Indoeuropäern» sind die Germanen historisch fassbar: Ab dem 3. Jahrhundert berichten griechische und römische Autoren über germanische Stämme und diese Quellen überliefern uns indirekt germanischen Wortschatz. Die germanischen Sprachen sind ein Zweig der indogermanischen Sprachfamilie. Es umfasst etwa 15 Sprachen, die von etwa 500 Millionen Menschen gesprochen werden, von denen jede mehr als eine Million Sprecher hat. Ein charakteristisches Phänomen aller germanischen

Sprachen gegenüber den anderen indogermanischen Sprachen sind die Veränderungen im Konsonantismus durch die germanische Lautverschiebung. Länder, die zur deutschen Sprachgruppe gehören, und die Anzahl der Menschen, die diese Sprachgruppe sprechen.

- Englisch ist die sprecherreichste germanische Sprache mit rund 330 Millionen Muttersprachlern und über einer Milliarde Zweitsprechern.

- Deutsch wird von etwa 100 Millionen Muttersprachlern und mindestens 80 Millionen Zweitsprechern gesprochen

- Niederländisch (25 Millionen)

- Schwedisch (10 Millionen)

- Afrikaans (6,7 Millionen, mit Zweitsprechern 16 Millionen)

- Dänisch (5,5 Millionen)

- Norwegisch (5 Millionen; Bokmål und Nynorsk)

- Niederdeutsch (ca. 2 Millionen; Stellung als eigene Sprache umstritten)

- Scots (1,5 Millionen; Stellung als eigene Sprache umstritten)

- Jiddisch (670.000)

Die Dreiteilung der germanischen Sprachen in West-, Nord- und Ostgermanisch ist von Anfang der schriftlichen Überlieferungen sichtbar. Wann sich diese Dialekte genau herausgebildet haben, ist nicht genau bestimmbar. Das Gotische ist jedenfalls aus der Mitte des 4. Jahrhunderts in einer Bibelübersetzung nachweisbar. Damit ist es die am frühesten belegte germanische Einzelsprache, heute allerdings ohne modernen Vertreter. Seit dem 12. Jahrhundert ist das Altnordische in Skandinavien (v.a. Island) überliefert, von welchem die heutigen skandinavischen Sprachen abstammen. Ab dem 8. Jahrhundert ist das Althochdeutsche in grossen Teilen des heutigen hochdeutschen Sprachgebietes nachweisbar. Altniederfränkisch ist die nur spärlich belegte Vorstufe des Niederländischen; Altniederdeutsch ist die Vorstufe des Niederdeutschen, dem heute der Status eines Dialektes zukommt. Es darf bezweifelt werden, ob dieser Dreieinheit jemals ein vollkommen einheitliches „Urgermanisch“ zugrunde gelegen hat (siehe unten die ausführliche Klassifikation). Die Sprachgrenze zwischen Nord- und Westgermanisch wird heute durch die deutsch-dänische Grenze markiert und lag früher etwas weiter südlich an der Eider. Da die Grenzen zwischen Sprachen und Dialekten fließend sind, werden z. B. Luxemburgisch, Plautdietsch, Pennsylvanisch und Niederdeutsch nicht von allen Forschern als Sprachen betrachtet, Schwyzerdütsch und Schottisch (Scots) dagegen von anderen als weitere eigenständige westgermanische Sprachen angesehen. Ein weiteres Beispiel: Die beiden Varianten des Norwegischen (Bokmål und Nynorsk) werden von einigen Skandinavisten als separate Sprachen betrachtet, wobei dann Bokmål in die Nähe des Dänischen, Nynorsk in die Nähe des Isländisch-Faröischen rückt.

- **Westgermanische Sprachen**

- *Älteste belegte Vorstufen*

Altenglisch, Altfriesisch, Altniederfränkisch, Altniederdeutsch, Althochdeutsch, Langobardisch.

- *Moderne Vertreter*

Englisch, Deutsch, Niederländisch, Afrikaans, Niederdeutsch, Jiddisch, Luxemburgisch, Friesisch und Pennsylvania Dutch.

- **Nordgermanische Sprachen**

- *Älteste belegte Vorstufen*

Altnordisch

Moderne Vertreter

Schwedisch, Dänisch, Norwegisch, Färöisch und Isländisch.

• Ostgermanische Sprachen**Älteste belegte Vorstufen**

Gotisch

Moderne Vertreter

Alle ostgermanischen Sprachen sind ausgestorben.

Um die Sprache einer deutschsprachigen Quelle einordnen und beschreiben zu können, müssen mehrere Faktoren berücksichtigt werden: die Entstehungszeit, der Entstehungsraum, die Funktion des Textes (für den privaten oder öffentlichen Gebrauch). Am wichtigsten sind dabei die Faktoren Zeit und Raum.

Literatur

1. Franz Nikolaus Finck: Die Sprachstämme des Erdkreises (= Aus Natur und Geisteswelt. Bändchen 267, Teubner, Berlin 2009 (Digitalisat).
2. Ernst Kieckers: Die Sprachstämme der Erde (Kultur und Sprache.). Winter, Heidelberg 1931.
3. Wilhelm Schmidt: Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde (= Kulturgeschichtliche Bibliothek. Reihe 1: Ethnologische Bibliothek. 2011).
4. Winter, Heidelberg 1926 (Nachdruck: Buske, Hamburg 2018).
5. Gerhard Jäger: Wie die Bioinformatik hilft, Sprachgeschichte zu rekonstruieren. Tübingen 2018 ([1] auf www.sfs.uni-tuebingen.de)
6. Stefan Sonderegger: Grundzüge deutscher Sprachgeschichte. Diachronie des Sprachsystems. Band 1: Einführung, Genealogie, Konstanten. Walter de Gruyter, Berlin 1979 (Nachdruck 2020), S. 118–128.
7. Helmut Kuhn: Zur Gliederung der germanischen Sprachen. In: Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 86, 2020, S. 1–47.

ALMAN DİLİNİN İNKİŞAF TARİXİ***Paşşanova Ülvıyyə Nemət qızı, Allahverdiyeva Aysən Bəylər qızı***
Xülasə

Dil ailəsi termini ümumi mənşəyinə görə qruplaşdırılan və ümumi bir sələfi dildən törədiyi üçün genetik vahid təşkil edən müxtəlif dillər toplusuna aiddir. Dillər qohumluqlarına görə deyil, daha çox dil quruluşunda olan oxşarlıqlarına görə qruplaşdırılır. Hind-Avropa dillərinin əksəriyyəti nə alman, nə də hind dilidir. Eynilə, “Hind-Avropa” termini onun Avropa dil ailəsi olması demək deyil. Bu dil ailəsinə, məsələn, roman, slavyan, baltik və kelt dilləri, yunan, alban və fars dilləri daxildir. Ayrı-ayrı qurulmuş dil ailələrini daha böyük vahidlərə, sözdə makroailələrə (məsələn, Nostratik, Avrasiya, Dene-Qafqaz) birləşdirmək cəhdləri edilmişdir və edilir.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА*Пашишанова Ульвия Немет, Аллахвердиева Айшан Бейлер**Резюме*

Термин языковая семья относится к группе различных языков, которые сгруппированы по общему происхождению и образуют генетическую единицу, поскольку произошли от общего языка-предка. Языки группируются не по родству, а по сходству языковой структуры. Большинство индоевропейских языков не являются ни германскими, ни индийскими. В эту языковую семью входят, например, романские, славянские, балтийские и кельтские языки, греческий, албанский и персидский языки. Делались и предпринимаются попытки объединить отдельно сложившиеся языковые семьи в более крупные единицы, так называемые макросемьи (например, ностратические, евразийские, дене-кавказские).

*Рәүçi: ADAU, f.ü.f.d., dosent Aidə Musa qızı Həsənova**ADAU- nun "Xarici Dillər" kafedrasının 27 noyabr 2024 tarixli iclasın 3 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 28 noyabr 2024-cü il*

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:78

SƏİD RÜSTƏMOVUN UŞAQ MAHNILARINDAN MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Məhərrəmov Səma Bəşir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Semameherremova74@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, Dövlət mükafatı laureatı, ictimai xadim, professor Səid Rüstəmovun uşaq mahnıları məktəblilərin musiqi tərbiyəsində böyük rol oynayır. Rəngarəng yaradıcılığı ilə musiqi sənətimizin inkişafında misilsiz rolunu olan bəstəkar müxtəlif janrlarda gözəl əsərlər yaratmış, milli folklor nümunələrini toplayaraq yaşatmışdır.

Məqalədə ümumtəhsil məktəbləri üçün "Musiqi" dərslərində bəstəkar S.Rüstəmovun uşaq mahnıları araşdırılır və mahnıların siyahısı cədvəl şəklində göstərilir.

Açar sözlər: bəstəkar, mahnı, məktəb, şagird, tərbiyə, mədəniyyət

Ключевые слова: композитор, песня, школа, ученик, воспитание, культура

Key words: composer, song, school, student, upbringing, culture

Rüstəmov Səid Əli oğlu 1907-ci il may ayının 12-də İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. 1921-ci ildə o Bakıya gələrək müəllimlər seminariyasında oxuyur və eyni zamanda musiqi dərsləri ilə də məşğul olmağa başlayır, truba çalmağı öyrənir. Musiqiyə olan həvəs S.Rüstəmovu 1924-cü ildə Azərbaycan Musiqi Texnikumuna gətirir. Burada o, xalq çalğı alətləri şöbəsində məşhur tarzən Mirzə Mansur Mansurovun sinfində oxuyur, Üzeyir Hacıbəyliyə not savadını öyrənir.

1926-cı ildən müəllimlər seminariyasını bitirən S.Rüstəmov məktəbdə pedaqoji fəaliyyətə başlayır. 1928-ci ildən S.Rüstəmov Bakı musiqi məktəbində və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında tar sinfi üzrə dərslər deyir. Ağabacı Rəzayeva, Hacı Xanməmmədov, Adil Gəray kimi Azərbaycan incəsənətində görkəmli yer tutmuş sənətkarlar onun tələbələri olmuşlar.

1931-ci ildə Ü.Hacıbəyli tərəfindən ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin-yaranması respublikanın həyatında əlamətdar hadisə oldu. Orkestrə konsertmeystr və baş dirijor köməkçisi kimi dəvət alan S.Rüstəmov, dörd il sonra bu orkestrin bədii rəhbəri, baş dirijoru vəzifəsinə təyin edilir və 1979-cu ilə kimi öz yaradıcılığını bu kollektivlə qırılmaz tellərlə bağlayır. Orkestr Səid Rüstəmov üçün bir növ, yaradıcılıq laboratoriyası oldu.

S.Rüstəmov xalq musiqisi nümunələrinin toplanması və notlaşdırılması sahəsindəki fəaliyyəti ilə bütün yaradıcılığı boyu məşğul olmuşdur. Folklorşünaslıq sahəsinin dərin bilicilərindən olan bəstəkar, yüzlərlə el havalarını, mahnılarını toplamış, nota köçürmüş və nəşr etdirmişdir.

Onun 1937-ci ildə "Azərbaycanın xalq rəqsləri" (bu məcmuə 1950-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur), 1938-ci ildə Cabbar Qaryağdının oxumasından "50 Azərbaycan xalq mahnısı", həmin ildə "Aşıq mahnıları" adı ilə nəşr olunmuş 4 məcmuəsi musiqi folklorşünaslığının inkişafında mühüm addım oldu.

S.Rüstəmovun musiqi təlimi və tədrisi sahəsində də böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1931-ci ildə Azərbaycan dilində ilk "Not savadı" dərsliyinin (A.Zeynallı, Ə.Həsənov,

F.Əfəndiyevlə birlikdə) və bu günə kimi öz əhəmiyyətini itirməmiş “Tar məktəbi” (1935) adlı ilk dərs vəsaitinin müəllifidir.

İkinci Cahan müharibəsi illərində S.Rüstəmov da digər Azərbaycan bəstəkarları kimi Vətənpərvərlik mövzusunda mahnılar - “Cəbhəyə”, “Şanlı ordumuz”, “Dənizçilər mahnısı”, “Sərhədçilər mahnısı”, “İrəli” mahnılarını bəstələyir. Mübariz ruhlu, gümrah musiqisi ilə seçilən bu mahnılar 416-cı diviziyanın döyüşçüləri tərəfindən sevilə-sevilə oxunurdu. S.Rüstəmov bu diviziyanın döyüşçülərindən ibarət özfəaliyyəti orkestri təşkil edərək, orkestrlə birlikdə konsert proqramları ilə çıxış edirdi.

Səid Rüstəmovun yaradıcılığında mahnı janrı əsas yer tutur. Bu janr sahəsində o, yüksək yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri əldə etmişdir. Bu müvəffəqiyyətin əsas səbəbi Səid Rüstəmovun yaratdığı mahnıların sadə və aydın melodiyasında, xalq mahnı yaradıcılığı ilə sıx əlaqəsindədir. Azərbaycan xalq musiqisini dərinlən bilməsi onun bütün əsərlərində nəzərə çarpdığı kimi, mahnı yaradıcılığında da diqqəti cəlb edir. Xalq musiqisi dilində danışmasının nəticəsidir ki, Səid Rüstəmovun yaratdığı mahnılar bəzən xalq mahnıları ruhunda səslənir. O, mahnıların bir qismini dram əsərləri ilə əlaqədar olaraq yazmışdır. Dram əsərləri və musiqili komediyalarında bəstəkar mahnı janrından kənara çıxmayaraq obrazları mahnı ilə xarakterizə edir.

40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərində S.Rüstəmov mahnı yaradıcılığı sahəsində böyük uğurlar qazanır. Məhz bu dövrdə bəstəkarın kütləvi mahnı janrında parlaq nümunələri yaranır. Mövzu rəngarəngliyi və obrazların səmimiliyi ilə diqqəti cəlb edən bu mahnılarda vətənə məhəbbət, zəhmətkeş insanların, əmək qəhrəmanlarının parlaq, dinamik bədii obrazları təcəssüm etdirilmişdir. “Sürəyya” (söz. Cabbarzadənin), “Neftçi qız” (söz. A.Aslunqunun), “Həkim qız” (söz. İ.Səfərlinin), “Sumqayıt”, (söz. N.Cəfərovun), “Mən sülhə səs verirəm” (söz. H.Hüseynzadənin), “Toxucu qız” (söz.R.Rzanın) mahnıları geniş dinləyici kütləsi tərəfindən böyük rəğbətlə qəbul olunmuş, ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır.

1951-ci ildə S.Rüstəmov “Sürəyya”, “Mən sülhə səs verirəm”, “Sumqayıt” mahnılarına görə Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülür.

1955-ci ildə Azərbaycan Dövlət musiqi nəşriyyatı bəstəkarın “Mahnılar” məcmuəsini çap edir. Bu məcmuəyə “Nəfiçi qız”, “Alagöz”, “Bənövşə”, “Sevgi mahnısı”, “Həkim qız”, “Hardasan?” mahnıları daxil edilmişdir.

S.Rüstəmov çox sayda uşaq mahnılarının da müəllifidir. Bəstəkarın Abdulla Şaiqin sözlərinə “Bənövşə”, Abbas Səhhətin sözlərinə “Cücələrim”, “Uşaq və dovşan”, Süleyman Rüstəmin sözlərinə “Vətən”, Mirvarid Dilbazinin sözlərinə “Layla”, Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə “Ana məktəb”, Hüseyn Hüseynzadənin sözlərinə “Bağçamız”, “Qaranquşlar gəldilər”, “Anamı incitmirəm”, Mirmehdi Seyidzadənin sözlərinə “Saat”, “Qartopu”, “Qərənfil”, “Bulaq”, “Qızıl payız” və digər uşaq “Ana məktəb”, “Dəstə rəhbəri”, “Şaxta baba”, “Kəpənəyim”, “Qaranquşum”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” “Oyuncaqlar”, “Quzum”, “Anamı incitmirəm”, “Bağçamız”, “Qaranquşlar gəldilər”, “Əziz babamız”, “Saat”, “Qartopu”, “Qərənfil” və s. uşaq mahnıları bu gün də uşaq bağçalarında, məktəblərdə sevilə-sevilə oxunur, uşaqların musiqi tərbiyəsinə, əhəmiyyətli təsir göstərir.

Bəstəkarın mahnılarına ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” dərsliklərində verilən yeri əyani olaraq cədvəl vasitəsilə göstərək:

<i>Mahnının adı</i>	<i>Müəlliflər</i>	<i>Dərslinin adı</i>
“Bayrağım”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Cavad Cavadlıdır	N.Rəcəbova, Ş.Quliyeva, Z.Əliyeva. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 86 səh.
“Qar topu”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Uçun quşlar”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Bənövşə”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Abdulla Şaiqindir	
“Azərbaycan”	Not yazısı Səid Rüstəmovun, sözləri Səməd Vurğunundur	O.Rəcəbov, N.Kazımov, R.Hacızadə. Bakı, “Təhsil”, 2021, 63 səh.
“Xəzər”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	O.Rəcəbov, N.Kazımov, O.İmanova. Bakı, “Təhsil”, 2018, 64 səh.
“Qızıl payız”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Göydə süzən gəmi”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Qərənfil”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Yaşa Azərbaycan”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Səməd Vurğunundur	O.Rəcəbov, N.Kazımov, O.İmanova. Bakı, “Aspoliqraf”, 2019, 78 səh.
“Bulaq”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Gözəl Quba”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	
“Azərbaycan”	Not yazısı Səid Rüstəmovun, sözləri Səməd Vurğunundur	O.Rəcəbov, N.Kazımov, Y.Axundova O.İmanova.
“Bulaq”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	Bakı, “Təhsil”, 2020, 80 səh.
“Qızıl payız”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mirmehdi Seyidzadəndir	O.Rəcəbov, N.Kazımov, S.Nuruqızı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2022, 95 səh.
“Sumqayıt”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Nəsib Cəfəroğlunundur	
“Vətən”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Süleyman Rüstəmdir	
“Oxu, tar”	Musiqisi Səid Rüstəmovun, sözləri Mikayıl Müşfiqindir	O.Rəcəbov, N.Kazımov, R.Qasımov. Bakı, “Təhsil”, 2020, 127 səh.

Yaxşı olardı ki, musiqi dərslərində bəstəkarın yaradıcılığı barədə daha geniş məlumatın verilməsi nəzərdə tutulsun.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Aqiloğlu”, 2010, 160 s.
2. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərini 1-ci sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, 80 s.
3. Rəcəbov O., Kazımov N., Hacızadə R. Ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinfləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2021, 63 s.
4. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2018, 63 s.
5. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Aspoliqraf”, 2019, 71 s.
6. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2020, 79 s.
7. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., Hüseynova L. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinfləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2021, 95 s.
8. Rəcəbov O., Kazımov N., Nuruqızı S. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinfləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2022, 95 s.
9. Rəcəbov O., Kazımov N., Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Aspoliqraf”, 2019, 96 s.
10. Rəcəbov O., Kazımov N., Qasımov R. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2020, 127 s.
11. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2010, 131 s.

**ПУТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕСЕН САИДА РУСТАМОВА
В МУЗЫКАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ ШКОЛЬНИКОВ***Магеррамова Сяма Башир кызы**Резюме*

Детские песни народного артиста Азербайджанской Республики, лауреата Государственной премии, общественного деятеля, профессора Саида Рустамова играют большую роль в музыкальном воспитании школьников. Композитор, сыгравший своим красочным творчеством неоценимую роль в развитии нашего музыкального искусства, создал прекрасные произведения в различных жанрах и собрал образцы национального фольклора.

В статье рассматриваются детские песни композитора С.Рустамова в учебниках «Музыка» для общеобразовательных школ и приводится список песен в виде таблицы.

**POSSIBILITIES AND WAYS OF USING SAID RUSTAMOV'S CHILDREN'S SONGS
IN THE MUSIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN**

Meherremova Sema Bashir

Summary

Children's songs of the People's Artist of the Republic of Azerbaijan, laureate of the State Prize, public figure, professor Said Rustamov play a major role in the musical education of schoolchildren. The composer, who played an unparalleled role in the development of our musical art with his colorful creativity, created beautiful works in various genres, collected and preserved examples of national folklore.

The article examines the children's songs of the composer S. Rustamov in the "Music" textbooks for secondary schools and presents the list of songs in the form of a table

Rəyçi:baş müəllim Nəbiyeva L.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il

**BƏSTƏKAR RƏHİLƏ HƏSƏNOVANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ
ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məmmədova Feride Fizuli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
mammadovaferide21@gmail.com

Xülasə: Müasir Azərbaycan musiqisinin istedadlı nümayəndələrindən biri, bəstəkar Rəhilə Teymur qızı Həsənovanın yaradıcılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur.

Məqalədə R.Həsənovanın yaradıcılığına nəzər yetirilmiş, bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun səciyyəvi cəhətləri işıqlandırılır.

Açar sözlər: musiqi, mədəniyyət, bəstəkar, yaradıcılıq, üslub xüsusiyyətləri

Ключевые слова: музыка, культура, композитор, творчество, стилистические особенности

Keywords: music, culture, composer, creativity, stylistic features

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin tələbələrindən olan Rəhilə Həsənovanın (1947-2024) yaradıcılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur.

Milli ənənələri müasir musiqi dili uğurla birləşdirərən bəstəkar yeni ideya, obraz və forma axtarışları ilə qədim milli və müasir ünsürlərin təbii sintezinə nail olmuşdur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, R.Həsənova müasir Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin fərqli, heç kimə bənzəməyən təmsilçilərindən biridir. Onun yaradıcılıq axtarışları fərdi xarakter daşıyır. Az vasitə ilə çox şey demək imkanına malik, sözünü, mövqeyini, hissini bürüzə etdirməyə qadir olan və musiqimizdə yeni təmayüllər üzə çıxaran bəstəkarın yaradıcılıq üslubu özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Xalqımızın milli ruhuna, dilinə, ənənəsinə, folklor irsinə həssaslıqla yanaşan R.Həsənovanın əsərləri milli xarakteri ilə səciyyələnir.

Musiqişünas-alim Zümrüd Dadaşzadə bəstəkarın yaradıcılığı barədə yazır: “R.Həsənova öz obrazlarını, ideyalarını müxtəlif məxəzlərdən - Azərbaycan xalqının mərasimləri, qədim oyunları, dini musiqi, təsəvvüf fəlsəfəsindən əxz edir” [3].

Müxtəlif janrlarda yaratdığı əsərlərdə bəstəkarın zəngin bədii təxəyyülü özünü birüzə verir.

Musiqişünas-alim Kəmalə Ələsgərli haqlı olaraq yazır: “Rəhilə Həsənovanın musiqisini həmişə ciddi ideyalarına, məzmununa, mövzu və obrazların əhəmiyyətinə görə tanımaq olar. Mühüm fikirləri, ciddi hissləri bəstəkar həmişə aydın, dəqiq və inandırıcı ifadə edir” [4, s.158-160].

Bəstəkarın yaradıcılıq üslubunu ilk dəfə olaraq dissertasiya səviyyəsində araşdıran K.Ələsgərli haqlı olaraq qeyd edir ki, R.Həsənovanın musiqi təxəyyülü xalq- oyun –tamaşa mədəniyyəti və ritual mərasim təcrübəsi ilə sıx bağlıdır. [4, s.25].

R.Həsənovanın yaradıcılıq dəst-xətdinin maraqlı bir qolunu fortopiano musiqisi təşkil edir. XX əsrin 80-90-cı illərində yazılan bu əsərlər obraz, üslub rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bəstəkarın ilk tanınan əsəri – “Çeşmə” fortepiano silsiləsi (1984) qeyri-adi daxili enerjisi və son dərəcə məxsusi səslər aləmi ilə diqqəti cəlb etmişdir. 12 prelüddən ibarət

silsilədə muğamlardan, şux oyun havaları və al-əlvan el nəğmələrindən bəhrələnən bəstəkar həm də müasir musiqi texnikasını cəsarətlə tətbiq edir. Silsilənin yallı, cəngi rəqslərini xatırladan çoxçeşidli ritmləri, ayrı-ayrı pyeslərin ardıcılığında ciddi məntiq özünü aydın göstərir.

Bəstəkarın “Alla Meykhana” fantaziyası, adından da göründüyü kimi Azərbaycanın xalq musiqili şer növü olan meyxana sənətinin qanunauyğunluqlarının təsiri altında bəstələnmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki fortepiano əsəri milli cizgilərlə zənginləşmiş minimalizm üslubunda yazılmışdır. Bəstəkar minimalizmin kompozisiya metodunu milli musiqi təfəkkürü ilə birləşdirərək, minimal musiqi ilə milli ruhun tərənnümünə nail olur.

Bəstəkar öz əsərlərində Azərbaycan simfonik musiqinin müasir dövrün yeniliklərinə əsaslanır. Bu baxımdan R.Həsənovanın I və II simfonialarını qeyd etmək olar. Bu simfoniyalarda ənənəvi simfonik silsiləyə tamamilə yeni münasibət var. Bunu simfoniya hissələrinin ardıcılığında görmək olar: quruluş baxımından I silsilə (üçhissəli); II simfoniya isə birhissəlidir. Klassik simfoniyanın birinci hissəsində olan ekspozisiyada əsas və köməkçi mövzuların göstərilməsi, onların işlənilməsi prosesi burada yoxdur. Bəstəkar simfoniya əsərlərində improvizəlik, variantlıq, ostinatoluluq kimi inkişaf prinsiplərindən istifadə edir.

Musiqişünas-alim Kəmalə Ələsgərli öz məqalələrinin birində qeyd edir: *“Bu gün fəaliyyət göstərən bəstəkarlarımız arasında Rəhilə Həsənovanın əsərləri sənət aləminin yeni tələbləri ilə tam ayaqlaşır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, o yüksək daxili potensiala malik bəstəkardır. O, müasir ifadə və yazı sistemlərinə sərbəst müraciət edərək yeni texnika və ifadə vasitələrini fəal tətbiq edir.”* [6, s.517].

Qeyd etmək lazımdır ki, R.Həsənova daim yaradıcılıq axtarışında olan bəstəkar kimi tanınmışdır. Yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində yazılan əsərlərində dəyişən üslub cəhətlərini izləmək mümkündür.

R.Həsənovanın əsərlərinin tədrisi prosesində bəstəkarın yardıcılıq yolu ilə tanışlıq, onun dəst-xəttinin təhlili əsərlərin interpetasiya məsələlərinin həllinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, Adiloğlu, 2009, 256 s.
2. Azərbaycan musiqi tarixi. Layihənin rəhbəri və elmi redaktoru Z.Səfərova. Dördüncü cild. Bakı, Elm, 2019, 668 s.
3. Dadaşzadə Z. Rəhilə Həsənovanın valehedici bədii kəşfləri. // 525-ci qəzet, Bakı, 28.11.2004
4. Ələsgərli K. Rəhilə Həsənovanın müəlif üslubunun bəzi xüsusiyyətləri. //“Musiqi dünyası” beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tenqidi-publisistik və mədəni-maarif musiqi jurnalı, №3-4, 2005, 230 s.
5. Ələsgərli K. Rəhilə Həsənovanın əsərlərində üslub xüsusiyyətləri. // “70-90-cı illər Azərbaycan musiqisi kontekstində” mövzusunda sənətşünaslıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın aftoreferatı, Bakı, 2007, 25 s.
6. Seyidov T. XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti. Bakı, Təhsil, 2016, 338 s.

Saytoqrafiya:

7. “Musiqi Dünyası” Elmi-pedaqoji, tenqidi-publisistik, mədəni-maarifçi beynəlxalq jurnalı. http://www.musiqi-dunya.az/new/read_magazine

**ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ В ТВОРЧЕСТВЕ КОМПОЗИТОРА
РАХИЛЫ ГАСАНОВОЙ**

Мамедова Фериде Физули кызы

Резюме

Творчество одной из талантливых представительниц современной азербайджанской музыки, композитора Рахилы Теймур кызы Гасановой занимает особое место в Азербайджанской музыкальной культуре.

В статье рассматривается творчество Р.Гасановой, выделяются характерные черты творческого стиля композитора.

**STYLISTIC FEATURES IN THE WORKS OF COMPOSER
RAHILA HASANOVA**

Mammadova Feride Fizuli

Summary

The work of composer Rahila Teymur gizi Hasanova, one of the talented representatives of modern Azerbaijani music, occupies a unique place in Azerbaijani musical culture.

The article reviews the work of R. Hasanova and highlights the characteristic features of the composer's creative style.

Rəyçi: müəllim Quliyevai Ü.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il

**AZƏRBAYCAN FORTEPİANO MƏKTƏBİNİN FORMALAŞMASINDA
G.G.ŞAROYEV VƏ M.R.BRENNERİN ROLU**

Məmmədova Rəşidə Hamlet qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rashida.mamedova.68@mail.ru

Xülasə: Azərbaycan fortepiano ifaçılığının mədəniyyətinin nailiyyətləri, görkəmli Azərbaycan pianoçularının – pedaqoq və ifaçıların fəaliyyəti ilə şərtlənmişdir.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan pianoçuluq məktəbinin təşəkkülü və inkişafında əvəzsiz rol oynamış professorlar G.G.Şaroyev və M.R.Brennerin pedaqoji fəaliyyətinə nəzər yetirilmiş, pedaqoji prinsiplərinin əsas xüsusiyyətləri işıqlandırılmışdır.

Açar sözləri: fortepiano musiqisi, milli ifaçılıq məktəbi, fortepiano pedaqogikası, pianoçu-pedaqoq

Ключевые слова: фортепианная музыка, национальная исполнительская школа, фортепианная педагогика, пианист-педагог

Key words: piano music, national performing school, piano pedagogy, pianist-teacher

Azərbaycan milli fortepiano mədəniyyətinin təşəkkülü və formalaşması bilavasitə fortepianoda professional təhsilin bünövrəsini qoyan musiqiçilərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan fortepiano pedaqogikasının əldə etdiyi mühüm nailiyyətlərdə rus pianoçuluq məktəbinin nümayəndələri böyük rol oynamışlar. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, ölkəmizdə onların ifaçılıq fəaliyyəti və bununla bağlı olaraq, pedaqoji fəaliyyəti geniş vüsət almışdır. Görkəmli pianoçu-pedaqoqların pedaqoji və konsert təcrübəsi, bədii-pedaqoji metodlara əsaslanaraq milli musiqiçi kadrların hazırlanması işində əldə etdikləri nəticələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan pianoçuluq məktəbinin təşəkkülü və inkişafında mühüm rol oynamış dahi şəxsiyyətlər Georgi Georgiyeviç Şaroyev (1890-1969) və Mayor Rafailoviç Brennerin (1907-1973) əvəzsiz xidmətləri böyük bir məktəbdir.

Professor G.G.Şaroyevin simasında tarixi dövrlərin bəhrəli əlaqəsi öz təcəssümünü tapmışdır. O, bir çox incəsənət xadimləri ilə ünsiyyətdə olmuşdur ki, bu da şübhəsiz, onun yaradıcılığının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

G.G.Şaroyev əla pianoçuluq məktəbi keçmişdir. Belə ki, Moskvada Y.P.Pahulski, V.İ.Safonov, K.N.İqumnov kimi görkəmli pedaqoqlardan dərs alan pianoçu, Peterburqa köçdükdən sonra musiqi təhsilini professor M.K.Benua (onun vəfatına qədər) və görkəmli pianoçu A.N.Yesipovanın sinfində davam etdirmişdir.

A.N.Yesipovanın pedaqoji prinsipləri G.Şaroyevin musiqiçi, pedaqoq və pianoçu kimi formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir. 1915-ci ildə Peterburq konservatoriyasını müvəffəqiyyətlə bitirən G.G.Şaroyevə azad sənətkar diplomu təqdim edilmişdir. Həmin illərdə Peterburq konservatoriyasının direktoru olan A.K.Qlazunov isə onun buraxılış imtahanındakı çıxışını “yaradıcı ifa” adlandırmışdır[7].

1919-cu ildə G.G.Şaroyev Rus Musiqi Cəmiyyəti nəzdində fəaliyyət göstərən Bakı Musiqi Texnikumuna baş müəllim vəzifəsinə dəvət edilir. 1920-ci ildə bu texnikumun yenidən təşkil edilərək Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına çevrilir. Burada o, fortepiano ixtisası kafedrasının dosenti, sonra isə professoru olur. Növbəti illərdə (1934-cü ildən 1950-ci ilə kimi) o, kafedra müdiri, ifaçılıq fakültəsinin dekani, konservatoriyanın direktor müavini vəzifəsində çalışmışdır.

G.G.Şaroyevin Azərbaycanda yarım əsrə qədər davam edən geniş maarifçilik, pedaqoji ifaçılıq və ictimai fəaliyyəti respublikada musiqi sənətinin inkişafında əhəmiyyətli təsir göstərmişdir: *“Görkəmli pedaqoq, istedadlı ifaçı, publisist, musiqili-ictimai xadim, gənclərin müdrik məsləhətçisi olan Georgi Georgiyeviç Şaroyev, sənətə sədaqətlə xidmət göstərən və musiqiyə sonsuz məhəbbət bəsləyən bir insan olmuşdur. Özünün hərtərəfli fəaliyyətində o, yaradıcılıq simasının dəyərini xüsusilə artıran yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. O, yaşlı nəslin ən yaxşı professorlar dəstəsinə mənsub idi və sözsüz ki, Azərbaycan fortepiano məktəbinin təşəkkülü və təsdiqində əhəmiyyətli iz qoymuşdur [2, s.63].*

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxillik pedaqoji fəaliyyəti ərzində professor yüksək nəticələr əldə etmişdir. Musiqiçi-tərbiyəçi istedadına malik G.G.Şaroyev tələbəni əsl yaradıcı işə şövqləndirir, öz fikirlərini zorla qəbul etdirmədən onların yaradıcılıq sərbəstliyini və təşəbbüslərini artırır. Təsadüfi deyil ki, onun tələbələrinin yaradıcı siması biri digərindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlidir.

G.G.Şaroyev tələbələrin ifasını əhəmiyyətsiz yerə cilalamağın əleyhinə idi. Onun məşğələləri, əsasən, intonasiya ilə ifadəli ifaya, liqaların məna çalarlarının izah edilməsinə, ifa olunan musiqinin məzmununa həsr olunurdu. O, əsərin mətninə obyektiv surətdə bələd olmağa və kompozisiya qanunauyğunluğunun dərk edilməsini tələbələrdə inkişaf etdirməyə cəhd göstərirdi.

G.G.Şaroyev öz pedaqoji fəaliyyətində repertuarın mənimsənilməsi və ifa sərbəstliyinin əldə olunmasında yaddaşı əsas cəhət hesab edirdi. Hər bir ifaçıya məlumdur ki, musiqini əzbər ifa edərkən, onu üzdən çaldığından daha fərqli bir tərzdə, başqa cür hiss edir. Bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini o, *“Peşəkar pianoçularda musiqi yaddaşının formalaşması və inkişafı”* adlı metodoloji tədqiqat işində şərh etmişdir. Belə ki, Şaroyev pianoçunun hafizəsini kompleksli şəkildə nəzərdən keçirərək, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrini – eşitmə yolu, əzələ oyunu, emosional, intellektual və digər komponentlərini bir-bir ayırd edir: *“Yaddaşın sadalanan xüsusiyyətlərini vahid bir tam kimi nəzərdən keçirərək, Şaroyev onların inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin harmonikliyinə cəhd göstərirdi. Onun metodik göstərişi belədir: tez və dəqiq yadda saxlamaq üçün öyrənilən əsərə olan maraq, emosional həvəs, eləcə də obrazlı təsəvvürlər arasında əlaqələr, yəni assosiasiyalar olmalıdır” [2, s.60].*

Professor Şaroyevin istedadlı tələbələri sırasında dahi bəstəkar Q. Qarayev, ilk milli professional pianoçu, Azərbaycanın Xalq artisti, professor K.Səfərəliyeva, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, konsertmeyster sənətinin görkəmli ustası, professor Ç. Sadıxov, respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, professor E. Nəzirova, görkəmli caz bəstəkarı və pianoçusu V. Mustafazadə, istedadlı pianoçu F. Quliyevanın adlarını çəkmək olar.

Azərbaycan fortepiano musiqisi tarixində Respublikanın Xalq artisti, professor Mayor Rafailoviç Brennerin pedaqoji fəaliyyəti son də rəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xeyli sayda istedadlı tələbə yetişdirməklə yanaşı, o, eyni zamanda milli fortepiano məktəbinin ən görkəmli nəslini tərbiyə etmişdir. Öz praktiki fəaliyyətinə erkən yaşlarda başlayan M.R.Brenner, hələ Yekaterinoslavski musiqi texnikumunda S.D.Xramovun sinfində təhsil alarkən konsertmeyster kimi fəaliyyət göstərir, fortepianodan dərs deyirdi. Brennerin yaradıcılığının həlledici mərhələsi Leninqrad konservatoriyasında fəaliyyət göstərən görkəmli pedaqoq, müasir pianoçuluq məktəbinin banilərindən biri, professor Leonid Vladimiroviç Nikolayevin sinfində təhsil illərinə təsadüf edir. L.V.Nikolayev tələbələrin hər birində o elə xüsusiyyətlər tapırdı ki, onları məharətlə bəsləyib inkişaf etdirir, bununla da tələbəni müstəqil yaradıcı fəaliyyətə hazırlayırdı.

Mövzu ilə bağlı elmi araşdırmalardan məlumdur ki, M.R.Brennerin ifaçılığı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin parlaq səhifələrindəndir. Lakin, o, milli musiqi mədəniyyətinin inkişafına görkəmli pedaqoq kimi daha böyük töhfələr bəxş etmişdir.

Uzun illər ərzində Brennerin yaradıcılığı Azərbaycan konservatoriyası ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur. Məhz pedaqoji fəaliyyətində onun bədii fərdiliyi parlaq ifadəsini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, o, musiqiçi-pedaqoq üçün zəruri olan bütün mürəkkəb xüsusiyyətlər kompleksinə malik idi. O deyirdi: *“Mən pedaqoji işi sevirəm. Gənc nəslə bilik və güc sərf etmək mənim həyatımın şüarı olmuşdur. Məni və mənim yoldaşlarımı həvəs və maraqla tərbiyə edən əziz müəllimim Leonid Vladimiroviç Nikolayev mənim üçün həmişəlik nümunə olaraq qalacaqdır. Mən şadam ki, Azərbaycan Respublikasında Leninqrad pianoçuluq məktəbinin şanlı ənənələrini davam etdirirəm”* [2, s.65].

Tələbəni müstəqil praktiki işə yönəltmək – professorun əldə rəhbər tutduğu başlıca məqsədi olmuşdur. Öz tələbəsində o, ilk növbədə, özünə qarşı professional məsuliyyət, tələbkərlilik tərbiyə etməyə can atırdı. Məşğələlər zamanı Brenner obrazlı təfsirə nail olmağa xüsusi diqqət yetirirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən o, şifahi assosiasiyalara, ədəbi-bədii paralellərə nisbətən az müraciət edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mayor Rafailoviç, bir qayda olaraq, tələbənin təbii istedadının dərəcələrini, onun texniki cəhətdən inkişafını və üslub meyillərini kifayət qədər bacarıqla müəyyən edirdi. Musiqi pedaqogikasının tələblərinə müvafiq olaraq o, öz tələbələrini fərdliliyini sərbəstlikdən məhrum etmədən onların hər birinə qarşı müvafiq tələblər irəli sürürdü. Bununla bərabər, musiqiçinin yaradıcı xasiyyətinin təbii inkişafını sürətləndirmədən nəzərdə tutulmuş məqsədə doğru planlı, müntəzəm hərəkətlə addımlayırdı.

Brennerin tələbələri onların bədii təşəkkülündə müəllimlərinin hansı əhəmiyyətli rolunu oynadığını aydın şəkildə dərk edirlər. İstedadlı pianoçu və ictimai xadim, professor F.Bədəlbəyli deyir : *“Konservatoriyaya qəbul olarkən mən, gözəl müəllimimiz Mayor Rafailoviç Brennerin öz tələbələri qarşısında qoyduğu çətin “iş” şərtləri və sərt tələblərə tab gətirmək üçün artıq kifayət qədər “bərkimiş” bir döyüşçü idim”* [2, s.67].

M.R.Brennerin yetirmələri arasında görkəmli musiqiçilərin sayı az deyil. Azərbaycanın Xalq artistləri, professorlar F. Bədəlbəyli, R. Atakişiyev, Z. Adıgözəlzadə və S. İbrahimova, Əməkdar incəsənət xadimləri, professorlar N.Usubova, F. Quliyeva, E.Səfərova, Respublikanın Əməkdar müəllimi, professor A.Vəkilova, Əməkdar müəllimlər, professor A.Ələsgərov və V.Rəsulova, professorlar E.Əliyeva, M.Süleymanova, U.Xəlilov, O.Abbasquliyev, T.Qasimova, T.Seyidov, dosentlər D.Muradova, A.Zülfüqarova və bir çoxlarının adlarını qeyd etmək məqsəduyğun olar.

Beləliklə, yuxarıda söylənələrin əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, professorlar G.G.Şaroyev və M.Brennerin pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycanın özünəməxsus milli fortepiano-ifaçılıq məktəbinin formalaşmasında başlıca rol oynamışdır.Hər iki ifaçı-pedaqoqun yaradıcılıq irsi Azərbaycan fortepiano məktəbinin təşəkkülü və təsdiqində əhəmiyyətli iz qoymuşdur.

*Ədəbiyyat***Azərbaycan dilində:**

1. Dadaşova M. Məqalələr toplusu. Bakı, "ADPU" nəşriyyatı, 2019, 308 s.
2. Seyidov T. XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti. Bakı, "Təhsil", 2016, 336 s.

Rus dilində:

3. Бадалбейли Ф. Статьи. Материалы. Составители Сеидов Т., Гусейнова А. Баку, "ГАПП-Полиграф", 1997, 19 с.
4. Кенгерлинская Т. Музыкальная педагогика. Баку, "РЦСС НАНА", 2004, 252 с.

Saytoqrafiya:

5. Azərbaycan Milli Kitabxanası [URL:http://www.anl.az](http://www.anl.az)
6. Musiqiçinin elektron kitabxanası. [URL:http://library.musiqi-dunya.az](http://library.musiqi-dunya.az)
7. "Musiqi dünyası" Azərbaycan Beynəlxalq Elektron Elmi Musiqi Jurnalı [URL:http://www.musiqi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=480](http://www.musiqi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=480)

**РОЛЬ Г. Г. ШАРΟЕВА И М. Р. БРЕННЕРА В ФОРМИРОВАНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФОРТЕПИАННОЙ ШКОЛЫ***Маммадова Рашида Гамлетовна**Резюме*

Достижения азербайджанской фортепианной культуры были обусловлены деятельностью выдающихся азербайджанских пианистов - педагогов и исполнителей.

В представленной статье рассмотрена педагогическая деятельность профессоров Г.Г. Шароева и М.Р. Бреннера, сыгравших неоценимую роль в организации и развитии азербайджанской фортепианной школы, широко освещены основные особенности их педагогических принципов.

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE ETUDE GENRE*Mammadova Rashida Hamlet**Summury*

The achievements of Azerbaijani piano culture were due to the activities of outstanding Azerbaijani pianists - teachers and performers.

The presented article examines the pedagogical activities of professors G.G. Sharoev and M.R. Brenner, who played an invaluable role in the organization and development of the Azerbaijani piano school, and the main features of their pedagogical principles are widely covered.

Rəyçi: baş müəllim Seyfullayeva N.

*Gdu-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il*

“DİRİJORLUQ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ XOR ƏSƏRLƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞİN METODİKASI

Nəbiyeva Leyla Məzahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nabiyeva.leyla@inbox.ru

Xülasə: “Dirijorluq” fənninin tədrisində xor əsərləri üzərində işin ən effektiv metod və üsullarının müəyyənləşdirilməsi müəllimin qarşısında duran başlıca vəzifələrindəndir. Fənnin tədrisində repertuarın düzgün tərtib edilməsi, nəzəri bilikləri, praktik bacarıqları inkişafına istiqamətlənməsi, xor əsərləri üzərində düzgün iş metodlarının tətbiq edilməsi, xor kollektivin ifaçılıq səviyyəsi və bədii zövğünün artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: dirijor, xor, repertuar, partitura, tədris, metod.

Ключевые слова: дирижер, хор, репертуар, партитура, преподавание, метод.

Key words: conductor: choir, repertoire, score, teaching, method.

“Musiqi müəllimli”yi ixtisası üzrə kadr hazırlığında tələbələrdə dirijorluq bacarıqlarının aşılması fərdi dərslər formasında həyata keçirilir. Dirijorluğun tədrisi prosesi, yəni, jestlərin köməyi ilə musiqinin məzmununu açıqlamaq bacarığı, tələbələrin musiqi əsərlərinin tam öyrənilməsi üzrə əsaslanır. Pult arxasında dirijorluq etmək – əvvəllər görülmüş olan böyük bir işin son mərhələsi, musiqi əsəri üzərində işin nəticəsi, dərinlən düşünülmüş və hiss edilmiş musiqinin jestə çevrilməsidir. Müəllim tələbədə musiqiyə həqiqi məhəbbət, hörmət, hisslərini gündəlik olaraq söylə çalışaraq müstəqil bacarığını aşılamalıdır.

Dirijorluq tələbələrdə geniş biliklər, yaradıcı təxəyyül və fantaziya, yaxşı musiqi zövqü tələb edir. Tələbələrin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi özü-özlüyündə məqsəd deyil. Ən əsası budur ki, o, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün bir vasitədir.

Tədqiqatçı-alim Maralxanım Əliyeva “Dirijorluq sinfində tələbələrin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı və vərdişlərin formalaşdırılması problemləri” elmi tədqiqatında haqlı olaraq qeyd edir ki, “Dirijorluq fənnin müəlliminin tələbə qarşısında qoyduğu sualların müstəqil həll etmək bacarığının inkişafı onlara sonralar təşəbbüskar və yaradıcı şəkildə məsələləri həll etməni təmin edir. Dirijorluq ifaçılıq prosesi cəhətdən müstəqillik əsər üzərində iş aparmanın bütün kompleksini nəzərdə tutur, yəni partituranın öyrənilməsi və təhlili, dirijorluq vasitələrinin və priyomlarının seçimi, obrazın yaradılması və musiqi əsərinin ifasının xarakterinin müəyyənləşdirilməsini” [3, s. 13].

“Dirijorluq” fənninin tədrisində repertuarın düşünülmüş seçimi olduqca vacibdir. Repertuar bütün təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli təşkilinə təsir göstərir. Onun əsasında musiqi-nəzəri biliklər toplanır, dirijorluq vərdişləri mənimsənilir, bədii zövq və yaradıcı təxəyyül formalaşır. Tələbənin dirijorluq ustalığının formalaşması müvafiq əsərlərin seçilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Bununka əlaqədar tədqiqatçı-alim Gülarəxanım Axundova “Tədris xorlar ilə işləmə metodları” adlı məqaləsində yazır: “Repertuar seçimi zamanı təkcə bədii deyərək deyil, həm tələbələrin vokal-texniki imkanları da nəzərə alınmalıdır”. [1, s. 63].

Tələbələrin dünyagörüşlərinin formalaşması, onların həyat təcrübələrinin genişlənməsi repertuarı dərk etmə yolu ilə baş verir. Buna görə xor əsərinin yüksək ideya daşması repertuarın seçilməsində əsas prinsiplərindəndir. Lakin yüksək bədii ideyalı əsərlər sırasına təkcə bilavasitə təbliğat xarakterli əsərləri aid etmək (məsələn, vətən, silahlı güvvələr və s.

haqqında mahnılar) düzgün olmazdı. Xalq musiqi intonasiyaları əsasında qurulan gözəl bir lirik mahnı və yaxud yumorlu məzəli mahnı da tərbiyə işində yaxşı material kimi istifadə oluna bilər. Hətta təbiət- mənzərə lirikalı olan əsərlər də mərhəmət, xeyrxahlıq kimi insani hissləri oyada bilər və humanist şəxsiyyətin formalaşmasına yardım edir.

Repertuarın seçilməsində digər vacib prinsip isə tələbəyə verilən xor əsərinin yüksək bədii səviyyəsinin olmasıdır. Bunun üçün klassik əsərlər, xüsusən də Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri repertuarda əhəmiyyətli yer tutmalıdır. Xalq mənbələrinə əsaslanan klassik musiqi nəinki insanı mənəvi cəhətdən qidalandırır və tərbiyə edir. O həm də tələbənin musiqi təfəkkürünün milli xarakterini formalaşdırır. Lakin klassik musiqi anlayışı dar tarixi və milli çərçivələrlə kifayətlənmir. Klassik xor əsərlərə həm çox uzaq keçmişdə yaradılan, həm də müasir Azərbaycan və xarici bəstəkarların əsərləri aid edilə bilər.

Xor əsərini tələbə sinifdə müəllimin rəhbərliyi altında və ev şəraitində müstəqil olaraq öyrənir. Tələbənin sinifdənkənar partitura üzərində işləməsi yalnız o zaman bəhrə verə bilər ki, nə vaxt iş sistemətik və müəyyən olunmuş plan çərçivəsində aparılsın. Bu ev işi planını müəllim ilk dirijorluq dərslərində təklif etməlidir.

Partitura üzərində iş əsərin hərtərəfli öyrənilməsinə, təhlilini və dirijorluq jestinə çevirmək işini, yəni dirijorluq etməni nəzərdə tutur.

Musiqi əsəri üzərində işə başlayarkən, mütləq onun məzmunu haqda düşünmək (əsas ideyası, obrazların xarakteri), poetik dilin xassələrini qeyd etmək lazımdır. Daha sonra ədəbi-poetik mövzunu əzbərləmək və onu ifadəli, emosional şəkildə ifadə etmək vacibdir.

Bundan sonra partitura ciddi şəkildə fortepiano ifası ilə mənimsənilir. Bununla yanaşı ümumi cəhətlərdən xüsusi cəhətlərə yönəlmək məsləhət görülür. Yəni, əvvəlcə ümumi təsəvvür yaratmaq üçün partituranı bütövlükdə ifa etmək, daha sonra isə hissə-hissə öyrənmək vacibdir. Əgər partitura çox mürəkkəbdirsə, onda onu səs qrupları ilə öyrənmək olar (kişi və qadın səslərini ayrı-ayrılıqda). Musiqi əsərini yaddaşda və barmaqlarda möhkəmlətmək lazımdır, amma “güclə yeritməklə”, əvvəldən axıra qədər saysız-hesabsız təkrarlarla yox, şüurlu olaraq çətin yerləri ayıraraq, onların üzərində ciddi iş aparmaq yolu ilə həyata keçirmək lazımdır. Bu işdə əsas məqam – daxili eşitmə qabiliyyəti əsasında yaranan səslənmə idealına sadıq qalmaq, partituranın frazalaşmasını və nüanslarını bütünlükdə xassələri ilə alətdə ifadəli şəkildə əks etdirə bilmək bacarığı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçı-alimlər Elmira Dadaşova və Maralxanım Əliyeva “Dirijorluq və onun tədrisi metodikası” kitabında haqlı olaraq qeyd edirlər: “*Dirijorluq dərslərində eşitmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi işi ilk növbədə vokal-xor və daxili eşitmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi xəttləri üzrə aparılmalıdır. Daxili eşitmə qabiliyyəti hər bir musiqiçi, ələxsus da dirijorluq sənətinə yiyələnmək istəyənlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir*” [2, s. 160].

Fortepiano alətinin səslənməsinin xorun səslənməsinə maksimal yaxınlaşdırılması üçün partituranı dərindən, kompakt şəkildə, səsləri isə bacardıqca sıx bağlılıqla ifa etmək lazımdır. Akkordların gözəl səslənməsi üçün bas partiyasına əsaslanaraq eyni səviyyədə digər səsləri də “səsləndirməyə” səy göstərilməli və müxtəlif üslublu ifa vasitəsi ilə tembrlərin xüsusiyyətləri aşkar edilməlidir.

Məsləhətdir ki, tələbə sinifdə öyrənilən əsəri canlı ifadə dinləyə bilsin. Bu ona musiqi əsəri ilə yaxından tanış olmağa, onun mənasını başa düşməyə və fortepianoda daha şüurlu və ifadəli ifa etməyə şərait yaradacaq.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, nəzəri biliklər, xorda əldə edilən praktiki bacarıqlar, dirijorun ustalığı və iş əsnasında yaranan fəal maraq çətin xor partituralarının öhdəsindən gəlməyə yardım göstərir.

Ədəbiyyat

1. Axundova G. Tədris xorlar ilə işləmə metodları. //“Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilinin aktual problemləri” jurnalı, №2, Bakı, 2018, səh. 63-66.
2. Dadaşova E., Əliyeva M. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2013, 221 s.
3. Əliyeva M. Dirijorluq sinfində tələbələrin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı və vərdişlərin formalaşdırılması problemləri. Avtoreferat. Bakı, ADPU, 2018, 28 s.
4. Qafulov A. Ali təhsil müəssisələrində dirijorların peşə hazırlığının əsas istiqamətləri. Avtoreferat. Bakı, BMA, 2021, 28 s.
5. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.

Saytoqrafiya:

6. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>
7. “Musiqi Dünyası” Beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tənqidi-publitsistik, mədəni-maarif musiqi jurnalı. URL: <http://www.musigi-dunya.az>
8. “Harmony” beynəlxalq-musiqili kulturoloji jurnal. URL: <http://harmony.musigi-dunya.az>

**МЕТОДИКА РАБОТЫ НАД ХОРОВЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЕМ В
ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА “ДИРИЖИРОВАНИЕ”**

Набиева Лейла Мазахир кызы
Резюме

В статье рассматривается определение наиболее эффективных приемов и приемов работы над хоровыми произведениями при преподавании предмета “Дирижирование” является одной из основных задач, стоящих перед учителем. При преподавании предмета правильный набор репертуара, направленность на развитие теоретических знаний, практических навыков, применение правильных приемов работы над хоровыми произведениями служат повышению исполнительского уровня и художественного вкуса хорового коллектива.

**METHODOLOGY OF WORKING ON A CHORAL WORK IN TEACHING
THE SUBJECT “CONDUCTING”**

Nabiyeva Leyla Mazahir
Summary

The article discusses the definition of the most effective methods and techniques for working on choral works when teaching the subject "Conducting" is one of the main tasks facing the teacher. When teaching the subject, the correct set of repertoire, focus on the development of theoretical knowledge, practical skills, the use of correct methods of working on choral works serve to improve the performance level and artistic taste of the choir.

Rəyçi: müəllim Məhərrəmovə S.

*Gdu-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il*

ETÜD JANRININ SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

Quliyeva Ülviyyə Elburus qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ulviyye.quliyeva85@rambler.ru

Xülasə: *Etüd- ifanın müəyyən bir texniki üsulunun istifadəsinə əsaslanan və ifaçının bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün yazılmış instrumental pyesdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə görkəmli bəstəkarlar tərəfindən yaradılan etüdlər fortepiano ifaçılığının tədrisi prosesində yüksək bədii və texniki əhəmiyyət kəsb edirlər.*

Təqdim olunan məqalədə etüd janrının xüsusiyyətləri haqqında bəhs edilmiş, onun tədrisi metodikası geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: etüd, texniki məşğələ, fortepiano, musiqi

Ключевые слова: этюд, технические упражнения, фортепиано, музыка

Key words: etude, technical exercises, piano, music

“Etüd” termini fransız dilində “öyrənmək” və ya “öyrətmək” mənasını verən “etude” sözündən götürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, incəsənətin müxtəlif növlərində etüd termini konkret bir məsələnin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Musiqi sənətində etüd - hansısa bir texnika növünün daim istifadə olunduğu kiçik musiqi parçasıdır.

Elmi araşdırmalardan məlumdur ki, hər hansı bir alətdə ifa üsullarının öyrənilməsinə istiqamətlənən, konkret olaraq “etüd” kimi adlanmayan musiqi əsərləri hələ XVI əsrdən mövcüd idi.

XIX əsrə kimi instrumental “çalışmalar” və digər didaktik musiqi materialları çox müxtəlif idilər. Erkən çalışma məcmuə və dərslikləri məşhur bəstəkarların sadə pyeslər və şedevrlərindən ibarət idilər. Burada əsərlərin yerləşmə sırası sadədən mürəkkəbə doğru, həmçinin, qarışıq olurdu. Belə ki, İ.S.Baxın dördcildli “Klavir üçün çalışmalar” adlı məcmuəsi (Clavier-Ubung,1726-1730) həm sadə pyeslər həm də böyük və çətin Qoldberq variasiyalarından ibarətdirlər.

Mövzu ilə bağlı elmi araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin əvvəlində fortepiano ev aləti kimi məşhurluğunun artması ilə əlaqədar olaraq vəziyyət dəyişir. Forteplano ifaçılığının tədrisi üzrə təlimatı çalışmalalar kifayət qədər yayılmış hala çevrilir. M.Klementinin “Parnasa pillə” (“Gradus ad Parnassum”1817–1826), İ.Kramerin əsərləri (1804–1810), İ.Moşelesin etüdləri (əs.70,1825) xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu əsərlərin çoxu musiqinin texniki tərəfinə yönəlmiş və ictimai ifa üçün nəzərdə tutulmamışlar.

Musiqi janrı kimi etüdün çiçəklənməsi XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Musiqi etüdünün inkişafında çex bəstəkarı K.Çerni (1791–1857) böyük rol oynamışdır: “*Onun əsərləri XIX əsrin birinci yarısı fortepiano texnikasının əsil ensiklopediyasıdır*”[5,56].

Qeyd edək ki, özünün təlimatı çalışma və etüdlərini yarıdakən K.Çerni texniki məsələnin maksimal dərəcədə aydın qoyulmasına can atır. “Prelüd və kadensiya formasında 48 etüd” əs.161, “Stakkato və legato məktəbi” əs.335, “Cəldlik məktəbi” əs.299, “Bəzək, forşlaq,mordent və trellər məktəbi” əs.335, “Virtuozluluq məktəbi” əs. 365, əs. 740 və s. məşhur etüd məcmuələri fortepiano ifaçılığının tədrisi prosesinin müxtəlif mərhələlərində daim istifadə olunan vacib əsərlərdəndir.

Etüd bəstələnməsinin klassik ənənəsindən romantikə doğru özünəməxsus keçid bəndi danimarkalı bəstəkar və pianoçusu L.Şittenin (1848-1909) yaradıcılığı hesab edilir. Şittenin əsərləri sırasında musiqi məktəblərinin repertuarına daxil olan asan əsərlər daha çox sevilirlər.

Tədrisən etüdün tədris materialı və onun məqsədləri artaraq müxtəlifləşdi, ifaçıya texniki ilə yanaşı, həmçinin bədii, obrazlı-emosional qida verən formalarını aldı. Beləliklə, etüd təlimati əsərdən bədii-konsert əsərinə çevrildi. Etüdün təkamülünə dahi macar bəstəkarı və pianoçusu F.List (1811-1886) təsir etmişdir. Onun etüdləri məzmununa görə çoxşaxəli, texniki vasitələrin istifadə diapazonuna görə parlaq və genişdirlər. Öz etüdlərində List alətə yeni münasibət yaradaraq inkişaf etdirir, yeni səs imkanları ixtira edir. Onun yaradıcılığında səciyyəvi, proqramlı etüdlərin yaradılması ənənəsi parlaq səviyyədə təcəssüm etmişdir. Buna misal "Gənclik etüdləri" və sonralar bu etüdlərin əsasında yazılmış "12 Transtsendental etüd" məcmuəsidir. Transtsendental ifa dedikdə List virtuozluluğun əsl mənasını, yəni musiqi əsərini onun bütün parlaqlığı və tərəvətliliyi ilə ifa etmək, fortepiano arxasında bədii düşünmək, texnikanı poetik ideyanın köməkçisinə çevirmək bacarığı nəzərdə tuturdu.

F.List ilə birgə dahi Polşa bəstəkarı, pianoçusu və pedaqoqu F.Şopen də (1810-1849) fortepiano musiqisinin yeni növü olan konsert etüdünün yaradıcısı olmuşdur: *"Bütün klavir musiqisinin əsrlər boyu yığılmış təcrübəsinə söykənərək, Şopen öz dövrünün texniki nailiyyətlərindən geniş istifadə edirdi, lakin texniki tərəfi bədiidən heç bir yerdə ayırmırdı. Şopeninin etüdündəki musiqi obrazların məzmunluğu və poetikliyi musiqinin çalışma növünü böyük sənət səviyyəsinə qaldırmışdır"* [4, s. 185-186].

Şopenin bəstələdiyi 27 etüdün hər biri poetik obraza maksimal dərəcədə müvafiq olan müəyyən faktura tipi, texniki üsulu özündə əks etdirir. Bu yaradıcı məsələnin həllində bütün vasitələr kompleks- janr əlaqələri, harmoniya, dinamika, pedalizasiya iştirak edir.

XX əsrin əvvəlində fortepiano etüd janrının üslubunda onların bədii məzmununun və metodiki əhəmiyyətində dəyişikliklər baş verir. Etüdün virtuoz dolğunluğu səs enerjisi, ritmik dəqiqlik, dinamik güc ilə zənginləşərək yeni dövrün ruhuna cavab verir. Forteplano yaradıcılıqları yeni dövrün bədii-estetik görüşlərini əks etdirən A.Skryabinin, P.Çaykovskinin, İ.Stravinskinin, K.Debüssinin, S.Prokofyevin və s. bəstəkarların etüdləri bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Müasir dövrdə də bəstəkarların yaradıcılığında etüd janrı özünəməxsus yer tutur. Etüdün janr kimi təlimati pyesdən konsert planlı yüksək bədii əsərə qədər olan tarixi inkişafının zəngin təcrübəsi müasir bəstəkarlara musiqi ifaçılığının bədii və texniki məsələlərinin vəhdətinə nail olma kimi çətin problemi həll etməyə köməklik edir. Bu problemin həllində bədii-texniki prinsiplillik etüd kimi heyvətəməz musiqi janrının bədii cəhətdən dərk edilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan musiqi sənəti sahəsində etüd janrı məlum uğurlar əldə etmişdir: *"Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında etüd janrı Avropa və rus bəstəkarlarında olduğu qədər geniş mövqeyə sahib olmasa da, sırf ifaçılıq sənətinin formalaşmasının ilkin mərhələsində mühüm önəm daşıyan nümunələr yaranmışdır. Azərbaycan bəstəkarlarından E.Nəzirova, F.Quliyeva, Ə. Əzizov, Ə.Abbasov, Niyazi bu janra müraciət edərək onun maraqlı nümunələrini yaratmağa nail olmuşlar"* [6, s.145].

Etüdlər üzərində iş pianoçuda dəqiq ritm, metroritmin intizamıllığı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Aydın vahid pulsasiya eyni dərəcəli aydın motor təsəvvürlərini, eyni zamanda, barmaq hamarlığını şərtləndirir. Etüdlər texniki inkişaf üçün əlverişli material

ehtiva etməklə yanaşı, ifaçılar qarşısında müxtəlif artikulyasiya məsələləri qoyur. Onlar etüd janrında yazılan əsərlərin məqsədini keçirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fortepiano ifaçılığının tədrisi metodikası tələbələrin iş prosesinə müxtəlif növ fortepiano fakturasının mənimsənilməsi və bu və ya digər əsərlərdə çətin hissələrin ifa edilməsinin hazırlığı üçün təlimati material daxil edir. Etüdlər fortepiano ədəbiyyatının müxtəlif üslubları üçün səciyyəvi olan faktura elementlərinin mənimsənilməsində hazırlıq funksiyasını daşıyırlar.

Məsələn, K.Çerninin etüdlərini öyrənməklə tələbə V.A.Motsartın, M.Klementinin, L.V.Bethovenin sonalarını, M.Moşkovskinin, F.Şopenin və s. konsert etüdlərini ifa etməyə hazırlaşır.

Tələbəyə etüd üzərində iş aparılmasının aydın və dəqiq planını vermək, etüdü bütövlükdə və ya ayrı-ayrı çətin hissələrinin öyrənilməsində bu və ya digər öyrənmə üsullarını necə və hansı ardıcılıqla istifadə etməyi göstərmək lazımdır.

Bununla bərabər müəllim əldə olunmuş təcrübə əsasında tədrisən tələbəni sərbəst işləməyə öyrətməlidir. Bu məqsəd ilə, məsələn, vaxtaşırı əvvəllər öyrənilmiş etüdlərə bənzər etüdlərin öyrənilməsi və bu zaman etüdü əvvəlki üsul ilə öyrənilməsinin tələbəyə qeyd olunması kifayət qədər faydalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, etüdlərin seçimi təsadüfi xarakter daşımamalı, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinin və onunla bir neçə aylıq iş planının ciddi şəkildə düşünülməsinin nəticəsi olmalıdır.

Tədris prosesinin ilk illərindən tələbəni not yazısının diqqətli və dəqiq oxunmasına, lazımı applikaturanın götürülməsinə, bütün müəllif şərhlərinin yerinə yetirilməsinə öyrətmək lazımdır.

Etüdlərin əsasında tələbəyə öyrənilmiş materialı uzun müddətli olaraq yaddaşda və "barmaqlarda" saxlamaq bacarığını aşılamaq lazımdır. Müxtəlif növ fortepiano texnikasına aid 4-5 etüdü ardıcıl ifası fiziki dözümlülüğün inkişafının hazırlıq məşğələsidir. Bu proses tələbəni imtahanlarda, sonra isə konsertlərdə nisbətən daha böyük proqramı ifa etməyə hazırlayır.

Beləliklə, fortepiano ifaçılığının tədrisi metodikası tələbələrin iş prosesinə müxtəlif növ fortepiano fakturasının mənimsənilməsi və bu və ya digər əsərlərdə çətin hissələrin ifa edilməsinin hazırlığı üçün təlimati material daxil edir. Etüdlər fortepiano ədəbiyyatının müxtəlif üslubları üçün səciyyəvi olan faktura elementlərinin mənimsənilməsində hazırlıq funksiyasını daşıyırlar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

8. Dadaşova M. Məqalələr toplusu. Bakı, "ADPU" nəşriyyatı, 2019, 308 s.

9. Məmmədova İ. Musiqi pedaqogikası. Bakı "ABU", 2009, 214 s.

Rus dilində:

10. Кенгерлинская Т. Музыкальная педагогика. Баку, "РЦСС НАНА", 2004, 252 с.

11. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры. Москва, "Классика XXI", 1999, 232 с.

12. Терентьева Н.А. Карл Черни и его этюды. Москва, "МГК", 1999, 125 с.

Saytoqrafiya:

13. Azərbaycan Milli Kitabxanası

[URL:http://www.anl.az/down/meqale/ameanax_axtarishlar/2021/01/771423\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/ameanax_axtarishlar/2021/01/771423(meqale).pdf)

14. Musiqinin elektron kitabxanası. [URL:http://library.musiqi-dunya.az](http://library.musiqi-dunya.az)

15. “Musiqi dünyası” Azərbaycan Beynəlxalq Elektron Elmi Musiqi Jurnalı
URL:<http://www.musiqi-dunya.az>

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТЮДНОГО ЖАНРА

Кулиева Ульвия Ельбрус кызы

Резюме

Этюд – инструментальная пьеса, основанная на использовании определенного технического приема исполнения и написанная с целью совершенствования мастерства исполнителя. Этюды, созданные выдающимися композиторами в разные исторические периоды имеют большое художественное и техническое значение в процессе обучения игре на фортепиано.

В представленной статье рассмотрены особенности жанра этюда, подробно исследована методика его преподавания.

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE ETUDE GENRE

Khulieva Ulviyya Elbrus

Summury

An etude is an instrumental piece based on the use of a certain technical method of performance and written with the purpose of improving the performer's skills. Etudes created by outstanding composers in different historical periods have great artistic and technical significance in the process of learning to play the piano.

This article examines the features of the etude genre and examines in detail the methods of its teaching.

Rəyçi: müəllim Məmmədova Fəridə

Gdu-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 31 noyabr 2024-cw il

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ
MAHNI VƏ RƏQSLƏRİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Rüstəmovə Sevinc İlham qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rustamovasevinc5@mail.ru

Xülasə: *Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlərimizə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində xalq musiqisinin rolu böyükdür.*

Məqalədə Azərbaycan xalq mahnı və rəqslərinə ümumtəhsil məktəblərində verilən yer, bu istiqamətdə işin mühüm əhəmiyyəti, forma və üsulları araşdırılıb.

Açar sözlər: məktəb, musiqi, xalq mahnısı, xalq rəqsi, tərbiyə

Ключевые слова: школа, музыка, народные песни, народные танцы, воспитание

Key words: school, music, folk songs, folk dances, education

Azərbaycan musiqi folklorunun zəngin və mühüm sahələrindən birini mahnı və rəqslər təşkil edir. Mahnı hər kəs tərəfindən sevilən və geniş yayılmış bir janırdır. Azərbaycan xalqının həyatı, mübarizəsi, sevinc və kədəri mahnılarda öz əksini tapmışdır. Xalqın yüksək mənəviyyəti, onun əhval ruhiyyəsi məhs xalq mahnılarında tərənnüm olunmuşdur.

Azərbaycan xalq musiqisinin böyük bir qismini xalq rəqs musiqisi təşkil edir. Rəqsləri yaradan xalq özüdür. Mahnılarda olduğu kimi, rəqslərdə də xalqın hissləri və arzuları, məharəti və qəhrəmanlığı əks etdirilir. Azərbaycan rəqslərinin çox qismi zəhmət prosesləri ilə, məişət və əənənlərlə əlaqədardır. Məişətdə, yəni yığıncaqlarda, toy məclislərində, qonaqlıqlarda, xalq şənliklərində və s. yerlərdə ifa edilən rəqslər ritmik xarakterinə, melodiyasına və hərəkət sürətinə görə ağır-mülayim, yüngül-oynaq və qaytağı tipli cəld rəqslərə bölünür.

Azərbaycan xalq mahnı və rəqs musiqisi parlaq, melodik rəngarəngliyi, zəngin lad-məqam əsası, müxtəlif ritmik xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Xalq mahnı və rəqslərinin hər biri klassik muğamlara əsaslanmış və onlardan bəhrələnmişdir

Azərbaycanın zəngin musiqi mədəniyyətinin qiymətli nümunələrindən olan Azərbaycan xalq mahnı və rəqsləri xalq yaradıcılığının əsas növləridir.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında milli musiqidən istifadə probleminin tədqiqini bir çox tədqiqatçılar müraciət etmişlər. Azərbaycanda musiqi tədrisi və eləcə də musiqi tərbiyəsi sahəsində tədqiqatlar, proqram və dərsliklərin yazılmasına, elmi, metodiki vəsaitlərin hazırlanmasına 1960-cı illərdən başlanılmışdır. Bunlara misal olaraq Y.Kərimov, O.Rəcəbov, Ə.Ağayev, V.Xəlilov, F.Sadiqov, N.Məlikməmmədov, S.Quliyev, J.Qədimova, Z.Abdullayeva, M.Dadaşova, A.Rüstəmovə, R.Əliyeva, S.Əsgərova, S.Almuradova və bir çox başqalarının adlarını qeyd etmək olar. O.Rəcəbovun “Azərbaycan ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması problemləri”, S.Əsgərovanın “Azərbaycan ümumtəhsil məktəbləri musiqi müəlliminin professional hazırlığının elmi- pedaqoji əsasları”, V.Xəlilovun “İbtidai siniflərdə Azərbaycan xalq yaradıcılığını nümunələrinin öyrədilməsi estetik tərbiyə vasitəsi kimi”, F.Sadiqovun “Uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərin formalaşdırılması üzrə işin nəzəriyyəsi və praktikası”, N.Məlikməmmədovun “Azərbaycan xalq musiqisi şagirdlərdə musiqi estetik

tərbiyə qabiliyyətlərinin tərbiyə vasitəsi kimi”, A.Rüstəmovanın “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı yeniyetmələrin musiqi inkişafında vasitə kimi”, S.Qurbanəliyevanın “Şəxsiyyət və musiqi” adlı elmi tədqiqat əsərlərinin hər birinin öz tədqiqat obyektinə olsa da, Azərbaycan xalq musiqisindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadə məsələləri də elmi əsaslarla işıqlandırılmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatlarda irəli sürülən fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, ümumi təhsil müəssisələrində musiqi fənninin əsas məqsədi milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında şagirdlərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

Müasir dövrdə ümumi təhsil məktəblərində istifadə edilən “Musiqi”dən məktəb dərslərinin mövzu baxımından araşdırılması göstərir ki, dərslərə aşağıdakı xalq mahnı və rəqsləri daxil edilmişdir:

I sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Çal oyna”, Azərbaycan xalq rəqslərindən - “Nəlbəki”, “Qaytağı”, “Birilyant”, “Yallı”, “Köçəri”, “Cəngi”, “Novruz”, “Azərbaycan” [3, s. 15, 20, 21, 31, 80].

II sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Bənövşə”, “Çal oyna”, xalq rəqslərindən - “Yallı”, “Quzum”, “Cəngi”, “Novruz”, “Pambığı” [4, s. 13, 20, 24, 39].

III sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından “Qalanın dibində bir quş olaydım”, xalq rəqslərindən “Həsəni”, “Qəşəngi”, “Xəzəri”, “Ey Yallı” [5, s. 31, 33, 37, 55].

IV sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Bağçada gül”, xalq rəqslərindən - “Yallı”, “Qaytağı”, “Cəngi” [6, s. 9, 19, 68, 70].

V sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Sarı bülbül”, xalq rəqslərindən - “Yallı”, “Qaytağı”, “Cəngi” [7, s. 36, 39, 45, 48].

VI sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Sarı bülbül”, “Laçın”, “Qaçaq Nəbi”, “Ay bəri bax”, “Hüsnün Bağında”, “Laçın”, xalq rəqslərindən - “Tərəkəmə”, “Şalaxo” [8, s. 13, 31, 49, 66, 67, 69, 88, 94].

VII sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Qaçaq Nəbi”, “Qubanın ağ alması”, “Çal oyna”, xalq rəqslərindən - “Qaytağı” [9, s. 15, 22, 64, 69].

VIII sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Küçələrə su səpmişəm”, “Aman ovçu”, “Bu gün ayın üçüdür”, “Hüsnün Bağında”, “Evləri var xana xana”, “Bu gələn yara bənzər”, “Aman ovçu”, xalq rəqslərindən - “Darçını”, “Cəngi” [10, s. 9, 26, 27, 31, 46, 63, 64, 67, 68].

IX sinif - Azərbaycan xalq mahnılarından - “Babanın yolu daşdı”, “Çayımızın adı var”, “Şuşa ceyranı”, “Evləri var xana xana”, “Bu gələn yara bənzər”, “Aman ovçu”, “Sarı gəlin”, xalq rəqslərindən - “Vağzal”, “Yallı” xalq mahnı və rəqslərinə yer verilmişdir [11, s. 28, 31, 40, 48, 51, 56, 57, 78, 103].

Dərslərdə musiqi materialının müxtəlif uşaq musiqi fəaliyyət növlərini əhatə etməsi, mahnı və rəqlərin obraz-məzmununa uyğun rəngli şəkillərin, rəqs elementlərini açıqlayan sxemlərin verilməsi müsbət haldır.

Minilliklər boyu şifahi yolla nəsilədən nəsilə ötürülən, musiqişünaslar, bəstəkarlar tərəfindən nota alınmış xalq musiqi nümunələrimizə musiqi dərslərində daha geniş yer verilməsi məqsəduyğundur.

Təlim və tərbiyə prosesində, musiqi sahəsində şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdislərin verilməsində böyük potensial imkanlara malik olan xalq mahnılarından və rəqs musiqisi nümunələrindən geniş şəkildə istifadə edilməsi şagirdlərin musiqi qabiliyyətlərinin daha səmərəli inkişafına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Qəribova A. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsi üzrə işin təşkili. //Pedaqogika üzrə fəlsəfədoktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2014, 28 s.
2. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
3. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2020, 80 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1087>
4. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 64s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1253>
5. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 64 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1473>
6. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2023, 80 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711>
7. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2020, 80 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711>
8. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y. Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 112 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1268>
9. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 96 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1474>
10. Rəcəbov O., Kazımov N., Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2019, 96 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=89>
11. Rəcəbov O., Kazımova N., Qasımov R. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2020, 128 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=107>

Saytoqrafiya

12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. URL:<https://president.az/az/articles/view/63979>
13. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>
14. “Musiqi”dən məktəb dərslisləri. URL:<https://www.trims.edu.az>.

**ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН И
ТАНЦЕВ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

Рустамова Севиндж Ильхам кызы

Резюме

Воспитание школьников в духе любви к национальным и духовным ценностям имеет важную роль в формировании их личности.

В статье исследуется место народных песен и танцев Азербайджана в общеобразовательных школах, значимость работы в этом направлении, а также формы и методы, используемые для этого.

**AZERBAIJANI PEOPLE IN GENERAL SCHOOLS ISSUES OF TEACHING
SONGS AND DANCES**

Rustamova Sevinc İlham

Summury

The role of Azerbaijani folk music in educating schoolchildren in the spirit of love for national and spiritual values is significant.

The article explores the place of Azerbaijani folk songs and dances in general educating schools, the importance of work in this direction, as well as the forms and methods used for this purpose.

Rəyçi: baş/müəllim Mehriban Hacıyeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu

Daxil olma tarixi

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ SİNFƏN XARİC MUSİQİ
İŞLƏRİNƏ VERİLƏN MÜASİR TƏLƏBLƏR**

Şabanova Sevil Ağəli qızı
Gəncə dövlət Universiteti
sevashabanova62@gmail.com

Xülasə: *Sınıfənxaric musiqi işləri şagirdlərin musiqi fənninin tədrisində əldə etdikləri biliklərin möhkəmləndirilməsi, onların diqqətini, zehni fəaliyyətini, bədii və yaradıcı təfəkkürünü, fərdi qabiliyyət, bacarıq və istedadını inkişaf etdirməkdə vacib rol oynayur. Sınıfənxaric işlər tədris proqramını hərtərəfli öyrənməyə imkan yaradır, şagirdlərin fəallığını artırır. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində sinifənxaric musiqi işlərinə verilən müasir tələblər araşdırılır.*

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, məktəbli, sinifənxaric iş, fəaliyyət

Ключевые слова: музыка, воспитание, школьник, внеклассная работа, деятельность

Key words: music, education, schoolchildren, extracurricular, activities

Sınıfənxaric iş məktəbdə tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi, şagirdlərin asudə vaxtının təşkili formasıdır. “Musiqi” dərslərinin davamı olaraq dərstdə əldə edilmiş bilikləri genişləndirməyə və möhkəmləndirməyə imkan verir. Şagirdlər fərdi sinifənxaric fəaliyyətinə cəlb olunmaqla nəzəri praktiki bacarıqlara yiyələnirlər. Sınıfənxaric işlərdə şagirdlər tək cə fərdi xüsusiyyətlərini deyil, onlar həm də birgə (komandada) işləməyi öyrənirlər.

Müasir məktəbdə sinifənxaric musiqi işləri şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə və sinifin hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda – musiqi haqqında söhbətlər, musiqi viktorinaları, musiqili-didaktik oyunlar, musiqi gecələri, musiqili səhnəciklər, musiqi lektoriyaları və s. təşkil edilə bilər.

Sınıfənxaric musiqi fəaliyyəti maarifləndirici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir:

1. Maarifləndirici funksiya – şagirdlərin dərstdə aldıkları musiqi biliklərini möhkəmlədir.

2. İnkişafetdirici funksiya – şagirdlərin öz yaradıcılıq qabiliyyətlərini göstərməyə, qruplarda və kollektivdə işləmək bacarıqlarını mənimsəməyə imkan yaradır.

3. Tərbiyəedici funksiya – şagirdlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına yönəlir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “ Musiqi” dərslərini sinifənxaric işlərlə əlaqələndirilməsi, təlim-təhsil prosesinin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Tədris, tərbiyəvi və əyləncəli musiqi tədbirləri kiçikyaşlı şagirdlərin musiqi dünyagörüşlərinin genişlənməsinə yönələrək onların həyatına rəngarənglik qatır, yaddaşlarını möhkəmlədir.

Sınıfənxaric işin müxtəlif formalarında şagirdlər tək cə fərdi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmir, həmçinin komandada işləməyi öyrənirlər. Hər bir fəaliyyət növü-yaradıcı, idrak, idman, əmək, oyun məktəblilərin kollektivdə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini zənginləşdirir, bu da öz növbəsində böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqi dərslərinin kiçikyaşlı şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılması üçün sinifənxaric tədbir-nağıllara həsr olunmuş rollu oyunların, musiqili-didaktik oyunların keçirilməsi məqsədə uyğundur. Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor S. Qurbanəliyeva qeyd edir ki, “İbtidai siniflərdə oyunun uşaqlar üçün mustəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır: oyun uşaqlar üçün təlimdir, əməkdir, tərbiyənin ciddi bir formasıdır. Odur ki,

kiçikyaşlı məktəblilərin musiqi tərbiyəsində musiqili-didaktik oyunlardan məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün tədris proqramı və dərslərdə musiqili oyunların nümunələrinə geniş yer verilməli, məktəblər lazımi metodiki və pedaqoji ədəbiyyatla təmin edilməlidir [1, s.131].

Sinifdən xaric musiqi işləri məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə və sinifin hazırlıq səviyyəsinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda-musiqi viktorinaları, bəstəkar və ifaçılarla görüş, musiqi haqqında söhbətlər, musiqi lektoriyaları, musiqili-didaktik oyunlar, musiqi gecələri, musiqili səhnəciklər və s. təşkil edilə bilər.

Kiçikyaşlı məktəblilərin musiqi mədəniyyətinin inkişafı üçün musiqi haqqında söhbət metodunun sinifdən xaric məşğələlərə daxil edilməsi məqsədə uyğundur, çünki ibtidai asinif şagirdləri üçün musiqi dinləmək onların eşitmə qabiliyyətini aktivləşdirir, və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Görkəmli rus bəstəkarı, pedaqoq D.B.Kabalevski musiqi haqqında söhbətlərin ümumi istiqamətini belə formalaşdırır : *“Musiqi haqqında hər bir söhbət özlüyündə musiqi dinləməklə bağlı yığılmış təcrübənin zərrəsi, onun yeni biliklərinin və deməli, dərk edilməsinin zərrəsi kimi qəbul edilməlidir”*[4, s.77].

Kiçik yaşlı şagirdlərin sinifdən xaric musiqi məşğələlərində musiqi dərslərində keçirilən mövzuların daha yaxşı qavranılması üçün nağıllara həsr olunmuş rollu, musiqili-didaktik oyunların keçirilməsi məqsədə uyğundur.

Sinifdən xaric musiqi məşğələlərinin kollektiv yaradıcı fəaliyyət növlərindən biri kimi xor dərnəklərini qeyd etmək olar. Xorla oxumaq məktəblinin musiqi tərbiyəsində ən fəal musiqi fəaliyyəti növüdür. Mahnı oxumaq şagirdlərin hərtərəfli inkişafına, düzgün, savadlı danışığının formalaşmasına səbəb olur. Məktəblilərin vokal, musiqi mədəniyyətinin inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Xor ifaçılığı şagirdlərin ritm, harmoniya hissi, musiqi-eşitmə, ifaçılıq və s. musiqi qabiliyyətlərinin inkişafında böyük rol oynayır.

Ümumtəhsil məktəblərində “Musiqi” dərslərinin sinifdən xaric işlərlə əlaqəsi müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Belə ki, sinifdən xaric tədbirlər “Musiqi” dərslərinin məntiqi davamı kimi keçirilir və şagirdlərin musiqi dünyagörüşünün genişlənməsinə, musiqi qabiliyyətinin inkişafına, yaradıcılıq potensialının artırılmasına yönəlir. Sinifdən xaric işlərdə musiqi dərnəklərinin fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə dərnəklərin işini “Musiqi” fənnini tədris edən müəllimlər aparır. Dərnəyə hər bir sinifdən üzvlər cəlb olunur, onun işi, istiqaməti, planı müəyyənləşdirilir. Musiqi dərnəyində proqram materialının dərinədən öyrənilməsinə kömək edən mövzular nəzərdə tutulur və bu zaman interaktiv metodlardan, müasir texnologiyalardan istifadə olunur.

Məktəblərdə keçirilən musiqi bayramlarının rolunu da qeyd etmək məqsədə uyğundur. Musiqi bayramlarının keçirilməsində məqsəd şagirdləri müxtəlif musiqi əsərləri ilə tanış etmək və onların öz xalqının adət-ənənələri, mədəniyyəti haqqında təsəvvürlərini genişləndirməkdir. Belə tədbirlərə misal olaraq kukla teatrına, Yeni il və Novruz bayramlarına həsr olunmuş şənliklərdə şagirdlərin sinif kollektivi ilə birgə baxışının təşkili, uşaq kollektivlərinin konsertlərinin dinlənilməsi, uşaq yaradıcılıq evlərində, müxtəlif musiqi müsabiqələrində şagirdlərin çıxışlarına baxışın keçirilməsi şagirdlərin uzun zaman yaddaşında qalır və onların ahəngdar inkişafına müsbət təsir edir. Düzgün və məqsədə uyğun təşkil edilmiş sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlər iştirak etməli, əksinə bunu məmnuniyyətlə və öz istəkləri ilə edirlər. Tədbirin faydalı olması üçün şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və maraqları nəzərə alınmalıdır.

Sinifdən xaric işlər mahiyyət etibarlı ilə şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı və gənc nəslin həyata hazırlanması sahəsində ümumtəhsil məktəbləri qarşısında qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Şagirdlərin asudə vaxtının keçirilməsində, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və yaradıcı qabiliyyətin inkişafında sinifdən xaric musiqi işləri mühüm vasitədir.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində sinifdən xaric musiqi işləri öz formasına görə tədris prosesindən fərqlənir, məzmununa görə isə tədris prosesi ilə əlaqələndirilərək hər bir şagirdin fərdi qabiliyyətini, bacarıq və istedadını inkişaf etdirir, yaradıcılıq potensialını artırır, musiqi dünyagörüşünü məqsədyönlü şəkildə formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, "Adiloğlu", 2010, 160 s.
2. Rəcəbov O., Məmmədova G. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası. Bakı, "Şirvanəşr", 2009, 202 s.
3. Кабалевский Д. Б. Как рассказывать детям о музыке. М., "Просвещение", 2005, 224 с
4. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL:<http://anl.az>
5. "Musiqi"dən məktəb dərsləkləri. URL:<https://www.trims.edu.az>
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu URL:<https://arti.edu.az>

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ ВНЕКЛАССНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Шабанова Севиль Агаали кызы

Резюме

Занятия по внеклассной работе помогают закрепить полученные знания по предмету "Музыка", развить умственную активность, художественно-творческое мышление, внимание, индивидуальные способности, умения и талант учащихся. Внеклассные занятия способствуют всестороннему усвоению учебной программы.

В статье рассматриваются современные требования к внеклассной музыкальной работе в общеобразовательных школах.

MODERN REQUIREMENTS FOR EXTRA-CLASS MUSICAL ACTIVITIES IN PUBLIC SCHOOLS

Shabanova Sevil Aqali

Summary

Extracurricular activities help consolidate acquired knowledge in the subject "Music", develop mental activity, artistic and creative thinking, attention, individual abilities, skills and talent of students. Extracurricular activities contribute to the comprehensive assimilation of the curriculum.

In the article, modern requirements for extracurricular music work in secondary schools.

Rəyçi: Baş müəllim Gültəkin Məhərrəmovə

GDU-nun "Musiqi" fənləri kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasının 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il

MUSIQI NƏZƏRIYYƏSİ VƏ SOLFECIO FƏNLƏRİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Seyfullayeva Nüşabə
Gəncə Dövlət Universiteti
seyfullayevanushaba@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə musiqi təhsilində musiqi nəzəriyyəsi və solfecio kimi nəzəri fənlərin əlaqəli şəkildə tədrisi məsələlərini təhlil olunur.*

Açar sözlər: Musiqi, tədris, nəzəriyyə, solfecio, əlaqə.

Ключевые слова: Музыка, преподавание, теория, сольфеджио, обучение.

Key words: Music, teaching, theory, solfeggio, education.

Hər bir ölkənin təhsil sistemi onun gələcək inkişafında həlledici rol oynayır. Təhsil sahəsində əldə edilən irəliləyişlər, həmçinin musiqi təhsili, ölkələrin sosial-iqtisadi tərəqqisi və mədəniyyətlərinin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan da bu istiqamətdə təhsilin inkişafını əsas prioritet olaraq müəyyən edərək, təhsil sahəsində müxtəlif islahatlar həyata keçirir. Musiqi təhsili sahəsində aparılan islahatlar, gələcəkdə musiqi müəllimi olaraq yetişəcək nəslə müasir tələblərə uyğun, yüksək səviyyədə hazırlamağa xidmət edir.

Musiqi təhsilində musiqi nəzəriyyəsi və solfecio kimi nəzəri fənlərin əlaqəli şəkildə tədrisi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu iki fənnin paralel şəkildə öyrədilməsi tələbələrə həm nəzəri biliklər, həm də praktiki bacarıqlar qazandırmaqla, onların musiqi sahəsindəki ümumi inkişafını dəstəkləyir. Solfecio fənni tələbələrə musiqi səsi, ritm və harmoniya strukturlarını anlamada kömək edərək, musiqi nəzəriyyəsi fənni bu anlayışların nəzəri aspektlərini dərinlən öyrədir. Bu iki fənnin əlaqəli şəkildə tədrisi tələbələrin musiqi əsərlərinin təhlili və ifasında mükəmməl bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

Musiqi təhsilində bu iki fənn sıx bağlılığı ilə səciyyələnir. Onların əlaqəli tədrisi çox vacib bir məsələdir, çünki bu yanaşma tələbələrə həm nəzəri, həm də praktiki biliklərin birləşdirilməsinə imkan verir. Nəticədə, musiqi müəllimi hazırlıq prosesinin daha müasir və effektiv olmasına gətirib çıxarır.

Musiqi təhsili prosesində musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin tədrisi bir-birini tamamlayan və musiqi təliminin ayrılmaz hissələridir. Bu iki fənnin uyğunlaşdırılmış şəkildə tədrisi tələbələrin həm nəzəri biliklərinin, həm də praktiki bacarıqlarının eyni zamanda inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Musiqi nəzəriyyəsi tələbələrə musiqi əsərlərinin strukturunu və bu strukturu təşkil edən əsas prinsipləri anlamağı öyrədir, solfecio isə musiqi eşitmə və ifa etmə qabiliyyətlərini formalaşdırır. Bu fənlərin qarşılıqlı əlaqəsi musiqi təhsili proqramının effektivliyini artırır və tələbələrə dərin biliklər qazandırır.

Musiqi təhsili nəzəri və praktiki fənlərin qarşılıqlı şəkildə tədrisini tələb edən kompleks bir prosesdir. Bu tədris yanaşması, tələbələrə həm nəzəri bilikləri, həm də praktiki qabiliyyətləri öyrətmək üçün idealdır. Musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin əlaqəli tədrisi bu yanaşmanın ən uğurlu nümunələrindən biridir, çünki hər iki fənn bir-birini tamamlayaraq tələbələrin musiqi təhsilində daha dərin və hərtərəfli biliklər əldə etməsinə xidmət edir.

XX əsrdə mövcud olan ən parlaq solfecio məktəblərinin görkəmli nümayəndələrindən – K.Orf, Z.Kodaly, D.Kabalevski, P.Veys və digər pedaqoq-alimlərin əsərləri və eləcə də

ölkəmizdə müasir dövrdə tətbiq edilən proqram və dərsliklərlə tanışlıq göstərir ki, musiqi nəzəri sistemlər solfecio və musiqi nəzəriyyəsi fənlərinin əlaqəli tədrisi prinsipi əsasında qurulmuşdur.

Professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında haqlı olaraq qeyd edir ki, “...Musiqi savadına gəldikdə, bu, şagirdlərə musiqinin elementar nəzəriyyəsi və musiqi tarixi haqqında məlumat verməyi nəzərdə tutur. Bu zaman uşaqlar notla oxuyur, not savadına yiyələnir, musiqi əlifbasını öyrənirlər.”[3, s.50]

Musiqi nəzəriyyəsi musiqinin əsas qanunauyğunluqları, musiqi əsərlərinin quruluşu haqqında məlumat verir. Bu fənn vasitəsilə tələbələr musiqinin texniki və struktural tərəflərini anlamağa başlayırlar. Bu anlayışlar musiqinin tərkib hissələri olan intervallar, akkordlar, ritm və melodiya ilə bağlı biliklərin tədrisini əhatə edir. Musiqi nəzəriyyəsi dərsləri tələbələrin musiqi mətnlərini təhlil etmək, musiqi əsərlərini başa düşmək və musiqi nəzəriyyəsini tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Solfecio isə tələbələrə musiqi eşitmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün lazım olan təcrübəni təqdim edir. Bu fənn, tələbələrin musiqini dinləmə və ifa etmə bacarıqlarını artırmağa, onların ritmik hissələrini və musiqi intonasiyalarını təkmilləşdirməyə yönəldilmişdir. Solfecio dərslərində tələbələr interval, akkord və melodiya dinləməklə yanaşı, onların düzgün ifasını öyrənirlər. Bu fənn musiqi eşitmə qabiliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə və musiqi təhsili boyunca tələbələrin praktiki qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir.

Hər iki fənnin bir-birinə sıx bağlı şəkildə tədrisi tələbələrin həm nəzəri bilikləri, həm də eşitmə və ifa qabiliyyətlərini eyni vaxtda inkişaf etdirməsinə səbəb olur. Musiqi nəzəriyyəsində öyrənilən biliklər solfecio dərslərində praktiki tətbiqini tapır. Məsələn, tələbə musiqi nəzəriyyəsi dərslərində öyrəndiyi intervalların nəzəri strukturlarını solfecio dərslərində praktiki olaraq ifa edir və eşitmə yolu ilə tanıyır. Beləliklə, hər iki fənnin inteqrasiyası tələbələrin musiqi biliklərinin daha dərin və hərtərəfli olmasına xidmət edir.

Müasir dövrün təhsil tələbləri tələb edir ki, tədris prosesində tələbələr yalnız nəzəri və praktiki bilikləri mənimsəməklə kifayətlənməsinlər, həm də interaktiv metodlardan, müasir texnologiyalardan və fəal tədris üsullarından istifadə etməyi bacarsınlar. Musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin tədrisində də bu tələblər nəzərə alınmalıdır. İnteraktiv dərslər tələbələrin diqqətini cəlb edir, onların dərslərə fəal şəkildə qatılmasına və daha effektiv öyrənməsinə şərait yaradır. Texnoloji vasitələrin istifadəsi isə tədris materiallarının vizuallaşdırılmasına və tələbələrin musiqi dünyasını daha yaxşı qavramasına kömək edir.

Müasir tədris üsullarının içərisində multimedia vasitələrindən istifadə, musiqi proqramları və not yazma proqramlarının tətbiqi musiqi tədrisini daha dinamik və maraqlı edir. Bu texnologiyalar sayəsində tələbələr musiqi əsərlərinin not yazısını daha asan başa düşür, onları analiz edir və özləri üçün yeni musiqi nümunələri yaradırlar. Vizual vasitələr isə tələbələrin öyrəndikləri nəzəri bilikləri konkret şəkildə görmələrinə və tətbiq etmələrinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, fənlərarası əlaqələndirmə musiqi tədrisində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin əlaqəli tədrisi yalnız bu iki fənn arasında qalmamalı, digər musiqi fənlərini də əhatə etməlidir. Bu yanaşma tələbələrdə geniş bir musiqi dünyagörüşü formalaşdırır. Məsələn, harmoniya fənni musiqi nəzəriyyəsi və solfecio ilə birlikdə tədris edildikdə, tələbələr musiqi əsərlərinin strukturunu daha yaxşı başa düşürlər və musiqinin tək-cə səslər toplusundan ibarət olmadığını, onun arxasında duran nəzəri bilikləri anlayırlar.

Musiqi-nəzəri fənlərin tədrisində integrativlik prinsipinə geniş yer verilməsi tələbələrə musiqinin zaman içərisində necə dəyişdiyini və müxtəlif musiqi üslublarının necə formalaşdığını başa düşməyə kömək edir. Tələbələr həmçinin musiqi əsərlərini təhlil edərək, hər bir əsərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini anlamağı öyrənirlər. Bu isə musiqi nəzəriyyəsi və solfecio dərslərində əldə etdikləri biliklərin təhlil və tətbiq edilməsində daha geniş imkanlar yaradır.

Tədqiqatlarda göstərilir ki, "Hal-hazırda" Avropa ölkələrində, o cümlədən Fransada "Muzik formasion" adı ilə tanınan musiqi sistemi – musiqi nəzəriyyəsi, təhlil, musiqi ədəbiyyatı, orkestrləşmə, harmoniya kimi fənləri özündə cəmləşdirir. Beləliklə, solfecio sistemi təkcə eşitmə qabiliyyəti, intonasiya duyumunu deyil, musiqiçinin hər tərəfli inkişafını təmin etdirir [1, s.4].

Solfecio dərslərində tələbələr musiqi əsərlərinin müxtəlif səslərini eşitmə, akkordların qurulması və düzgün intonasiya kimi mühüm bacarıqları mənimsəyirlər. Bu fənn musiqi eşitmə qabiliyyətlərinin inkişafı üçün ən önəmli olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr müxtəlif intervalları, akkordları dinləməklə onları tanımağı və ifa etməyi öyrənirlər. Bununla yanaşı, musiqi əsərlərinin ritmik və melodik elementləri ilə işləmək onların musiqi duyumlarını gücləndirir və ifa qabiliyyətlərini artırır.

Solfecio dərslərində istifadə olunan əsas metodlardan biri not oxumadır. Tələbələr müxtəlif səsləri, intervalları və melodiyaları not üzərində oxumaqla musiqi mətnlərinin quruluşunu öyrənir və ifa edirlər. Bu, musiqi dilinin anlaşılmasında vacib addımlardan biridir. Melodiya və ritmik tapşırıqlar vasitəsilə tələbələr musiqi əsərlərinin daxili quruluşunu anlamağa və bu quruluşları düzgün ifa etməyə başlayırlar. Solfecio dərslərində həmçinin tələbələrin intonasiya qabiliyyətləri üzərində iş aparılır, belə ki, intonasiya musiqi ifasının əsas elementlərindən biridir və düzgün intonasiya tələbənin musiqi əsərini tam şəkildə başa düşməsinə təmin edir.

Musiqi nəzəriyyəsi dərsləri isə tələbələrə musiqinin daha mürəkkəb elementlərini dərk etmək üçün ... biliklər aşılır. Burada tələbələr musiqi mətnlərinin daxili strukturlarını təhlil etməyi və musiqi əsərlərinin quruluşunu anlamağı öyrənirlər. Forma təhlili musiqi nəzəriyyəsi dərslərinin ən vacib komponentlərindən biridir. Tələbələr musiqi əsərlərinin müxtəlif formalarda – sonata, rondo, variasiya və s. – necə qurulduğunu və bu formaların musiqi əsərlərinin məzmununu necə formalaşdırdığını öyrənirlər. Bu təhlillər tələbələrin musiqi mətnlərini daha yaxşı başa düşməsinə və musiqi əsərlərini şərh etmə qabiliyyətlərini artırmasına kömək edir.

Musiqi nəzəriyyəsi dərslərində tələbələr harmoniyanın əsaslarını da öyrənirlər. Harmonik analiz tələbələrə akkordların bir-biri ilə əlaqəsini və musiqi kompozisiyalarında harmoniya quruluşlarını başa düşməyə imkan verir. Tələbələr burada həm üçsəsli, həm də dördsəsli akkordlara dair bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Bu nəzəri biliklər, solfecio dərslərində əldə olunan praktiki biliklərlə birlikdə, tələbələrin musiqi kompozisiyalarının strukturunu anlama qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Tədris prosesində vacib məqam musiqi nəzəriyyəsi və solfecio fənlərinin balanslı şəkildə tədrisidir. Hər iki fənn bir-birini tamamlayaraq tələbələrin həm musiqi eşitmə, həm də musiqi strukturlarını anlama bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tədris prosesində bu fənlərin vəhdəti tələbələrin musiqi biliklərini hərtərəfli formalaşdırır. Ritmik tapşırıqlar, tələbələrin ritm hissələrini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların musiqi duyumlarını daha mürəkkəb səviyyələrə çıxarır. Müxtəlif ritmik quruluşların öyrənilməsi tələbələrə musiqi əsərlərinin ritm əsasında qurulan hissələrini anlamağa kömək edir.

Interval və akkordların qurulması üzrə tədris metodları tələbələrə musiqi kompozisiyalarının əsaslarını öyrənmək üçün mühüm vasitələr təqdim edir. Intervalların düzgün qurulması musiqi əsərlərindəki melodik quruluşların başa düşülməsinə və ifasına kömək edir. Akkordların qurulması üzrə tapşırıqlar isə tələbələrə musiqinin harmoniya əsaslarını mənimsəməyə imkan verir. Bu tapşırıqlar həm solfecio dərslərində eşitmə qabiliyyətini artırır, həm də musiqi nəzəriyyəsində akkordların nəzəri əsaslarını mənimsəməyə kömək edir.

Polifonik məşğələlərində melodiya ifası tələbələrin musiqi duyumlarını inkişaf etdirmək və onların ifa bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün əsas metodlardan biridir. Asan melodiya ifası tələbələrin ilkin musiqi duyumlarını formalaşdırır, mürəkkəb melodiya ifası isə onların eşitmə qabiliyyətlərini daha yüksək səviyyəyə çıxarır. Bu proses, həmçinin tələbələrin musiqi mətnlərinin strukturunu daha yaxşı anlamağına imkan verir və onların ifa texnikalarını təkmilləşdirir.

Beləliklə, musiqi təhsilində nəzəri və praktiki fənlərin inteqrasiyası tələbələrin musiqi təfəkkürünü hərtərəfli inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fənlərin qarşılıqlı əlaqəsi tələbələrə musiqi haqqında daha dərin biliklər qazandırır, onların həm nəzəri biliklərini, həm də praktiki bacarıqlarını eyni zamanda inkişaf etdirir.

“Musiqi”dən məktəb kurikulumunun əsas prinsiplərindən olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya üzrə bilik və bacarıqlara malik kadr hazırlığına musiqi-nəzəri fənlərin əlaqəli tədrisi mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat

1. A.Elxanqızı. Müasir dövrün solfecio sistemləri. Dərslik. Bakı, “Adiloğlu”, 2006. 160 s.
2. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. /XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. İdeya müəllifi, tərtibçi və məsul redaktor: Tariyel Məmmədov. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019, 360 s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010, 160 s.

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕОРИИ МУЗЫКИ И СОЛЬФЕДЖИО

Сейфуллаева Нушаба

Резюме

В статье анализируются вопросы совместного преподавания таких теоретических предметов как теория музыки и сольфеджио.

QUESTIONS OF TEACHING MUSIC THEORY AND SOLFEGGIO

Seyfullayeva Nushaba

Summary

The article analyzes the issues of joint teaching of such theoretical subjects as music theory and solfeggio.

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Rəşidə Məmmədova
GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasının 5 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT:796.

MÜASİR DÜNYADA EKO-İDMANIN AKTUALLIĞI*dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Məmmədov Nemət Azər oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*<https://orcid.org/0009-0003-6019-0635>ziyafet@bk.ruNemetmamedov20@gmail.ru

Xülasə: *Müasir dünyada idman və ətraf aləmdə baş verən ekoloji proseslər arasında sıx əlaqənin yaranması daha çox populyarlaşmışdır. Təbiətdə qlobal iqlim dəyişikliyi və onun insan sağlamlığına təsiri aktual məsələlərdən biridir. Ekoloji problemlərin üzə çıxarılması, dəyərləndirilməsi və həlli yollarında optimal seçimlərin edilməsi insana aid fəaliyyətdir. Maarifləndirici və idman tədbirlərinin keçirilməsi, yaşadığımız planetin əhalisinin bu problemlərdən xəbərdar olması ən mühüm məqamlardan biridir. Burada başlıca məqsəd – təbiətin bizə verdikləri və onların qorunması və zənginləşdirilməsidir. Məqalədə əsas diqqətin ekoloji böhran və yaşamaq uğrunda mübarizəyə yönəlmiş idman tədbirlərinin keçirilməsi metodologiyasından bəhs etmək olmuşdur.*

Açar sözlər: eko-idman, ekoloji problemlər, idman tədbirləri, ətraf mühit, yaşıl dəhliz.

Ключевые слова: экоспорт, экологические проблемы, спортивные мероприятия, окружающая среда, зеленый коридор.

Key words: ecosport, environmental issues, sporting events, environment, green corridor

Maddi aləmdə insan qısa bir zaman kəsiyində ömür yaşayır. Sağlam mənəli həyat yaşamaqla yanaşı varlıq kimi xoşbəxt olmağı başlıca məqsəd seçməlidir. Öz insanlıq missiyasını maddi aləmdə bitirdikdən sonra, yaşadığı məkanı – Yer kürəsini gələcək nəsillərə əmanət olaraq ötürməlidir.

Son illərin hadisələri ətraf mühitə diqqətin artırılmasını bizdən tələb edir. Artıq ana-təbiət insanlıqdan imdad diləməkdədir. Baş verən iqlim dəyişiklikləri təbiətin qayğısına qalmaq, bu dəyişikliklərin planet üçün yaratdığı faciələr və s. insanın vicdanına ünvanlanmış mesaj kimi qəbul olunmalıdır.

Son illər dünyada gedən qlobal dəyişikliklər çərivəsində eko-idmana xüsusi yer ayrılır. Dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində ekoloji tarazlığın gözlənilməsi, ekoloji aspektdə bərpaedici işlərə dəstək məqsədilə müxtəlif istiqamətlərdə işlər görülür: sənaye, təsərrüfat, iri həcmli istehsalat sahələrində eko maraqlar artıq prioritetdədir. İnsanın bioloji varlıq kimi tam funksionallığının təmin edilməsində onun fiziki və mənəvi sağlamlığı ətraf mühitdən birbaşa asılıdır.

Eko-idman öz mahiyyəti ilə üç istiqaməti əhatə edir: təbii mühitdə idman; dəyişdirilmiş təbii və ya əvvəlcədən təşkil edilmiş mühitdə fiziki məşqlər; eko-idman - müstəqil idman növü kimi.

Birinci istiqamətin klassik nümunələri atletika kros, alpinizm və digər idman növləridir. İdmanın digər fəaliyyət növlərindən onunla fərqlənir ki, burada xüsusi qurğulara və idmançalara ehtiyac yoxdur.

İkinci istiqamət müasir sənaye cəmiyyətinə istinad etməklə nəzərdən keçirilir. Söhbət, ilk növbədə, çirklənmiş ətraf mühitdən - şəhər şəraitində məşq edən və yarışan idmançıların yaşayış yerindən təhlükəli görüldüyü ərazilərdən gedir [2].

Ekoloji cəhətdən əlverişsiz regionlarda əhalinin müxtəlif demoqrafik qruplarının bədən tərbiyəsi, idman və turizm metodlarından istifadə etməklə həm mütəşəkkil, həm də müstəqil şəkildə sağlamlaşdırıcı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün maksimum şəraitin və müvafiq maddi-texniki bazanın yaradılması vəzifəsi xüsusilə aktuallaşır.

Ətraf mühitin çirklənmiş bölgələrində yaşayan əhalinin idman və istirahət fəaliyyətinin, turizmin və aktiv asudə vaxtının təşkili və təmin edilməsi üçün maddi-texniki bazanın inkişafını proqnozlaşdırarkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır:

- ekoloji cəhətdən əlverişsiz amillərin insan orqanizminə təsiri nəticəsində yaranan əhalinin xəstələnmə proseslərinin strukturu və dinamikası;

- yeni iqtisadi şərait nəzərə alınmaqla, ekoloji cəhətdən əlverişsiz ərazilərdə əhalinin demoqrafik strukturunun dəyişməsi sahəsində meyillər;

- əsas tendensiyalar, o cümlədən bədən tərbiyəsi-sağlamlıq mühitinin, turizmin və aktiv asudə vaxtın maddi-texniki bazasının yenidən təşkili və təkmilləşdirilməsi, ekoloji cəhətdən əlverişsiz regionların əhalisinin sağlamlığının maksimum dərəcədə yaxşılaşdırılması üçün tələblərə optimal cavab verən beynəlxalq təcrübə.

İdmanın və istirahətin yeni növləri, yeni rekreasiya müxtəlifliyi həm həcmli binalarda, həm də təbii mühitdə həyata keçirilən məkan idmanı və istirahət tikintisinin axtarışına və həyata keçirilməsinə səbəb olur. İkinci halda bunu etmək çətindir: təbiətə minimum zərər verməklə, təhsil və sağlamlıq problemlərini maksimum dərəcədə həlli nəzərdə tutulur.

Ətraf mühitin formalaşmasının yeni prinsipləri arasında qeyri-nəqliyyat növlərindən istifadə edərək yaşayış sahələrini yenidən birləşdirməyə imkan verən piyada “yaşıl dəhlizlər” sisteminin təşkili əsasında şəhərlərin şəhərsalma strukturunun yenidən qurulması daxildir. Şəhərlərin şəhərətrafi ərazilərində yerləşən mövzulu turizm parklarının, idman və istirahət obyektlərinin yaşıl halqası ilə. Eyni zamanda, fərdi ambulator funksiyaları: idman profilaktikası çərçivəsində) idman kompleksi, stadion və park funksiyaları ilə birləşdirən xüsusi reabilitasiya və profilaktika müəssisələri yaşayış məhəllələrində hərtərəfli səhiyyə xidmətinin mərkəzlərinə çevrilir və bələdiyyə səviyyəsində xarici “sağlamlıq klubları”. Həm sağlam insanlara, həm də reabilitasiyaya ehtiyacı olan xəstələrə xidmət göstərən bərpəedici funksiyaya malik bu tip müəssisə “polikon” adlanır.

Müasir dünyada ekoloji problemlər əsas qlobal problemlərdən biri olduğunu insanlar dərk edir. Planetimiz getdikcə daha çox resursları itirir və bu, ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə ictimaiyyəti təbiətin mühafizəsinə və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların yaradılmasına fəal cəlb etmək ehtiyacı yaranır. Geniş yayılmış fəaliyyət növlərindən biri kimi idman da bu problemin həllinə öz töhfəsini mütəlak verməlidir.

Ətraf mühitin qorunmasına istiamətləndirilmiş idman təbirlərinin dərin tarixi kökləri mövcuddur. İlk belə tədbirlərdən biri 1961-ci ildə əsası qoyulmuş və ABŞ-da keçirilən ölkələrarası The Kris Kringle Invitational idi. Tədbirin əsas ideyası müəyyən məsafə qət etmək, yol boyu zibil və digər tullantıları toplamaq idi. İştirakçılar toplanan ən çox zibil üçün mükafat ala bilərdilər.

1972-ci ildə ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş ilk marafon təşkil edildi. Nyu-Yorkda keçirilən “Keep America Beautiful” marafonuna bütün marşrut boyu zibil yığılması da daxildir.

O vaxtdan ekoloji cəhətdən təmiz idman tədbirlərinə ev sahibliyi etmək ideyası getdikcə populyarlaşdı. 1980-ci ildə bir çox ekoloji yönümlü idman tədbirlərini birləşdirən Yaşıl Oyunlar təşkilatı yaradıldı.

Bu gün bir çox idman təşkilatları və klubları da ətraf mühitin qorunmasına böyük diqqət yetirirlər. Məsələn, 2018-ci ildə FİFA futbol hadisələrinin ətraf mühitə mənfi təsirini azaltmaq məqsədi daşıyan “FIFA Green” proqramını işə salıb.

Ətraf mühitin qorunmasına və sağlam ekoloji mühitin yaradılmasına yönəlmiş bir çox müxtəlif idman tədbirləri var. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

–Velosiped marafonları və velosiped paradları kimi velosiped yarışları getdikcə populyarlaşır. Bu tədbirlər sağlam həyat tərzini təbliğ etməklə yanaşı, şəhərlərin əsas problemlərindən biri olan havanın çirklənməsinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmişdir. Bundan əlavə, belə tədbirlərdə tez-tez şəhərin ekoloji durumuna diqqətin əkilməsi və zibillərin yığılması tədbirləri ilə vəhdətdə keçirilir.

–Müasir dünyamızda bir çox idman tədbirləri günəş panelləri və külək generatorları kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməyə çalışır. Məsələn, 2012-ci ildə London Olimpiadası öz məkanlarının bir hissəsini enerji ilə təmin etmək üçün günəş panellərindən istifadə edilməsinə üstünlük verdi.

–Biomüxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş tədbirlər ətrafımızda olan canlıların və floranın qorunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində biomüxtəlifliyin qorunmasına kömək edən idman tədbirləri də var. Məsələn, Keniyada illik Safaricom Marafonu keçirilir, onun bir hissəsi təbiət qoruqlarının saxlanmasına və yerli heyvan növlərinin qorunmasına yönəlir.

–Ekoloji təhsilləməyə yönəlmiş idman tədbirlərinin insanların bu sahədə maariflənməsində böyük aktualıq kəsb edir. Bəzi idman tədbirlərinin başlıca məqsədi cəmiyyət üzvlərinin diqqətini ekoloji problemlərə əkmək olur. Bununla yanaşı tədbir iştirakçılarının yaranmış problemlərlə yaxından tanış etmək və problemlərin həlli üçün daha optimal seçimlərin edilməsində köməklikdir. Məsələn, Niderlandda «Green Race» adlı tədbirlər keçirilir və burada qaçışla yanaşı iştirakçılara problemlə dair muhazirələr təqdim edilir [1].

“İdman və ətraf mühit” problematikasi çərçivəsində əsas yeri sağlamlıq problemi tutur və bütün məsələlərə bu baxımdan öz həllini tapmalıdır. Bu gün dünyada gedən proseslər mütləq ekoloji problemlər nəzərə alınmaqla öz prioritetlərini müəyyənləşdirir və inkişaf istiqamətlərinə aydınlıq gətirir. Müasir dünyamızda insanın bütün fəaliyyət sahələrində ətraf mühit və ekoloji problemlər zəruriyyətdən irəli gələrək nəzərə alınır. İnsanın fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edir və iqtisadiyyat və sosial sahə ilə yanaşı, davamlı inkişafın əsas komponenti qismində özünü göstərir. İdman, davamlı inkişaf və ətraf mühit məsələləri BMT və UNEP-in - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramının işində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir [3].

UNEP-in missiyası gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinə xələl gətirmədən həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ölkələri və insanları ruhlandırmaq, məlumatlandırmaq və gücləndirmək yolu ilə ətraf mühitə qayğı göstərmək üçün liderliyi təmin etmək və tərəfdaşlıqları təşviq etməkdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) 1972-ci ildə yaradılmışdır. Onun məqsədi gələcək nəsillərə zərər vermədən millətlərin və xalqların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün imkanlar yaratmaqla ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində liderliyi təmin etmək və tərəfdaşlığı təşviq etməkdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ətraf mühit sahəsində əsas orqanı kimi UNEP qlobal ekoloji proqram hazırlayır, BMT sistemi çərçivəsində davamlı inkişafın ekoloji komponentinin həyata keçirilməsini təşviq edir və ardıcıl olaraq dünyanın təbii mühitinin mühafizəsini müdafiə edir. .

UNEP-in rəhbər orqanı, 58 ölkədən nümayəndələrdən ibarət İdarəetmə Şurası hər il toplanır. Proqramlar hökumətlərin könüllü töhfələrindən, trust fondlarından və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müntəzəm büdcəsindən kiçik bir ayırmadan ibarət olan Ətraf Mühit Fondu tərəfindən maliyyələşdirilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramının funksiyaları və təşkilati strukturu Baş Assambleyanın 15 dekabr 1972-ci il tarixli 2997 (XXVII) sayılı qətnaməsində müəyyən edilmişdir. UNEP-in fəaliyyət sahələri 1992-ci ildə Assambleyanın Gündəliyin 21-i və xüsusilə 38-ci fəslin 21-23-cü bəndlərini (47/190 sayılı qətnamə) təsdiqləməsi ilə genişləndirilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) bu gün 2024-cü il Yerin Çempionları mükafatlarının qaliblərini elan edib. Mükafat torpağın deqradasiyası, quraqlıq və səhrələşmə ilə mübarizədə görkəmli nailiyyətləri, cəsarətli hərəkətləri və davamlı həll yollarını tanıyır. Bu ilki mükafatçılar arasında Yerli Əhalinin İşləri Naziri, ekoloq, davamlı kənd təsərrüfatı təşəbbüsü, yerli əhalinin hüquqlarının müdafiəçisi, meşəsalma üzrə alim və yenilikçi ekoloq var.

Ekologiya və idman sıx bağlı anlayışlar kimi ıxış edirlər. Müasir zamanda idman tədbirləri ətraf mühitin qorunmasına, təbiətimizə, ekoloji problemlərin həlli məsələlərinə yönəldilmişdir. Bu cür tədbirlər təbiətin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verməklə yanaşı, əhalinin ekoloji maarifləndirilməsinə və qlobal ekoloji problemlərin həllinə ictimaiyyəti cəlb etməyə köməklik göstərir.

Ədəbiyyat

1. Спорт и экология: история спортивных мероприятий, ориентированных на сохранение окружающей среды. <https://zonasporta.com/articles/istoriya-sporta>
2. ЭКОСПОРТ Доктор медицинских наук, профессор Л.А. Калинин <http://lib.sportedu.ru/press/TPFK/1998n10/p51-55.htm>
3. Climate action. UN Environment Programme: UNEP <https://www.unep.org/>

АКТУАЛЬНОСТЬ ЭКО-СПОРТА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Байрамова Зияфат Виляят кызы, Мамедов Немат Азер оглы

Резюме

В современном мире наибольшую популярность получает связь спорта и экологических процессов, происходящих в окружающем мире. Остро стоит вопрос глобальных климатических изменений в природе и их влияние на здоровье людей. Человек имеет непосредственное отношение к выявлению и искоренению проблем экологии. Проводятся различного рода мероприятия по просветительской работе с населением планеты, проводятся спортивные мероприятия с целью сберечь то, что нам дала природа. В статье рассматривается методика проведения спортивных мероприятий, где сконцентрировано основное внимание на экологический кризис и борьбе во имя выживания.

THE RELEVANCE OF ECO-SPORTS IN THE MODERN WORLD

Bayramova Ziyafat Vilayat, Mammadov Nemat Azar

Summary

In the modern world, the connection between sports and environmental processes occurring in the surrounding world is gaining the greatest popularity. The issue of global climate change in nature and its impact on human health is acute. Man is directly related to the identification and eradication of environmental problems. Various events are held to educate the population of the planet, sports events are held to preserve what nature has given us. The article discusses the methodology for holding sports events, where the main focus is on the environmental crisis and the fight for survival.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 11 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 dekabr 2024-cü il

BU GÜNÜMÜZDƏ AZƏRBAYCAN AİLƏSİ

Əsgərova Əfsanə Nazim qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali
afsana95@list.r

Xülasə: *Ailə institutu ictimai həyatı nizamlayan, onun ahəngdarlığını, həyatiliyini təmin edən bəşəri və milli dəyərləri yaşadır. “Vətəndaş nikah”larının geniş yayılması ailə institutuna ciddi zərbə vurur. Boşanmaların çoxalması, doğuşun azalması demoqrafik problemlərin kəskinləşməsi ilə müşahidə olunur. Ailənin mənəvi şəxsiyyətinin təşəkkülündə, təbii ki, ilk növbədə ata-ananın üzərlərinə böyük vəzifələr düşür.*

Açar sözlər: ailə, model, milli-mənəvi dəyərlər, boşanma halları

Ключевые слова: семья, модель, национально-нравственные ценности, случаи развода.

Key words: family, model, national-moral values, cases of divorce

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri sistemində ailə müstəsna rola malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə yüksək mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təsvir edilmiş ailə, eyni zamanda, ülvü və müqəddəs dəyərlərin ifadəçisi kimi tərənnüm olunmuşdur. Milli təfəkkürümüzdə ailə, dövlət və Vətən məfhumları arasındakı assosiativ əlaqə xalqımızın mənəvi kamillik səviyyəsinin parlaq təcəssümünə çevrilmiş, onun genefondunun saflığını təmin etmişdir. Problemləri ilə bağlı olduğu halda, respublikamızda bu sahədə vəziyyət əsaslı şəkildə fərqlənir. Azərbaycanda qadın hüquqlarının qorunması üçün mükəmməl qanunvericilik bazası mövcuddur.

“Kiçik dövlət” modeli olan ailənin möhkəmliyini təmin edən, bu müqəddəs birlikdə mənəvi-genetik bağlılığı qoruyub saxlaya bilməyən hansısa şəxsin cəmiyyətdə nüfuz sahibi olması mümkün deyildir. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, xalqın çoxminillik milli dəyərlərinə ürəkdən bağlı olan insanlar isə ailənin cəmiyyətdəki rolunu hər zaman düzgün dəyərləndirə bilmişlər. Bəşər övladı bütün zamanlarda cəmiyyətdə layiqli yerini tapmaq, özünün saf ideallarına qovuşmaq, dərini, sevincini, xoş duyğularını bölüşmək üçün ruhi və cismani rahatlıq tapdığı bu mənəvi mühitə üz tutmuşdur. İnsanın yaşamaq həvəsi, sarsılmaz həyat eşqi həm də ailəyə, övlada olan saf məhəbbətdən, sevgidən, istəkdən irəli gəlmişdir.

Hər bir normal insan ailəsinin sosial rifahı, firavanlığı üçün hər cür zəhmətə qatlaşır, əzmlə çalışır. Ailəsi üçün bütün varlığı, əzmi, ruhu ilə çalışan insan, əslində, o qədər də fərqi olmayacağı bir məqsədi də özü üçün hədəfləyir ki, bu da cəmiyyətin sağlam özəyini və gələcəyini formalaşdırmaqdır. Məhz buna görə də ailə institutu ictimai həyatı nizamlayan, onun ahəngdarlığını, həyatiliyini təmin edən bəşəri və milli dəyərləri yaşadır.

Müasir dövrdə hər bir dövlət milli mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən ailə modelini qloballaşmanın kütləvi mədəniyyət təzahürlərinin mənfi təsirlərindən qorumaq üçün əlindən gələni edir. Hazırda xüsusən də Avropa ölkələrində ailə institutunun zəifləməsi, bəzi hallarda hətta sarsılması ilə bağlı narahatçılığın artması məsələnin həyatı əhəmiyyətini, aktuallığını bir daha nümayiş etdirir. Avropa və Qərbdə ailə institutunun zəifləməsinin əsas səbəbləri sırasında psixoloqlar “Kaliforniya sindromu”nu önə çəkirlər. Bu neqativ sindrom insanların daha çox eqoistcəsinə davranmaları – iş, karyera, rahatlıq, sərbəstlik, əyləncə barədə daha çox düşünmələri, ailəni ikinci plana keçirmələri zəminində özünü göstərir. Eyni zamanda, Qərb mühitində gənc yaşlardan nikahdankənar münasibətlərin başlanması, “vətəndaş

nikah”larının geniş yayılması ailə institutuna ciddi zərbə vurur. Boşanmaların çoxalması, doğuşun azalması demografik problemlərin kəskinləşməsi ilə müşahidə olunur. Avropa Birliyinin rəsmi statistika komitəsi olan “Evrostat”ın hesablamalarına görə, bu quruma üzv dövlətlərdə boşanmalar orta hesabla 35-40 faiz təşkil edir. Bunun əsas səbəblərindən biri də gender probleminin şişirdilərək feminizm səviyyəsinə çatdırılması, ailə münasibətləri fonunda fərdi şəxsiyyət azadlığının ziyanlı stereotip kimi qabardılmasıdır.

Azərbaycan tarixən formalaşmış fundamental ailə dəyərləri ilə qloballaşmanın mənfi təsirlərini özünə yaxın buraxmamağa çalışır. Xalqın tarixən formalaşmış mental keyfiyyətlərini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini bu gün də yaşadan azərbaycanlı gənc ailənin onun həyatında oynadığı müstəsna rolu düzgün dərk edir. Azərbaycan xalqının ailə modeli nəinki Qərbdə, həm də Şərqdə unikal hesab olunan bir ailə modelidir. Respublikamızın Avratlantik məkana inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi, mədəniyyətlərarası dialoqun, etnik-dini tolerantlığın mərkəzinə çevrilməsi, habelə iqtisadi planda modernləşmə strategiyasının uğurla reallaşdırılması, Azərbaycan qadınının ictimai həyatdakı rolunun güclənməsi fonunda, xalqımıza xas milli ailə modeli ənənəvi strukturunu, mahiyyətini, mənəvi təsir gücünü saxlayır. Hər zaman olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan ailəsi özünün bütövlüyünü, saflığını, tarixdən süzülüb gələn milli adət-ənənələrə, mental dəyərlərə bağlılığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu ailə modelində hər kəs öz yerini, mövqeyini, funksiyasını, məqsədini düzgün dərk edir. Ailədaxili münasibətlərin ciddi əxlaq meyarlarına söykənməsi – böyüklərə hörmət və ehtiram, kiçiklərə sevgi, mərhəmət və diqqət kimi ənənələr qədim zamanlardan bu günə kimi yaşayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 6 fevral tarixli sərəncamı ilə gender sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirən komitənin adı dəyişdirilmiş, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi kimi yenidən formalaşdırılmışdır. Bu təşkilatın ümumən Cənubi Qafqazda gender bərabərliyi sahəsində ixtisaslaşmış fəaliyyət göstərən yeganə dövlət strukturu olduğu da xüsusi qeyd olunmalıdır.

2006-cı ilin dekabrında Milli Məclisin qəbul etdiyi “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunda gender balansının qorunması ilə bağlı hüquqi tənzimləmə mexanizmi öz əksini tapmışdır. Qanunun əsas məqsədi kişi və qadınlar üçün ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlara sahib olmasının təmin edilməsi və cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılmasıdır.

Qanun gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini və vəzifələrini müəyyən etmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan qadınının ictimai-siyasi fəallığını artırır, cəmiyyətimizin inkişafı, dövlət quruculuğu prosesində onların rolunu gücləndirir.

Bacarıqlı, çalışqan insanlar öz potensiallarından istifadə edərək sosial təminatlarını yaxşılaşdırır, bizneslərini qururlar. Bu cür imkanlı insanlar, iş adamları, səlahiyyət sahibləri öz övladlarının sağlam ruhda böyüməsinin, zəhmətə qatlaşmasının, halal və qanuni yolla varlanmasının qeydinə daha çox qalmalıdırlar.

Təəssüf ki, bəzən zəhmət çəkmədən, oxumadan, gəlir əldə etmədən, sadəcə valideyn hesabına yaxşı yaşamaq, bahalı maşın sürmək, malikanədə yaşamaq istəyən, meşşan həyat tərzinə meyill olunan, harınlayan gənclərə də rast gəlirik. Onlara elə gəlir ki, pulla bütün dəyərləri ala və sata bilərlər. Belələri ailə məsuliyyətini çəkməyə qətiyyətən hazır olmur, evləndikdən sonra da valideynlərinin himayəsinə sığınırırlar.

Heç bir dövlətdə cəmiyyət yekcins deyil: biz istəsək də, istəməsək də, boşananlar həmişə olub, var və olacaq.

Əsas məsələ mümkün qədər boşanmalara səbəb olan amilləri aradan qaldırmaq, bu, mümkün olmadıqda isə nikahların pozulması ilə bağlı yaranan hüquqi-psixoloji problemləri qanuni müstəvidə həll etməkdir. Amma təəssüf ki, bizdə bəzən ən böyük problem də məhz boşanmalardan sonra başlayır. Məhkəmə çəkişmələri, qarşılıqlı iddialar canüzücü teleseriallar kimi uzanır. Bundan başqa, bəzən qadınından ayrılan kişi uşaqları üçün aliment verməkdən belə boyun qaçırır, müxtəlif saxta üsullara əl atır. Belə hallara qarşı da hüquqi müstəvidə mübarizənin gücləndirilməsi son dərəcə vacibdir. Bir sıra ölkələrdə boşanmanın qarşısının alınması üçün bəzən sərt tədbirlərə, məhdudlaşdırıcı addımlara da əl atılır.

Azərbaycanda boşanma hallarının qarşısının alınması üçün ən təsirli “silah” maarifləndirmənin gücləndirilməsi, Azərbaycan ailə modelinin üstünlüklərinin təbliği, gender bərabərliyinin hüquqi mahiyyətinin cəmiyyətə səbatsız, qeyri-hüquqi, qeyri-əxlaqi, ailə institutunun mənafeyinə uyğun olmayan formada “təqdimat”ına son qoymaq, valideyin məsləhəti və “xeyir-duası”nın zərurətini anlatmaq, hüquqlar kimi vəzifələrin də unudulmamasının əxlaqi dəyəərə çevrilməsinə çalışmaq, yaxın qohumların, dostların qınağı və köməyi ola bilər.

Bütün bu problemlərə, qayğılara, çətinliklərə baxmayaraq əsl azərbaycanlı kişisi və qadını üçün ailə həmişə müqəddəs olub, əminəm ki, bundan sonra da belə olacaq.

Azərbaycan ailəsində də kişi başçı, ailənin iqtisadi dayağıdır. O, qərarverici, idarəedici, nəzarətedici kimi funksiyaları yerinə yetirir. Lakin məsuliyyətin ağırlığı əsasən qadının çiyinlərinə düşür. “Yuvanı dişi quş qurur” fikri də buradan qaynaqlana bilər. Qadının dözümlü və müdrikliyi ailəni qoruyur. Azərbaycan qadını bu milli xüsusiyyəti- güzəştə getmək bacarığı, fədakarlığı ilə Avropa qadınından çox fərqlənir.

Ailə dəyərlərimizi xarakterizə edərkən burada övlad sevgisinin xüsusi önəm daşdığını görürük. Azərbaycan ailəsində övlada olan sevgi, bəlkə də, dünyanın heç bir xalqı ilə müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür. Zənnimcə, Azərbaycan ailəsinin uzunömürlülüüyünün əsas səbəblərindən biri də budur. Ailənin mənəvi şəxsiyyətinin təşəkkülündə, təbii ki, ilk növbədə ata-ananın üzrlərinə böyük vəzifələr düşür.

Fədakarlıq, öncə başqalarını düşünmə, eqoizmdən uzaq davranış, hörmət, sevgi, yardım etmək, səbir göstərmək və s. Xüsusiyyətlər mənəvi şəxsiyyəti yetişdirir. Mənəvi şəxsiyyətin meydana çıxmadığı ailələrdə təbii ki, maddi ünsürlər ön plandadır.

Ailənin yaşaması, ayaqda durması üçün iqtisadi dayağı önəmli olsa da, təkə pul, mövqe, gözəllik, şöhrət kimi maddi amillər ailəni bir yerdə tuta bilməz. Çünki maddi elementlərin heç biri daimi deyil, ailənin gerçək bir ailə olması üçün burada mənəvi dəyərlərin hakim olması mütləqdir. Azərbaycanda boşanma hallarının qarşısının alınması üçün ən təsirli “silah” maarifləndirmənin gücləndirilməsi, Azərbaycan ailə modelinin üstünlüklərinin təbliği, gender bərabərliyinin hüquqi mahiyyətinin cəmiyyətə qeyri-hüquqi, qeyri-əxlaqi, ailə institutunun mənafeyinə uyğun olmayan formada “təqdimat”ına son qoymaq və qloballaşan çağdaş dünyamızda ölkəmizdə evlilik yaşına da müəyyən dəyişikliklərin edilməsini labüd hesab edirəm.

Ədəbiyyat

1. <https://ikisahil.az/post/228650-azerbaycan-aile-modeli-problemler-neden-yaranir>
2. https://www.yeniazerbaycan.az/MEDIA_e68138_az.html
3. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/iyun/180840.htm

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СЕМЬЯ СЕГОДНЯ*Аскерова Афсана Назимовна**Резюме*

Институт семьи поддерживает человеческие и национальные ценности, которые регулируют общественную жизнь, обеспечивают ее гармонию и жизнеспособность. Широкое распространение «гражданских браков» наносит серьезный удар по институту семьи. На фоне обострения демографических проблем наблюдается рост разводов и снижение рождаемости. В формировании нравственной личности семьи, конечно, в первую очередь большая ответственность ложится на родителей.

AZERBAIJANI FAMILY TODAY*Askerova Afsana Nazim**Summary*

The family institution maintains the human and national values that regulate social life, ensure its harmony and vitality. Wide spread of "civil marriages" is a serious blow to the family institution. An increase in divorces and a decrease in birth rates are observed with the aggravation of demographic problems. In the formation of the moral personality of the family, of course, first of all, great responsibilities fall on the parents.

*Rəyçi: Günay Elbrus qızı Binnətova**İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 06 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 saylı protokolu**Daxil olma tarix 11 noyabr 2024-cü il.*

UOT:796.

MÜXTƏLİF YAŞLI GÜLƏŞİLƏRİN BİOLOJİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Ağayev İlham Mansır oğlu, Əlizadə Ülvü Sabir oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Müasir dövrdə yüksək dərəcəli idmançılar hazırlamaq üçün daha mütərəqqi və səmərəli metodlardan, vasitə və təşkilatı tədbirlərdən geniş istifadə etmək zəruriyyəti qarşıya çıxır.

Get-gedə idmançıların məşq yükünün ümumi həcmi və onun icra intensivliyi təsəvvür olunmayacaq həddə çatdırılır. Bu sahədə özünü daha aydın göstərən problemlərdən ən əsası isə uşaqların çox erkən yaşdan idmana cəlb edilməsidir.

Açar sözlər: müxtəlif yaşlı güləşçi, bioloji və psixoloji xüsusiyyətlər, fiziki tərbiyə, sinir sistemi, yeniyetmə, idman məşğələsi

Ключевые слова: борец разного возраста, биологические и психологические особенности, физическое воспитание, нервная система, подросток, спортивная подготовка

Key words: wrestler of different ages, biological and psychological characteristics, physical education, nervous system, teenager, sports training

Müasir dövrdə yüksək dərəcəli idmançılar hazırlamaq üçün daha mütərəqqi və səmərəli metodlardan, vasitə və təşkilatı tədbirlərdən geniş istifadə etmək zəruriyyəti qarşıya çıxır.

Get – gedə idmançıların məşq yükünün ümumi həcmi və onun icra intensivliyi təsəvvür olunmayacaq həddə çatdırılır. Bu sahədə özünü daha aydın göstərən problemlərdən ən əsası isə uşaqların çox erkən yaşdan idmana cəlb edilməsidir.

1960–ci illərdə güləş bölmələrinə qəbulu 12 – 14 yaşlarından icazə verildisə, 80–ci illərdə mütəxəssislər arasında daima qızgın mübahisələr getməsinə baxmayaraq məşğələlərə əksər hallarda 7 – 8 yaşlı cəlb olunurlar. İndi artıq güləşçi üzrə yeniyetmələr arasında dünya birinciliyi keçirilir. Digər tərəfdən, 1987 – ci ilə qədər böyük idman təcrübəsi və yüksək idman ustalığı (məs : idman ustaları) olmasına baxmayaraq 24 – 25 yaşlı gənclər artıq perspektivsiz idmançılar kimi ölkə çempionatlarında və spartakiada turnirlərində çıxışından məhrum edilmişdir. Bütün bunlarla əlaqədar yeniyetmələrlə aparılan məşq prosesinin qarşısında bir sıra çətin vəzifələr durur ki, bunlar da uşaq və yeniyetmələrin məşq yükünün artması və bu yükün məşq edənlərin sağlamlıq vəziyyətinə göstərəcəyi təsirlərlə əlaqədardır. Hazırlıq prosesinin necə qurulması və aparılması ilə əlaqədar bu təsirlər xeyirli və zərərli ola bilər. Deməli, yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətlərini dərinlən bilmədən və məşq prosesini bu biliklər əsasında qurmadan, habelə pedaqoji tələblərlə əlaqələndirmədən müsbət təsirlərə ümid bəsləmək mümkün deyildir. Odur ki fiziki tərbiyə və idman prosesində uşaq və yeniyetmələrlə aparılan hazırlıq işi böyük yaşlılardan kəskin sürətdə fərqlənir. Burada yeniyetmə dövrü xüsusilə daha çox diqqət tələb edir. Bu elə bir yaş dövrüdür ki, bu zaman orqanizmin morfoloji quruluşunun özünəməxsus tərzdə dəyişilməsi və sürətlə inkişafı baş verir ki, bu da ilk növbədə, hədd – buluğ dövrü ilə əlaqədardır. Bu inkişaf bədənin hər tərəfi üçün düz mütənəsibliklə deyil, əksinə əgər bədənin uzununa inkişafı intensiv sürətlə baş verirsə, eninə inkişafı çox geri qalır (bu fiziologiyada “fizioloji döş qəfəsliliyi” də adlandırılır). Bir sıra xarici tədqiqatçıların (Y. Mattis), məlumatlarına görə, idman

məşğələlərinin təsiri ilə bu dövrdə bədənin eninə inkişafı ilə yanaşı onun uzununa böyüməsinin də nisbətən zəifləməsi müşahidə edilir ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Məhz bu səbəbdən bədənin həddən artıq uzanması (astaniya) halının qarşısı alınır. Qeyd etmək zəruridir ki, bu zaman boyatmanın nisbətən yubanması inkişafın sonrakı dövründə aradan qaldırılır.

Sübut edilmişdir ki, həddi – buluğ prosesinin fərdi xüsusiyyətləri yeniyetmələrin fiziki inkişaf xarakterinə mühüm təsir göstərir. Görkəmli fizioloqlar A.V.Korobkov (1958), V.S.Fartel (1962) və b. göstərmişlər ki, yeniyetmə yaşında hərəkət analizatorları ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Məsafənin hiss edilməsi, hərəkətin sürət və qüvvə cəhətdən yetkinləşməsi baxımından yeniyetmələr yaşlılardan daha çox geri qalmırlar.

Bu dövrdə yeniyetmələrin ümumi xüsusiyyətlərini öyrənərkən idman fəaliyyəti prosesində onların fərdi xüsusiyyətlərini diqqətlə nəzərə almaq tələb olunur. Burada, birinci növbədə aşağıdakı məsələlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir :

1) Yeniyetmələrin orqanizminin anatomik fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri

Bu dövr keçid hesab edilir və orqanizmin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu yaş dövrü üçün yetkinliyin və inkişafın qeyri – bərabər davam etməsi, eləcə də həyat fəaliyyətinin ümumi yüksəlişi xarakterik bir haldır. Belə yetkinlik və inkişaf orqanizmdə baş verən bir sıra kəskin dəyişikliklərlə müəyyən olunur, bu dəyişikliklər aşağıdakı qaydada baş verir :

- a) Sinir fəaliyyəti nisbətən tarazlaşır
- b) əzələ kütləsi artır
- c) əzələ qüvvəsi çoxalır və sürətlə inkişaf edir;
- d) ürəyinin işi artır;
- e) cinsiyyət vəziləri yetişir və s.

Sinir sistemi bu yaşda yeniyetmələrdə anatomik baxımından demək olar ki, artıq yetkinləşir və bu prosesin təkmilləşməsi çox sürətlə davam edir. Belə təkmilləşmə xüsusilə sinir sisteminin ali şöbələrində beynin qabıq payında davam edir. Mərkəzi sinir sisteminin oyanma qabiliyyətinin artması qanın tərkibinə daxil olan və onun vasitəsilə bura gələn cinsi hormonlardan asılıdır.

Bu yaşda yeniyetmələrdə özünəməxsus dünyagörüşü, müstəqil düşünmək və xüsusi mənalara kəsb edən davranışlar xeyli inkişaf edir. Tamamlanmış hisslər aydınlaşır, dərinləşir və davamlı olur. Cinsi yetkinləşmə ilə əlaqədar hisslər özünü aydın göstərir. Yeniyetmələrin marağı xeyli genişlənir və dəyişir. Macərəvi qəhrəmanlığa aid ədəbiyyatlar və hadisələr onların psixikasında dərin yurd salır. Onlarda böyükklərin etdikləri hərəkətə oxşar meyl (məsələn, çempion və rekordçu olmaq, öz idealı olan hər hansı idmançıya oxşamaq arzuları) misilsiz qüvvəyə malik olur. Yeniyetmə çox vaxt öz fiziki imkanlarını həddən artıq şişirdir və böyük səhvlər buraxır. Belə səhvlər əksər hallarda yeniyetməyə mənfi təsir göstərir, onda həmişəlik ümidsüzlük, özünə inamsızlıq yaradır və nəhayət həmin səhvlər sonralar qorxaqlığa səbəb olur. Belə mənfi psixoloji halların vaxtında qarşısının alınması, birinci növbədə böyükklərin xüsusilə məşqçinin borcudur. Hər hansı kiçik bir nailiyyəti şişirdib lovğalığa çevirmək və ya hər hansı məğlubiyyətdən sonra ümitsizlik kimi mənfi psixoloji vəziyyətlərdə, məhz məşqçi yeniyetmənin köməyinə gəlməli və hər iki halın təbii, adi olduğu həqiqəti ona inandırılmalıdır.

Sümük və əzələ sistemi. Yeniyetmələrdə əsasən boy sürətlə artır (bir il ərzində 6 sm qədər), çəki isə bir ildə 3 – 5 kq çoxalır. Döş qəfəsi bu müddətdə 2 sm -ə qədər genişlənir. Bədən kütləsinin artması ilə əlaqədar onun qüvvə və imkanları da inkişaf (əzələnin

ümumi kütləsi bu müddət ərzində 23% - dən 33% - ə qədər) edir. Sağ əlin qüvvəsi (15 yaşlı yeniyetmə üçün) 34 – 40 kq – a çatır.

Bədənin uzununa ölçüsü 140 sm – dən 165 – sm - ə çatır. Beləliklə bu yaş dövründə bədənin, xüsusən ətrafların uzununa artması aydın nəzərə çarpır.

Damar bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Ürəyin fəaliyyətinin idarə edən sinir sistemi vəzifəsini həmişə yetirə bilmir. Çox vaxt ürəyin işində ritmlərin pozulması (aritmia) və başqa çatışmamazlıqlar müşahidə edilir. Bu zaman damarların inkişafı artıq ürəyin inkişafından geri qalır. Nəticədə keçid dövründə qan damarlarının ümumi mənfəzi ürəyin ümumi kütləsinə nisbətən az olur. Yeniyetmənin bədəninə olan qan damarları nisbətən daralır (yığılır) ürək qanı böyük qüvvə ilə qovur. Damarların göstərdiyi kiçik müqavimət nəticəsində qan təzyiqi artır.

Tənəffüs sistemi əsasən dəyişikliklərə uğrayır. Dövrü müddətində ağciyərlərin həyat tutumu 19000 – dən 3000 sm³ - ə çatır. Bu həcm döş qəfəsinin və ağciyər kütləsinin artması ilə əlaqədardır.

Maddələr mübadiləsi böyüklərə nisbətən sürətlə davam edir (daha erkən yaşlara nisbətən aşağı intensivliklə) davam edir. Qidalanmaya ehtiyac böyüklərə nisbətən xeyli artıq olur. Boyatmanın sürətlə getməsi ilə əlaqədar zülallara ehtiyac çoxalır.

Cinsi yetişmə prosesi bu dövrdə baş verdiyi üçün müşahidə olunan bütün bioloji dəyişikliklər bilavasitə bu prosesə bağlıdır. Məhz bu proses keçid dövründə yeniyetməni psixoloji və fiziki cəhətdən çox çətin vəziyyətdə qoyur. Təxminən tam fiziki yetkinliyə malik yeniyetmə, hələ fiziki və psixi cəhətdən tam və hərtərəfli yetkinliyə malik olmur. Orqanizmdə baş verən bu mürəkkəb dəyişikliklərlə əlaqədar bir sıra əks xarakterli cəhətlər şəxsin davranışına, onun əhatə olunduğu mühitə qarşı münasibətinə təsir edir. Bütün bu proseslər yeniyetmənin əhvali ruhiyyəsinin tez – tez dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bununla əlaqədar müxtəlif hərəkət elementləri arasında qeyri – mütənəsiblik müşahidə olunur. Burada hərəkət çoxluğu yaranmaqla bərabər bu hərəkətlərin idarə olunmasında və onların düzgün ölçülməsində bir qədər bacarıqsızlıq və hətta pozuntu da müşahidə edilir.

Mərkəzi sinir sistemindən hərəkətlər lazımi səviyyədə idarə olunmadıqda yeniyetmələr əksər hallarda öz imkanlarını həddən artıq qiymətləndirir və nəticədə zərərli vərdislər (özünü öymə, yersiz çılğınlıq, hər şeydən qəzəblənmək, söz götürmək və s.) yarana bilər. Fiziki hərəkətlərin icrası zamanı yersiz cəsurluq çox vaxt inamsızlıqla əvəz olunur. Eyni zamanda yeniyetmələr yeni hərəkət vərdisləri və bacarıqları qazanırlar ki, bunlar kiçik əzələ qruplarının mükəmməl və çox incə koordinasiyaşması ilə əlaqədardır. Bu bacarıqlar yeniyetmələrə mühüm idman ustalıqlarına yiyələnməyə və çox mürəkkəb vərdisləri yüksək səviyyədə icra etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Həsənov., İ.M.Namazov.. “Azərbaycan Ali Uxtisas məktəbləri üçün güləş və onun tədrisi metodikasından proqram”. Bakı, 1999
2. Novruzov D.F. “Güləşmə” maarif nəşriyyatı. Bakı. 1992.
3. Yunan roma, Sərbəst və Qadın güləşi. Bakı , 2008
4. Azərbaycan Pəhləvanları. M.Dadaşov., S.Aslanov. –Bakı .Gənclik . 1989.
5. X.K.Qurbanov., C.K.Qurbanov. “Güləşçilərin çoxillik hazırlıq mərhələləri və onların pedaqoji məzmunu”. Bakı , 1989
6. Milli güləş və zorxana oyunları

**БИОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ
БОРЦОВ РАЗНОГО ВОЗРАСТА**

Агаев Ильхам Мансир оглы, Ализاده Улву Сабир оглы

Резюме

В современное время необходимо широко использовать более совершенные и эффективные методы, средства и организационные меры подготовки спортсменов высокого уровня.

Постепенно общий объем тренировочной нагрузки спортсменов и интенсивность ее выполнения доводятся до невообразимого уровня. Одной из наиболее очевидных проблем в этой сфере является привлечение детей к занятиям спортом с самого раннего возраста.

**BIOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF WRESTLERS
OF DIFFERENT AGES**

Agayev Ilham Mansir, Alizade Ulvu Sabir

Summary

In modern times, it is necessary to widely use more advanced and effective methods, means and organizational measures for training high-level athletes.

Gradually, the total volume of athletes' training load and the intensity of its implementation are brought to an unimaginable level. One of the most obvious problems in this area is attracting children to sports from an early age.

Рәүҗи: Cabbarov Urfan

Вәдән тәрбијәси вә идман kafedrasının 18 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 oktyabr 2024-cü il

UŞAQ İNFEKSIYON XƏSTƏLİKLƏRİ

Ağayeva Elmira Cəbrayıl qızı, İbrahimova İlhamə Arif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə adından göründüyü kimi uşaq infeksiyon xəstəliklərindən, yoluxma mexanizmindən danışılır. İnfeksiyanın yoluxma mexanizminin aydınlaşdırılması infeksiyon xəstəliklərin profilaktikasının əsasını təşkil edir. İnfeksiyon xəstəliklər yaxşı öyrənilməklə bunlar qeyri-infeksiyon xəstəliklərdən spesifikliyi, kontagiozluğu, mərhələlərlə inkişafı və postinfeksiyon [immunitetin](#) yaranması ilə səciyyələnir.*

Açar sözlər: infeksiya, mikroorqanizmlər, difteriya, göy öskürək, difteriya, qızılca

Ключевые слова: инфекция, микроорганизмы, дифтерия, кашель, корь

Key words: infection, throat, diffteria, child health

İnfeksiya – patogen [mikroorqanizmin](#) digər [canlı orqanizminə](#) daxil olması və bunun nəticəsində yoluxmuş orqanizmdə gedən cavab proseslər. İnfeksiyanı törədən amil [orqanizmə](#) daxil olduqda müəyyən [orqan](#) və toxumalarda məhdudlaşır. Nəticədə infeksiyon proses əmələ gəlir. İnfeksiyon proses kəskin və xroniki [xəstəliklər](#), yaxud infeksiya gəzdirmə formasında aşkar ola bilər.

Hər bir infeksiyanın özünəməxsus yoluxma mexanizmi var; [tənəffüs](#) yollarının infeksiyon xəstəliklərində xəstə öskürdükdə, asqırdıqda və [danışdıqda](#) İnfeksiya selik damcıları vasitəsilə ətrafa yayılır və sağlam insana hava ilə yoluxur; səpgili yatalaq, [qmalyariya](#), [taunun](#) bubonlu forması və s. xəstəliklər [qansoran cücülər](#) vasitəsilə yayılır; [qoturluğun](#), [göbələk](#) və [zöhrəvi xəstəliklərin](#) törədiciləri isə xəstə ilə bilavasitə təmasda olduqda keçir. İnfeksiyanın yoluxma mexanizminin aydınlaşdırılması infeksiyon xəstəliklərin profilaktikasının əsasını təşkil edir. İnfeksiya müəyyən [kliniki](#) əlamətləri ilə özünü göstərən infeksiyon xəstəlik haqqında və gizli - yəni latent, inapparant infeksiya, immunlaşdırıcı subinfeksiya və mikrobdəşiyicilik halında gedir.

İnfeksiyon xəstəliklər yaxşı öyrənilməklə bunlar qeyri-infeksiyon xəstəliklərdən spesifikliyi, kontagiozluğu, mərhələlərlə inkişafı və postinfeksiyon [immunitetin](#) yaranması ilə səciyyələnir. Spesifiklik dedikdə belə başa düşülür ki, hər bir infeksiyon xəstəliyi müəyyən növ [mikrob](#) törədir.

İnfeksiyon xəstəliklər zamanı xəstəlik törədicisinin xəstələrdən sağlamlara kontakt və ya aralıq obyektləri vasitəsilə verilməsi halı kontagiozluq adlanır. [Çiçək](#), [dabaq](#), [donuzların taunu](#), atların qripi yüksək dərəcədə [kontagioz](#) xəstəliklər hesab edilir.

İnfeksiyon xəstəliklərin əvvəlcə [inkubasiya](#), sonra [prodremal](#), daha sonra klinik dövr və nəticə halında getməsi onların mərhələlər üzrə getməsini göstərir.

İnfeksiya törədicilərinin orqanizmə daxil olması anından ilk kliniki əlamətlərinin görünməsinədək, latent infeksiyalarda isə [immunobioloji](#) reaksiyaların ilk müsbət nəticəsinədək olan dövrə inkubasiya dövrü deyilir. Bu dövr bütün infeksiyon xəstəliklər üçün xarakterikdir, müddəti isə müxtəlif olmaqla bir neçə saatdan, bir neçə günə, bəzi infeksiyalar zamanı isə bir neçə aya qədər davam edir. Eyni bir xəstəlikdə də inkubasiya dövrü orqanizmin ümumi davamlılığı və xəstəlik törədicisinin virulentlik dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlifdir. İnkubasiya dövründə heyvan orqanizmində mikrob çoxalır, onun [toksini](#) toplanır, [maddələr](#)

[mübadiləsi](#) pozulur, [qanın](#) formalı elementlərində müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş verir, ancaq heç bir kliniki əlamət görünmür.

İnkubasiya dövrü sonra prodromal dövrlə əvəz olunur ki, bu da bir neçə saatdan 1–2 günə qədər davam edir. Bu dövrdə qeyri-spesifik əlamətlər- yəni zəiflik, ümumi ölgünlük, [iştahanın](#) pozulması və bəzən [temperaturun](#) az dərəcədə yüksəlməsi müşahidə olunur. İnfeksiyon xəstəliklər zamanı bakterial və toxuma mənşəli toksiki məhsullar [ürək](#) əzələsi və qan damarlarına, həmçinin vegetativ [sinir sistemində](#) təsir edərək ürək-damar sisteminin zədələnməsinə səbəb olur. Nəticədə həm funksional, həm də üzvi dəyişikliklər baş verir. Bakterial toksinlərin təsirindən mədə-bağırsağ şöbəsinə iltihablı-destruktiv dəyişikliklər, fermentativ, sekretor və ekskretor funksiyaların pozulması əmələ gəlir.

İnfeksiyon prosesin yüngül gedişi zamanı orqanizmin bütün fizioloji sistemlərinin pozulmuş funksiyaları bərpa olunur, kliniki əlamətlər zəifləyir və rekonvalessensiya dövrü yaranır. Bu dövrün müddəti xəstəliyin xüsusiyyətindən, heyvanların immunoloji reaktivliyindən, onların saxlama və yemləmə şəraitindən, habelə müalicənin effektivliyindən asılıdır. Sağalma hər vaxt tam şəkildə olur. Belə ki, müəyyən müddət ərzində müəyyən orqanların funksiya pozğunluğu nəzərə çarpır. Rekonvalessentlər çox vaxt infeksiya törədicilərini xarici mühitə ifraz edir.

İnfeksiyon xəstəliklər zamanı heyvanların bəzilərində qəflətən, digərlərində isə tədricən baş verən zəiflik və arıqlıqdan onların tələf olması müşahidə olunur.

İnfeksiyon xəstəliklər ildırımvari, iti, yarımili, xroniki abortiv gedişə malik olmaqla, tipik və atipik formalarda törəyir.

Son zamanlar uşaqlar arasında da yayılmış infeksiyalar təkcə tənəffüs yollarını deyil, mədə-bağırsağ sistemini də zədələyə bilər. Onlar hava-damcı və təmasla daha çox yayılır.

Difteriya - Kəskin infeksiyon xəstəlik olub, hava-damcı yolu ilə keçir, infeksiya qapılarında-əsnəkdə, burunda, udlaqda, traxeyada, az hallarda isə başqa orqanlarda selikli qişaların krupoz və ya difterik iltihabı ilə xarakterizə olunur.

Etiologiya; törədicisi toksiki difteriya çöpüdür. Patogen təsiri ekzotoksini ilə əlaqədardır. O qana sorulur, ümumi intoksikasyon həmçinin miokardın, periferik və vegetativ sinir sisteminin, böyrəklərin, böyrəküstü vəzlərin zədələnməsinə səbəb olur.

Simptomları, gedişi; gizli dövr 2-10 gündür. Əsnəyin difteriyası; yerli, yayılmış və toksiki formaları ayırd olunur. Yerli formada damaq badamcıqlarında fibrinoz ərp əmələ gəlir. Əsnək hiperemiləşir, udqunma zamanı ağrı olur, regionar l/d az böyümüşdür. Ümumi intoksikasiya zəifdir, t-ra reaksiyası zəifdir. Yayılmış formada fibrinoz ərp damaq qövslərinə və dilçəyə yayılır, ümumi intoksikasiya və t-ra reaksiyası güclü olur. Toksiki formada badamcıqlar kəskin böyüyür, qalın çirkli ağ ərplə örtülür, boynun dərialtı toxuması ödemləşir. İntoksikasiyanın 1 dərəcəsində ödem boynun ortasına, 2 dərəcədə körpücükaltı nahiyəyə, 3 dərəcəsində ondan aşağı yayılır. Ümumi vəziyyəti xeyli ağır olur, t-39-40 dərəcə olur. Ürək qan-damar sisteminin işi pozulur.

Udlağın difteriyası; son zamanlar az-az rast gəlir, udlaq və traxeyanın selikli qişasının iltihabı ilə xarakterizə olunur. Gedişi progressivdir. 1-ci stadiyasında (1-2 gün) t artır, səs xırıltılı olur, öskürək it hürməsinə oxşayır, sonra itir. 2-ci stadiyada yuxarı tənəffüs yollarında stenoz simptomları artır, küylü tənəffüs olur. 3-cü stadiyasında qazlar mübadiləsi pozulur, sianoz, tərləmə, narahatlıq, asfiksiya baş verir.

Son zamanlar digər lokalizasiyalı formaları rast gəlmir. Ağırlaşmaları miokardit, mono poli radikulonevritlər, periferik parezlər və s. Müalicə; terapiyanın əsas metodu erkən olaraq ə/d difteriya əleyhi zərdabın müvafiq dozalarda yeridilməsidir.

Yüngül formalarında zərdabı 1 dəfə, ağır formalarında isə bir neçə gün vurulur. Anafilaktik ağırlaşma əmələ gəlməməsindən ötrü əvvəlcə durulaşdırılmış (1:100) zərdabla d/a sınaq qoyulur, reaksiya olmadıqda 20 dəq. müddətində 0,1ml zərdab, 30 dəq sonra isə bütün doza vurulur. Toksik formalarda dezintoksikasiya məqsədilə patogenetik müalicə aparılır; v/d zülal preparatları (albumin) hemodez qlükoza ilə, prednizolon, vitaminlər yeridilir. Xəstəliyin ağırlığından asılı olaraq 3-8 həftə yataq rejimi gözlənilməlidir.

Təmiz hava, sedativ dərmanlar yaxşı effekt verir. Kiçik yaşlı uşaqlarda pnevmoniya inkişaf etdiyinə görə antibiotiko terapiya aparılır.

Difteriya bakteriya gəzdiriciləri 7 gün müddətində tetrasiklin və askorbin turşusu təyin edilir.

Profilaktika; difteriya ilə mübarizədə aktiv immunizasiya aparılır. İmmunizasiya bütün uşaqlara adsorbsiya olunmuş (AKDJ) göy öskürək-difteriya – tetanus vaksinası ilə və difteriya – tetanus (ADJ) anatoksini ilə aparılır. 1-ci vaksinasıya 3 aylıqdan başlayır, 1,5 ay fasilə ilə 0,5 ml vaksina aparılır. Revaksinasıya həmin doza ilə 1,5-2 il sonra aparılır. 6-11 yaşlarında difteriya və tetanus əleyhi (ADJM) anatoksini ilə aparılır. Difteriya ilə xəstələr stasionarda müalicə olunmalıdırlar. Evində mütləq dezinfeksiya aparılır. Sağalmış xəstələrdə 2 dəfə bakterioloji müayinə mənfi olduqda xəstələri evə yazırlar. Toksigen difteriya bakteriyaları daşıyıcıları uşaq müəssisələrinə o zaman buraxılırlar ki, orada bütün uşaqlar peyvənd olunsun, və 30 gün bakteriya daşıyıcısı olduğu müəyyən olunsun.

Göy öskürək - Kəskin infeksiya xəstəlik olub, antroponozdur, spazmatik öskürək tutmaları ilə xarakterizə olunur, hava- damcı yolu ilə keçir. Erkən uşaq və məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rast gəlinir. Etiologiya; törədici qram mənfi çöpdür. Giriş qapısı yuxarı tənəffüs yollarıdır. Əmələ gətirdiyi toksin tənəffüs yollarının selikli qişasını qıcılıdır, sinir sistemə təsir göstərir və spastik komponent inkişaf edir, kiçik uşaqlarda isə skelet əzələlərində klonik – tonik qıcolmalar törədir. Ağır hallarda hipoksiya əmələ gəlir. Patogenezdə allergik mexanizm böyük rol oynayır. Simptomları, gedişi; gizli dövr 3-15 (5-7) gündür. Kataral dövrdə t-ra az qalxır, öskürək get-gedə artır. Bu dövr bir neçə gündən 2 həftəyə qədər davam edir. Spastik dövr tədricən inkişaf edir. Spastik öskürək təkənləri ardınca səslə nəfəs alma olur. Sonra yenidən öskürək seriyaları başlayır, bu hal bir neçə dəfə təkrar olunur. Tutmanın axırında qusma olur. Gün ərzində belə tutmalar 20-30 dəfə ola bilər. Sifət şişkinləşir, dəridə və gözün konyuktivasında qansızmalar əmələ gəlir. Öskürək tutmasının zirvəsində klonik – tonik qıcolmalar, bir yaşına qədər uşaqlarda isə nəfəs dayanması baş verə bilər. Belə dövr 1-5 həftə davam edir, sonra öskürək öz xarakterini itirir, tədricən simptomlar azalır, bu dövr 1-3 həftə davam edir. Öskürək tutmalarının tezliyindən və digər simptomların intensivliyindən asılı olaraq yüngül, orta və ağır dərəcələrini ayırd edirlər. Vaksina almış uşaqlarda yüngül formada keçir. Ağırlaşmaları; pnevmoniya, ağ ciyərlərin atelektazi, orta divarda və dəri altında emfizema ensefalopatiya və s.

Müalicəsi evdə aparılır. Ağır formalarında və epidemioloji göstəriş olduqda xəstəxanada aparılır. Ağır formalarında antibiotiklərlə eritromisin (gündə 3-4 dəfə), ampicillin, tetrasklin təyin olunur. Erkən stadiyalarında göyöskürək əleyhi qamma – qlobulin (3 gün 3-6 ml) təyin edilir. Ağırlaşmalarında prednizolon vurulur. Spastik əlamətləri və öskürək reaksiyalarını azaltmaq üçün aminazin propazin istifadə edilir. Sağalma uzun

çəkiddə, stimula edici terapiya (plazmanın köçürülməsi, fizioterapevtik proseduralar, vitaminlər) aparılır.

Profilaktika; AKDS – vaksinasıya edilir. Xəstə ilə kontakda olan uşaqlarda spesifik qamma – qlubulin (gündə bir dəfə olmaqla 3 ml 2 gün) vurulur. Xəstəlik başladıqdan sonra 30 gün ərzində izolyasiya aparılır. 7 yaşına qədər və peyvənd almayan uşaqlarda kontaktda olubsa, xəstəni izolyasiya edəndən sonra 14 günlük karantin qoyulur. Dezinfeksiya aparılmır.

Qizılca - Hava-damcı yolu ilə keçən kəskin virus xəstəliyidir, qızdırma, intoksikasiya, yuxarı tənəffüs yollarının katarı və papulyoz səpgi ilə gedişi xarakterikdir. Etiologiya, patogenez; paramiksovirus ailəsindən olub, xarici mühitdə tezliklə aktivliyini itirir. Gizli dövrün və səpgilərin 3-cü gününə qədər virus qanda olur. Limfa və retikulo endotelial sistemin zədələnməsi, tənəffüs yollarının selikli qişalarının zədələnməsi baş verir, bu da səpgi ilə özünü göstərir. Allergik mexanizm də rol oynayır. Simptomları, gedişi; gizli dövr 9-10 gündür. Kataral dördə t-ra artır, ümumi intoksikasiya, yuxarı tənəffüs yollarının katarı baş verir (zökəm, öskürək). Patoqnomik əlaməti səpgidən 1-2 gün əvvəl yanaqların az hallarda isə dodaqlarda ağ ləkələrin (Filatov – Koplik) əmələ gəlməsidir. Bu ləkələr bir-biri ilə birləşmir, 2-3 günə qədər qalır. Xəstəliyin 3-5 günündə t-ra bir də qalxdıqda səpgi əmələ gəlir, bu dövr 3 gün davam edir. Səpgilər etaplarla əmələ gəlir; əvvəlcə üzdə, boyunda, sonra sinənin yuxarı hissəsində, daha sonra bədəndə və 3-cü gün ayaqlarda əmələ gəlir. Səpgi elementləri makulo papulalar bir-biri ilə birləşir, söndükdə yerində piqmentli ləkələr qalır, bu da qabıq verir. Səpmə dövründə kataral əlamətlər və intoksikasiya artır. Xəstəliyin gedişi 7-9 gündür. Öz gedişinə görə yüngül, orta ağır və ağır formalarda keçir.

Ağırlaşmaları; laringit, pnevmoniya, stomatit, otit, blefarit, keratit, ağır hallarda ensefalit, meninqoensefalit.

Müalicə; spesifik müalicə metodu yoxdur, Müalicənin əsası-yataq rejimi, xəstənin gigiyenası gözlənilməlidir, simptomatik müalicə aparılır. Bakterial ağırlaşmalarda – antibiotiklər. Profilaktika; Bütün uşaqların 15-18 aylığından aktiv immunizasiyası aparılır. Canlı L-16 vaksinasından istifadə olunur. 1 dəfə 0,5 ml durulaşdırılmış vaksina d/a yeridilir. Peyvənd olunmamış uşaqlar xəstələrlə kontaktda olduqda, prof. məqsədlə 3 ml immunoqlubulin vurulur. Səpgilərin əmələ gəlməsindən 5 günə qədər izolyasiya olunurlar. 8-ci gündən 17-ci, bəzən 21-ci gününə qədər izolyasiya davam edir.

Su çiçəyi - Kəskin virus xəstəliyi olub hava-damcı yolu ilə keçir, əsasən uşaq yaşlarında baş verir, qızdırmalı vəziyyət, papulo-vezikulyoz səpgi və xoş xassəli gedişlə xarakterizə olunur.

Etiologiya - törədicisi herpes qrupu viruslarına aiddir, xarici mühitdə davamlıdır. Yuxarı tənəffüs yollarının selikli qişası ilə yoluxur. Gizli dövrdən onra virusemiya olur, virus dərinin epitel hüceyrələrində çökür, xarakter səpgini əmələ gətirir. Bədəndə persist halında qala bilər və şərait yarandıqda aktivləşərək dəridə səpgilər əmələ gətirir-kəmərləyici dəmrov xəstəliyini.

Simptomları, gedişi; gizli dövr 14 gün . Xəstəlik kəskin başlayır – temperatur artır, eyni zamanda dəridə səpgilər əmələ gəlir; səpgilər əvvəlcə papula olur, tez bir zamanda vezikulaya çevrilir; 1-3 gündən sonra quruyur, qabıqlanır, yeni səpgilər əmələ gəlir. Zəif uşaqlarda çox az rast gələn forma- visseral orqanlarda da generalizə olunmuş su çiçəyi səpgisi əmələ gəlir, bu da ölümlə nəticələnir.

Ağırlaşmaları; absess, fleqmona, pnevmoniya, ensefalit. Diaqnozu; çətin deyil, əsasən təbii çiçəklə differensasiya aparılır. Aşağıdakılara diqqət yetirilir; təbiidə yüksək t-ra olur, büzümdə güclü alrılla olur, 4-cü gündən səpgilər əmələ gəlir, bu zaman t-ra düşür, səpgilər

eyni inkişaf da olur, dərinin qalınlığında olur, çoxkəməralı olur; bundan başqa, epidemioloji anamnez, laborator müayinə əsas rol oynayır.

Müalicə; Xəstələr gigiyenik saxlanır, 2-cili infeksiyaların qarşısı alınır. Səpgilər kalium – permaqanas məhlulu və brilliant yaşılı ilə sürtülür, indiferent məlhəmlər sürtülür. Proqnoz xoşdur.

Profilaktika; Axırncı səpgi elementi əmələ gələndən sonra 5 gün keçənə qədər izolyasiya olunur. Dezinfeksiya aparılmır. 3 yaşa qədər uşaqlar xəstə ilə kontakda olduqda, 11 gündən 21 günə qədər izolyasiya olunur.

Epidemik parotit - İnfeksiyon virus mənşəli xəstəlikdir (qulaq dibi , donuz) xəstəliyidə deyilir. Xəstəliyin törədicisi viruslardır. Xəstəlik ümumi intoksikasiya, ağız suyu vəzilərinin şişməsi. Sinir sistemin zədələnməsi ilə xarakterizə olunur. Xəstəlik mənbəyi parotitli xəstələr hesab olunur hansı ki gizli dövrün sonundan kliniki əlamətlərin yarandığı ilk 1-2 gün ərzində yoluxucu hesab edirlər. Yoluxma xəstəliyin 9-cu günündən sonra olmur. Xəstəliyin yayılma yolu hava-damcı yolu ilədir. Xəstələrdə virus ağız suyunda olur və damcılarla havaya yayılır. Parotitə yoluxma qızılca və su çiçəyinə görə nisbətən aşağıdır. Yoluxma indeksi 30-50% -dir. 1 yaşa qədər uşaqlarda nadir təsadüf edilir. Əsasən 5-15 yaş arasında yoluxma çox olur. Xəstəliyə bütün dünyada rast gəlinir. Xüsusən iri şəhərlərdə geniş yayılır. Xəstələnmə uşaq müəssisələrində daha yüksək olur. Bu xəstəlikdən sonra immunitet yaranır. Təkrar xəstələnmə çox nadir təsadüf olunur. Ölüm faizi çox aşağıdır. 1-1,5% t.e. Xəstəliyin klinikası müxtəlifdir. Əsasən aşağıdakı əlamətlərlə meydana çıxır, ağız suyu və qulaqdibi vəzilər şişir. Sonra mədəaltı vəz, qalxanabənzər vəzilər zədələnir. Ən çox sinir sistemi zədələnmiş olur.

Xəstəliyin gizli dövrü 11-23 gün (18-20) davam edir. Bu dövrdə ümumi halsızlıq, baş ağrısı, əzginlik, yuxu pozğunluğu, qızdırma, vəzilərin şişməsi müşahidə olunur. Uşaqların sifəti şişir. Bu xəstəlik üçün xarakter görünüşü- yəni donuza bənzər sifət olur. Xəstələrə ona görə də svinka- donuz xəstəliyi deyilir. Qulaq dibi vəzilərin şişməsi kənardan hiss olunur. Vəzlər qulaqdibindən alt çənəyə qədər böyüyür. Sifət dəri dartıldığına görə parıltılı olur. Parotit zamanı çox vaxt çinsiyət vəziləridə zədələnir.

Bu oğlan uşaqlarında orxit, qızlarda ooforit, mastit bartolinit kimi iltihabi proseslərin yaranmasına səbəb olur. Pankreatit verərsə qarında ağrı, qusma, ürəkbulanma, iştahasızlıq halsızlıq verir. Gedışı 5-10 gün davam edir.

Parotit zamanı sinir sistemi zədələndiyindən bəzən meninqit, meninqoensefalit meydana çıxar. Buda qızdırma, baş ağrıları, qusma, gərginlik, bəzən qıc olma ilə müşayiət olunur. Meningitin gedışı çox uzun olmur, lakin xəstələr sağaldıqdan sonra bir sıra əlamətlər bir neçə ay saxlanılır. Məsələn tez yorulma, yuxuya meyillilik və s. Ağırlaşmaları: orxit, meninqit, meninqoensefolit, pankreatit.

Müalicə: Parotit zamanı etiotrop müalicə yoxdur. Lakin simptomatik müalicə aparılır. Mütləq qızdırma düşənədək yataq rejimi ,quru kompreslərin qoyulması, ağız boşluğuna qulluq yəni tez-tez qar- qara(qaynamış su, zəif marqans, bor turşusu ilə) və çoxlu maye qəbul etmək lazımdır. Ağrıkəsicilərdən istifadə edilir. Ağır hallarda antibiotiklər təyin edilir. Xüsusən oğlan uşaqlarında orxit zamanı antibiotiklərin qəbulu mütləqdir. Belə xəstələrə vitaminlər və vitaminli qidaların (xüsusən meyvə şirələri) verilməsi vacibdir. Çalışmaq lazımdır ki, udma aktı çətinləşdiyi üçün belə xəstələrə qida duru halda verilsin.

Ədəbiyyat

1. H.O.Ocaqov, FH həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi., Bakı, 2010.
2. A.Musayev, MM tibb xidmətinin təşkili., Bakı, 2028.
3. H.O.Ocaqov, Zəhərli maddələr və onlardanmühazirə., Bakı, 2008.
4. N.Ələkbərli, İlk tibbi yardımçaydaları., Bakı, 2009
5. P. Сенин, Защита от оружия массового поражения., Москва, 2000.

ДЕТСКИЕ ИНФЕКЦИОННЫЕ БОЛЕЗНИ

Агаева Эльмира Джабраил, Ибрагимова Ильхама Ариф

Резюме

В статье говорится о детских болезнях и о механизме их заражения. Выяснение причин этого заражения приводит к их профилактическому лечению. Неправильное изучение этих болезней приводит к неинфекционным болезням, контагиозу и постинфекционным последствиям

THE CHILDREN INFECTION THREADS

Agayeva Elmira Jabrail, Ibragimova Ilkham Arif

Summary

In article speaks about children threats, about mechanisms of their threatment. Unright threatment consider to noninfection threads, contagioz and postinfection results. For improvement of child health need increase the immunitet system.

Rəyçi: dos. Nəbiyev Niyazi

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2024-cü il

UOT:372.

TRADITIONAL AND INTERACTIVE TEACHING METHODS IN AZERBAIJAN'S HIGHER EDUCATION INSTITUTION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES*f.ü.f.d İbrahimova Vüsələ İlqar qızı, Bəşirova Aynur Hilal qızı, Kərimli Aytən Tahir qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**i.vusala@mail.ru bashirova.aynur@bk.ru**aytenkerimli14@gmail.com*

Annatasion: Azerbaijan's higher education system has undergone significant transformation since the country gained independence from the Soviet Union in 1991. More than thirty years have passed since the country became an independent state. This transformation is driven by technological advancements, globalization, and evolving pedagogical theories. The traditional methods of teaching, characterized by lectures and rote learning, are increasingly being supplemented or replaced by interactive teaching methods that promote student engagement, critical thinking, and practical skills. Social and economic reforms in the country have brought many changes in the education system, especially within higher education. The transition from consolidation to market economy has made it necessary to transform the existing higher education system. The management and organization of higher education in Azerbaijan have evolved within a relatively short period. The shift from a centrally planned educational framework to a more flexible and modern approach has been accompanied by numerous challenges and opportunities. This paper explores the traditional and interactive teaching methods currently employed in Azerbaijan's higher education institutions, analyzing their effectiveness, identifying challenges, and highlighting opportunities for improvement.

Key words: methods, teaching, higher education, traditional, interactive, challenges

Açar sözlər: metodlar, tədris, ali təhsil, ənənəvi, interaktiv, problemlər

Ключевые слова: методы, преподавание, высшее образование, традиционное, интерактивное, задачи.

Introduction:

Azerbaijan, a country at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, has a rich cultural and educational history. The education system in Azerbaijan has evolved through various phases, from the influence of the Persian Empire and the Soviet Union to its current independent state. Historically, the Soviet model heavily influenced higher education, emphasizing structured, centralized curricula and teacher-centered instruction.

In recent years, Azerbaijan has been actively reforming its higher education system to align with international standards and improve the quality of education. The country is a member of the Bologna Process, which aims to create a European Higher Education Area by standardizing academic degrees and quality assurance standards across Europe. This has led to significant changes, including the adoption of a credit-based system and an emphasis on student mobility and international cooperation.

The large-scale application of information technology to human life in modern age, the digitalization of everyday life in the context of globalization processes has given a boost to

the development of society, and the discrepancy has been created between this speed and human development speed. Therefore, adapting the human development pace to the society's pace of development is one of the most urgent issues facing the modern era. In each society, this function is implemented by the education system. Thus, the education system should be built so that the individual can acquire knowledge in the field of narrow specialization selected in terms of the abundance of modern information, as well as the achievements of people separated into different groups can be coordinated and assembled. In fact, all the leading countries in the world are looking for this optimal model of education.

Studies show that education serves three different purposes depending on its level and trend: firstly, knowledge and experience to be used in this or other fields of action, to be applied in practice; secondly, to teach others knowledge and experience; thirdly, to raise the level of knowledge and experience, to gain new knowledge. The first one serves the application, the second - dissemination, and the third - increasing of knowledge and experience.

The educational system that aims at gaining success in each of these three areas, or the separately taken high school, should also put the proper organization of work on the easy-to-master knowledge and skills acquisition. Because of this, world-wide learning and teaching methods should be analyzed, compared and the relevant method should be chosen according to the specificity of the subject. When making this choice, external experiments applied successfully should be studied, the applying possibilities of information technologies should be investigated, and new teaching and learning methods are to be applied, taking into account the needs of the globalized world. In our opinion, the succeed opportunity of higher education institutions in the teaching acted in the former Soviet Union is due to the above. Over the past few years, active learning has attracted considerable attention. Often presented or perceived as a radical change from traditional learning, the subject often polarizes the ability. Active learning has attracted strong supporters among faculties who are looking for alternatives to traditional teaching methods, while the skeptical faculty sees active learning as another in a long series of educational fads. There are still questions about what active learning is and about its difference from traditional education teaching and learning methods.

This study determines active learning and distinguishes between different types of active learning, most often discussed in the literature, and also analyzes their effectiveness compared to traditional teaching and learning methods.

Active learning

Class room where students actively participate in the learning process and respond to learning opportunities by created knowledge and understanding is recognized as active learning. This contrasts with traditional chalk and talk model of learning which transmit knowledge from the teacher to the students.

Active learning is described with various terminologies in different research studies.

These terminologies include:

- Learner-centered, where students are actively engaged in learning, teachers play learning activist role rather than instructor.
- Problem-based/discovery-based research, where students examine and articulate different scientific issues, analyze related evidence, apply appropriate theories to collected evidence, come up with the conclusions and reflect on the results.
- Experiential learning, were students learn from direct experience.

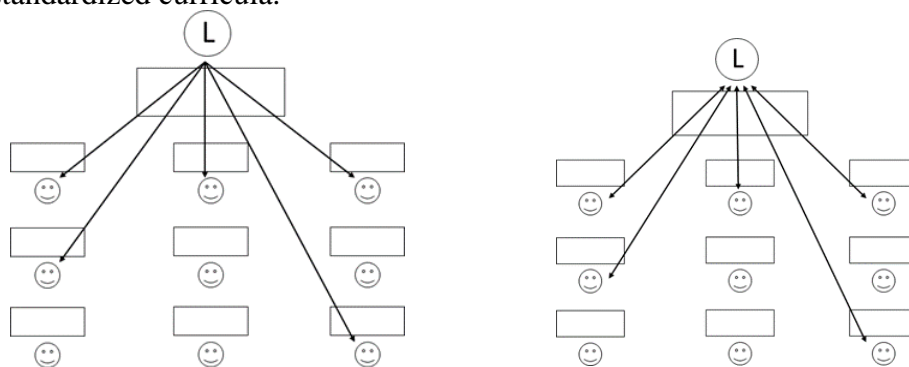
Many authors define these terms somewhat differently, and such classifications of learning overlap with each other.

Our discussion has highlighted the significance of cognitive activity in Azerbaijani history education. By prioritizing the subject and integrating interactive teaching methods, technology, and learner-centered approaches, higher education institutions can effectively engage students and foster a deep understanding of the country's history. Recognizing the role of students' prior knowledge, establishing ground rules for productive classroom interactions, and promoting active listening contribute to a positive learning environment. As we continue to refine our teaching practices and adapt to the evolving educational landscape, the promotion of cognitive activity remains essential in preparing knowledgeable and skilled professionals who can contribute meaningfully to Azerbaijani society.

The incorporation of interactive and active learning methods has emerged as a promising approach to stimulate cognitive activity among students. By encouraging students to explore, analyze, and evaluate historical events, they develop critical thinking skills and a deeper understanding of the subject matter. The utilization of technology, including multimedia tools and online resources, further enriches the learning experience and facilitates independent research and investigation. Moreover, the recognition of students' prior knowledge and the creation of learning objectives using Bloom's taxonomy promote meaningful and learner-centered education. By establishing ground rules and fostering a positive classroom climate, educators can create an environment conducive to active listening, respectful communication, and collaborative learning.

Traditional Teaching Methods in Azerbaijan

Traditional teaching methods in Azerbaijan, as in many parts of the world predominantly include lecture-based instruction, rote learning, and a teacher-centered approach. Lectures are the predominant form of instruction, where the teacher delivers information to a passive audience of students. This approach emphasizes memorization and the regurgitation of facts during examinations. These methods are deeply rooted in the historical context of the Soviet education system, which emphasized uniformity, discipline, and standardized curricula.

Characteristics

Lecture-Based Instruction: This method involves professors delivering content through lectures, with students expected to take notes and absorb information passively. While this method ensures coverage of extensive material, it often fails to engage students actively in the learning process.

Rote Learning: Emphasis on memorization of facts and figures is another hallmark of traditional teaching and memorization of information without necessarily understanding the underlying concepts. While this approach helps in building a strong knowledge base, it limits critical thinking and problem-solving skills.

Teacher-Centered Approach: In this setup, the teacher is the primary source of knowledge, and students play a passive role. This approach can lead to a lack of interaction and dialogue, stifling creativity and independent thought.

Examinations and Assessments: Focus on testing students' ability to recall information.

Hierarchical Classroom Dynamics: Teacher holds authority and students have limited interaction or input.

Advantages

Structured Learning: Provides a clear and organized framework for delivering large amounts of information.

Efficiency: Can efficiently disseminate information to a large group of students.

Standardization: Ensures a consistent delivery of curriculum across different classes and institutions.

Cultural Fit: Aligns with traditional values and expectations of the educational system in Azerbaijan.

Challenges of Traditional Methods

Limited Student Engagement: The passive nature of traditional methods can result in low levels of student engagement and participation. Students often become passive recipients of information, which can lead to disengagement and lack of motivation.

Lack of Critical Thinking: Emphasizes memorization over analysis, synthesis, and critical evaluation.

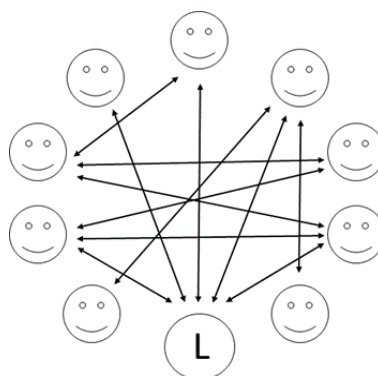
Inadequate Skill Development: Traditional methods often do not prioritize the development creativity, and problem-solving skills, which are crucial in the modern workforce.

Resistance to Change: There is a cultural and institutional resistance to moving away from established practices, making the adoption of new methods challenging. Does not easily accommodate different learning styles and needs.

Preparation for Modern Workforce: May not adequately prepare students for the dynamic and interactive nature of the modern workforce.

Interactive Teaching Methods in Azerbaijan

Interactive teaching methods, which include student-centered approaches, technology integration, and collaborative learning, are increasingly being recognized for their potential to enhance learning outcomes and focus on active learning, where students participate actively in the learning process. These methods encourage critical thinking, problem-solving, and collaboration among students.

Characteristics

Student-Centered Learning: This approach shifts the focus from the teacher to the students, encouraging them to take an active role in their own learning. Techniques include discussions, debates, and hands-on activities. Focuses on students' needs, experiences, and active participation.

Technology Integration: The use of digital tools and online platforms facilitates interactive learning experiences. Technologies such as virtual classrooms, online resources, and educational software are becoming more prevalent. Utilizes digital tools and platforms to enhance learning experiences.

Collaborative Learning: Group projects, peer reviews, and team-based activities promote collaboration and communication among students, helping them to develop essential social and professional skills. Involves group work and peer-to-peer interaction.

Problem-Based Learning: Uses real-world problems as a context for students to develop problem-solving skills.

Opportunities Presented by Interactive Methods

Enhanced Engagement: Interactive methods increase student involvement and motivation, leading to a deeper understanding of the material. It shows that students are more likely to be engaged and motivated when they actively participate in their learning process.

Skill Development: These methods foster critical thinking, creativity, and problem-solving abilities, preparing students for the demands of the modern job market.

Global Competitiveness: By adopting interactive methods, Azerbaijan's higher education institutions can produce graduates who are more competitive on the global stage. Better prepares students for the collaborative and dynamic nature of modern work environments.

Adaptability: Can be tailored to accommodate different learning styles and needs.

Challenges in Implementing Interactive Methods

Infrastructure Limitations: Many institutions lack the necessary technological infrastructure to fully implement interactive teaching methods. Requires more resources in terms of technology, training, and time.

Training and Development: There is a need for extensive training and professional development for educators to effectively utilize interactive techniques. Instructors need to be adequately trained to effectively implement interactive methods.[6]

Cultural Barriers: May face resistance from educators, students, and institutions accustomed to traditional methods. The shift towards interactive methods requires a cultural change in attitudes towards education, which can be slow and difficult to achieve.

Pedagogical Impact

Interactive methods have shown to improve student engagement, motivation, and the development of higher-order thinking skills compared to traditional methods. However, the implementation of these methods can be challenging due to the entrenched nature of traditional pedagogies and the lack of resources and training.

Technological Integration

The integration of technology in education can significantly enhance interactive teaching methods. Azerbaijan's higher education institutions have been investing in digital infrastructure, but the level of integration and the effective use of these technologies vary widely across institutions.

Institutional Readiness

The readiness of higher education institutions to adopt interactive teaching methods depends on several factors, including administrative support, faculty development programs, and the availability of technological resources. Institutions that have a strategic vision for incorporating interactive methods are more likely to succeed in this transition.

Conclusion

The integration of traditional and interactive teaching methods in Azerbaijan's higher education system presents both challenges and opportunities. While traditional methods offer a structured approach to education, interactive methods hold the promise of creating a more engaging and effective learning environment. Overcoming the challenges of infrastructure, training, and cultural resistance will be crucial for Azerbaijan to fully realize the benefits of interactive teaching. By embracing these opportunities, Azerbaijan is enhancing the quality of its higher education system, better preparing its students for the demands of the modern world. Since presently, the traditions of Soviet education are still in use as in most of CIS countries, the conformation of the education system to the Western standards is only of formal nature. Therefore, the key issue facing the countries of this region is not to be satisfied with formal reforms in education, but to make fundamental changes in accordance with the philosophical nature of education, real economic and social situation, new opportunities and requirements. We believe that, it is better to start the process of teaching and learning with a new point of view for all stages of education.

References

1. Abdullayeva, S., & Mammadova, S. (2020). "The Impact of Modern Teaching Methods on Student Engagement in Higher Education in Azerbaijan." *Journal of Education and Learning*, 45-58.
2. ADA University. (2022). "Blended Learning Approach at ADA University." Retrieved from <https://ada.edu.az/blended-learning>
3. Baku Engineering University. (2023). "Project-Based Learning in Engineering Education." Retrieved from <https://beu.edu.az/project-based-learning>
4. Gowda, R. S., & Suma, V. A comparative analysis of traditional education system vs. eLearning. In 2017 International Conference on Innovative Mechanisms for Industry Applications (ICIMIA) 567-571. IEEE. (2017, February)
5. Ismayilova, R. (2021). "Challenges and Opportunities in Implementing Interactive Teaching Methods in Azerbaijan." *Educational Innovations Journal*, 77-89.

6. Madona Giorgdze, Marine Dgebuadze "Interactive teaching methods: Challenges and Perspectives" "IJAEDU- International E-Journal of Advances in Education, Vol. III, Issue 9, December 2017, 544- 548, <http://ijaedu.ocerintjournals.org>
7. Silberman, Mel. Active Learning: 101 Strategies to Teach Any Subject. Allyn and Bacon: Boston, 1996.
8. UNESCO. (2019). "Higher Education in Azerbaijan: Current Trends and Future Prospects." Retrieved from <https://unesco.org/azerbaijan/higher-education>
9. Yuemeng Wang "A Comparative Study on the Effectiveness of Traditional and Modern Teaching Methods" Syracuse University, New York, United States, 24-32.

AZƏRBAYCAN ALI TƏHSİL MÜƏSSISƏSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ İNTERAKTİV TƏDRİS METODLARI: PROBLEMLƏR VƏ İMKANLAR

*İbrahimova Vüsalə İlqar qızı, Bəşirova Aynur Hilal qızı, Kərimli Aytən Tahir qızı
Xülasə*

1991-ci ildə Sovet İttifaqından müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın ali təhsil sistemi mühüm transformasiyaya məruz qalıb. Ölkənin müstəqil dövlət olmasından otuz ildən çox vaxt keçir. Bu transformasiya texnoloji irəliləyişlər, qloballaşma və inkişaf edən pedaqoji nəzəriyyələr tərəfindən idarə olunur. Mühazirələr və əzbər öyrənmə ilə səciyyələnən ənənəvi tədris metodları getdikcə daha çox şagirdin fəallığını, tənqidi düşüncəni və praktiki bacarıqları təşviq edən interaktiv tədris metodları ilə tamamlanır və ya əvəz olunur. Ölkədə aparılan sosial və iqtisadi islahatlar təhsil sistemində, xüsusən də ali təhsil sistemində bir çox dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Konsolidasiyadan bazar iqtisadiyyatına keçid mövcud ali təhsil sisteminin transformasiyasını zəruri etdi. Azərbaycanda ali təhsilin idarə edilməsi və təşkili nisbətən qısa müddət ərzində inkişaf etmişdir. Mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılmış təhsil sistemindən daha çevik və müasir yanaşmaya keçid çoxsaylı problemlər və imkanlarla müşayiət olunub. Bu məqalədə hazırda Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan ənənəvi və interaktiv tədris metodları tədqiq edilir, onların effektivliyi təhlil edilir, problemlər müəyyən edilir və təkmilləşdirmə imkanları işıqlandırılır.

ТРАДИЦИОННЫЕ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

*Ибрагимова Вусала Илгаровна, Баширова Айнур Гилал кызы,
Каримли Айтэн Тахировна
Резюме*

Система высшего образования Азербайджана претерпела значительные преобразования с момента обретения страной независимости от Советского Союза в 1991 году. Прошло более тридцати лет с тех пор, как страна стала независимым государством. Эта трансформация обусловлена технологическим прогрессом, глобализацией и развитием педагогических теорий. Традиционные методы обучения, характеризующиеся лекциями и зубрежкой, все чаще дополняются или заменяются интерактивными методами обучения, которые способствуют вовлечению учащихся, критическому мышлению и практическим навыкам. Социально-экономические реформы в стране принесли множество изменений в систему образования, особенно в сфере высшего образования. Переход от консолидации к рыночной экономике сделал необходимым преобразование существующей системы высшего образования.

Управление и организация высшего образования в Азербайджане развивались за относительно короткий период. Переход от централизованно планируемой системы образования к более гибкому и современному подходу сопровождался многочисленными проблемами и возможностями. В этой статье исследуются традиционные и интерактивные методы обучения, используемые в настоящее время в высших учебных заведениях Азербайджана, анализируется их эффективность, выявляются проблемы и подчеркиваются возможности для улучшения.

Rəyçi: f.f.d. dos. Z.Əliyeva

Praktik Xarici dillər kafedrasının 06 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olma Tarixi 25 oktyabr 2024-cü il

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRƏ ELMİ YANAŞMA*Zalova Mətanət Dağıstan qızı**39.Nəli orta məktəb**Tmamadova79@gmail.ru*

Xülasə: *Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat orta məktəblərdə ingilis dili dərslərini tədris edən müəllimlərin seçdiyi üsulları müəyyənləşdirməkdən və onların səmərəliliyini öyrənməkdən ibarət olmuşdur.*

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqatın aparılmasında orta məktəbdə könüllülük əsasında 6 ingilis dili müəllimi cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqat keyfiyyət xarakterli olmaqla Gəncədə iki orta məktəbdə çalışan müəllimlər arasında aparılmışdır. İştirakçılar arasında iki bölmədən ibarət yazılı sorğu aparılmışdır. Sorğunun birinci bölməsi iştirakçıların demoqrafik məlumatlarından, məsələn, müəllimin təcrübəsi və məzun olduğu kafedranın təcrübəsindən ibarət olmuşdur. İkinci hissədə isə dil tədrisi metodlarının seçimi və bu üstünlükün səbəbləri ilə bağlı açıq tipli suallar verilmişdir.

Tədqiqatın tədqiqi əhəmiyyəti: Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş Audio-Lingual və Kommunikativ metodun istifadəsi daha effektiv nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur. Bu araşdırmada o da vurğulanmışdır ki, qarşılıqlı əlaqənin əhəmiyyəti və mədəniyyətin rolu dil tədrisini digər fənlərdən fərqləndirir.

Tədqiqatın nəticələri: Kommunikativ metoddan daha çox dil təmayüllü siniflərdə istifadə olunduğu və digər siniflərdə interaktiv fəaliyyətlərə üstünlük verməli olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İlk dəfə olaraq orta məktəb müəllimlərinin tədris etdiyi ingilis dili dərslərinin effektivliyi istifadə olunan metod əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, müəllimlər dərslərdə daha çox sual-cavab texnikasından və kommunikativ metoddan istifadə etmişdilər.

Açar sözlər. ingilis dilinin tədrisi, kommunikativ bacarıqlar, dil səviyyəsi, Audio-Lingual metod

Ключевые слова: преподавание английского языка, коммуникативные навыки, уровень языка, аудиолингвальный метод

Key words. English language teaching, communicative skills, language level, Audio-Lingual method

Giriş. İngilis dili bütün dünyada beynəlxalq dil hesab edilir, buna görə də erkən yaşlardan ingilis dilini öyrənmək və öyrətmək gündəlik həyatımızda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda orta məktəblərdə 2-ci sinifdən başlayaraq ingilis dilinin tədrisi həm peşə, həm də integrativ məqsədlər üçün ingilis dilinin əhəmiyyətinin fərqiində olmağın bir əlamətidir.

İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodlar tarix boyu mübahisəli məsələ olmuşdur. Dil tədrisində istifadə olunan metodlar dil öyrənmələri hədəflərə sürətli və etibarlı şəkildə aparın amildir. Bu, həm də öyrənmələri təlim prosesində daha effektiv fiqura çevirməyə kömək edir. Dil tədrisində metodların çoxluğu uyğun metodun seçilməsi ideyasını doğurur, çünki metod, öyrənmə üçün təsirli ola bilər, lakin digər fərdlər də eyni təsiri

yaratmaya bilər. Dilin tədrisində istifadə olunan metod tədrisin pedaqoji əsasını müəyyən edir.

Buna görə də, bu tədqiqat Gəncə şəhərindəki orta məktəblərdə tədris olunan İngilis dili dərslərində bu metodların seçilməsinin səbəbləri ilə yanaşı, ingilis dili müəllimlərinin metod seçimini də anlamaq məqsədini daşıyır. Bu tədqiqat vasitəsilə həmçinin dil müəllimlərinin ingilis dili dərsinə olan münasibətlərini müəyyən etmək və nəhayət, ibtidai səviyyədə metodların seçilməsi ilə bağlı bəzi təkliflər irəli sürmək məqsədi daşıyır.

Richards və Rodgers (2001;19) metodu dil öyrənmə prosesini “dil materialının nizamlı şəkildə təqdim edilməsi üçün heç bir hissəsi buna zidd olmayan və seçilmiş yanaşmaya əsaslanan ümumi plan” kimi müəyyən edir.

Tədris prosesindəki çatışmayan məqamları tamamlamaq üçün xarici dilin tədrisində müxtəlif üsullar təklif edilir. Bu üsullar daha yaxşı öyrətməyə imkan verir və bu sahədə alternativ yollardan istifadəni təmin edir. Dil tədrisində istifadə olunan və Avropa Müasir Dillər Şurası tərəfindən qəbul edilən ümumi metodlar aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- ✓ Qrammatika-Tərcümə Metodu
- ✓ Birbaşa Metod
- ✓ Təbii üsul
- ✓ Audio-Lingual Metod
- ✓ Koqnitiv Kod Metodu
- ✓ Komunikativ metodu
- ✓ Eklektik üsul

Yuxarıda göstərilən üsullara əlavə olaraq, daha az yayılmış alternativ üsullar aşağıdakılardır;

- ✓ Təklifiyönümlü
- ✓ İcma Dilinin Öyrənilməsi
- ✓ Səssiz yol
- ✓ Ümumi Fiziki Cavab
- ✓ Audio-vizual metod
- ✓ Tapşırıqlara əsaslanan metod
- ✓ Məzmun Əsaslı Metod (Memiş və Erdem, 2013).

Hisar (2006) Türkiyədəki dövlət ibtidai məktəbində ingilis dili dərslərində istifadə oluna biləcək üsullarla bağlı ibtidai məktəblərin 4-cü və 5-ci sinifləri üzərində eksperimental tədqiqat aparmışdır. 80 şagird təsadüfi qaydada eksperimental və nəzarət qrupu olaraq iki yerə bölünmüşdür. Nəzarət qrupu ənənəvi dilin tədrisi metodları ilə, eksperimental qrup isə son illərdə inkişaf etdirilən innovativ və eklektik üsullarla tədris edilmişdir. Bu araşdırmada eksperimental qrupun xeyrinə əhəmiyyətli bir fərq müəyyən edilmişdir.

Arslan (2010) ibtidai təhsildə tədris olunan xarici dil dərslərinin keyfiyyətini və problemlərini araşdırmış və iştirakçılar on kişi və yeddi qadın müəllim olmaqla 421 şagird olmuşdur. Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, ibtidai siniflərdə xarici dil dərslərində oyun, qarşılıqlı əlaqə, mahnı və hekayə tədrisi demək olar ki, mövcud olmamışdır.

Dil müəllimliyi XX əsrdə bir peşə kimi daha çox məşhurluq qazanmağa başlamışdır. Müasir dil tədrisinin bütün əsasları XX əsrin əvvəllərində yaradılmışdır. Belə ki, tətbiqi dilçilər və başqaları tədris metodlarının və materiallarının dizaynı üçün prinsip və prosedurları işləyib hazırlamağa çalışmış, dilçilik və psixologiyanın inkişaf etməkdə olan sahələrindən istifadə etmiş və daha effektiv və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış tədris metodları üçün təklifləri irəli sürmüşdülər. XX əsrdə dil tədrisi tez-tez dəyişiklik və yeniliklərin baş verməsi

və bəzən də rəqabətə aparan dil tədrisi ideologiyalarının inkişafı ilə də xarakterizə olunurdu. Dil tədrisinə yanaşmaların dəyişməsinə təkan verən əsas məqam tədris metodlarında baş verən dəyişikliklərdən qaynaqlanır. Tədrisdə metod konsepsiyası – xüsusi dil və dil öyrənmə nəzəriyyəsinə əsaslanan sisteməlik tədris praktikaları məfhumudur və daha yaxşı metodların axtarışı ilə bağlı XX əsr boyunca bir çox müəllimlərin və tətbiqi dilçilərin əsas məşğuliyyətlərindən olmuşdur (Tarvin et al., 1990).

Bu gün dünya əhalisinin təxminən 60 faizinin çoxdilli olduğu təxmin edilir. Həm müasir, həm də tarixi baxımdan ikidillilik və ya çoxdillilik cəmiyyətdə insanlar arasında normal bir hal kimi qəbul edilir. Beləliklə, tarix boyu xarici dil öyrənilməsi həmişə vacib praktiki problem olmuşdur ki, bu istəyin də reallaşması üçün müxtəlif üsullara müraciət olunmuşdur. Halbuki bu gün ingilis dili dünyada ən çox öyrənilən xarici dildir, lakin 500 il əvvəl latın dili Qərb dünyasında təhsil, ticarət, din və dövlətlərdə dominant dili olmuşdur. XVI əsrdə isə Avropada baş verən siyasi dəyişikliklər nəticəsində fransız, italyan və ingilis dillərinin əhəmiyyəti artmış və latın dili tədrisən şifahi və yazılı ünsiyyət dili kimi yerini ingilis dili ilə dəyişmişdi (Terrell, 1977).

İngilis dilinin prioritet dil olması onun müxtəlif metodlarla öyrənilərə çatdırılmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan müəyyən edilmiş metodlar haqqında qısa məlumatlar aşağıda öz əksini tapmışdır.

Qrammatika-Tərcümə Metodu

Qrammatik Tərcümə əslində ilk dəfə ABŞ-da Prussiya metodu kimi tanınırdı. B. Sears tərəfindən 1845-ci ildə nəşr olunan kitab "The Ciceronian or the Prussian Method of Teaching the Elements of Latin Language" adlanırdı [Kelly 1969]). Xarici dil öyrənmənin məqsədi onun ədəbiyyatını oxumaq və ya xarici dil öyrənmək nəticəsində yaranan əqli intizam və intellektual inkişafdan faydalanmaq üçündür. Qrammatik Tərcümə dilə ilk növbədə onun qrammatik qaydalarının ətraflı təhlili yolu ilə yanaşan, sonra isə bu biliklərin cümlələri və mətnləri hədəf dilə və dildən tərcümə etmək üçün istifadə olunan öyrənmə üsuludur. Beləliklə, o, dil öyrənməni xarici dilin morfoloqiyasını və sintaksisini anlamaq və manipulyasiya etmək üçün qaydaları və faktları yadda saxlamaqdan başqa bir şey deyil.

Qrammatik Tərcümə 1840-cı illərdən 1940-cı illərə qədər Avropa və digər ölkələrin ingilis dilinin tədrisində üstünlük təşkil etmişdir və dəyişdirilmiş formada bu gün də dünyanın bəzi yerlərində geniş şəkildə istifadə olunmağa davam edir. Bu üsul, minlərlə məktəblinin dəhşətlə xatırladığı Qrammatik Tərcümə kurslarının növü ilə nəticələnmişdi ki, onlar üçün xarici dil öyrənmək yararsız qrammatika qaydaları və lüğətin sonsuz siyahısını əzbərləmək və ya bədii nəsrin mükəmməl tərcümələrini yaratmağa cəhd etmək kimi yorucu təcrübə demək idi.

Cümlə tədris və dil təcrübəsinin əsas vahididir. Dərsin çox hissəsi cümlələrin hədəf dilə və dildən tərcüməsinə həsr olunur və məhz cümləyə diqqətin yönəldilməsi bu metodun fərqli xüsusiyyətidir. Xarici dilin öyrənilməsinə əvvəlki yanaşmalarda qrammatikadan xarici dildəki mətnlərin öyrənilməsi üçün köməkçi vasitə kimi istifadə edilirdi. Lakin bunun orta məktəblərdə şagirdlər üçün çox çətin olduğu düşünüldü və cümləyə diqqət dil öyrənməyi asanlaşdırmaq cəhdlərindən biri idi (Howatt 1984: 131).

Son onilliyə qədər Azərbaycan məktəblərində bu üsuldən geniş istifadə olunurdu, lakin aparılan təcrübələr onu göstərmişdi ki, dil öyrənilməsində bu metodun effektivliyi olduqca azdır. Bu baxımdan bu metodun istifadəsi çox azalmışdır və yerini digər effektiv üsullara vermişdir.

Birbaşa Metod

Gouin, XIX əsrin islahatçılarından biri idi, uşaq dilinin öyrənilməsinin müşahidəsi ətrafında bir metodologiya qurmağa cəhd etmişdir. Əsrin sonlarına doğru digər islahatçılar da dil öyrənmənin naturalist prinsiplərinə diqqət yetirmiş və bu səbəbdən onları bəzən “təbii” metodun tərəfdarları adlandırmışdılar. XIX əsrdə təbii prinsipləri dil dərslərinə tətbiq etməyə çalışanlar arasında L. Sauveur (1826-1907) hədəf dildə intensiv şifahi qarşılıqlı əlaqədən istifadə edərək, suallardan dili təqdim etmək üsulu kimi istifadə etmişdir O, 1860-cı illərin sonlarında Bostonda dil məktəbi açmış və onun metodu tezliklə Təbii Metod adlandırmışdır.

Birbaşa Metod özəl dil məktəblərində kifayət qədər uğurlu olmuşdur. Bu məktəblərdə ödəniş edən insanların yüksək motivasiyaya malik olduğu və doğma dildə danışan müəllimlərdən istifadənin normaya çevrildiyi Berlitz şəbəkəsi kimi məhçurlaşmışdır. Lakin metodun tərəfdarlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, onu dövlət orta məktəb təhsilində tətbiq etmək çətin idi.

Audio-Lingual Metod

Audiolingualizmin əsasını təşkil edən dil nəzəriyyəsi 1950-ci illərdə Amerika dilçilərinin təklif etdiyi bir fikirdən irəli gəlmişdir - bu fikir struktur dilçilik kimi tanınmağa başlamışdır. Dilçilik 1950-ci illərdə çiçəklənən bir akademik cərəyan kimi meydana çıxmışdı və dilin struktur nəzəriyyəsi onun əsasını təşkil etmişdir. Struktur dilçilik qismən ənənəvi qrammatikaya reaksiya olaraq inkişaf etmişdir. Dilin öyrənilməsinə ənənəvi yanaşmalar dilin öyrənilməsinə fəlsəfə ilə, eyni zamanda qrammatikaya mentalist yanaşma ilə əlaqələndirirdi. Qrammatika məntiqin bir qolu hesab olunurdu və Hind-Avropa dillərinin qrammatik kateqoriyalarının dillərdə ideal yeri təmsil etdiyi düşünülürdü. XIX əsrin bir çox dil alimləri müasir Avropa dillərinə klassik qrammatikanın təhrifi olunmuş forması kimi baxır və dünyanın digər yerlərində mövcud olan dillər isə daha çox ibtidai və zəif inkişaf etmiş dillər hesab edilirdi.

Audiolinqoloqlar xarici dil kurikulumun tamamilə yenidən istiqamətləndirilməsini tələb edirdilər. XIX əsrin islahatçıları kimi, onlar şifahi biliklərin əsas məqsədi ilə nitqə əsaslanan təlimə qayıtmağı müdafiə edir və qrammatika və ya ədəbiyyatın öyrənilməsinə xarici dil tədrisinin məqsədi kimi rədd edirdilər. Onların fikirlərinə görə “köklü transformasiya tələb olunur, prosedurların yeni istiqamətləndirilməsi tələb olunur və metodların, materialların, mətnlərin və testlərin hərtərəfli təmizlənməsi qaçılmazdır” (Brooks 1964: 50).

Kommunikativ metod

Kommunikativ Dil Tədrisinin (CLT) mənşəyi 1960-cı illərin sonlarından etibarən Britaniya dilinin tədrisi ənənəsində baş verən dəyişikliklər sırasında. Dil tədrisinin məqsədi Hymes (1972) tərəfindən “kommunikativ səriştə” adlandırdığı qabiliyyəti inkişaf etdirməkdir. Hymes bu termini dilə kommunikativ baxışı və Çomskinin səriştə nəzəriyyəsini ziddiyyət təşkil etmək üçün işlətməmişdi.

Kommunikativ Dil Tədrisində dil formalarına yiyələnməkdən daha çox ünsiyyət prosesləri vurğulanır, öyrənənlər üçün daha ənənəvi ikinci dil siniflərində olanlardan fərqli yanaşma tərzini formalaşdırır.

Bu metodda müəllimin iki əsas rolu var: birinci rol sinifdəki bütün iştirakçılar və bu iştirakçılar üçün təqdim olunmuş müxtəlif fəaliyyətlər və mətnlər arasında ünsiyyət prosesini asanlaşdırmaqdır. İkinci rol öyrənmə-tədris qrupu daxilində müstəqil iştirakçı kimi çıxış etməkdir. Sonuncu rol birinci rolun məqsədləri ilə sıx bağlıdır və ondan irəli gəlir.

Material və metod**İştirakçılar**

Bu araşdırma 2022-2023-cü tədris ilində Gəncə şəhərində yerləşən iki orta məktəbdə aparılmış və bu məktəblərdə çalışan 6 ingilis dili müəllimi könüllülük əsasında tədqiqatda iştirak etmişdir. Bütün iştirakçılar qadın müəllimlərindən ibarət olmuş və iştirakçıların təcrübəsinə gəlincə: bir iştirakçı 1-4 il, üç iştirakçı 5-8 il, iki iştirakçı 10-14 il pedoqoji təcrübəyə malik olmuşdur.

Nəticələr və müzakirə. Bu araşdırmada Azərbaycandakı orta məktəblərdə ingilis dili müəllimlərinin istifadə etdiyi metod və üsullar araşdırılmışdır. Bundan əlavə, bu seçimin səbəbləri də vurğulanmışdır. Bu araşdırmada Audio-Lingual Komunikativ metod ən çox ingilis dili müəllimləri tərəfindən istifadə edildiyi aşkar edilmişdir. İştirakçılar həmçinin tədris təcrübələrində beyin həmləsi, çoxyönlü intellektual metod, drama, oyun, situasiya, kooperativ öyrənmə, musiqi vasitəsilə öyrənmə, rol oyunu və zəncirləmə üsullarından faydalandıqlarını qeyd etmişdilər.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili müəllimlərinin dilin tədrisində müasir metod və üsullardan bəhrələnməsi və sinif otağının ölçüsü, texnoloji məhdudiyyətlər, şagirdlərin səviyyəsi və yaşı bu prosesdə istifadə olunan metod və üsulların müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır. İştirakçılar həmçinin inanırdılar ki, xarici dilin tədrisi digər dərslərdən fərqlidir, çünki onun mədəniyyət, qarşılıqlı əlaqə və qərəzlilik də daxil olmaqla bir çox fərqli ölçüləri var. Aşağıdakı təkliflər ilk növbədə məktəblərdə xidmət edən ingilis dili müəllimlərinə metod və üsullardan səmərəli istifadə etməyə kömək edə bilər.

(1) Kommunikativ metoddan daha çox dil təmayüllü siniflərdə istifadə olunur. Odur ki, bu metodun əsas prinsipləri kimi qrup və cütlüklərlə iş və rol oyunlarını təşkil etmək üçün tələbələrin sayı məhdudlaşdırılmalıdır.

(2) Müəllimlər tələbələrin şüurunda müsbət münasibət inkişaf etdirməli və ingilis dilini öyrənməyə olan qərəzliyi aradan qaldırmalıdır.

(3) Müəllimlər interaktiv fəaliyyətlərə üstünlük verməli və tələbələrin sinifdə danışmaq vaxtı artırılmalıdır.

(4) Heç bir üsul mükəmməl olmadığı üçün eklektizm müəllimlərə müxtəlifliyi artırmağa və tələbələrin diqqətini daha yaxşı cəlb etməyə kömək edə bilər.

(5) Müəllimlər sinifdə fərdi fərqlərdən xəbərdar olmalı yəni şagirdlərə fərdi yanaşmalıdır.

(6) Texnoloji qurğular öyrənmələrin diqqətini cəlb etməyə kömək edir. Ona görə də sinif otaqları müasir texnoloji alətlərlə təchiz olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Arslan, R. (2012). Research on Quality and Problems of Foreign Language Instruction in Elementary Schools. *e-Journal of New World Sciences Academy* 1:1-20
2. Demircan, Ö., (2013) *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*. Der Yayınları, İstanbul.
3. Hisar, Ş. G. (2006) "4. ve 5. Sınıf İngilizce Derslerinde Kullanılabilecek Etkili Öğretim Yöntemleri Üzerine Deneysel Bir Çalışma" *Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi.
4. Howatt, T. 1997. Talking shop: Transformation and change in ELT. *ELT Journal* 5(3): 263–268.
5. Hornby, A. S. 1950. The situational approach in language teaching. A series of three articles in *English Language Teaching*. 4: 98–104, 121–128, 150–156.

6. Kaygın H., YanparYelken,T. (2009). Özel İlk öğretim Okullarında İngilizce Öğretmenlerinin Kullandıkları Öğretim Yöntemlerinin Niteliksel Olarak Belirlenmesi. Çukurova Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 18(2), 318-330.
7. Memiş, M., Erdem, M. (2013). Methods/Usage Features That are Used in Foreign Language Teaching And Critics. Turkish Studies, 8/9 p. 297-318.
8. Richards, J., & Rodgers, T. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching (p. 204). New York: Cambridge University Press.
9. Tarvin, W., and Al Arishi. A. 1990. Literature in EFL: Communicative alternatives to audiolingual assumptions. *Journal of Readings* 34(1): 30–36.

SCIENTIFIC APPROACH TO METHODS AND TOOLS USED IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOLS

Zalova Matanat Dagistan

Summary

The purpose of the research - The research aims to determine the methods chosen by teachers teaching English in secondary schools and to improve their quality.

The methodology of the research - In the preparation of the research, 6 English language teachers are trained as a volunteer in high school. This qualitative study was conducted among teachers working in two secondary schools in Ganja. A written survey was conducted among the participants from two sections. In the first section of the survey, demographic data, teacher experience and department experience were included. In the second part, there are open-ended questions about the choice of language teaching methods and the reasons for these preferences.

The practical importance of the research - Application of the Audio-Lingual Communicative method determined during the research leads to a more effective result. In this study, it is also emphasized that the loss of communication and the role of culture affects language teaching more than other subjects.

The results of the study - It was determined that the communicative method is used more in language-oriented classes and does not allow interactive activities in other classes.

The scientific novelty of the research - First, the teaching methods used by high school teachers repeatedly improve the effectiveness of English lessons. It was determined that the teachers used more question-answer technique and communicative method in the lesson.

НАУЧНЫЙ ПОДХОД К МЕТОДАМ И СРЕДСТВАМ, ИСПОЛЬЗУЕМЫМ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Залова Матанат Дагестан кызы

Резюме

Цель исследования - Исследование направлено на определение методов, которые выбирают учителя, преподающие английский язык в средних школах, и на повышение их качества.

Методология исследования - При подготовке исследования 6 учителей английского языка участвовали в качестве волонтеров в средней школе. Это качественное исследование проводилось среди учителей, работающих в двух средних

школах в Гяндже. Письменный опрос проводился среди участников из двух разделов. В первом разделе опроса были включены демографические данные, опыт работы учителя и опыт кафедры. Во второй части находятся открытые вопросы о выборе методов обучения языку и причинах этих предпочтений.

Важность исследовательского приложения - Применение аудиолингвистического коммуникативного метода, определенного в ходе исследования, приводит к более эффективному результату. В этом исследовании также подчеркивается, что потеря коммуникации и роли культуры влияет на преподавание языка больше, чем на другие предметы.

Результаты исследования - Было определено, что коммуникативный метод больше используется на уроках, ориентированных на язык, и не допускает интерактивных занятий на других уроках.

Научная новизна исследования - Во-первых, методы обучения, используемые учителями старших классов, многократно повышают эффективность уроков английского языка. Было установлено, что учителя больше использовали на уроке вопросно-ответную методику и коммуникативный метод.

Рәүәи: Әлkbərova Şahnaz

Daxil olma tarixi 20 noyabr 2024-cü il

UOT:355.

**MÜASIR MÜHARİBƏNİN İDEOLOJİ HAZIRLIĞININ APARILMASI
QANUNAUYGUNLUQLARI**

dosent Nəbiyev Niyazi Hüseynali oğlu, Əlizadə Şəms Şahin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
niyazi.nabiev@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə müasir müharibənin ideoloji hazırlığının aparılması qanunauyğunluqlarından danışılır. Müharibə elə mürəkkəb bir prosesdir ki, bəzən onun əsil mahiyyətinin başa düşülməsi çətinləşir. Bu da ondan irəli gəlir ki, müharibəyə əl atan dövlət və qüvvələr ixtiyarlarında olan idjeoloji vasitələrdən, diplomatik kanallardan, siyasi imkanlardan istifadə edərək ölkə daxilində və xaricində apardıqları təbliğat vasitələri ilə yanlış təsəvvürlər yarada bilirlər. Müharibənin aparılması diplomtik, ideoloji hazırlıqdan başqa ölkənin iqtisadi və hərbi hazırlığını, elmi potensialının da səfərbər olunmasını tələb edir. Çünki müharibə çox böyük miqyaslı sosial hadisə olduğu üçün onun aparılması da böyük miqyasda güc, qüvvə və potensial tələb edir.*

Açar sözlər: müharibə, hərbi hazırlıq, ideoloji hazırlıq, ictimai-siyasi fikir, silahlı qüvvələr

Ключевые слова: война, военная подготовка, общественно-политическое мышление, вооружённые силы

Key words: war, military training, public and political mention, military power

Təbiətin və cəmiyyətin ictimai-inkişaf qanunauyğunluqları kəşf edilmədiyi bir vaxtda ictimai-tarixi bir hadisə olan müharibənin meydana gəlmə qanunauyğunluqları haqqında irəli sürülən fikir və nəzəriyyələr obyektiv gerçəkliyi ifadə etmir və bununla da təbii ki, onun elmi şəkildə qavranılmasını da qeyri-mümkün edirdi. Bəsit qənaətlərin, elmi nəticə və nəzəriyyələrin müəlliflərinin irəli sürdüyü fikirlər tarixi baxımdan müəyyən əhəmiyyətə malik olsalar da onlar hələ müharibələrin meydana gəlmə və inkişaf qanunauyğunluqlarını izah etməyə nəinki qabil deyildir, əksinə onlar öz qeyri-elmi mövqeləri ilə ictimai fikir tarixində yanlış qənaətlərin yayılmasına zəmin yaradırdılar. Bu nəzəriyyələrin bəziləri müharibələrin başlanmasını silahi qüvvələrlə bağlayıb onları xalqların və insanların alın yazısı kimi qələmə verirdi. Ancaq cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi hərbi elminin, ictimai-siyasi fikir tarixinin inkişafı nəticəsində aydın oldu ki, müharibələr heç də xalqların alın yazısı deyil.

Lakin müharibə elə mürəkkəb bir prosesdir ki, bəzən onun əsil mahiyyətinin başa düşülməsi çətinləşir. Bu da ondan irəli gəlir ki, müharibəyə əl atan dövlət və qüvvələr ixtiyarlarında olan idjeoloji vasitələrdən, diplomatik kanallardan, siyasi imkanlardan istifadə edərək ölkə daxilində və xaricində apardıqları təbliğat vasitələri ilə yanlış təsəvvürlər yarada bilirlər. Müharibənin meydana gəlmə qanunauyğunluqlarına ciddi bələd olmayan adamlar isə yalnız müharibənin xarici əlamətlərinə görə nəticə çıxarırlar ki, bu da çox vaxt düzgün olmur. Onun üçün böyük hərbi nəzəriyyəçisi K.Klauzevits müharibəni buqələmunla müqayisə edir. Çünki müəyyən vaxtlarda müharibə elə xarici əlamətlərlə müşayət olunur ki, həmin əlamətlərə görə müharibənin sosial xarakterini və siyasi məzmununu müəyyənləşdirmək mürəkkəbləşir. Tarixdən də məlumdur ki, ədalətsiz müharibələrdə silahlı qüvvələr bütün gücü ilə döyüşərək qorxu, zorakılıq, aldatma, ideoloji təsir və s. kimi amillərdən istifadə edib müharibənin sosial mahiyyətini gizlədir. Ermənistanın təcavüzkar dairələri Azərbaycana

qarşı müharibəni başlayarkən məhz belə üsul və vasitələrdən məharətlə istifadə etdilər. Onlar öz siyasətlərinin mahiyyətini Dağlıq Qarabağ ermənilərinin hüquqlarının Azərbaycan tərəfindən kobud şəkildə pozulması, tarixi həqiqətlərin bərpası, millətlərin öz müqəddəratını müəyyənləşdirmək hüququ və s. kimi şüarlar altında gizlədərək keçmiş İttifaq və dünya ictimaiyyətində yanlış təsəvvür yaratmağa nail oldular. Lakin bu keyfiyyət bir daha göstərir ki, müharibənin ideoloji hazırlığının aparılması üçün fəal siyasət yeridilməsi tərəflər üçün əlverişli şərait yarada bilər. Müharibənin aparılması diplomatik, ideoloji hazırlıqdan başqa ölkənin iqtisadi və hərbi hazırlığını, elmi potensialının da səfərbər olunmasını tələb edir. Çünki müharibə çox böyük miqyaslı sosial hadisə olduğu üçün onun aparılması da böyük miqyasda güc, qüvvə və potensial tələb edir.

Müharibələrin gedişini və başa çatmasını şərtləndirən qanunlar Silahlı mübarizənin başlanması ilə siyasətin aparıcı rolunda müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri meydana gəlir. Çünki bu zaman müharibənin aparılması siyasətin dinc qanunauyğunluqlarına deyil, yeni şəraitin tələblərinə əsaslanır. Bu da müharibənin, silahlı mübarizənin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bir sözlə, müharibənin başlanması üçün əmr verildikdən sonra quruda və suda hərbi fəaliyyət artıq diplomatların arzu və istəklərindən deyil, müharibənin öz qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Hərbi əməliyyatların başlanması silahlı mübarizənin yenilməz qanunlarını hərəkətə gətirir və onlara riayət olunmasını tələb edir. Bütün qanunlar kimi bu qanunlar da obyektivdir, insanelərin iradə və zəkasından asılı olmayaraq mövcuddurlar və həmin qanunlara riayət edilməməsi məntiqi olaraq ordunun məhvində, dövlətin isə məğlubiyyətinə yol açmağa bilər. Mürəkkəb ictimai-tarixi hadisə olan müharibənin və silahlı mübarizənin xarakterinin və məzmununun aydın dərk edilməsi üçün bu qanunauyğunluqların mahiyyətinə nüfuz etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Onlar müharibələrin meydana gəlməsinin, aparılmasının və başa çatdırılmasının ümumi şərtlərini əks etdirir. Mahiyyət etibarilə bütün müharibələrin arasında bir ümumilik, oxşarlıq var və onların düzgün təhlili üçün ilk növbədə müharibənin qanunauyğunluqları öyrənilməlidir. Ancaq müharibələr arasında mahiyyətə bir oxşarlıq, ümumilik olmasına baxmayaraq xarici əlamətlərinə və təzahür xüsusiyyətlərinə görə bir-birinin oxşarı olan müharibə tapmaq mümkün deyil. Belə fərqlilik bir çox tarixçilərə müharibənin sabit qanunlarının olmasını inkar etməyə əsas versə də əslində bu mütəhərliklik elə müharibə qanunlarının öz daxili xarakterindən doğur. Məlumdur ki, ictimai-tarixi hadisələr, o cümlədən də hərbi-tarixi hadisələr mütləq eyni şəkildə təkrar olunmur. Onların yalnız hərəkətverici qüvvələrində bir oxşarlıq tapmaq və ümumiləşdirmələr aparmaq mümkündür. Hərbi tarixindən də məlumdur ki, müharibə aparan tərəflər həmişə bir çox obyektiv şərtlərlə qarşılaşmalı olur. Bunlar hansılardır?

Birincisi, müharibə aparan tərəflər yalnız aid olduqları cəmiyyətin daxili iqtisadi potensiala və imkanlara uyğun olaraq verə bildiyi maddi vəsait, texnika və canlı qüvvə ilə kifayətlənməyə məcburdurlar.

İkincisi, vuruşan tərəflər mövcud ictimai və iqtisadi münasibətlərlə, hərbi şəraitlə müəyyənləşən konkret siyasi və hərbi məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar.

Üçüncüsü, vuruşan tərəf qarşı tərəfin əks fəaliyyəti ilə rastlaşmalı olur.

Dördüncüsü isə vuruşan tərəflər müəyyən xarici amillərlə - məkan, zaman, metroloji və s. amillərlə hesablaşmalı olurlar. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər əsasında vuruşan tərəflərin iradəsindən və istəyindən asılı olmayaraq mövcud olan müharibə qanunlarının əsas əlaqələrini və zəruri həlqələrini izləmək mümkündür. Bu qanunların obyektivliyi heç də onların elm tərəfindən nə dərəcədə öyrənilməsindən, insanlar tərəfindən nə səviyyədə başa düşülməsindən asılı deyil. Qanunlar elm və ayrı-ayrı subyektlər tərəfindən təsdiq edilməsindən asılı

olmayaraq mövcuddur və onların subyektiv şəkildə ləğv etmək və ya aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Əksinə, onların tələblərinə riayət edilməməsi, praktiki fəaliyyətdə rəhbər tutulmaması acı nəticələrə gətirib çıxara bilər. Müharibə qanunlarının obyektiv xarakteri başqa qanunlar kimi xüsusən özünü o zaman qabarıq hiss etdirir ki, insanlar onların əksinə gedirlər və bununla da qarşıya qoyulan məqsədə çata bilməyib uğursuzluğa düşər olurlar. Lakin müharibənin başlaması ilə ona qədərki siyasətə son qoyulmur, yalnız başqa vasitələrlə davam etdirilir. Cəmiyyətin inkişafında özünü göstərən qanunlar da yeni şəraitə uyğunlaşaraq müharibənin qanunları ilə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir. Müharibə qanunauyğunluqlarını şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Müharibələrin meydana gəlməsini, onların məqsədlərini və həmçinin müharibələrə siyasi rəhbərliyin iqtisadi və siyasi şəraitdən asılılığını müəyyənləşdirən qanunauyğunluqlar;

2) Müharibələrin gedişinin və başa çatdırılmasının qüvvələr nisbətindən (iqtisadi, elmi-texniki, mənəvi, hərbi) asılılığını ifadə edən qanunauyğunluqlar;

3) Silahlı mübarizənin gedişi və başa çatdırılmasının hərbi əməliyyatların aparılması üsullarından asılılığını ifadə edən vasitədi.

Müharibənin siyasətlə bağlılığı bir də onda özünü göstərir ki, müharibənin sosial xarakteri, onun ədalətli və ədalətsiz olması müharibəyə gətirib çıxaran siyasətin xarakteri ilə müəyyənləşir. Bu bağlılıq müharibənin mahiyyətini, onun hərəkətverici qüvvələrini və mənbəyini araşdırmağa daha geniş zəmin yaradır.

Hərb sənəti (məharəti) hər b elminin mühüm sahələrindən biridir. O, müharibəyə, müxtəlif əməliyyat və döyüşlərə hazırlaşmağın, onların aparılmasının üsul və formasını öyrənir. Bir elm sahəsi kimi formalaşması çox-çox sonralara təsadüf etsə də hər b sənətinin kökləri müharibə və orduların meydana gəldiyi dövrlərə gedib çıxır. Çünki, hələ ən qədim zamanlarda əlinə silah alan insanlar qarşı tərəfə qalib gəlmək üçün müxtəlif yollar və vasitələr axtarıb tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Döyüşdə adətən o tərəf qalib gəlirdi ki, həmin tərəf şüurlu şəkildə fəaliyyət və təsir formalarını axtarıb tapırdılar, müəyyən təcrübəyə riayət edirdilər. Vaxt ötdükcə bu sahəyə diqqət xeyli artırıldı. Çünki, adi say üstünlüyü ilə qələbə çalmaq heç də həmişə mümkün olmurdu və döyüşün taleyi daha çox hansı tərəfin sınaqmış fəndlər işlətməsi ilə həll olunurdu. Sözsüz ki, hər b sənətinin əsasını təkcə onun praktiki tərəfi təşkil etmirdi. Bu elm sahəsinin də nəzəri əsasları vardır. Ancaq, onu hər bin digər sahələrindən daha çox fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hər b sənəti bir qayda olaraq nəzəriyyə və praktikanın daha qabarıq vəhdəti kimi özünü göstərir. Bu, praktiki vərdişlərin həyata keçməsinin bütün səviyyələrdə olan komandirlərin və şəxsi heyətin yaradıcı zəkası, təşəbbüskarlığı, qətiyyəti və digər keyfiyyəti ilə şərtlənirdi.

Hərb tarixinə maraqlı səhifələr yazmış görkəmli sərkərdələrin böyüklüyü də məhz praktiki vərdişləri və fəndləri, döyüşdən döyüşə əldə edilmiş təcrübə qənaətləri zamana və şəraitə uyğunlaşdıraraq məharətlə tətbiq etməsi məharəti ilə ölçülürdü. Bir sözlə hər b sənəti silahlı mübarizənin obyektiv qanunauyğunluqlarının əks etdirsə də bu qanunauyğunluqların həyata keçirilməsində subyektiv amilin rolu böyükdür və hər b sənəti nəzəriyyəsi də bu cəhətə xüsusi diqqət yetirir. 26 Hərb sənəti üç tərkib hissəsindən ibarətdir: strategiya, əməliyyat sənəti (operativ sənət) və taktika. Strategiya - ölkənin və onun silahlı qüvvələrinin müharibəyə hazırlaşdırılması, strateji əməliyyat və kampaniyaların aparılması, ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması üçün başqa mübarizə formalarından, o cümlədən, partizan hərəkətindən istifadə edilməsi ilə bağlı olan məsələləri öyrənir. Strategiya eyni zamanda ölkənin müharibəyə hazırlaşdırılmasına və silahlı mübarizənin aparılmasına məsul olan ali baş

komandanlığın, ali hərbi-siyasi rəhbərliyin, ali hərbi orqan və qərargahların fəaliyyət sahəsidir.

Ədəbiyyat

1. Hərbi psixologiya və pedaqogika I və II hissə – müəllif polkovnik Raizi İsmayılov Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. - Hərbi nəşriyyat 2014.
2. Hərbi bilik jurnalları müxtəlif nəşrlər. - Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi orqanı.
3. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası və hərbi intizamın Möhkəmləndirilməsi. Bakı 2000 ci il
4. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fealiyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili Bakı 2000 ci il
5. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin və hərbi kollektivlərin psixologiyasına döyüş şəraitinin təsiri Bakı 2000 ci il

ЗАКОНОМЕРНОСТЬ ПОДГОТОВКИ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ СОВРЕМЕННЫХ ВОЙН

Набиев Ниязи Гусейнали оглы, Ализаде Шемс Шахин кызы

Резюме

В статье говорится об идеологических аспектах современных войн в мире. Настоящая суть войны это сложный момент. Это означает, что воюющие страны используют все идеологические и дипломатические методы для создания почвы раздоров между странами. Это требует идеологической, дипломатической, экономической и военной подготовки страны. Война это ширококомасштабный процесс и требует больших сил и потенциала.

THE MAIN IDEOLOGICAL ASPECTS OF MODERN WAR IN THE WORLD

Nabiev Niyazi Huseynali, Alizada Shams Shaxin

Summary

In article speaks about ideological aspects of modern wars in the world. The true aim of war is difficult process. This significates the countries use all diplomatic and ideological methods for creation disaster between countries. For that use economical, military, diplomatic trainings. The war is large process and need grand power and potence.

Rəyçi: dos. Nəbiyev Niyazi

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2024-cü il

İTERAKTİV DƏRSİN MƏRHƏLƏLƏRİ

*Dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı
Bayramzadə Lamiyə Məsim qızı
aynuriv@mail.ru*

Xülasə: *Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil islahatları haqqında araşdırma aparılır və fəal dərslərin mərhələləri haqqında söhbət gedir. Belə ki, motivasiyanın yaradılması, fəal dərslərin tədqiqat mərhələsi, fəal dərslərin informasiya mübadiləsi, fəal dərslərin informasiyanın müzakirəsi və təşkil mərhələsi, fəal dərslərin nəticələrinin çıxarılması mərhələsi, fəal dərslərin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi, fəal dərslərin qiymətləndirmə mərhələsi haqqında geniş məlumatlar verilir.*

Açar sözlər: motivasiya, mərhələ, refleksiya

Ключевые слова: мотивация, этап, рефлексия

Keywords: motivation, stage, reflection

Fəal dərslərin motivasiya mərhələsi

Motivasiya dərslərin başlanğıc mərhələsidir. Fəal dərslər motivasiyadan başlanır. Müəllim motivasiyanı düz qurubsa, dərslərin 50 %-i yerinə yetirilmiş sayla bilər. Motivasiya 2 əsas prinsip əsasında qurulur.

1. Problemlilik;

2. Məqsədyönlük.

Bu iki prinsip motivasiya zamanı mütləq öz əksini tapmalıdır.

Problemlilik:

Dərslərin əvvəlində şagirdlərin qarşısına problem (ziddiyəti həll etməyi tələb edən fikir, sual) qoyulmalıdır. Bu problemi müəllim necə seçə bilər? Burada uşaqların ilkin biliklərinə zidd olan məlumat və onunla bağlı olan sual təqdim olunmalıdır.

Məqsədyönlük:

Əgər bu prinsip gözlənilmərsə, biz dərsləri düz qura bilməyəcəyik. Dərslər zamanı aparılan tədqiqat və ümumiyyətlə bütün fəaliyyətlər məqsədlə sıx bağlı olmalıdır. Bu zəmini təşkil edən, motivasiya zamanı verilən tədqiqat sualıdır. Yardımcı suallar isə tədqiqat sualının açılmasına xidmət edir. Bunun üçün müəllim ilk növbədə dərslərin təlim məqsədlərini araşdırmalı, aktual, bilik və bacarıqları nəzərə almalıdır.

Motivasiyanın yaradılması yolları:

Motivasiyanın yaradılmasının bütün mümkün yollarını 3 əsas qrupa bölmək olar:

1. Rəmzi (simvolik) materialın şərhli:

Bu, rəsm, foto-şəkil, simvol, melodiya, ədəbi əsərdən parça, əşya, rəvayət, tapmaca, qrafik, sxem və s. ola bilər. Müəllim bu materialı təqdim edərkən, şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir: “Bu nəyi bildirir?”, “Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə kimi aidiyyəti var?”

2. Sual verməyə həvəsləndirmə:

Təfəkkür prosesini aktuallaşdıran sualların 3 növü mövcuddur: Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar:

“ ... haqqında biz nəyi bilirik və nəyi bilmirik?” ...haqqında daha nələri bilmək istərdik?” Sual vermə zamanı müəllim fasilitasiyanın köməyi ilə şagirdlərin təfəkkürünü lazımi məcraya yönəldir. Suallar verilib qurtardıqdan sonra onların arasından mövcud

tədqiqata uyğun olanları seçib ayırırlar. Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri bu sualı daha dürüst ifadə etməyə yönəltsin;

Açıq suallar: iki və daha çox cavab variantı olan suallardan istifadə olunur;

Öyrənilən mövzuya aid suallar: **açar sözlərin** köməyi ilə verilir (“açar” sözlər: xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, qüsurlar və üstünlük, struktur, qayda və s.)

3. **Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi** (məsələn: müxtəlif yollarla təsnif edilməsi, məsələnin müxtəlif üsullarla uğurlu həlli, yaxud həlli imkanı, hansısa hadisənin bir neçə bərabərdəyərli səbəbinin olması).

Fəal dərslərin tədqiqat mərhələsi

Dərslərin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edəcək faktları tapmaq üçün məqsədyönlü iş aparılır. Şagirdlərə müxtəlif çalışmalar verilir. Beləliklə, tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün zəmin yaranır. Toplanmış faktlar əsasında təqdimatlar hazırlanır.

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı təqdimat formalarında ümumiləşdirilir.

ifadə yazılar, təsvirlər, əsərlər, şerlər, esselər;

sxemlər, cədvəllər, qrafiklər;

illüstrasiyalar, kitablar, qəzetlər;

nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri, zərbi-məsələlər, uydurmalar;

təcrübələr, eksperimentlər;

maketlər, modellər, rəmlər;

layihələr;

qaydalar, qanunauyğunluqlar;

səhnələşdirmələr;

nəğmələr, musiqilər;

referatlar;

krossvordlar və s.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: böyük qrupda, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərdi qaydada aparıla bilər.

Fəal dərslərin informasiya mübadiləsi mərhələsi

Tədqiqat üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra müəllim tapşırığın icrasının başa çatdığını bildirir. Bundan sonra şagirdlər informasiyanın təqdimatına başlayırlar. Bu mərhələnin əsas məqsədi bütün şagirdləri yeni faktlar və tapıntılarla tanış etməkdir. İnformasiya mübadiləsi yalnız o zaman səmərəli ola bilər ki, sinif fəal dinləməyə və əks-əlaqə yaratmağa köklənmiş olsun. Bunun üçün müəllim:

Nizam-intizamın yaradılmasına nail olur,

Əgər bu, qrup işidirsə, bütün iştirakçılardan xahiş edir ki, üzvlərini təqdimatın keçirildiyi yerə döndərsinlər,

Onları təqdimata öz münasibətlərini, razılıqlarını və ya razı olmadıqlarını bildirməyə sövq edir,

Ardıcılığı müəyyən edir və təqdimatın keçirilməsi, rəylər mübadiləsi və informasiyanın təsdiqlənməsi qaydalarını bəyan edir.

Əgər bu, qrup təqdimatıdırsa, o zaman qrupun bütün üzvlərinin (tərkibində 5 şagirddən çox olan böyük qruplar istisna edilməklə) iştirakı yerinə düşərdi. Bunun üçün hələ tədqiqatın başlanğıc mərhələsində şagirdlərə təqdimat mərasimindəki vəzifə bölgüsü barədə təlimat

verilməlidir. Qrupların tədqiqat materialı oxşar olarsa, digər qruplara birinci qrupun təqdimatına yalnız əlavələr etməyi tapşırılaqla, vaxta qənaət etmək olar.

Daha çox şagirdin fəal iştirakını təmin etmək üçün onlara təqdimatı keçirənlərə sual verməyi təklif etmək olar. Ən yaxşı sualı hansısa şəkildə mükafatlandırmaq olar.

Təqdimatın mühüm tələblərindən biri də əsas faktların və ideyaların lövhədə qeyd edilməsidir. İnformasiyanın ifadə edilməsinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq, bunu həm şagirdlər, həm də müəllim edə bilər. Yaxşı olar ki, informasiya sxematik, yığcam formada (sxemlər, cədvəllər, qrafiklər, rəsmlər, siyahılar və s.) qeyd edilsin. Buna görə təqdimatın nəticələrinin qeyd edilmə formalarını müəllim tərəfindən öncədən planlaşdırılmalıdır. Əgər təqdimat zamanı iş vərəqlərindən istifadə edilsə, bunlar lövhədən asılmalıdır.

Beləliklə, mövcud mərhələnin sonunda təqdimatların əks edildiyi bütün iş vərəqləri lövhədən asılmalı və ya tapılmış əsas faktlar orada qeyd edilməlidir. Bu, sonrakı mərhələnin-informasiyanın **müzakirə və təşkilinin-ilk məcburi şərtidir.**

Şagirdlərə digər iştirakçıların işləri barədə öz fikir və münasibətlərini bildirmək imkanı verilməlidir. Fikir mübadiləsi prosesində müəllimin rolu aparılmış tədqiqat haqqında öz fikrini söyləmək deyil, informasiyanın şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılması və başa düşülməsi üçün optimal şəraiti təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman müəllim keçirilən təqdimatın keyfiyyəti barədə öz qiymətverici rəyini söyləyə bilər(əks-əlaqə yaradır).

Fəal dərslərin informasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsi

Mövcud mərhələnin məqsədi yeni faktlar əsasında bilikləri sistemləşdirmək və tədqiqatın sualına cavab tapmaq üçün başlıca əlaqəni üzə çıxarmaqdır. Müəllimin işləməli olduğu material pərakəndə faktlar yığınınından ibarətdir. O, əsas birləşdirici ideya və ya qanunauyğunluğu aşkar etmək üçün bu dağınıq faktlar arasında əlaqə yaratmağa çalışmalıdır. Bu zaman müqayisə, təhlil və sintezdən istifadə olunacaqdır.

“Bütün bu faktları necə qruplaşdırmaq olar?” sualına şagirdlərin cavab verə bilməsi üçün müəllim öncədən təsəvvür edə bilməlidir ki, informasiyanın müqayisəsi, təşkili və yenidən qurulmasını hansı üsulla, hansı meyarın köməyi ilə həyata keçirmək olar. Seçim materialın məzmunundan və tədqiqatın məqsədindən asılıdır.

Təsnifatın aparılması zamanı şagirdlərə təklif edilir ki, bütün faktları müqayisə etsinlər, oxşarlıqları və fərqləri tapsınlar, oxşar məlumatları hansısa əlamətlər üzrə qruplar şəklində birləşdirsinlər və bu qruplara müvafiq adlar versinlər.

Müzakirənin gedişi və nəticələri müəllimin fasiləni həyata keçirmək və şagirdlərin düşüncəsini lazımi məcraya yönəltmək bacarığından birbaşa asılıdır. Müzakirə prosesində müəllim şagirdləri diskussiyaya təhrik edir, onların ideyalarını dinləyir və şagirdlərin köməyi ilə əsas tezisləri qısa və dürüst ifadə edir. Bununla yanaşı, müəllim öz nöqtəyi-nəzərini şagirdlərə zorla qəbul etdirməməlidir. Müzakirənin sonunda hansısa əsas üzrə qruplaşdırılmış informasiya lövhədə qeyd edilir. Müəllim informasiyanın təşkili üsulundan asılı olaraq hansısa söz və məqamları xüsusi nəzərə çarpdırmaqla, strukturlaşdırılmış tezisləri ucadan oxuya bilər. Bu, sonradan məlumatları ümumiləşdirməni yığcam ifadə etməkdə şagirdlərə kömək edə bilər.

Şagirdlərin əsas fikirləri xülasə etmək yolu ilə sonrakı ümumiləşdirmə üçün vacib olan əsas ideyaların taun mənzərəsini yaratmaq mümkündür.

Fəal dərslərin nəticələrin çıxarılması mərhələsi

Müəllim şagirdlərdən əvvəlki mərhələdə qeyd edilmiş bütün fikirləri bir ümumi ideya halında birləşdirməyi və ümumiləşdirməyi xahiş edir. Bunun üçün müəllim lövhədə müzakirə üçün informasiyanı qrafik şəkildə təsvir edə və bu suallara cavab verməyi xahiş edə bilər.

“Bütün bu fraqmentləri hansı fikir və ya ideya birləşdirir?, Bu fikrin sübuta yetirilən fərziyyəyi hansı aidiyyəti vardır?”. Ümumiləşdirmədən sonra, formalaşdırılmış ideyanı tədqiqat sualı ilə (o bu suala cavab verirmi?) və ilkin fərziyyələrlə (bunların arasında düzgün olanları varmı?) müqayisə etmək lazımdır.

Fəal dərslərin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə praktik tapşırıqlar verilir. Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal icra etmək mümkün olmur, o sonrakı dərslərdə həyata keçirilir.

Fəal dərslərin qiymətləndirmə mərhələsi

Qiymətləndirmə şagirdlərin təlimdəki fəaliyyətlərinin izlənməsi, nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi prosesidir.

Qiymətləndirmə konkret meyarlar üzrə aparılmalıdır. Müəllim şagirdləri əvvəlcədən bu meyarlarla tanış etməlidir.

Refleksiya

Refleksiya-təlim prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və onu dərinlən başa düşməyə imkan verir.

Ev tapşırığı sərbəst fəaliyyət növüdür. Müəllim buna fərdi yaradıcılığı baxımından müxtəlif formada yanaşa bilər.

Şagirdlərə dərslərin zamanı təlim fəaliyyətini izləməyə, kömək edə biləcək bir neçə sual verməklə (məsələn) Biz nəticəyə necə gəlib çıxdıq? Biz nə etdik? Qarşıya qoyulmuş problemin həllində, sizə nə kömək etdi? və s. onların fikirlərini sistemləşdirmək mümkün olur. Nəticədə şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini bir daha nəzərdən keçirir.

Fəal dərslərin səmərəli təşkil etmək üçün ilk növbədə müəllimin planlaşdırma bacarığı olmalıdır. O dərslərdə dediyi fənlər üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid perspektiv və cari planlar hazırlamağı bacarmalıdır. Bu zaman aşağıdakı sualların cavablarını özü üçün konkretləşdirməlidir.

Nə öyrəniləcək?

Necə öyrəniləcək?

Hansı şəraitdə öyrəniləcək?

Nəticələr necə qiymətləndiriləcək?

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007

2. Mərdanov M.C. Müstəqillik və təhsil islahatı. Azərbaycan müəllimi. 1998

3. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2001

ЭТАПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО УРОКА

Шейхзаманлы Арифа Вахаддиновна, Байрамзаде Ламия Масимовна

Резюме

В статье рассматриваются образовательные реформы в средних общеобразовательных школах и рассказывается об этапах активных уроков. Таким образом, дается обширная информация о создании мотивации, исследовательском

этапе активного урока, обмене информацией активного урока, этапе информационного обсуждения и организации активного урока, этапе извлечения результатов активного урока, творческом процессе. фаза применения активного урока и фаза оценки активного урока.

STAGES OF AN INTERACTIVE LESSON

SHeyxzamanli Arife Bahaddin, Bayramzada Lamiya Masim

Summary

The article examines educational reforms in secondary general education schools and talks about the stages of active lessons. Thus, extensive information is given about the creation of motivation, the research phase of active lesson, the exchange of information of active lesson, the phase of information discussion and organization of active lesson, the phase of extracting the results of active lesson, the creative application phase of active lesson, and the evaluation phase of active lesson.

Rəyçi: dos.T.V.Rüstəмова

Anatomiya, Fiziologiya və zoologiya kafedrasının 27 sentyabr 2024-cü il

Daxil olma tarixi 02 oktyabr 2024-cü il

MÜASİR DÖVRDƏ İNSANLARIN MÜHAFİZƏ OLUNMA ÜSULLARI

*Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu, Ələkbərova Zülfüyyə Bəxtiyar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə : Əhalinin mühafizəsi - fəvqəladə hallarda insanların həyatının qorunması üçün lazım olan şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Mühafizə tədbirlərində məqsəd - insanların zədələnməsinin qarşısını almaqdan, yaxud zədələnmə imkanını minimuma çatdırmaqdan ibarətdir. Əhalinin mühafizəsinin ilkin tədbirlərini, mühafizənin xüsusiyyətlərini, üsullarını və bunlardan istifadə etmək qaydalarını müəyyən etməkdir.

Açar sözlər: mülkiyyət forması, sığınacaq, daldalanacaq, zirzəmi, süzgəcli-ventilyasiya, enerji

Ключевые слова: форма собственности, подвалы, вентиляционная система, энергия

Keywords: the forms of propriety, the ventilation system, the energy

İnsanların mühafizəsinə müxtəlif mühafizə üsullarından kompleks halında istifadə edilməklə nail olunur. Bu üsullardan ən əsası - əhalinin müxtəlif mühafizə qurğularında daldalandırılması, təhlükəli rayonlardan köçürülməsi və eyni zamanda fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə olunmasıdır.

Mülkü müdafiənin əsas mühafizə üsullarından biri olan mühafizə qurğularından istifadə edilməsidir. Sülh və müharibə dövrlərində baş vermiş fəvqəladə hadisələr zamanı əhalinin sığınacaqlarda yerləşdirilməsi xüsusən böyük şəhərlərdə əhalinin təxliyə edilməsi mümkün olmadıqda çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təkcə müharibə dövründə deyil, dinc dövründə də baş verən fəvqəladə hadisələrdə əhalinin sağlamlığı, təhlükəsizliyinin təminatı və həyatının qorunmasında mülki müdafiənin mühafizə qurğularının böyük rolu var.

Mülkü müdafiənin mühafizə qurğuları (sığınacaqlar, radiasiya əleyhinə daldalanacaq, zirzəmilər və başqa yeraltı tikililər) Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının qorunmasını təmin etməlidir. Əhalinin mühafizə qurğuları ilə təmin edilməsi məqsədilə mühafizə qurğuları fondu yaradılmışdır ki, onun əsas vəzifələri şəhərlərdə və yaşayış məntəqələrində olan yeraltı qurğularından kompleks halında istifadə etməkdən; mühafizə üçün yararlı yeraltı və yerüstü bina və qurğuları, dağ-mədən yerlərini, təbii kaha və mağaraların yararlığını yoxlayaraq qeydə almaqdan; fəvqəladə halların növünü nəzərə alaraq, zirzəmiləri və digər yeraltı tikililəri daldalanacaq kimi düzəltməkdən; təhlükəli dövrlərdə kütləvi surətdə daldalanmaq yerləri tikməkdən, dövlətin qərarları ilə əvvəlcədən sığınacaq və daldalanacaq tikməkdən; bütün mülki müdafiə qurğularını insanların dərhal daldalanması üçün istifadəyə hazır vəziyyətdə saxlamaqdan ibarətdir.

Əhaliyə şəxsi mülkiyyət formasında mühafizə qurğuları tikmək tövsiyə edilir. Tikilmiş bütün mühafizə qurğularının mülkiyyətindən asılı olmayaraq idarəetmə orqanlarının müəyyən edilmiş qaydalar üzrə təsərrüfat, məişət və mədəni məqsədlər üçün istifadə edilir, onların yenidən qurulmasına icazə verilmir.

Mühafizə qurğularına kollektiv mühafizə vasitələri də deyilir. Bunlar bir qrup insanların kollektiv halında qorunması üçündür. Qoruyucu xassələrinə, istifadə məqsədinə görə mühafizə qurğularının müxtəlif növləri var. Sığınacaqlar, radiasiyaya qarşı daldalanacaq və sadə daldalanacaq. Sığınacaqlar böyük şəhərlərdə, radiasiyaya qarşı daldalanacaq kənd və qəsəbə yerlərində, sadə daldalanacaq isə evlərin zirzəmilərində,

xüsusi olaraq düzəldilən üstü örtülmüş və ya açıq xəndəklər şəklində hazırlana bilər. Belə daldalanma yerləri müharibə gedən ölkələrdə, xüsusən sərhədboyu rayon və kəndlərdə hər bir ailə üçün olmalıdır.

Sığınacaqlar mühafizə olunan insanları nüvə silahının zədələyici amillərinin təsirindən, müasir adi qırğın silahlarının, həmçinin, bakterial, kimyəvi zəhərləyici maddələrin təsirindən, güclü təsirli zəhərləyici maddələrin, nüvə enerjisi qurğularında qəzalar zamanı parçalanan radioaktiv maddələrin təsirindən və yanğınlar zamanı alovun təsirindən mühafizə edir. Mühafizə qurğuları aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə təsnif edilir:

- Təyinatına görə, texnika və mülkiyyətin qorunması, əhalinin mühafizəsi (sığınacaqlar, radiasiyaya qarşı daldalanacaqlar və sadə sığınacaqlar)

- Konstruksiyasına görə - açıq tipli (xəndək, boşluq), qapalı tipli (sığınacaqlar və radiasiya qarşı daldalanacaqlar). İnsanların müharibə və dinc dövrdə fəvqəladə hallar zamanı baş verən təhlükələrdən qorumaq üçün kollektiv mühafizə vasitələrindən istifadə olunur (mülki müdafiənin mühəndis qurğuları). Əhalinin müharibə və dinc dövrdə ən etibarlı mühafizə vasitəsi sığınacaqlar hesab olunur. Sığınacaqlar insanların qəzalardan, sülh şəraitində baş verən təbii fəlakətlərdən, həmçinin müharibə dövrü üçün xarakterik fəvqəladə hadisələrin-kütləvi qırğın silahlarının və müasir adi qırğın vasitələrinin zədələyici amillərinin təsirindən qorunmaq üçün nəzərdə tutulub. Sığınacaqlar zəhərləyici maddələrdən və bakterial vasitələrdən, yanğın zamanı alovun, yüksək hərarətin və zərərli qazların təsirindən, partlayışlar zamanı dağıntılardan mühafizə edir. Bir sözlə mühafizə qurğuları insanları fəvqəladə halların bütün zədələyici amillərindən qoruyur. Sığınacaqlarda həyati fəaliyyətini təmin edən qəza-xilasetmə dəstələri və əhalini mühafizə edən məntəqələr yaradılır: ərzaq, ilkin tibbi yardım, zədələnmiş insanları toplayan, isidici və sair.

Sığınacaqlar sülh dövründə yaradılır və lazım olan vasitələrlə təchiz olunur. Şəraitə uyğun olaraq sığınacaqlar binaların daxilində və kənarında tikilə bilər. Daxili sığınacaqlara binaların tərkibində olan zirzəmilər, xaricdə quraşdırılanlara isə binadan kənarında tikilmiş sığınacaqlar aiddir.

Sığınacaqlar bir neçə xüsusiyyətlərinə görə: mühafizə xüsusiyyətlərinə görə; yerləşdiyi əraziyə görə; tutumuna görə; tikilmə tarixinə görə; konstruksiya materiallarına görə; elektrik enerjisi ilə təminatına görə; süzücü-ventilyasiyaların quraşdırılmasına görə; dinc şəraitində istifadə məqsədinə görə təsnif olunur:

- Tutumuna görə sığınacaqlar kiçik (150- 600), orta ölçülü (600 - 2000), böyük həcmli (2000-dən çox) insan yerləşə bilən növlərə bölünür. 150 nəfərdən az tutumu olan sığınacaqlar o halda inşa edilir ki, həm yerli şərait, həm də iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən sərfəli olsun.

- Yerləşdiyi əraziyə görə: tikililərdə (binanın zirzəmi və baza hissələrində); metropolitəndə və dağ oyuqlarında; kənarında yaradılanlar (bina tərkibində olmayanlar);

- Tikildiyi yerinə görə: bina ilə birlikdə tikilənlər və binadan ayrı tikilənlər.

- Tikilmə vaxtına görə: dinc dövrdə əvvəlcədən tikilənlər və boş meydançalarda yaradılan tez tikilən sığınacaqlar.

- Tikilmə materiallarına görə: meşə materiallarından tikilənlər; daş divarlılar; dəmir-betonlu (dəmir-betonlular, tikiliş növünə görə bir neçə növə bölünür: dəmir- monolit, monolit və dəmir, geniş yayılan dəmir - monolitlilərdir) və çadırlardan tikilənlər.

- Enerji təminatına görə: şəhərin elektrik xəttləri ilə təmin olunanlar və şəhərin elektrik xəttləri ilə yanaşı həm də qoruyucu mənbə ilə təmin olunan.

- Süzgəcli-ventilyasiyaların quruluşuna görə: sənaye istehsalı ventilyasiya qurğuları və sənaye istehsalına uyğunlaşdırılmış sadələşdirilmiş ventilyasiya qurğuları. Sığınacaqların

hava təminatı 3 növbədə işləyir: təmiz ventilyasiya növbəsində; süzücü ventilyasiya növbəsində; içəridəki hava bərpa edilməklə tam təcrid olunma növbəsində. Çirklənmiş havanın içəri daxil olmaması üçün sığınacaqlar hermetikləşdirilir və süzgəcli-ventilyasiya qurğuları quraşdırılır və hava orada təmizlənir. İnsanlar sığınacaqda bir neçə müddət qalırlar, hətta dağılmış sığınacaqlarda belə insanlar bir neçə sutka qala bilərlər. Ən vacib və məsuliyyətli məsələ bayırdakı ehtimal olunan zəhərlənmələr, yanğınlar şəraitində, eləcə də hermetik qurğuda insanların xeyli müddət qalması nəticəsində içəridəki havanın tərkibi pisləşərkən insanların tənəffüsü üçün yararlı hava ilə lazımı miqdarda təmin edilməsidir.

Ən geniş yayılmış sığınacaqlar istehsal, ictimai və yaşayış binalarının zirzəmi və yarımzirzəmilərində quraşdırılmış sığınacaqlardır. Bundan əlavə binalardan kənar da sığınacaqlar tikilir. Belə sığınacaqlar üstədən və yanlardan torpaqla örtülür. Onlara yeraltı keçidlər və qalereyalar, metropoliten və dağ oyuqları daxildir. Sığınacaqlar əhalinin çox yerləşdiyi yerlərdə quraşdırılmalıdır. Bütün sığınacaqlar giriş və çöl qapının yanında işarəylə bildirilir. İnsanların daldalanmasının təşkili, planlaşdırılması və təminatı müvafiq mülki müdafiə xidmətlərinə həvalə edilir. Onlar əsas planlaşdırma sənədlərini hazırlayır, sığınacaq və daladalanacaqlara gedən yolları müəyyənləşdirir və yerləşdiriləcək insanlara bu barədə məlumat verirlər. Sənədləri tərtib etməzdən əvvəl qurğuların yerləşdirilməsi və müdafiə sistemləri dəqiqləşdirilir. Qurğuların çatışmazlığında isə digər zirzəmi və yeraltı əraziləri sığınacaq kimi istifadə edirlər. Tez salınan sığınacaqların yerini dəqiqləşdirirlər, əhalinin sayına uyğun sığınacaqlar hazırlanır və insanların fəlakət və ya hər hansı bir silahdan qorunması üçün tez yerləşdirilməsi planlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. “ Mülki müdafiə ” fənni üzrə mühazirələr toplusu Polis Akademiyasının kursant və dinləyiciləri üçün Bakı-2019
2. H.O.Ocaqov. Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı 2010.
3. M.T.Maksimov, H.O.Ocaqov. Radioaktiv çirklənmələr və onların ölçülməsi. Bakı. 2009.
4. Azərbaycan Respublikasının “Mülki müdafiə haqqında” Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 28 dekabr tarixli 700 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sülh və müharibə dövrlərində fəvqəladə hallarda əhalinin mühafizəsinin əsas prinsipləri haqqında
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 25 sentyabr tarixli 193 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mülki müdafiə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi Qaydası”.
7. “Mülki müdafiənin təmin edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 1998-ci tarixli, 193 nömrəli Qərarı.

МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ЛЮДЕЙ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Гусейнов Фикрет Бехлуд оғлы, Алекберова Зульфия Бахтияр кызы
Резюме

Защита населения-подразумевает собой защита жизни людей в условиях чрезвычайных ситуаций. Цель защиты-это предотвращения или уменьшения риска нанесения ущерба жизни населения. Первоначальные меры состоят в том, чтобы определить способы и методы защиты населения.

THE METHODS DEFENCE OF PEOPLE IN CONTEMPORARY WORD

Guseynov Bekhlul Fikret, Alakparova Zulfiyya Bakhtiyar
Summary

The defence of population consist of the defence the lifes of people in condition of extremal situations. The main aim of defence – the minimize of risks and warns theirs distract the lifes of population. The first form include to definite the methods the defence of people.

Rəyçi: dos. Nəbiyev Niyazi
Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 18 noyabr 2024-cü il

UOT:51.

ÜMUMİLƏŞMİŞ QAYITMA VƏ SİMMETRİK TƏNLİKLƏRİN HƏLL ÜSULLARI

*Məmmədova Cəbərriud Müzəffər qızı, Hüseynova Şərafət Nəriman qızı
Mustafayeva Pərvin Mayıl qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
cabarrud@mail.ru*

Xülasə: Bu işdə orta məktəb kursunda tədris olunan dörd dərəcəli qayıtma və simmetrik tənliklərin ümumiləşmiş halları araşdırılmışdır. Burada cüt və tək dərəcəli qayıtma tənlikləri, onların kökləri, xüsusi halları və simmetrik tənliklərə çevrilmə hallarına baxılmışdır.

Açar sözlər: ümumiləşmiş qayıtma və simmetrik tənliklər, riyazi induksiya metodu, vuruq, kök, əvəzetmə, qismət, vuruq, vuruqlara ayrılma, çoxhədli

Keywords: generalized recurrent equations and symmetric equations, method of mathematical induction, multiplication, root, replacement, quotient, multiplication, factorization (decomposition of a number into a product of prime factors), polynomial.

Ключевые слова: обобщенные возвратные уравнения и симметричные уравнения, метод математической индукции, умножение, корень, замена, частное, умножение, факторизация (разложение числа в произведение простых множителей), полином.

Tərif: $a_0x^{2n+1} + a_1x^{2n} + \dots + a_nx^{n+1} + \lambda a_nx^n + \lambda^2 a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_0\lambda^{2n+1} = 0$ (1) şəklində tənliklərə tək dərəcəli,

$a_0x^{2n} + a_1x^{2n-1} + \dots + a_{n-1}x^{n+1} + a_nx^n + \lambda a_{n-1}x^{n-1} + \lambda^2 a_{n-2}x^{n-2} + \dots + \lambda^n a_0 = 0$ (2) şəklində tənliklərə cüt dərəcəli ümumiləşmiş qayıtma tənlikləri deyilir.

Misal 1. $2x^5 + 3x^4 - 2x^3 - 6x^2 + 81x + 486 = 0$ 5 dərəcəli qayıtma tənliyində $\lambda = 3$

Misal 2. $4x^6 + 5x^5 - 3x^4 + 11x^3 + 6x^2 + 20x - 32 = 0$ 6 dərəcəli qayıtma tənliyində $\lambda = -2$

Teorem 1. Tək dərəcəli qayıtma tənliyi $\lambda = -1$ kökünə malikdir.

İsbatı: (1) tənliyini götürək və onu bu şəkildə çevirək:

$$a_0(x^{2n+1} + \lambda^{2n+1}) + a_1x(x^{2n-1} + \lambda^{2n-1}) + \dots + a_nx^n(x + \lambda) = 0$$

Bu tənlik $x = -\lambda$ qiymətində bütün hədləri 0-a çevrilir.

Teorem isbat oldu.

Teorem 2. (1) tək dərəcəli qayıtma tənliyinin sağ və sol tərəflərini $x + \lambda$ ifadəsinə bölməklə cüt dərəcəli qayıtma tənlikləri yaranır.

İsbatı: (1) tənliyinin sol tərəfini $x + \lambda$ ifadəsinə bölək və alınan qisməti

$b_0x^{2n} + b_1x^{2n-1} + \dots + b_{2n}$ kimi işarə edək. Nəticədə belə bir eynilik almış olduq:

$$a_0x^{2n+1} + a_1x^{2n} + \dots + a_kx^{2n-k+1} + \dots + a_nx^{n+1} + \lambda a_nx^n + \lambda^2 a_{n-1}x^{n-1} + \dots + \lambda^{2n-2k+1} a_kx^k + \dots + \lambda^{2n+1} a_0 = (x + \lambda)(b_0x^{2n} + b_1x^{2n-1} + \dots + b_kxx$$

$$(b_0x^{2n} + b_1x^{2n-1} + \dots + b_kx^{2n-k} + \dots + b_{2n}) \quad (3)$$

İndi isə isbat edək ki, $b_{2n} = \lambda^{2n} b_0$, $b_{2n-1} = \lambda^{2n-2} b_1$, $b_{2n-2} = \lambda^{2n-4} b_2$ .....

$$b_{n+1} = \lambda^2 b_{n-1}$$

Əmsalların bərabərliyini riyazi induksiya metodu ilə isbat edək.

$n=1$ üçün x^{2n+1} -nin (3)-ün sağ və sol tərəfindəki ifadələrinin əmsallarını müqayisə edək. Nəticədə $a_0 = b_0$ (4) almış oluruq.

(3) –ün sağ və sol tərəfidə sərbəst hədləri müqayisə etsək, $\lambda^{2n+1}a_0 = \lambda b_{2n}$ (5) almış oluruq. (4)-ü (5) –də nəzərə alsaq $b_{2n} = b_0 \lambda^{2n}$ alınar.

Digər əmsallar üçün də bu əlaqəni göstərək. Onda $b_{2n} = \lambda^{2n}b_0$; $b_{2n-1} = \lambda^{2n-2}b_1$;

$$b_{2n-2} = \lambda^{2n-4}b_2; \dots; b_{2n-k} = \lambda^{2n-2k}b_k, 0 \leq k < n$$

İndi isə isbat edək ki, $b_{2n-k-1} = \lambda^{2n-2k-2}b_{k+1}$ Bunun üçün (3) ün sağ və sol tərəfində x^{k+1} -in əmsallarını müqayisə edək. Nəticədə aşağıdakı bərabərliyi almış oluruq:

$$\lambda^{2n-2k-1}a_{k+1} = \lambda b_{2n-k-1} + b_{2n-k} \quad (6)$$

Daha sonra x^{2n-k} əmsallarını (3)-ün sağ və sol tərəflərində müqayisə etsək, $a_{k+1} = \lambda b_k + b_{k+1}$ (7) münasibətini almış oluruq. (7) –ni (6) –da nəzərə alsaq

$$\lambda^{2n-2k}b_k + \lambda^{2n-2k-1}b_{k+1} = \lambda b_{2n-k-1} + b_{2n-k}$$

Lakin $b_{2n-k} = \lambda^{2n-2k}b_k$ olduğundan, $b_{2n-k-1} = \lambda^{2n-2k-2}b_{k+1}$ almış oluruq. Bu isə tələb olunan təklifin doğruluğudur. Teorem isbat oldu.

Beləliklə Teorem 2-dən belə bir nəticə alırıq ki, tək dərəcəli qayıtma tənliklərinin həlli cüt dərəcəli qayıtma tənliklərinin həllinə gətirilir.

Teorem 3. $2n$ dərəcəli (2) şəkilli qayıtma tənlikləri $y = x + \frac{\lambda}{x}$ əvəzləməsi vasitəsilə

kompleks ədədlər çoxluğunda n dərəcəli tənliyə və n sayda ikidərəcəli tənliyə gətirilir.

Qayıtma tənlikləri $\lambda = 1$ olduqda simmetrik tənliyə çevrilir.

Tərif: n dərəcəli tənlik x^n və x^{n-k} dəyişənlərinin bərabər əmsallarına malikdirsə simmetrik tənlik adlanır.

Məsələn, $2x^4 + 3x^2 + 5x^2 + 3x + 2 = 0$ cüt dərəcəli simmetrik tənliklərdir

Qayıtma tənliklər üçün olan teoremlər simmetrik tənliklər üçün də doğrudur.

Teorem 4. Tək dərəcəli simmetrik tənliklər -1 kökünə malikdirlər.

Teorem 5. Tək dərəcəli simmetrik tənlikləri $x+1$ ikihədlisinə bölməklə cüt dərəcəli simmetrik tənliklər yaranır.

Teorem 6. $2n$ dərəcəli simmetrik tənliklər $y = x + \frac{1}{x}$ əvəzləməsi vasitəsilə kompleks

ədədlər çoxluğunda n dərəcəli tənliyə və n sayda ikidərəcəli tənliyə çevrilir.

Simmetrik tənliklər də qayıtma tənliklər kimi həll olunur.

Ədəbiyyat

1. Ə. M. Məmmədov, R. Y. Şükürov Elementar riyaziyyat Bakı 2010
2. Ə. M. Məmmədov. Tənliklər və bərabərsizliklərin həlli. Bakı 2001
3. Ə. M. Məmmədov Tənlik qurmağa aid məsələlərin həlli. Bakı 2001
4. И. С. Соминский Элементарная математика
5. В. Г. Болтянский Лекции и задачи по элементарной математики

**ОБОБЩЕННЫЕ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ВОЗВРАТНЫХ И СИММЕТРИЧНЫХ
УРАВНЕНИЙ**

*Маммедова Джабарруд Музаффар кызы, Гусейнова Шарафат Нариман кызы,
Мустафаева Парвин Маил кызы*
Резюме

В данной работе были исследованы обобщенные формы симметричных и возвратных уравнений 4-ой степени, изучаемые в курсе средней школы. Здесь были рассмотрены возвратные уравнения с четной и нечетной степенью, их корни, частные случаи и случаи преобразования в симметричные уравнения.

**GENERALIZED METHODS OF SOLVING RECURRENT AND
SYMMETRICAL EQUATIONS**

*Mammedova Jabarrud Muzaffar kyzy, Huseynova Sharafat Nariman kyzy,
Mustafaeva Parvin Mail kyzy*
Summary

In this paper, generalized forms of symmetric and recurrent equations of the 4th degree, studied in the course of secondary school, were investigated. Here, recurrent equations with even and odd degrees, their roots, special cases and cases of transformation into symmetric equations were considered.

Rəyçi: dosent Zeynallı Sübhiyyə
Ümumi Riyaziyyat kafedrasının 12 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 20 noyabr 2024-cü il

UOT:37.01.

**MÜHAZİRƏ PROSESİNDƏ FƏAL TƏLİM ÜSULLARINDAN
İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Dos. Aslanov Elgün Məhəmmədəli oğlu, Quliyeva Gülmira Qəşəm qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru

Xülasə: Məqalədə politologiyanın tədrisinin dəyərini və tələbələrin təlim prosesində hansı bilik, bacarıqları əldə etdiklərini müəyyən etməyə çalışırlar. Burada fəal təlim metodlarının əhəmiyyətindən və faydalarından bəhs edilir, onun mexanizmi qısaca izah edilir. Müasir informasiya və kommunikasiya dövründə əsas problem elmin müxtəlif sahələrində artan biliklər toplusunun böyük sürəti idi ki, bu da ənənəvi öyrənmə prinsipləri əsasında biliklərin mənimsənilməsinin praktiki mümkünsüzlüyünə səbəb olur.

Açar sözlər: demokratiya, insan hüquqları, hüquqi dövlət, qloballaşma

Ключевые слова: права человека, демократия, правовое государство, глобализация

Key words: human rights, democracy, sovereignty, globalization, constitutional state

Giriş. Bu gün qloballaşmaqda olan dünyada təhsil də universallaşmaqda, bəşəriyyətin ali idealları sırasında ən qabaqcıl yerini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir dünyada özünün inkişaf strategiyasını insan kapitalının və intellektual resursların inkişaf etdirilməsi üzərində quraraq, elmin, təhsilin tərəqqisini demokratik dövlət quruculuğunun başlıca meyarı hesab edən ölkələr yüksəlişə daha asan və etibarlı surətdə nail olurlar. Hazırkı dövrdə cəmiyyət üzvlərinin siyasi biliyinin artırılmasında, onların intellektual səviyyəsinin inkişafında, dövlət və cəmiyyət haqqında təsəvvürlərinin artırılmasında ən etibarlı vasitə təhsil müəssisələrində politologiyanın tədris edilməsidir.

Politologiya fənni üzrə kursun məzmunu özündə üç əsas kateqoriyanı birləşdirir: biliklər, bacarıqlar və dəyərlər.

Biliklər:

-siyasət, demokratiya, siyasi təsisatlar, siyasi proseslər, siyasi hakimiyyət, demokratiya, azadlıq və s. kimi siyasi anlayışların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə və onlarda siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına nail olmaq;

-dünyanın qabaqcıl ölkələrinin demokratik təcrübəsinin öyrənilməsi;

-beynəlxalq münasibətlərin və eləcə də Azərbaycandakı siyasi proseslərin mahiyyəti haqqında biliklərə sahib olmaq və s.

Bacarıqlar:

-nəzəri və tətbiqi bilikləri bir-birindən ayırmağı bacarmaq, onların siyasi qərarların qəbul edilməsindəki rolunu əsaslandırmaq;

-siyasi tədqiqatlar aparmaq, eləcə də tənqidi və müqayisəli təhlildən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması;

-qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək bacarığı;

-kommunikasiya, yəni siyasi informasiyanı dərk etmək və ötürmək bacarığı;

-siyasi prosesləri modelləşdirmək və proqnozlaşdırmaq bacarığı;

-insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını dərk etmək və onları ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə etmək bacarığı;

-nümayəndəli təsisatlar vasitəsilə fərdi və qrup maraqlarını reallaşdırmaq;

-münaqişələri qeyri-zorakı yolla həll etmək bacarığı və s.

Dəyərlər:

-demokratik dəyərləri və yüksək siyasi mədəniyyətə sahib olmanın insanın təhlükəsiz yaşamasının təminatçısı olmasının dərk edilməsi;

-insanlara qarşı ədalətli münasibət;

-başqa fikirlərə dözümlülük.

Uzun müddət tərkibində yaşadığımız sovet rejimində siyasi proseslər və hadisələr obyektiv və hərtərəfli təhlil edilmirdi, çünki belə siyasi konyunkturanın mövcud olduğu, insanların dünyagörüşünün hakim ideologiyaya tabe olduğu cəmiyyətlərdə siyasət daha çox bürokratik aparatın mənafeələrinin təmin edilməsinə xidmət edirdi. Ona görə də sovet totalitarizminin siyasi gerçəkliyindən çıxaraq, öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan üçün politologiyanın yeni metodologiya əsasında tədrisi mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda politologiyanın müstəqil elm və tədris fənni kimi tarixi XX əsrin 90-cı illərindən başlayır. Mövcud olduğu müddətdə politologiya müstəqil tədris fənni kimi böyük təkamül yolu keçmişdir. Lakin Avropa məkanına inteqrasiya, ölkənin Bolonya prosesinə qoşulması, davamlı inkişafa və təhsilə nail olmaq, interaktiv tədrisin rolunun artırılması, eyni zamanda ölkənin siyasi həyatında baş verən mütərəqqi yeniliklər, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə yeni Dövlət Strategiyası”nın hazırlanması, ali təhsildə islahatlar haqqında dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, demokratik inkişafın Azərbaycan modelinin təhlil edilməsinin zəruriliyi, yaxın perspektiv üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozların verilməsi və nəhayət, iqtisadiyyatda keçid dövrünün başa çatması ilə modernləşmə mərhələsinə qədəm qoyulması elmlərin də təkmilləşməsinə zəruri tələbatə çevirir. Çünki yeni modern-innovation cəmiyyət yüksək siyasi mədəniyyətə və biliklərə yiyələnməyi, fəal vətəndaş mövqeyi ortaya qoymağı tələb edir. Bütün bunlar isə hərtərəfli və rəşional maariflənmə sayəsində gerçəkləşə çevrilir. Bu keyfiyyətlərə sahib ola bilməyən cəmiyyət üzvləri ictimai tərəqqinin artan tempi ilə ayaqlaşa bilmir və ondan kənar qalırlar. (2, səh.206)

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları dövründə təhsilin əsas problemi belə bir faktla şərtlənir: elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsipləri əsasında bunları mənimsəmək əslində qeyri-mümkün işə çevrilir. Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər. Lakin Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulmasına baxmayaraq, ali məktəblərdə mühazirələrin təşkili zamanı hələ də köhnə təlim metodlarından istifadəyə geniş yer verilir. Belə ki, ali təhsil ocaqlarında mühazirəçilər əsasən, icmallaşdırılmış və tezis əsasında oxunan mühazirələrin təşkilinə üstünlük verirlər. Belə mühazirələr isə adətən passiv informasiyaötürücü xarakterə malik olur. Lakin Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq fəaliyyəti, tədrisdə yeni didaktik metodlar, innovasiyalar və s. istər mühazirənin elmi və metodik istiqamətində, istərsə də təqdimat üsullarında yeniliklərdən fəal istifadəni zəruri edir. Hazırkı dövrdə mühazirələrin təşkilində fəal təlimin aşağıdakı metodlarından istifadəyə üstünlük verilməlidir:

-mühazirələrin başlanğıcında problem yaradılmalı və suallar qoyulmalıdır;

-məlumat və informasiyalar əsas anlayışlar üzərində qurulmalıdır;

-problem-situasiyanın həlli prosesində tələbələrdə fəal tədqiqatçı mövqeyi ortaya qoymaq üçün həvəs yaradılmalıdır;

-tələbələr onlar üçün zəruri olan bilik, bacarıq və dəyərləri müstəqil əldə etməli və mənimsəməlidirlər;

-mühazirə zamanı sxemlərdən, qrafiklərdən, slaydlardan və s. texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir;

-mövzunun şərh zamanı tələbələrin idraki fəallığını artırmaq üçün debat, akvarium, söz assosiasiyaları, əqli hücum, qruplarla iş, rollar üzrə oyun, situativ praktikum və s. bu kimi metodlardan istifadə olunmalıdır.

Məqalədə politologiya fənni üzrə tədris proqramında nəzərdə tutulan “Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət” mövzusunun fəal təlimin rollar üzrə oyun adlanan metodundan istifadə etməklə təqdimatının qısaca da olsa nümunəsini verməyə çalışacağıq.

Bu oyunu keçirməzdən əvvəl ona ciddi hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün müəllim aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almalıdır.

-rollar üzrə oyunun gedişi haqqında tələbələrə ilkin məlumat verilməlidir. Bunun üçün “Problemin təsviri” mətnini ucadan oxumaq və ya tanışlıq üçün onu tələbələrə paylaşmaq lazımdır;

-çıxışların mətnlərinin hazırlanması zamanı tələbələr beynəlxalq sənədlərdən çıxarışlardan, milli qanunvericilikdən, faktlar və statistik göstəricilərdən bəhrələnmə bilirlər və s.

Problemin təsviri

Hindistan İngiltərənin müstəmləkəsi altında olduğu dövrdə ingilislər hindlilərə duzun yığılması və qaynadılmasını qanunla qadağan etmişdilər. Bir dəfə 10 nəfər hindli dəniz qırağında oturub, heç kimdən gizlənməyərək duz qaynadırlar. Polis onları tutur. Sabahısı 100 nəfər orada duz qaynadır, polis onları da tutur. O birisi gün, artıq, 10000 nəfər həmin işi görür. Polislər qanunu pozanları tutmaqda çətinlik çəkirdilər. Axı bu qədər insanı necə həbsxanaya atmaq olar. Onlardan bəziləri belə hesab edirdilər ki, duz qaynadanları həbs etməkdən çəkinmək lazımdır, digərləri isə mövcud qanunu əsas götürərək bunun əleyhinə çıxırdılar. Duz yığan hindlilər xalqın hüquqlarının müdafiəsinin mütəşəkkiliyini təmin etmək məqsədi ilə özlərinin ictimai birliyini də yaradırlar. Bu birlik, üzvlərinin öz iradəsini azad surətdə ifadə etməsini təmin etmək üçün hindlilərin kütləvi şəkildə yaşadığı ərazidə nümayiş keçirməyi qərara alır.

Nümayişin təşkilatçıları belə hesab edirlər ki, bu aksiya ilə onlar öz pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsinə nail olacaqlar. İngilislər bu tədbirin həyata keçirilməsinin əleyhinədirlər. Onların fikrincə, hindlilərin bu nümayişi təxribat xarakteri daşıyır. Çünki, bundan az əvvəl hindlilərlə polislər arasında toqquşma baş vermişdir. Bu aksiyanın keçirilməsinin mümkünlüyü haqqında son qərarı hökumət verməlidir. Hökumət isə tədqiqat üçün Hindistana təftişçi göndərir. Təftişçi isə tədqiqat üçün müşavirə çağırmaq və tərəfləri dinləmək qərarına gəlir.(4,s.208)

Bu müşavirədə tərəfləri təmsil edən nümayəndələr öz mövqelərinin müdafiə etməlidirlər.

Müəllim tələbələri iki qrupa bölür və onların arasında aşağıdakı rolları bölür:

-hindlilərin nümayəndələrinin dəlilləri;

-ingilislərin nümayəndələrinin dəlilləri;

Hindlilərin nümayəndələrinin dəlilləri:

-hindlilər bu hərəkətləri ilə siyasi sistemi, dövləti bütünlükdə inkar etmirlər, çünki dövlət hakimiyyəti və onun qəbul etdiyi qanunlar ölkə ərazisində yaşayan bütün insanlara aiddir. Sadəcə olaraq hindlilər bu hərəkətləri ilə insan haqları, azlıqların hüquqları ilə bağlı ədalətsizliyin olduğunu bəyan etmək istəyirlər;

- təxribat xarakterli hərəkətlərin baş verə bilməsi ehtimalı hindlilərin nümayiş keçirmək hüququnu ləğv etmir;

-hindlilər qanunu konkret çıxarışları üçün pozmayıblar. Pozublar ki, belə bir qanunu tanımadıqlarını dörd yana bildirsinlər.

İngilislərin dəlilləri:

-dövlətin əsas əlamətlərindən biri əhalidən vergi və mükəlləfiyyətlər toplamaqdır, çünki dövlət idarəetmə strukturlarını saxlamaq üçün əhalidən vəsaitlər toplamağa məcburdur. Hindlilər isə bu hərəkətləri ilə vergidən boyun qaçıyırlar;

-polislərin qanuna tabe olmayan hindlilərə qarşı güc tətbiq etməsi tamamilə təbii hal kimi qəbul edilməlidir, çünki, digər təsisatlardan fərqli olaraq dövlət elə bir orqandır ki, onun güc strukturları qanunun nəzərdə tutduğu hallarda zora əl ata bilər;

-heç kim dövlət hakimiyyətinə tabe olmaması haqqında özbaşına qərar çıxara bilməz, çünki dövlət mənsubiyyəti ictimai zərurətdir.

Hər bir qrupun dəlillərini və faktlarını dinlədikdən sonra müəllim oyunun müzakirəsini keçirə bilər.

Müzakirə üçün suallar:

1.Hindlilərin rolunu oynayarkən hansı hissləri keçirdiniz?

2.Sizcə Britaniya hökuməti müzakirələrin sonunda hansı amili əsas götürərək qanunu dəyişməyə məcbur olur. Bu dəyişikliyin hüquqi dövlətlə nə kimi əlaqəsi var?

3.İngilislərin rolunu oynayarkən hansı hissləri keçirdiniz?

4.Əvvəllər hüquqi dövlət haqqında nə düşünürdünüz. Bu dərstdən sonra hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti haqqındakı təsəvvürlərinizdə hansısa dəyişikliyin vəş verdiyini hiss edirsiniz,ya yox?

5. Britaniya hökumətinin yerinə olsaydınız hansı qərarı qəbul edərdiniz?

Müzakirənin sonunda müəllim tələbələrin fəal şəkildə iştirakı ilə ümumiləşdirmə aparmaqla bu kimi nəticələrə gələ bilər:

-Nümayiş təşkil etmək hüququ istənilən ölkənin ictimai-siyasi həyatının mühüm şərti və demokratik cəmiyyətin fundamental prinsiplərindəndir. Lakin o, mütləq xarakter daşımır. Hökumət ictimai təhlükəsizliyin və əsasıqın qorunması naminə nümayişlərin keçirilməsi yeri və vaxtı barədə məhdudiyət qoya bilər.

-Sözsüz ki, hindlilər tərəfindən qanunun bu şəkildə pozulması cinayətdir. Ancaq belə "cinayətə" yol verənlər həbsxanalara düşəcəklərini gözlərinə alıb qanunu qəsdən, simvolik şəkildə pozurlar və onların bu mətinliyi, fədakarlığı getdikcə hakimiyyəti öz addımlarını yumşaltmağa vadar edir. ; (bu zaman müəllim fəal təlimin "situativ praktikim" üsulundan istifadə edərək hər hansı bir olmuş hadisəni tələbələrə söyləməklə mövzu ilə bağlı problemin obrazlı və ətraflı təhlilinə nail ola bilər: Martin Lüter 1953-cü ildə Alabamada Montqomeri kilsəsinin pastoru olur. İki ildən sonra baş vermiş bir hadisə onun Alabama ştatında irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizəyə başlamasına ilham verir. Belə ki, 1955-ci il dekabrın 1-də zənci qadın Roza Parks avtobusda ön oturacaqdan durub yerini ağ adama vermək istəmir. (ştatın qanunu isə buyurur ki, ictimai nəqliyyatda ağ adam gələndə zəncilər yerini ona verib arxada otumalıdırlar) Qanuna qarşı itaətsizlik etdiyi üçün Roza Parks elə həmin dəqiqə həbsxanaya salınır.

Yəqin ki, əgər Martin Lüter Kinq olmasaydı bu hadisə elə də böyük diqqət çəkməyəcəkdi. Gənc pastor zənciləri inandırır ki, nəqliyyatda seqreqasyon (ayrı-seçkilik) qanununu aradan götürmək üçün ictimai nəqliyyatı boykot etmək lazımdır. Zəncilər əvvəlcə bir günlük boykot aksiyasına keçirlər və bu aksiya ilə həm də Roza Parksın tutulmasına qarşı

çıxırlar. Daha sonra Kinqin təşəbbüskarlığı ilə 382 gün çəkən “Montqomeri avtobus boykotu” deyilən hərəkət yaranır. Kinq boykotu təşkil edən quruma sədr seçilir. Avtobusların boykotundan başlayan aksiyalardan təxminən bir il sonra Ali Məhkəmə Alabama ştatı kimi dairələr haqqında qərar çıxarır ki, oturaqların seqreqasyonu Konstitusiyaya ziddir.

Bu, zənci vətəndaş hərəkətinin çox böyük uğuru olur. Hərəkətin sonucunda nəqliyyatda, məktəblərdə seqreqasyon aradan götürülür. Hərçənd Cənub Ştatlarının ucqarlarına yenilik gedib çatmır. 1963-cü il Kinqin başçılıq etdiyi hərəkətin zirvə nöqtəsi oldu. Aktiv dinc, qeyri-zorakı etiraz hərəkəti dürlü formalar aldı. Oturaq etiraz, etiraz yürüşü həm qaralar, həm ağ liberallar tərəfindən bütün Amerikaya yayıldı. Bu hərəkəta prezidentlər Kennedi və Lindon Conson da dayaq durdu.

Kinq vətəndaş hüquqları üzrə çıxışında zorsuz müqavimət metodunu belə əsaslandırır: “Soruşa bilərsiniz ki, niyə birbaşa aksiyalara, məsələn, oturaq etirazlara, yürüşlərə keçməliyik. Bəlkə danışıqlara getmək daha yaxşıdır! Danışıqlara çağırmaqda siz haqlısınız. Ancaq bizim bütün bu zorsuz aksiyalarımız məhz onun üçündür ki, elə bir krizis və ya gərginlik yaransın ki, axırda qoyduğumuz məsələyə diqqət artsın və onlar danışıqlara getməyə razı olsunlar. Biz acı təcrübələrdən yaxşı bilirik. Zülmkarlar azadlığı könüllü vermirlər. Əzilən azadlığını tələb etməlidir. Azadlıq uğrunda dirəniş göstərmək gərək!”

Hadisələrin gedişi Martin Lüterin gözlədiyi kimi də oldu. Yürüşə iki yüz minəcən adam qoşuldu. Yürüşün mitinqində Kinq “Mənim arzum var” adlı parlaq çıxışını yaptı. Burada o bildirdi ki, bir vaxtlar insanlar qardaş olacaqlar”.

Montqomeridə başqa bir yürüşü təşkil edib yola düşəndə Kinqin 1500 nəfərlik qaralardan və ağlardan ibarət dəstəsinin qarşısına silahlı güc strukturları çıxdı. Belə olanda Kinqin tərəfdarları Pettus körpüsündə diz çöküb dua etməyə başladılar. M.L. Kinqin başçılıq etdiyi hərəkətin nəticəsi olaraq Cənub Ştatlarında qanun səviyyəsində irqi ayrı-seçkiliyə son qoyuldu. Martin Lüter isə 1964-cü ildə Sülh üzrə Nobel Mükafatı aldı. (5, s. 56-57)

-Britaniya hökuməti bu qədər insanı həbsxanaya salmaq qeyri-mümkün olduğu üçün qanunu dəyişməyə məcbur olur. Hindlilərin hamısı duz qaynadırdı, ingilislər onların bəzilərini həbsxanaya salıb, digərlərini buraxa bilməzdilər. Çünki hüquqi dövlətin prinsiplərinə görə hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Deməli, hüquqi dövlət prinsiplərinə zidd olduğundan bu cür qanun işləyə bilməzdi. Böyük Britaniya isə müstəmləkəçi olmasına baxmayaraq hüquqi dövlət idi. Hüquqi dövlət - elə bir dövlətdir ki, insan böyük ehtimalla dövlətin onun fəaliyyətinə necə cavab verəcəyini deyə bilər. Yəni, mənim etdiyim hərəkətlərə hakimiyyətin cavabı məlumdur. Əgər mən A variantını etsəm, məmur B variantını edəcək. Artıq, C və D variantlarına əl atmayacaq. Məhz bu - hüquqi dövlət deməkdir.

Bəs görəsən qeyri-hüquqi dövlətdə bu cür hadisə baş versə idi, nə ilə nəticələnərdi? Birinci gün, on hindli duz qaynadanda polislər gəlib hamını döyər, bəzilərini həbsxanaya salar, digərlərini isə sərbəst buraxardılar. Çünki bu cür dövlətlərdə qanun deyil, hüquqi özbaşınalıq hökm sürür. İnsanlarda təfəkküründə isə belə bir stereotip (haqlı olaraq) hakim olur : “dövlət istəsə məni həbs edə bilər, istəməsə - yox”.

Nəticə. Bir sözlə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan fəal-nteraktiv təlim üsullarının tətbiqi zərurəti siyasi elmlər üzrə mövcud olan dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin də yenilənməsini, obyektiv gerçəkliyi əks etdirən, mücərrəd baxışlara deyil, praktikanın özündən irəli gələn real nəticələrə əsaslanan kitabların, məqalələrin yazılmasını və əsaslı elmi təhlillərin aparılmasını müsair dövrün əsas tələbinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Politika. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1997, 281 s.
2. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı: ADPU, 2011, 700
3. Əmirov M.M. Tarixin tədrisində, şagirdlərdə siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə işin sistemi. Bakı, 2004, 174 s.
4. Civic learning in teacher education. International Perspectives on education for democracy in the preparation of teachers. Edited by Gregory H.E., John P.J., Robert S.L. USA: Indiana University, 2004, 238 p.
5. Foundations of Democracy: Authority, Privacy, Responsibility and Justice/ USA: Center for civics education, 2002, 236 p.

**THE IMPORTANCE OF USING ACTIVE LEARNING METHODS
DURING THE LECTURE PROCESS**

*Aslanov Elqun Mahammadali, Guliyeva Gulmira Qasham,
Summary*

In this thesis, the authors attempt to establish the value of teaching political science, and what knowledge, skills, get students in the learning process. It says about the importance and benefits of active learning methods are briefly explained its mechanism. Put forward the idea that in the modern information and communication era the main problem was the tremendous speed with which the growing body of knowledge in various fields of science, which leads to the practical impossibility of assimilation of knowledge based on traditional principles of learning.

**ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ
В ПРОЦЕССЕ ЛЕКЦИИ**

*Асланов Елгюн Магаммедали оглы, Кулиева Гюльмира Кашам кызы
Резюме*

В данной диссертации авторы предпринимают попытку установить ценность преподавания политологии, а также то, какие знания, умения и навыки получают студенты в процессе обучения. Рассказывается о важности и пользе активных методов обучения, кратко объясняется его механизм. Выдвинул идею о том, что в современную информационно-коммуникационную эпоху основной проблемой является огромная скорость, с которой растет объем знаний в различных областях науки, что приводит к практической невозможности усвоения знаний, основанных на традиционных принципах обучения.

*Rəyçi: Abdullayeva Sevda Füzuli qızı
ADAU-nun İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2-24-cü il tarixli iclasın 03 saylı protokolu
Daxilnolma tarixi 02 dekabr 2024-cü il*

Çapa verildiyi tarix 24.04.2024

Çap vərəqi: 16,3 ç.v. Tiraj :300 ədəd

Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı

Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429

E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88